

GODIŠNJAK
Jun 2020.

ISSN 1820-6700

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

GODIŠNJAK 2020

Godina XIV / Broj 23 / Jun 2020.

Beograd

Izdavač:

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165
Telefon: 011/3092-999, Fax: 011/2491-501

E-mail: godisnjakfnp@fnp.bg.ac.rs

Internet prezentacija: <http://www.fnp.bg.ac.rs/node/588>

Za izdavača:

prof. dr Dragan R. Simić

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr Dragan R. Simić

Izvršni urednik:

prof. dr Siniša Atlagić

Redakcija:

prof. dr Jasna Hrnčić,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Ana Milojević,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Saša Mišić,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Bojan Kovačević,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

Međunarodna redakcija:

prof. dr Svetozar Rajak,

London School of Economics (Velika Britanija)

prof. dr Lidija Kos Stanišić,

Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti (Hrvatska)

prof. dr Tihomir Cipek,

Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti (Hrvatska)

prof. dr Jelenka Avdagić-Vočkić,

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka (Bosna i Hercegovina)

prof. dr Srđan Darmanović,

Univerzitet u Podgorici – Fakultet političkih nauka (Crna Gora)

Dizajn:

Stefan Ignjatović

Prelom:

Biljana Živojinović

Lektura i korektura:

Olivera Veličković

Tiraž:

300 primeraka

Štampa:

Čigoja štampa

SADRŽAJ

UVODNA REČ

- Jovo Cvjetković – Fragment o dijalogu 11

FILOZOFIJA DRUŠTVA

- Часлав Д. Копривица – Κοινωνία και μυθο-λογία. Огледање о грчку старину о колективноантрополошким претпоставкама постојања заједнице 15

POLITIKOLOGIJA

- Luka Petrović – Ograničenost politika priznanja u zahtevima za redistribucijom. 39
- Milena Dinić – Transformacije javnog stanovanja u Kini u kontekstu socioekonomskih i demografskih promena 59
- Балша Делибашић – Бехемот Франца Нојмана: Практичне импликације на Нирнбершке процесе 77
- Bojan Kovačević, Marko Simendić – Đirolamo Savonarola kao zakasneli spasitelj posrnulog sveta. 95

MEĐUNARODNI ODNOSI

- Ernest A. Reid – Moscow’s Public Diplomacy and Rusophilia in Serbia 2012–2019. 119
- Dušan Čorbić – Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske 141
- Stefan Jojić – Inicijativa „Pojas i put” – ekonomska i politička dimenzija. 163
- Boushra Jaber – The Segregation and/or Integration of Hezbollah as a Non-State Actor in beating the Scale of the Lebanese Government Regional Policy 181
- Strahinja Obrenović – Prirodni gas kao političko oružje: Razumevanje diskursa. . . 195
- Darko Bakić – Misija grofa Kortija: Pokušaj rješenja plavsko-gusinjske krize 215

NOVINARSTVO I KOMUNIKOLOGIJA

- Jovana Vurdelja – Klimatske promene kao *fake news* u postistinsko doba 235

SOCIJALNA POLITIKA I SOCIJALNI RAD

- Jasna Hrnčić, Sanja Polić, Jelena Tanasijević – Perspektiva mentora terenske prakse studenata socijalne politike i socijalnog rada 255
- Nataša Milošević – Perspektive antipotčinjavajuće prakse u socijalnom radu 283

Marija Vučinić Jovanović – Istorijski razvoj grupnog rada: od pokreta do metoda u socijalnom radu	299
--	-----

PRIKAZI

Meri Čejko – Superpovezani: internet, digitalni mediji i tehno-društveni život	319
--	-----

Uputstvo za autore	323
---------------------------------	-----

CONTENT

INTRODUCTORY

- Jovo Cvjetković – A Fragment on Dialogue 11

PHILOSOPHY OF SOCIETY

- Chaslav D. Koprivitsa – Κοινωνία και μυθο-λογία. An Essay in Light Greek Antiquity
on the Collective Anthropological Preconditions of Community's Existence. . . . 15

POLITICAL SCIENCE

- Luka Petrović – Limitations of Redistribution Requirements That Come from
Recognition Policies 39
- Milena Dinić – The Transformation of Public Housing in China in the Context
of Socio-Economic and Demographic Changes 59
- Balša Delibašić – Franz Neumann's Behemoth: Practical implications on the
Nuremberg trials. 77
- Bojan Kovačević, Marko Simendić – Girolamo Savonarola as a Belated Savior
of a Stumbled World 95

INTERNATIONAL RELATIONS

- Ernest A. Reid – Moscow's public diplomacy and Rusophilia in Serbia 2012–2019. 119
- Dušan Čorbić – Development of Republican People's Party (CHP) and its Role
in Founding the Republic of Turkey 141
- Stefan Jojić – “The Belt and Road” Initiative: The Economic and Political
Dimension 163
- Boushra Jaber – The Segregation and/or Integration of Hezbollah as a Non-State
Actor in beating the Scale of the Lebanese Government Regional Policy 181
- Strahinja Obrenović – Natural Gas as a ‘Political Weapon’: Discourse
Understanding 195
- Darko Bakić – Mission of Count Corti: An attempt of resolving Plav-Gusinja crisis. . 215

JOURNALISM AND COMMUNICATION

- Jovana Vurdelja – Climate Change as Fake News in the Post-truth Era 235

SOCIAL POLICY AND SOCIAL WORK

- Jasna Hrnčić, Sanja Polić, Jelena Tanasijević – Mentors' Perspective of the Field
Education of Social Policy and Social Work Students 255
- Nataša Milošević – Perspectives on Anti-Oppressive Practice in Social Work. 283

Marija Vučinić Jovanović – Historical Development of Group Work: From Movement to Method in Social Work	299
--	-----

REVIEWS

Mary Chayko – Superconnected: The Internet, Digital Media and Techno-Social Life	319
---	-----

Instructions for the Authors	323
---	-----

Ovaj broj Godišnjaka štampan je uz podršku Ministarstva
prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Jovo Cvjetković*

Izdavačka kuća Albatros plus

Fragment o dijalogu

Elementarni uvidi u istoriju staroga sveta nas upućuju da su slobodni građani, nasuprot većine neslobodnih građana u starogrčkom polisu, bili, između ostalog, obrazovani i u veštini govorništva. Međutim, to je često rezultiralo ispraznim naklapanjem ili stupidnim brbljanjem. Naprosto, znanje se ne sastoji isključivo u pukom izricanju istine kao dogmatski apriornog čina. Naprotiv, ono se postiže u dijalogu koji pretpostavlja neograničenu spremnost aktera u debati da se opravda sve ono što je prethodno u međusobnom kritičkom suočavanju izrečeno. Pažljiva usredsređenost na tematski i problemski sklop, uz neophodno uvažavanje različitih stanovišta u predmetnom sporu, čine sam dijalog legitimnom formom dijalektičkog i naučnog govora. Naime, ono o čemu se raspravlja ne predstavlja neku misterioznu i nepristupačnu profanu mudrost, već nas po prirodi stvari upućuje u razumevanje naše „predstave” o ličnom ali i opštem dobru zajednice. Svako od nas bi trebalo da bude u mogućnosti da pred drugim objasni zašto je nešto učinio ili zbog čega nije postupio drugačije. Sasvim je izvesno da je dijalog najoptimalniji oblik razgovora o istini. Nijedno naše saznanje ni umeće kojim raspolažemo nisu dobra po sebi i za njih je potrebno dostojno opravdanje u epistemološkom i etičkom smislu.

U slavnim Platonovim dijalozima znanje se prepoznaje kao odista krhko, ono ima hipotetički karakter jer se iz „neizdiferenciranog mnoštva” tek upornim dokazivanjem može doći do onog unikatnog do čega nam je stalo. Utoliko tumačenje pomenutog fenomena ima svoje lice i naličje. Drugim rečima, nužna je korespondencija između dveju stvari, a samim tim i njihovo međusobno razumevanje. Za razliku od Platona, Aristotel je u svom znamenitom traktatu „O tumačenju”, a nasuprot spekulativnom platonističkom konceptu „episteme”, pomerio granicu ka *phronesisu*, čovekovoј razboritosti ili praktičnom rasuđivanju. Za razliku od čisto teorijskog, praktično znanje

---

* jovo.sevdah@gmail.com

se pre svega bavi etičkim pitanjima individualne i društvene egzistencije. Iz pomenutog proizlazi da se egzistencijalno iskustvo ili znanje iz svakodnevnog društvenog delanja u osnovi izjednačava sa onim što bismo mogli nazvati univerzalnim obrascem razumevanja prirode stvari. Utoliko pre, pošto je svaki događaj u našim životima jedinstven i neponovljiv u svojoj vrsti, posežemo za tim opštim načelom svrshodne orijentacije u svetu.

Hermeneutika kao prastara veština tumačenja i razumevanja duhovnih tvorevina nije se svodila na ograničeni egzegetski rad nego je unutar sebe pretpostavljala potrebnu meru moralnih intencija. U tom smislu, epoha reformacije je bila presudna za formiranje hermeneutike kao nezavisne discipline duha, odnosno kao doktrina interpretacije. Naime, valja naglasiti da u okviru prosvetiteljske tradicije „teološka hermeneutika“ gubi svoj značaj i prepušta ulogu „filološkoj hermeneutici“ koja je usmerena na tumačenje književnih tekstova i duhovnih tvorevina u širem smislu i, konačno, same istorije. Iz pomenutog se može videti da su se u početku hermeneutički problemi vezivali za posebno naučne oblasti kao što su bile teologija, jurisprudencija i istorijske nauke. Sasvim je izvesno da su nemački romantičarski mislioci došli do zaključka da praktikovanje razumevanja i tumačenja ne sme da bude vezano za uske okvire „kulturnog bivstva“ već da ponire u antropološku bit i često dramatičnu upitnost univerzalne povezanosti ljudi, kako unutar zajednice kao takve tako i sveta u celini. U nemačkom jeziku reč „Versthen“ između ostalog znači „dogovoriti nešto“ (o nečem se dogovoriti). Ukratko rečeno, mogućnost (spo)razumevanja je osnovna socijalno-ontološka odrednica života u zajednici sa drugim ljudima. Uostalom, bezbroj puta smo u svakodnevnom životu čuli da nam je razgovor nasušno potreban.

Fridrih Šlajermaher je uložio ogromne napore da pronikne u elementarne preduslove sporazumevanja. Uostalom, on je prvi koji je učinio radikalni zaokret ka hermeneutici u zapadnoj kulturi mišljenja. Na jednom mestu nemački mislilac, između ostalog, ističe i sledeće: „Sve što je hermeneutici potrebno je u jeziku, jer sve za čim se traga je od jezika“. Naime, reč je o tome da sve što se može razumeti je misao koja je artikulisana u jeziku i ona ne može biti ništa drugo nego mišljenje kao takvo. Ali, da bismo uopšte doprli do razumevanja prirode stvari potrebno je „otkriti“ koja je to misao sam temelj govora jer je hermeneutika odavno žigosala isprazno fraziranje kao „ništavnu vrednost“. Međutim, valja znati da ni misao nije fenomen sui generis. Ona je vazdan skopčana sa empirijskim jastvom. Utoliko je ona sudbinski vezana za „stanje stvari“ (Sachen der Tat), kako je to formulisao Šlajermaher, što znači da ukoliko želimo da razumemo nečiju misao neophodno je najpre razumeti konkretnog pojedinca sa svim njegovim aspiracijama. Jer mišljenje, ukoliko je autentično, ono, samo po sebi, nosi „breme“ individualnosti i kao takvo je prirodno povezano sa jezikom. S druge strane, razumevanje samog govora je inherentno prethodnom razumevanju logičko-gramatičkog bivstva jezika kao univerzalnog sredstva komuniciranja. Iz prethodnog možemo rezimirati

da se u govoru susreću ili sažimaju kako jezik tako i konkretan pojedinac, njegovo rezonovanje i hermeneutička veština koja treba da razotkrije u kojoj meri konkretni individuum saraduje sa jezikom kao takvim. Sasvim je izvesno da Šljajermaher naprosto želi da pokaže kako je taj pojedinac, razmišljajući pomoću jezika, u bogatoj lepezi njegove složenosti, u osnovi spreman da sazajno percipira nešto sasvim novo. Takođe, jezik kao sredstvo komunikacije adresiran je na ono što je načešće opšte i odatle proističe namera tradicionalne hermeneutike da posegne za načelima psihološke interpretacije koju je Šljajermaher izvorno nazvao „implantacijom” (Einleben), praveći iskorak u tumačenju autorovog „okolnog” duhovnog sveta. Jednostavno rečeno, fenomen „proživljavanja” drugog ili „empatija” (saosećanje) u principu su mogućer jer su npr. istraživač teksta ili neke druge duhovne tvorevine, odnosno njihov stvaralac – samo poseban izraz istog nadindividualnog života ili onog što je Hana Arent nazvala „život duha”.

Neobična je, ali istovremeno indikativna i sledeća Šljajermaherova tvrdnja: „Moje osećanje je samo moje i ne može pripadati nekom drugom”. Posle ovakvog stanovišta više je nego očigledno da je ovde problem u sledećem: Za nevolju, čovek kao izolovani pojedinac, a dobrano znamo što je o tome mislio Aristotel – nije u saglasnosti s onim što bismo mogli nazvati opštim karakterom uma. Nasuprot pomenutom, razuman pojedinac traga za intersubjektivnošću. Samo u racionalnoj komunikaciji mogućer je opstanak i razvoj zajednice. U novijoj filozofiji bio je to pokušaj Jirgena Habermasa i Karla Otoa Apela, koji su, uzgred budi rečeno, inspirisani idejom rehabilitacije praktične filozofije u specifičnom smislu – teorijskim konstruktom „etike diskursa” otvorili put ili možda i „stranputicu” jednoj mogućer „koaliciji uma” kao javnoj agenturi „argumentativnog diskursa” u komunikativnoj zajednici, a koju su potonji kritičari podvrgli neretko ciničnom osporavanju. Ako je komunikativna racionalnost u ontičkom smislu ipak nekim slučajem zaista mogućer, onda nećemo imati „slučajnog” ili anonimnog individuumu nego socijalizovanog pojedinca koji će se osećati kao deo drugih, odnosno onih protagonista unutar etablirane „komunikativne zajednice” koji bi takođe mogli biti „nosioćer” takvih uzvišenih osećanja.

Часлав Д. Копривица*

Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

Κοινωνία καὶ μῦθο-λογία.
Огледање о грчку старину о
колективноантрополошким
претпоставкама постојања
заједнице**

Анстракт

У овом чланку се, историјско-философски на трагу грчке старине, истражују претпоставке могућности настанка заједнице. Притом се показује да су то: 1 уопштено, способност заједничког имања говорнога „логоса“, а затим, конкретизовано, 2. могућност конституције заједнице у заједничком говору путем утемељитељскога мита о почетку. У раду се предузима социјалноантрополошка рефлексивна путем које се врши прелаз са индивидуалноантрополошке на, квалитативно другачију, колективноантрополошку перспективу у разумијевању заједнице.

Кључне ријечи

заједница, логос, мит, Аристотел, Платон, социјална онтологија

1. ΖΩΟΝ LOGON ΕΧΟΝ – АЛИ КАКО?

Аристотел у *Никомаховој етици* (1098 а3–5) каже да је човјек ζῷον λόγον ἔχον – дословно: логос – имајућ̄ – живућ̄ [жив̄], што је, познато је, потоњим предањским посредовањем претумачено у доста другачије *animal rationale*.

---

* caslav.koprivica@fpn.bg.ac.rs

** Предложак овога чланка је предавање одржано 2. фебруара 2017. у просторијама књижаре Матице српске у Подгорици, на позив подгоричкога Центра за хеленске студије.

Као што је познато, ова формула је, више у својем потоњем латинском претумачењу, постала не само једна од кључних философских одредница човјекове „природе” него и једна од најистакнутијих амблематских формула читаве европске повијести идеја.

А шта је заправо смисао исказа да је човјек створење те има логос? Да ли то значи да свако људско створење, тј. свако бивајуће (*ens*) које се смије сматрати човјеком, има свој говор, за њега појединачно типичан начин говорења? Када би било тако не бисмо се разумјели, па би наше ймање логоса било упоредиво са ситуацијом гдје поређате различите врсте животиња, од којих је свака опремљена својим, тј. за њену врсту препознатљивим, начином општења, при чему се међусобно не би разумјеле. Ако би човјек „имао логос” само појединачно, могла би се замислити ситуација у којој мноштво појединаца опремљеним („својим”) логосом говоре једни мимо других („миоговор”). Јасно је, стога, да људско „посједовање” логоса не може бити лично, појединачно, већ само скупно, односно, како ћемо још показати – заједничко. Отуда се оно не може ваљано тематизовати на индивидуално-антрополошкој основи, већ само уколико се има у виду колектив, на основу културално-политичке поставке питања. Свако од нас то увијек, иако најчешће пререфлективно, добро зна, јер када би појединац сумњао у то да онај коме се обраћа разумије оно што покушава да му саопшти, у то да је и за другога разумљиво и смислено оно што је за мене такво, он вјероватно уопште не би ни покушавао да општи.

То, наравно, не искључује могућност да при покушају саопштавања дође до неспоразума, чиме би се, макар наизглед, довела у питање исходишна претпоставка да ме други разумије, тј. да је „мој” логос уједно и „његов” логос. Но чак и тада, да би се уопште могао установити неспоразум, потребно је да постоји заједничко поље предразумијеваности, јер само се насупрот њему може идентификовати и разграничити поље неспоразума. Дакле, и за препознавање неспоразума као таквога неопходно је поље заједничкога споразума, тј. заједничкога логоса.

Не само што је чињеница да сви имамо неки логос него притом сви имамо свијест, макар и неизречену, да други којем се обраћам такође има логос, тј. да је мој свагдашњи логос увијек уједно и твој, његов, тј. *наш*. Тако испада да не посједујем ја (један) логос, а са мношћом и ти и он и многи други, сви други, већ, напротив, ми посједујемо (један исти) Логос. Овдје треба одмах додати да овај један Логос није фактичка датост, већ заправо *идеал*, и то понајприје *регулативни* – ма како тај израз звучео модерно, а не грчки. Наиме, оно у чему је оваплоћен Логос, који би требало да буде заједнички, тј. свеобухватајући, који уопште чини Заједницу, јесте конкретан говорни језик, или како се то некада говорило „природни језик”. Њихово мноштво чини чињеничну препреку у споразумијевању, иако, с друге стране, пут превладавања неспоразума увијек почиње код

властитог матерњег језика – превазилажењем његових ограничења. Да нема језика, као простора нашега (спо)разумијевања, никада се не би могло догодити ни да разумијем шта други хоће а камоли да се дође до ситуације у којем једно „ми“ нешто (заједнички) хоће. Но, то је заправо мањи проблем, јер када људи науче стране језике установљују да ова фактичка препрека у општењу није морала бити и суштинска. И баш у вези с тиме, далеко од тога и да се сви који говоре истим матерњим језиком, мимо нормалне комуникативне компетенције, међусобно суштински разумију. Стварност једнога Логоса био би идеални свијет у којем би се језичко-искуствени хоризонти свих припадника мноштва у високој мјери поклапали, тако да би се могло рећи да реално мноштво саживућих чини и суштинску Заједницу. Тада би на дјелу био један, „идеални језик“, гдје постојање чињенично различитих одраза и израза, платоновски изречено: ‘назив који природно припада сваком предмету’ (τὸ ἐκάστω φύσει πεφυκός ὄνομα, *Кратил* 389 д4) у различитим матерњим језицима не би било препрека да интендира иста идеална, суштинска садржина.¹

Према ономе до чега смо на почетку дошли, суштински основ, али и чињенична претпоставка индивидуалнога имања [ἔχειν] (логоса) јесте његово суимање [συνέχειν]. Говора је, дакле, већ морало „имати“ да би било који појединац могао да га за-има. Филогенетски логос скупине, „социјетета“, има предност пред онтогенетском способношћу присвајања, испољавања и употребе логоса – тако што заједничка суимовина отвара могућност да било који појединац, у било које вријеме, учењем једнога конкретнога природнога језика уђе у заједнички свијет (опште)људскога саимања и међуљудскога општења. Но не само што заједнички логос концептуално-„логички“ претходи било чијој и било каквој појединачнољудској способности зборења него му он претходи и у временском смислу. Да би, наиме, било који појединац, као дијете, могао да научи неки језик, потребно је да га неко њему научи, тј. да се у окружењу унутар којег оно одраста тај језик *већ говори*. Говор отуда није само са-говор него је и нужним начином пред-говор.

Имати заједнички логос не значи само обављати неометано праксу општења са другима. Заправо, то је само пројава суимања логоса (συνλέγειν) као заједничког животног обличја, заједничкога свијета

¹ Ако би чињенично спровођење хипотезе о индиферентности суштинског логоса, тј. онога „шта неки назив суштински јесте“ (αὐτὸ ἐκεῖνο ὃ ἔστιν ὄνομα, *Кратил* 389 д7) спрам говорних логоса различитих скупина било ометено, тада би то отворило простор за посредованост свјетоназора једне заједнице конкретним језиком којим се она служи, што је у потоњој традицији постало чувено и као Хумболтова [Wilhelm von Humboldt] хипотеза о зависности (етничког) свјетоназора од језика којим дотични етнос говори, али и као тзв. Сапир-Ворфова теза, која врхуни у језичком релативизму свјетоназора.

живота. Тај топос можемо концептуалнотрадицијски варирати на хумболтовски (језик као цјеловити свјетоназор), витгенштајновски (језик као језичка игра, која производи и одговарајућу животну форму) или већ на неки ини начин. Συλλέγειν, тј. зборење-скупа, *сузборење*, неодвојиво је од συζήν, од суживљења, поред осталог и стога што се не могу изрећи све претпоставке, али и *учинци* говора – за разлику од његових значења. Да закључимо: да би се (појединачно) проговорило мора се колективно већ бити говорило, као што и, на сличан начин – будући да говорење, и појединачно и заједничко, има основу, али и учинке у живљењу – да би се (индивидуално) „проживјело” не само биолошки него и још више културално-цивилизацијски, мора се већ бити (скупа) живјело.

То што имамо логос има за посједицу да увијек већ јесмо са другима. Хајдегеровско сабиће, као тзв. „егзистенцијал” опстанка [*Dasein*], могуће је само посредством језика – и то не као способности говорења, већ захваљујући заједничкој укључености у интелигибилно поље чији је чињенични израз постојање заједничкога говорно-комуникативнога језика. Да ли то важи за псе, вукове и остале животиње које живе колективно, у чопорима? Ако им не дате могућност да буду са другим животињама из своје врсте они неће осјетити „колективност”. Уосталом, постоје вукови-самотњаци, који су такви по својој индивидуалној нарави. Насупрот томе, човјекова разумност, ологошеност чини га априорно сабивајућим са другима. Наравно, да би активирао способност логоса – „збороможе” [*Sprechen-Können*] човјек мора да научи неко његово конкретно оваплоћење, неки конкретан природни језик, да одрасте са другима и да надаље бива са њима – и то не само са конкретним другима, с којима је скупа одрастао и дорастао до језичко-људске заједнице него, потенцијално-виртуално, и са свим људима, чак ако и не говоре исти природни језик. То значи да познавање неког природног језика, као „матерњега”, човјека укључује у могућност општења са људима који говоре друге језике, уколико се познају и ти други језици. Но превођење с језика на језик, односно полиглосија, могући су на основу тога што познавање једног, матерњег природног језика појединца чини кадрим за, ма колико испрва нужно далеко од савршенога, учешће у логосу, при чему су појединачни природни језици само фактички путеви чији је (идеални) телос у *једном* Логосу. Потребан, али ни изблиза довољан услов за досезање једнога логоса јесте превађавање „хаотичности” полиглосије, путем успјешног узајамног „превођења” којим се ништа не би „губило”, односно искривљивало. Наравно, савршена преводивост фактички је недостижна, ако ништа друго стога што су на различитим животносвјетским праксама почивајући различити природни језици у једном смислу, након свега, несамјерљиви. Савршена узајамна преводивост између појединих језика је, наравно, строго узевши, немогућа, али само уколико се као мјеродавни референт духовнога свијета узме онај језички свјето-назор, или језико-назор, које собом редом доносе поједини природни

језици. Ако би се – наравно само у идеалтипској пројекцији – могле захватити истинске, идеалне интенционалне садржине појмова, тада би све значењско-предоцбене наслаге које собом носе њихови корелати у природним говорима могли апстраховати као пуко акцидентални.

Но, да се вратимо са идеалнога на реалан случај, и када би и била могућа потпуна, неокрњујућа узајамна преводивост између чињеничних природних језика, зашто она не би могла бити довољан услов, када би и била достижна?

Као што смо на почетку назначили, говорење мора бити обликовано као суговорење – да би уопште говор био смислен, односно могућ. Но нормативно квалификовање говора тиме није завршено. Ако је јасно да би већ поменути „мимоговор“, у којем говорници не би били кадри за узајамно разумијевање, онемогућио и појединачни говор, тада се, поврх тога, мора закључити да се хоризонт заједничкога говорења не окончава на тачки достизања способности узајамнога споразумијевања и општења. Ако би било тако, тада би се морало закључити да би крајњи смисао логоса био установљавање различитости и неспојивости позиција које заузимају говорници. Насупрот томе, постаје јасно да концептуални телос логоса није фактум сузборења, већ исходовање сагласности, тј. говорења-скупа чији је директни исход заједнични свјето-назор, заједничко свјетозрење. На тај начин се λέγειν [говорење] увелико преклапа са ἀληθεύειν [истиновање].² Метафизичка сврха говора, дакле, није да се увијек надаље још говори, да се говорка, ћаска, „дивани“, а нарочито не

---

² Ипак, ово „увелико“, или „углавном“, извор је једног од најсудбоноснијих заплета у повјести европске културе, и то заслужује мало додатне пажње. Тешко је пронаћи скрупулозније и продубљеније анализе овога питања од Хајдегерових, па стога ево једне типичне. Према њему, „[у]колико је λόγος оно што ἀληθεύει [истинује], то је он као λεγόμενον [изречено] ἀληθής [истинит]. Но, строго узевши, он то није. Уколико је, наиме, говор раван изговорености, он путем реченице добија [такво, самостално – Ч. К.] постојање тако да се у њој чува сазнање, утолико и λόγος као λεγόμενον може бити означаван ἀληθής-ом. Управо је овај λόγος као λεγόμενον начин на који је истина најприје ту. [...] Међутим, [р]еченице достижу особено постојање. Према њима се равнамо, оне постају тачности, такозване истине, не спроводећи притом изворну функцију ἀληθεύειν-а. [...] Тако λέγειν задобија особену самосталност спрам πράγματα [ствάρι].“ (Martin Heidegger, *Platon. Sophistes, Gesamtausgabe* том 19, Frankfurt/M, Vittorio Klostermann, 1992, стр. 25). Дакле, захваљујући осамостаљењу говорног од изворног логоса, тј. захваљујући отуђењу изреченога од онога од чега оно заправо потиче, „логос постаје пуко изречено“ (исто, стр. 27). Ипак, за Хајдегера нема никакве сумње да је тиме на дјелу процес изопачење изворнога односа, да би своју анализу односа логоса и истине закључио: „Управо се од Аристотела и Платона могло научити да је овај изговорани λόγος поспољашњен [veräußerlichte].“ За њега, у крајњем билансу,

„блебеће” – већ да се у говору креће ка из-говарању саме ствари, тј. онога Једнога, праисходишнога, у од-говарању на које се уопште појавило зборење, односно мишљење – најприје митско, а затим закономјерно, и философско. Сврха говора, јасно је, није тек изрицање него, такорећи – дорицање, тако да, идеално говорећи, даљи говор (о заиста важном) постане излишан.³ Жижна тачка повезивања заједнице и истине јесте говор/језик – и то тако што он, с једне стране, заједницу чини могућим, као што је, на другој страни, његова највиша сврха изрицање и чување истине. Утолико, они који се труде око истине – што директно, интенционално, што посредно, нехотице – јесу они који се брину за (своју) заједницу, а у ширем смислу – и за човјечанство.⁴

Пошто је логос, како је постало јасно из малопређашњег спекулативног претумачења, значио (заједничко) сабивање при истини, односно на путу ка Истини, може се разумјети како су стари Грци дошли дотле да Λόγος концептуализују као („неједнојајчаног”) „близанца” Νοῦς-а. Притом, генијалност овог спекулативног „дотумачења” није било одлучујућа заслуга ниједног појединачног аутора, већ је прије била саморазумљивост грчког народнодуховног, испрва анонимног, генија.

Стога није превише закључити да *метафизички смисао* језика, у крајњем, није тек омогућавање општења, размјене мисли, идеја, намјера

нема никакве сумње да је „ἀληθεύειν онтолошка одредба [Seinsbestimmung] живота, те да се стога оно нарочито приписује λόγος-у.” (исто, стр. 27).

³ „Све што се говори остаје необавезујуће и неслободно – док год човјек не допусти да га се [сама] ствар непосредно дотакне [belangen] – уколико ријеч мора притицати само из значајногâ [Belang], [чиме] све [друге људе] ослобађа за могућност саговора [Mitsprache], тј. за себе саме као [његове] учеснике. Сада све зависи од тога да се [заједничким говором] ослобођен̄ – на начин који им је могућ – заложе и припомогну да се оно исто, те се спрам свакога одржава из скривености [aus der Verbergung entgegenhält], примјерено каже и очува. [...] *Заједница појединаца настаје тек узајамним препуштајућим дозивањем у основан̄* [тј. прв̄]...” (Ivo de Genaro, „Πόλις und Sprache”, у: G. Pöltner/ M. Flatscher [прир.], *Heidegger und die Antike*, Peter Lang Verlag, Frankfurt/M. et. al, 2005, стр. 68–85, овдје 68; наше истицање).

⁴ Исто, стр. 73: Својим ὁμολογεῖν-ом [‘подобнозборење’] мислилац је одвојени чувар πολιτεία-е склопљене [befugten] λόγος-ом. Зато је, према Платоновој *Држави*, „философ мотрилац [Wahrer] и спасаца (σωτήρ) државе” (исто, стр. 75). Утолико, фигура философа је суштинска претеча римског императора који је имао и наслов „спасиоца васионе”. С тим што у случају државе-идеје – што треба разликовати од државе као идеала, будући да потоњи појам подразумева, сасвим неплатоновско, „субјективно” пројектовање пожељнога – *спаситељска* овлашћења не почивају на *симболичкој суштини* владаревог лика, већ знањем Истине.

и сличнога, већ произвођење и потврђивање са-гласности. Притом, суштина тога потврђивања није само у исходу сагласја него у начину и садржини свјето-назора и заједничке праксе и живљења који из тога проистичу. Његова права форма не би била ништа налик понављању, односно прихватању једнога или неколиких, „шкртих” исказа. Сагласност у логосу, према малочас уведеноме, јесте *сагласност у истини и о истини*. А будући да би истини ваљало да буде Истина, дакле све-обухватна, свјето(обу)хватна Истина, тада би потврђивање логосне са-гласности – наравно у идеалтипском довођењу до појма – требало да има обличје цјеловитога излагања тоталитета знања, и то на начин који би био усаглашен унутар заједнице. Истинска политичка заједница, а томе ћемо се убрзо вратити, требало би бити заједница-у-истини, при чему би као истина испуњени Логос имао израза у пунини заједничнога, а на његовој основи и – појединачнога живљења.

Упућеност на језичко социјализовање, односно „комунализовање” – ако пођемо од Тенисове [Ferdinand Tönnies] теореме о разлици друштва и заједнице, само је фактичка претпоставка, а не суштинска одредба априорне *синлегичне* структуре човјековога бића. Улазак у језичко-људску заједницу у почетној фази свјеснога живота свакога појединца обавља се путем језичко-свјетоживотне социјализације/комунализације, као процеса учења којим се не усвајају само неке одређене ствари него се уопште успоставља претпоставка за свако даље учење, тј. за сваки облик тзв. „секундарне социјализације”. Учење је, наравно, емпиријско-апостериорни когнитивни процес. Но, када човјек уђе у (тај) свијет, његово бивање-са-другима путем учешћа у логосу по природи ствари заузима мјесто ментално-комуникативнога априорија у односу на све менталне чинове и практичке радње. Имање логоса је утолико, с једне страна, априорна склоност човјековога духа, који се, као дух, тек путем научености некога језика може успоставити, као што је, с друге стране, и ствар чињеничне, искуствене језичко-когнитивне, те животнопрактичке интеракције.

Овдје треба уочити сложени концептуални однос између способности емпиријскога учења, која значи учење језика, појмова, а на крају и искуствено присвајање (заједничкога) свијета, и учествовања у трансценденталном друштвено-заједничном хоризонту. Научити говорити, а, *mutatis mutandis*, и искусивати, поимати и на крају, „живјети”, значи наћи начина да се „урасте” у поменути хоризонт, који, са своје стране, јесте предуслов могућности учења. Усвојеност тог хоризонта на страни одраслих чланова заједнице, од којих неки чине окружење тзв. примарне језичко-(свјето)животне социјализације – мада би вјероватно било умјесније то звати „примарном комунализацијом”, будући да дјеца тиме прије улазе у свијет малих, присних заједница. „Онтички” посматрано, улазак у заједнички простор сачовјештва објашњив је као процес дјечјег психолошког учења. Међутим, онтолошки посматрано, он је омогућен

захваљујући априорној близини настајућег дјечјег когнитивног апарата трансценденталном хоризонту заједнице, што и генерише индивидуално збороможје, у односу на које оно прво фигурише као *трансцендентални фактум*.⁵ Показатељ постојања тог априорног хоризонта јесте не-проблематичност у стварном општењу, што не указује само на успјешно функционисање неких претходних – чињеничних или фиктивних договора о модалитетима општења и споразумијевања – него и нечега што претходи било каквој могућности семантичко-комуникативне погодбе.

Човјекова обдареност логосом нема само комуникативни смисао – да се нешто установи, а затим и са-општи.⁶ Путем језика се успоставља заједнички свијет, свијет укупне стварности која фигурише у хоризонту – не мене, већ нас. Ни језиком не говорим само ја, нити је могућ, а нити би био смислен појединачни, „приватни“ језик, већ њиме говоримо увијек неко *ми*. Увијек је, дакле, једно Ми носилац језика, а никада изоловано јаство. Ако се, као што је, најкасније од Витгенштајна [Ludwig Wittgenstein], уобичајено, каже да приватни језици немају смисла, односно да нијесу могући, то се у подједнакој мјери може рећи и за *хоризонт* – на страну што је представа о хоризонту метафора, при чему тај метафизовањем добијени појам хоризонта може функционисати само као ојезичен. Хоризонт је увијек језички опосредован. Хоризонт треба замислити као нешто што није само моје, већ као оно у чему су и други позвани да учествују – без обзира на то што у њему увијек преостаје и „црта“ неизрецивости, неојезичивости, онога непреводивога инхерентно идиоматично-индивидуалнога.

---

⁵ Тако, примјера ради, Апел, који је постао знаменит по својој, инхерентно напетој, а овдје и те како релевантној формули-тези о „трансценденталној прагматици“, подсећа да је још позни Дилтај (у *Изградњи повијесног свијета у духовним наукама*) „повукао разлику између *прехерменеутике*, или, као што он говораше, ‘прагматичког разумијевања’, као оног које нормалне функционисање у склопу текућег општења унутар неке ‘заједничке сфере’ друштвеног живота, и, на другој страни, ‘херменеутичкога’ или умјешнога (*kunstgemäßes*) разумијевања.” (Karl-Otto Apel, "Hermeneutic philosophy of understanding as a heuristic horizon for displaying the problem-dimension of analytic philosophy of meaning", *Philosophy & Social Criticism* 7 [1980], стр. 242–259, овдје: 248; наше истицање).

⁶ Узгред, наша ријеч саопштити указује на то да појединачни говор треба да, макар идеално посматрано, смијера ка нечему што је опште.

2. ГЕНЕЗА ЖИВОТНО-ДУХОВНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Претходно смо назначили везу суимања логоса живљења скупа. Природа и посљедице те повезаности, међутим, још ни изблиза нијесу показане, а за то ће нам најприје од помоћи бити Платон. Познато је да је он сматрао да је кључна фактичко-ситуативна претпоставка истинскога учења, тј. разумијевања највиших и најважнијих ствари, *συνουσία*, бивања-скупа, тј. сабивање – учитеља и ученика. Позадина ове поставке јесте схватање о „слабости писаног логоса”, због чега се учење о највишим стварима (τὰ τισιώτερα) не може „мирне душе” повјерити писму, писаној ријечи, спису, већ се само непосредном, по свој прилици неједнократном, већ упорно понављаном размјеном, ученицима може пренијети то највише, које, по свој прилици, представља озбиљно искушење не само за логос него и за умске способности. Међутим, поставка о педагошкој неопходности сабивања – што треба разликовати, иако не одлучно и сасвим, од збивања (< с-бивање) – у себи садржи концептуално-интерпретативни вишак, који може бити од помоћи при разумијевању нашег питања.

Наиме, учитељ и ученици не бораве скупа тек једном или сасвим ријетко, већ се они толико често сусрећу да се може сматрати да су суштински, духовно заједно и када физички нијесу скупа. Утолико, *συνουσία*-е, као теоријска размјена у непосредном саговорничком (са)присуству, своје више одређење добија у облику духовне заједнице за коју физичка одвојеност и изостанак актуалнога говорења ни у колико не умањује степен и дубину духовне сједињености саучествујућих. Зато је овако схваћена синусија концептуално готово истозначна Хајдегеровом „егзистенцијалу” сабића [*Mitsein*].

Они, у ствари, чине једну духовно-животну заједницу чији *хоризонт* надилази и сâмо питање успјешности преношења знања. Послије некога времена учитељ и ученици почињу да се занимају истим питањима, да на њих слично гледају, да искусују заједништво и поводом онога што се није поставило као проблем у њиховим расправама. На концу, они почињу и да осјећају, безмало „дишу” заједно, или да имају искуство онога што Шелер [Max Scheler] назива *Miteinanderfühlen* – суосијећање, што, у случају узнапредовале духовно-хоризонтске сједињености може наћи израза у образовању животне заједнице [*Lebensgemeinschaft*], као, рецимо, код питагоровачког братства, или чак једне праве саборне личности [*Gesamtperson*].

Синусија је уједно и фактичка претпоставка („сабивање”) успјешнога преношења знања, али је и исход духовне обједињености у оном највишем знанствене заједнице, тј. заједнице сабране око знања („сасуштињеност”). Овога другог концептуалног момента нема у Платоновој анализи оптималне педагошке ситуације. Сасуштињеност, тј. сабраност око заједничкога Логоса, претпоставка је постојања тзв. „комуникативне

заједнице” (Хабемас [Jürgen Habermas]), али је уједно и прафеномен, како га Хусерл терминологишује, *колективне интенционалности*.⁷ С једне стране, она је израз неког почетног облика суимања логоса, али и претпоставка развијања његових даљих облика, или преображавања постојећих.

До сада је у довољној мјери назначена неодвојивост градње конкретних обличја колективнога суживљења од „логичко”-језичких питања. Та веза, међутим, није на дјелу само *in abstracto*, у покушајима начелно-априорнога објашњења могућности генезе различитих облика колективитета. Ријеч је о томе да је сваки конкретан облик колективизације, укључујући и оне највише, и фактички зависан од сузборења. Међутим, начелни однос између говора и заједнице тиме још ни угрубо није оцртан. Кључна је ствар што сабивање/синусија суштински гледано за свој телос има заједницу – којнонију. Бивање-скупа усредсређено на заједничка питања, окупљено око заједничког духовног обзора, ствара једну „заједничку ствар” *res(-publica-y)*, тј. генерише колективну интенционалност. У идеалном случају, једна политеја требало би да образује *духовно братство*, односно духовна близина би требало да буде њена основа. Хегел је, познато је, прижељкивао моралну обичајност у којој би се у равни читаве заједнице сјединили навика и склоност, на једној страни, и етичка врлост, на другој. Но овај, по узору на грчку предоцбу заједнице, конструисани идеал обичајности тешко да је икада, па и у Хегелово вријеме, без обзира на неке врло амбициозне тврдње из његове позне философије, могао бити оличен у друштвеној стварности било које заједнице. Овдје је, међутим, од значаја да се разумије да је Платоново схватање духовне заједнице учитеља и ученика, иако реално неостварљиви, али макар на нивоу идеалтипске конструкције упо-требљив регулативни образац који уједно помаже разумијевању истинског облика политичке заједнице.

Синусија, као концептуална платформа истинске заједнице, могућа је на основу логосно-умске саимовине, „синехије” (в. горе: *συνέχειν*), саимовине логоса, да тако сада назовемо горепомињано *синлегеин*. А заједничко имање логоса – то није само општа могућност узајамне размјене мисли него она подразумева заједништво у духу, тј. априоризовање способности узајамног општења градњом, тачније *спонтаним кристализовањем*, поља „трансценденталнога заједништва” (Хусерлов израз) на основу чијег постојања је истинско општење – као са-гласујуће општење око Истине – међу људима уопште могуће. Истинско – око

⁷ Притом „интенционалност” овдје, насупротив непосредној семантичкој „сугестији”, не означава само неку изричиту заједничку намјеру него сваки облик сједињености као заједничкога (су)осијећања, опажања или мишљења, било на афективно-емотивном, практичном дјелатном или рационално-когнитивном нивоу.

општости (Истине) сабрано, односно конкретне општости исходујуће – општење, за разлику од фактичког, „онтичког“ саопштавања, као што смо већ видјели, не може се свести на пуку прагматичко-семантичку компетенцију, јер тада би разумијевање значења туђег исказа било равно разумијевању његовога смисла, што често није на дјелу – не само због невербално-прагматичке контекстуализованости исказа.⁸

Та ситуација може се упоредити са оном у страном језику када разумијете значење свих ријечи и израза у некој реченици, али вам измиче њен смисао – зато што вам недостају *предсемантичке* претпоставке за разумијевање, наиме, оно што се под-разумијева на основу заједничкога живљења у некој конкретной заједници, која је по обиму и бројности обично (знатно) ужа од општега „Човјечанства“.

Те *синусијски* *исходоване* само-разумљивости ријетко изричито долазе до израза. Навике, уходани облици заједничке праксе и слично представљају саставнице чињеничног општења које се испољава путем исказа, при чему ови, чак и када би се то хтјело, никада не могу да експликују све што је подразумевано приликом његовога обликовања. Наравно, понекад је контекст неког исказа прилично прозиран, чак релативно аисторичан, дакле не укључује познавање неке претповијести у општењу и заједничком живљењу онога ко даје исказ, на основу чега би се могао докучити цјеловити смисао реченога. Но неријетко ипак јесте тако, при чему онај ко нешто подразумијева у доста случајева није кадар да о томе у потпуности положи рачуна, јер посједовање нечега о модусу саморазумљивости и подразумијеваности не само што чини сувишним његово изричито стављање до знање него је, баш због таквог модалитета његовога имања, давалац исказа у немогућности да га изрекне.

Код Аристотела се могу пронаћи још неки значајни прилози разумијевању ове теме. У десетој књизи *Никомахове етике* указује да *συζήν* („суживот“) производи *συναίσθησις* (су-осјећај), што је касније постало знатно познатије у преводу на латински као *sensus communis* – дословно: заједнички осјећај, заједничко опажање. За разлику од *common sense*-а, који, угрубо, подразумијева минимум „здрвога разума“ који би свако требало да има, „изворни“, аристотеловски појмљени, „заједнички осјећај“ означавао је за неку конкретну скупину (од најмање два човјека)

⁸ Везу између човјековог, наизглед самог „онтичког“ својства имања логоса и изворне онтолошке упућености (и зависности!) човјековог бића на истинито, тј. интимну везу између Аристотеловог и Платоновог разумијевања људскога, гномски сажима Де Генаро: „Најистинитије [То ἀληθίστατον] јесте [...] истрајавање саме нескривености, и то *κατὰ λόγον* (*Држава* 500 ц5) – у значењски рашчишћеном односу у који је већ заложена могућа са-градња [*Mitbauen*] људског бивајућег као *λόγον ἔχον* [‘логосоимајућера’]” (De Genaro, већ навођено, стр. 74).

особени, заједничким живљењем настали „осјећај” за све релевантно с чиме се њени припадници могу сусрести. „(Син)Ајстесис” се овдје, дакле, користи у пренесеном смислу, као усаглашено доживљавање, гледање, као што ријеч „сагласност” указује на уједначеност ставова, мишљења, а не, дословно, на усклађеност гласова. То је једна врста, на основама заједничке синехије, стеченога, не урођенога, за једну посебну заједницу особенога „чула”, партикуларне „чувствености”, колективне интенционалности (док се тзв. *common sense*, у принципу, концептуализује априорно-општељудски, без обзира на то што је јасно да у неким случајевима културне разлике и те како утичу на обликовање претпоставки о томе шта је „саморазумљиво”, „нормално” итд). Синајстеза се обликује на основу интеракција са социјеталним окружењем. Особеност тога суосјећаја, који је заправо јединство опажања, доживљавања и тумачења, дакле, неологистички казано, „сасвјетоназора” [*Mitweltanschauung*], јесте оно што не само карактерише припаднике једне заједнице, узете понаособ, већ што им омогућује да сачине заједницу, да од пуке чињенице живљења-заједно постану једна заједница.⁹ У-сагласити чувствене режиме и образовати једну (духовну) заједницу – двије су стране јединственога логосно-пнеуматско-политичкога феномена.

3. ПОЉЕ ЗАЈЕДНИШТВА

Ова историјскофилософска контекстуализација може се мирне душе уметнути у савремену социоонтолошку дискусију о генези и природи заједничкога, односно заједничнога комуникативно-друштвенога, па и политичкога простора. Истакнути швајцарски социјални онтолог Ханс-Бернхард Шмид [*Hans-Bernhard Schmid*] примјећује да заједничка интенционалност која би била заснована на договору заправо би већ претпостављала оно што би желела извести. Договарање није могуће без постојања поља договора, а то је подручје заједничке дискурзивности. Могућност заједничкога говора, са-говора, логички-априорно претходи могућности било каквога дискурса, па и у-говора. Дакле, тзв. „комуникативном дјеловању” (Хабермас) претходи априорно фигуришуће поље договарања које не може бити исход претходнога договора, а врло ријетко

---

⁹ Аристотел у својој анализи, међутим, превасходно има у виду пријатељство, гдје из уобичајености саживљења настаје истовјетност карактера, тако да се усваја устројство пријатељеве чувствености. Разумије се, гола чињеница суживљења мањег броја особа не мора производити карактерну усаглашеност, чак ни благонаклоност, као што је и јасно да у односима између већег броја људи који живе скупа у заједници – дакако на доста другачији начин него што је то случај код оних који у блиским, ужим заједницама дословно живе заједно.

може подлијегати накнадном (поновном) договарању. Априорна договореност, тачније са-говорност заједничкога имања-логоса, претпоставка је било каквога (апостериорнога) договарања и договора.

Ако стоји оваква позиција, она доводи у питање оно што Тејлор назива „митовима друштвеног уговора“.¹⁰ Наиме, у односу на било какав емпиријски, дакле „апостериорни“ договор, поље на којем се тај или било који ини договор може обављати – налази се у априорној позицији. То што можемо да говоримо заједно није саморазумљивост, а поготово није обезбијеђено тиме што смо већ некако почели да разговарамо, па смо се, ето, успут, сагласили како треба или како можемо да разговарамо. Могућност са-говора, „саговорност“, претходи сваком разговору и то није посљедица никаквог претходног разговора. Слично је и са уговором – не само због етимолошке сродности, која, узгред, у неким другим језицима не постоји. Могућност „друштвеног уговора“, тј. било каквога прауговора – стварног или фиктивног – којим се, наводно, заснива могућност живљења заједно, а тиме и могућност заједнице, почива на априорној, дакле и у односу на такав „уговор“ претходећој, минималној усаглашености појединачних хоризоната искуства, свијести, а на крају интенционалних стања.

Иначе, ако слиједимо, већ помињану, Тенисову разлику друштва [*Gesellschaft*] и заједнице [*Gemeinschaft*], не само што би ваљало имати на уму да је заједница и логички-концептуално и временски старија од друштва него и саговорење/сузборење, на којем почива могућност заједнице, априорно претходи било каквом конкретном уговору. Наравно, познато је да тзв. „друштвени уговор“ није неки, у одређеном повијесном тренутку склопљени, реални уговор, већ је у питању интерпретативно мотивисана *концептуална фикција*, којом се жели објаснити фактум друштва. Но то што русоовски друштвени уговор, као незакључен, у односу на било какве стварне друштвене, уговорне односе стоји у априорном положају, заправо је рефлекс касније Тенисове тезе о априорном првенству заједнице у односу на друштво.

Навике, обичаји и слично посљедица су претходних уплетености појединачних интенција, као што, с друге стране, те традицијске наслаге условљавају актуално повезивање појединачних интенција, чиме се, формално узевши, традиција потврђује. Ако људи текућег нараштаја нијесу спремни, односно способни да изврше уплитања својих интенција на трагу традиције – или, боље, да пристану на њима, на основу инерције традиције, иманентну склоност ка уплитању некадашњих појединачних ја-интенција у ми-интенције унутар те заједнице, која су

¹⁰ Charles Taylor, *Negative Freiheit. Zur Kritik der neuzeitlichen Individualismus*, Frankfurt/M, Suhrkamp, 1992, стр. 273.

нашла израза у датостима њене традиције, тада се прави дисконтинуитет, и/или настаје нова традиција.

Наравно, остаје питање да ли је поље заједничке дискурзивности по екстензији равно феномену заједничке интенционалности. Овдје је стога могуће направити разлику између априорног хоризонта усаглашености унутар неке комуникативне заједнице, као *опште 'платформе'* на којој је уопште могуће дискурзивно општење, тј. рационално-аргументативна размјена, и конкретних колективних интенција које се образују унутар неког њеног дијела, поводом неке одређене „ствари”.

4. МИТОЛОГИЈА КАО ЕТНУРГИЈА

Заједница учитеља и ученика, нарочито ако наликује платоновској Академији, добровољна је заједница (као и заједница пријатеља), дакле она у које се својевољно ушло, и то због неравнодушности према стварима ума, а у крајњем – ради бриге о властитој души. Узгред, ако се у стварима најбоље може напредовати у заједничком расправљању, а Платон, с правом, вјерује да је тако, при чему крајња сврха бављења тиме јесте властита душевна добробит, тада је јасно да се као секундарни, можда не тек узгредни учинак ове самобриге помаља брига за душевну добробит других, а тиме и у идеалној концептуалној екстензији – и о душевно-духовној добробити заједнице којој се припада. Старање о сопственој души, епимелеја, мора бити „синепимелеја”, старање и о душама других. Наиме, најважнија питања, од чијега рјешења зависи устројеност душе, јесу она која се не могу расправити тек у „разговору душе са самом собом”. Зато подука, чији су најважнији дио управо најозбиљнија питања, своју сврху проналази у уздизању ученика до степена способности равноправних саговорника. Зато, не само што је педагошки рад „користан за заједницу” него се њиме „стварају” они који о најважнијим питањима могу достојно да говоре, који, помажући себи да дођу до што бољих одговора уједно помажу и мени, свима осталима, као што је случај и са мном.

На почетку постојања овакве заједнице стоји одлука једне групе људи који су се узајамно препознали као сродни у погледу духовних склоности и потреба и који су на основу тога ријешили да образују једну групу. Но, у општем случају, заједница не настаје избором посебне групе људи, који се таквим избором одјељују од других, са којима или поред којих фактички живе. Насупрот овој добровољно-ексклузивној заједници стоји тип недобровољно-инклузивне заједнице, која укључује све оне који живе на неком простору – уколико их одликује барем језичка сродност.¹¹

¹¹ Чак ни овај услов не мора бити од почетка испуњен, јер је могуће, то се чак често дешава, да у случајевима саживљења језички нехомогених група на временом један језички елемент однесе превагу, тако да се, без обзира

Како ова фактичка, недобровољно-инклузивна заједница себи „објашњава“ чињеницу својега постојања? А зашто би она то чинила, или боље: зашто би она то морала да чини? Поменули смо да заједница у логосу, у језику, генерише колективну интенционалност, која, поред осталих елемената, може, заправо мора садржавати и афективно-емотивну саставницу. Заправо, то је најстарији, најдубље усађен и најраспрострањенији састојак унутрашњега повезивања заједнице, будући да је релативно недискриминативан у погледу степена образованости и друштвеноекласне припадности. Чињеница постојања заједнице је датост која пред њене чланове, иако, додуше, ћутке, поставља питање: *Одакле* (ми)? Заједница у једном фактичком логосу утолико представља питање, на коју одговор даје мит. Иако је изворни облик мита – макар у евро-средоземном подручју, мит о постанку, космолошки мит, он се заправо бави питањем о свеукупности изнад свега да би дао одговор на самонамећуће питање о генези Нас. Експликативно-експанаторни учинци мита притом треба да дјелују „инклузивно“, тако да он, колико год је то могуће, не само обухвата све оне који чињенично већ улазе у дату заједницу него и да то чини на такав начин да разумијевање тога буде доступно, ако је могуће, свима. Дакле, *етнургијски мит* – мит/легенда може „створити“ и читаву цивилизацију¹² – *одликује и експанаторна и когнитивна инклузивност*. Зато митове сви разумију, свима су јасни, и зато је мит у том погледу најсавршенији – не и највиши – облик духовнога обједињавања. Он то, као ниједан ини облик духа и духовности, са лакоћом постиже, производећи, али и позивајући се, поред осталог, и на поменуто, најнедискриминативнију саставницу колективне интенционалности – афективно-емотивну.

Познато је да мит није тек прича о почетку (космоса и/или заједнице) него да се путем њега уопште успоставља свијет као свијет, при чему

на племенско-расне хомогености, због језичке уједначености може почети (спонтано) образовати заједница.

¹² Пјотр Кунцевич, *Легенда* Европе, Београд, Сlio, 2007 (превод с пољскога), стр. 294: „Политика постаје историја, историја легенда, а легенда пак служи свима“. Ова формула, која је код Кунцевича дата за Европу, примјенљива је и за уже културне заједнице. Кључна претпоставка настанка једног конкретног ми-идентитета јесте генерисање мита/легенде/каже о нама – било да је ријеч о културном миту (више нараштаја ранонововековних и модерних интелектуалаца) о Европи, или пак о завјетном памћењу на заснивајући искон нације, какав је Косовски завјет. Но да би до тога дошло, неопходно је да се из свакодневног живота заједнице – у мјери у којој је он посредован политичким – кристалише повијест, тачније повијесна свијест, тј. оно што се може назвати дневном повијешћу, насупрот тзв. дневној политици. Више о томе видјети у нашој књизи: Српски пут, Београд, *Catena mundi*, 2018).

још нема, условно казано, модерне наспрамности између (колективног) наративног субјекта и предмета нарације, због чега архаични човјек непосредно живи у неупитној истинитости мита. Прије мита нема истине, а када се он први пут исприча митска нарација непосредно потврђује себе саму. Овој епистемичкој редувантности мито-логије погодује то што се она „храни“ од афективно-емотивнога. Притом се не смије изгубити из вида повезујући учинак нарације спрам опричаног, који се види при, хипотетичком, поређењу на миту засноване скупине и оне која се још није уздигла до нивоа утемељитељске усмене нарације, као и, с друге стране, поређење усмене митоцентричне културе спрам оне у којој је преовладала писменост.¹³

Зашто је заједници потребно утемељење? Прије свега, њој је потребно утемељење из два разлога, односно на два начина – као оној која уопште постоји и као оној која је таква и таква. Притом је важно имати на уму да потреба за утемељењем није нешто што је „изумјела“ метафизичка традиција, већ је, напротив, искуство неопходности садржавања у себи нечега постојаног, да би се обезбиједило сразмјерно дуготрајно постојање, нашло израза у потреби да се о томе полаже рачуна у облику знања о темељима. Друго, овдје релевантно питање тиче се легитимности, и то је нешто што каквоћа саме митске нарације собом обезбјеђује. Али овдје није ништа мање важно питање одакле уопште заједница? Митска при-повијест јесте начин преузимања својега темеља који лежи у народносном колективу сазнајно недоступном, недохватљивом почетку. То је, иначе, директно аналогно Хајдегеровом учењу о повијесности опстанка, изложеном у *Бићу и времену*, гдје се ова структура човјековога бића, додуше мишљена у равни појединачнога опстанка, мотивише неопходношћу изричитога преузимања фактума властите егзистенције, тако што ће се наративно-пројекатски обухватити почетак и крај живота, што је претпоставка *цјелоснога бићеможја* [*Ganz-sein-können*] као предуслова изричитога преузимања, односно градње властитога идентитета.

---

¹³ Arnold Gehlen, *Urmensch und Spätkultur, Philosophische Ergebnisse und Aussagen*, седмо издање (са шестог, проширеног, 2004), Frankfurt/M. 2016, Vittorio Klostermann, стр. 116: „Представа бескрајнога времена, као ‚оквира‘ свих догађаја, добијена је, наравно, посматрањем великих периодичних кретања у простору, астрономским истраживањима повезаним са календарским рачунањем, што је, опет, посве зависило од писаног утврђивања одговарајућих опажања. За неописмовљене [*schriftlos*] народе свијет и природа ‚нијесу врло стари‘, њихово предочавање врло брзо пада натраг у митско ‚правријеме‘ гдје су се демони преобразили у познате биљке и животиње, при чему су уведени којих се мора придржавати. [...] Но бесконачна празнина простора и времена је незамислива, она се ту не може конциповати. Послије извјесног низа нараштаја започиње ‚правријеме‘...”

Ово пројекатско/пројективно „узвраћање” [Erwiderung] посљедица је упућености на неопходност захватања цјелине властитог бића – укључујући и тачку његовог почетка – што је, с друге стране, немогућно, јер оно што је на почетку појединачне егзистенције структурно измиче личној рефлексiji.¹⁴ Исти проблем се не само мултипликује него добија и унеколико квалитативно другачије одређење код одношења заједнице према својем почетку, будући да он сеже знатно даље у прошлост него лично сјећање било којег њеног живог појединца, при чему је предмет сјећања – живот једног миства, неупоредиво сложенији од предмета сјећања појединца на властиту егзистенцију. Но док појединац мора реконструктивно-практично да гради, односно приповиједа своју животну при-повијест, чији би нормативно-структурни исход требало да буде достизање стадија властите идентитетске уобличености, дотле је за заједницу, макар када је ријеч о њеним почецима, ова приповијест, структурно посматрано, увијек већ испричана – иначе ње, као заједнице, уопште не би било. То не значи да она чињенично у неком тренутку није морала бити на неки начин обличена, али интенција колективног митског наратива космосу-заједници јесте да се почетак увијек већ збио, и да су ствари утолико увелико већ одлучене.

Коначно, мит је и облик (прото)повијесног живота, а не само оно што се прича и начин причања. Тачније, митос је првобитни – по себи, али не и за себе – интелигибилни талог заједничког живљења, када пука чињеница заједничког живљења прераста у једну, испрва „примитивну” заједницу. Митос је највише свједочанство неодвојивости причања и начина живљења, при чему, по природи ствари, није могуће осматрити скупа митски говор и живљење у прастарини, јер је она напросто недоступна. Зато је мит увијек крње свједочанство, „траг”. Мит је *наративна платформа* – и то не као *једна* нарација, једна прича, већ као свеобухватно-опште наративно априори које конституише заједницу.

Човјек није бивајуће које има логос, а поред тога и оно које „има”, тј. прича митос, нити је пак мит једна од верзија или „опција” говорног логоса. Није овдје у првом реду важно то што се логос може опримјерити и као митолошки и као умски говор, што, узгред, баца понешто другачију свјетлост на одвећ познату опозицију школске теорије/филозофије између митоса и логоса. И овдје је кључни малочас поменути однос питања

---

¹⁴ Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, 11, непромијењено издање, Tübingen 1967, Max Niemeyer Verlag, стр. 236: „Разлог немогућности онтичког искушавања опстанка као бивајуће цјелине [*Dasein als seiendes Ganzes*], а сљедствено ни онтолошког одређења његовог цјелобића [*Ganzsein*], не лежи у несавршености *сознајне моћи*. Суспрезање потиче од *бића* овог бивајућег [*Seienden*]. Оно што нипошто не може *бити* само *тако-како* искушавање смијера да захвати опстанак – начелно измиче искусовости”.

и одговора. Чињеница саживљења, која је омогућена фактумом суимања логоса, тражи „објашњење”, а примарни, рудиментарни образац тога да је, касиреровски [Ernst Cassirer] казано, првобитни „симболички облик” – мит, који је, са своје стране, такође могућ захваљујући поменутој синехији. Захваљујући тој првобитној испричаности мита, која у односу на чињенично постојање заједнице фигурише као логичко-симболичко – не и временско-фактичко – априори, успоставља се *првобитна форма заједница*. Да би, као што је показао Аристотел, била могућа нека чињенична заједница, мора се успоставити синајстега, која не представља срж било које такве заједнице, већ концептуални критериј, у смислу: да би нека заједница као таква била могућа неопходно је да се у њој образује такав облик унутрашње синајстезе. Сада се види да је априорна претпоставка могућности образовања најједноставнијег и повијесно најстаријег облика синајстезе, тј. „сасвјетоназора” – мито-логија. Мит је стога протоповијесни *conditio sine qua non* синехије/„синлегичности”. Тако настали пратип заједнице даје претпоставке даљим облицима градње, али и рефлексивне консолидације и аутолегитимизације повијесно напреднијих облика заједнице – у смислу степена уобличености колективне свијести. Но, кључна је ствар да заједница *као заједница* не може бити без утемељитељске нарације, док друштво сасвим добро може опстојати без ње, будући да „тема” друштвених односа није тоталитет нас као нас, већ интересно мотивисана интеракција појединаца и друштвених скупина.

Постојање друштва стога се може објаснити пререфлексивном спознајом људи о томе да могу повећати изгледе да преживе у борби за опстанак ако се удруже; но тиме се не може објаснити постојање заједнице. Зато човјекова културна људска заједница изворно јесте (као) заједница (из) мита. Ако некој заједници уништите мит, оно на чему је она као заједница била саздана – као што се, примјера ради, овдје у Црној Гори, која је читавом српству „обзнанила” истину Косовског завјета, то системски чини – тада ће преостати само друштво и друштвени односи, у којима су у игри страсти, жеље, страхови, интереси и борба за њихово реализовање. Такав социјетет, који је лишен „супстанције” своје заједничности, лако и брзо пада у моралну аномију будући да се осипа *заједнични 'цемент'* који његовим члановима брани да друге људе посматрају искључиво у друштвеном модалитету, као савезнике, односно као препреке на путу остварења својих личних, по дефиницији „себичних” интереса. Осим тога, ако у неком социјетету постоје само друштвени односи – што је, према теорији (Шелер), реално немогуће – тада је и постојање његових фактичких граница спорно, јер простор промоције, сукобљавања и удруживања интереса јесте читаво човјечанство, а не било какав ужи простор. Социјетет без мита лишен је легитимности постојања – најприје унутрашње, он за своје чланове временом постаје изричито неоправдан, и стога он не би могао очекивати било какву оданост од њих.

Мит је познат као априорно увијек већ скупно знање, које се (са-) зна(је) прије него што се било шта ино лично, али и групно до-зна. Иако је неко некада морао уобличити митове, тачније дати неки иницијални прапредложак, митови, како рекосмо, фигуришу као фактичко априори било каквога облика тзв. „колективне свијести“, која је, опет, претпоставка било каквога вида индивидуалне свијести. Дакле, са становишта проучавања облика људске свијести, мит има своју генезу и датирање, али он у стварном животу колективне свијести фигурише као априори било каквог облика духовности. Зато се ова страна његовога бића тешко може ваљано разумјети било каквом стандардном историографско-научном методом. Свагдашња већ-успостављеност мита, који, у неком смислу, јесте, условно казано, „чињенично“ успостављен, јесте знање које омогућује друга знања, чак и ревизију митског знања путем потоњих облика знања, и који притом фигурише као оно које (као да) је одувијек било ту. Утолико, митско знање је облик завјетнога знања, наиме онога у шта се, по природи ствари, није могло лично освједочити, што се зна путем учешћа у (неком) *Завјету*, а изведено, пошто је завјетно знање, као и говорење, заједничко – и у *завјетној заједници*. Утолико, завјетно знање је *за-с-вјед*, оно што се зна скупа са другима, и као такво се (са)свједочи, с онима који учествују у истој завјетној заједници, која нешто зна прије него је могло бити било каквога искуства. Мит је стога облик *протообразованости* који је старији (и временски и концептуално, а стога, на концу, и нормативно) и дубље утемељен од било каквог потоњег појединачног или скупинског, личним напором стеченога образовања.

То није знање које потиче из освједочености властитим очима (сјетимо се стога индикативних облика у њемачком и енглеском, који не раздвајају свједоштво и лични искуствени увид – *Augenzeuge, eye-witness*), из тога што смо нешто самостално закључивали, или пак из споја једнога и другога, већ из онога *општега признања унутар завјетне заједнице*. Они који би из некога разлога (што спонтано, усљед секуларне еманципације, што усљед просвјетитељског предањоборства) били искључени, или који би себе искључили из заједнице завјетнога знања – која, узгред, генерише и *завјетну политичку заједницу* – ти су раз-знавени, а тиме и распамећени, јер памћење предуслова могућности зборења јесте изворно памћење, оно памћење које претходи самоме говору, као способности говорења.

5. НАРОД: ЗНАЊЕ И ЗАБОРАВ

Етничко самоопажање увијек „затиче“ свој народносни ентитет у вршењу самопрепознавања – будући да народ, као један тип колективног митства, логички претходи изричитом успостављању сународничке колективне

интенционалности, те одговарајуће (колективне) перцепције. То значи да је за ону димензију свијести која може да препозна етнички идентитет сопствени народ увијек већ некако ту, као свагдашња наша¹⁵ фактичност етничкога ми-бића. Утолико је тај априорни „заборав” чињеничноповијесне условљености и посредованости настанка сопственог народа конститутиван за његово биће, и не представља никакву идеолошку измишљотину.

„Измишљеност” народа, у смислу поменутог априорног заборавља његове повијесне условљености, чак се не може смислено ни „деконструисати”, зато што би се то могло радити само у димензији повијеснога времена, у којем се једино може устврдити да постоје неки народи, али се зато не може *установити* како и одакле они настају. Тај момент је доступан само поменутој, с оне стране повијесности смјештеној квазивременитости у којој се збива примордијално сјећање на извор, што измиче сваком историјском датирању и сјећању, а тиме и историјској науци; али је зато блиско протонарацијама о ми-почетку, тј. митолошким реконструкцијама етнургијскога Прадогађаја, који мора имати сваки појединачни народ. Зато се народносна припадност одупире разградњи критичким дискурсом, будући да се та два елемента уопште и не крећу у истој димензији времена и мишљења.

Ренан, мислилац који је дао перформативну дефиницију нације – као скупине оних који се на прећутно-латентном, неорганизованом „свакодневном плебисциту” (прећутно) изјашњавају да и даље желе припадати нацији којој већ припадају и за коју су се једном и изричито изјаснили (или они, или неко од њихових предака), устврдио је следеће: „[з]аборав, био бих спреман да одем толико далеко [...] кључни је чинилац у стварању нације, због чега напредак историјских студија често представља опасност за националност”.¹⁶ Зато француска нација – а то тврди у предавању одржаном у свјетлу спора са Њемачком око Елзаса и Лотарингије („Алзаса” и „Лорене”), чији знатан дио становништва, упркос својем њемачком поријеклу, наводно жели да живи у Француској – „мора [већ] бити заборавила” (*doit avoir oublié*) – своје истинско поријекло. Ствар је, међутим, у томе да је овај априорни услов настанка нација – што *mutatis mutandis*, мада нипошто идентично, важи и за накнадно меморијално „самоповјечњење” народа – јесте *аутоинтерпретативна фикција*. Наиме, када се једном, у протоповијести народа, догоди овај конститутивни заборав, који је услов сваког потоњег дјелотворног,

¹⁵ *Jeunsrige*, према аналогiji с Хајдегеровим *jemeinige* (отуда *Jemeinigkei*), што је концептуални модалитет фактичности бића опстанка.

¹⁶ Ernst Renan, “What is a Nation?”, Homi Bhabha (прир.), *Nation and Narration*, London–New York, Routledge, 1990, стр. 11.

етногеног сјећања, тада тај (хипотетички) догађај ствара такву мисвијест, која је обично отпорна на потоње рефлексije, па и на евентуалне покушаје разобличујућих ре-меморија.

Заборав је рефлекс „самостворености“, тј. консолидованости својега бића властитим бићем-за-себе, тј. својом идентитетском самосвијешћу, чиме се „ретушира“ чудновата чињеница самородности народа. Наиме, ријеч је о незаобилазно-конститутивном, концептуалном парадоксу: док један народ себе не препозна као тога и тога, тј. као управо онај народ који он јесте, он још неће моћи заправо постати тај народ. Но када то учини, он нужно и одмах, чак без изричито (колективнога) рефлектовања на ту тему, мора претпоставити да га је, баш као тога народа, било и прије чина самопрепознавања – јер би, у супротном, могло испасти да поменути „народ“ представља властиту аутоконструкцију, што би лако могло ставити сумњу не само на његову егзистенцијално-идентитетску вјеродостојност него можда бацити сумњу и на сам феномен народ-ност као тобожњу произвољну конструкцију – попут некакве тзв. „замишљене заједнице“, или чак колективног уображења.

Ренан, међутим, није у праву када сматра да би напредовање критичко-историјских студија могло да угрози вољу за припадање конкретним народима, будући да су митолошка и историографска реконструкција међусобно неупоредиве „језичке игре“. Утолико је прави модалитет опхођења са квазисупстанцијалностима, каква је етничка припадност, која је настала из елемената који садрже мноштво случајнога – неструктивна рефлексija. Она ће бити способна да, и поред увиђања у неутемељеност појединачних митолошких реконструкција „објективнога“ бића једнога народа, не добије жељу да „дирне“, тј. да покуша да разгради оне датости које та митолошка реконструкција покушава да „објасни“ – под условом да постоји неки елементарни минимум одговарања стварним чињеницама онога шта та реконструкција приповиједа. Но чак и када би се покушало с таквом критичком деструкцијом, она би, из поменутих разлога, била недјелотворна.

Митолошка консолидација и фактографска реконструкција међусобно су несамјерљиве, а говор о почетку, односно о живом, инхерентно осјећаном идентитету, конформан је само митолошкој реконструкцији. Првобитни порив, а затим и воља за колективним сједињењем, има у себи нешто што се налази с оне стране историографске грађе. Коначно, *емотивисање*, дакле испуњавање осјећајним садржајем одређених датости, и уопште саме насталости колективних идентитета, у вези је са априорном непогодношћу суштине конкретног народносног бића за рефлектовање на критичко-рационални начин. Зато, након свега, остаје да је мит, све до данашњега дана, незаобилазно полазиште сваке политичке, најпослије и националне заједнице, па напад на његове темеље угрожава њен опстанак, као што је и, с друге стране, политичка заједница

која нема свој иманентно *вјеродостојан* политички мит дугорочно недржива и немогућа.

БИБЛИОГРАФИЈА

- [1] Apel Karl-Otto, "Hermeneutic philosophy of understanding as a heuristic horizon for displaying the problem-dimension of analytic philosophy of meaning". *Philosophy & Social Criticism*, 7 (1980), pp. 242–259.
- [2] Gehlen Arnold. *Urmensch und Spätkultur, Philosophische Ergebnisse und Aussagen*, седмо издање (са шестог, проширеног, 2004). Frankfurt/M, Vittorio Klostermann, 2016.
- [3] De Genaro Ivo, „Πόλις und Sprache“, in: G. Pöltner/ M. Flatscher [прир.], *Heidegger und die Antike*, Frankfurt/M. et. al, Peter Lang Verlag, 2005.
- [4] Heidegger Martin, *Platon. Sophistes, Gesamtausgabe* том 19, Frankfurt/M, Vittorio Klostermann, 1992.
- [5] Heidegger Martin, *Sein und Zeit*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1967.
- [6] Копривица Часлав Д., *Српски пут*. Београд, *Catena mundi*, 2018.
- [7] Кунцевич Пјотр, *Легенда Европе*. Београд, Clío, 2007 (превод с пољскога).
- [8] Платон, *Кратил*. In: *Platonis Opera, tomus I*, Oxford, Clarendon, 1996, стр. 189–275.
- [9] Renan Ernst, "What is a Nation?", in: Homi Bhabha (ed.), *Nation and Narration*, London–New York, Routledge, 1990, pp. 2–15 (превод с францускога).
- [10] Schmid Hans Bernhard, *Wir-Intentionalität. Kritik des ontologischen Individualismus und Rekonstruktion der Gemeinschaft*, Freiburg in Breisgau, Alber Verlag, 2005.
- [11] Taylor Charles, *Negative Freiheit. Zur Kritik der neuzeitlichen Individualismus*, Frankfurt/M, Suhrkamp, 1992 (превод с енглескога).

Chaslav D. Koprivitsa

Κοινωνία καὶ μυθο-λογία. AN ESSAY IN LIGHT GREEK ANTIQUITY ON THE COLLECTIVE ANTHROPOLOGICAL PRECONDITIONS OF COMMUNITY'S EXISTENCE

Abstract

In this article, on the historical-philosophical trail of Greek antiquity, we explore the preconditions of the possibility of community formation. It is thereby shown, that they are: 1. in general, the ability to jointly possess the

spoken “logos”, and then, in concrete terms, 2. the possibility of constituting the community in a joint speech through the founding myth on the beginning. The article deals with the socialontological reflection through which the transition from an individual anthropological to a, qualitatively different, collective anthropological perspective in the understanding of the community’s formation is carried out.

Key words

community, logos, myth, Aristotle, Plato, social ontology.

Luka Petrović*

Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd

Ograničenost politika priznanja u zahtevima za redistribucijom

Apstrakt

U radu se ispituju dometi zahteva za redistribucijom koji dolaze iz politika priznanja. Politike priznanja, odnosno politike razlike, u osnovi izvode redistributivne zahteve na osnovu priznanja specifičnog načina života određene društvene grupe. Radi se, pre svega, o zahtevima koji dolaze iz LGBT zajednice, manjinskih etničkih zajednica i ženskih grupa, a u ranijim vremenima iz radničkog pokreta. Sa jedne strane, takva teorijska pozicija nudi dobru osnovu za praktično-političku mobilizaciju članova date grupe i istorijski primeri organizovanja na osnovu zajedničkog identiteta argumenti su u korist politika priznanja. Jačanjem specifičnog identiteta razvija se osećaj solidarnosti unutar grupe, čime se stvaraju preduslovi za uspešno političko delovanje. Sa druge strane, javlja se problem definisanja granica grupe i isključivanja zbog nepripadanja grupi, iako se osobe mogu nalaziti u jednako lošem ekonomskom položaju, što je osnova kritike iz univerzalističkih pozicija. Osim problematizovanja ograničenosti zahteva za redistribucijom koji dolaze iz politika priznanja, u radu se ispituju i mogućnosti saradnje identitetski definisanih grupa, kroz različite alternativne modele demokratije.

Ključne reči:

Politika priznanja, redistribucija, teorija pravde, grupni identitet

---

* pluka194@gmail.com

** Rad je nastao u okviru naučnog projekta „Politike društvenog pamćenja i nacionalnog identiteta: regionalni i evropski kontekst“, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (br. projekta: 179049).

UVOD

Politike priznanja, odnosno politike različitosti počivaju na uverenju da je ključ poboljšanja položaja određene društvene grupe javno priznanje njenog posebnog identiteta. Utoliko, priznanje bi obuhvatilo i ekonomsku dimenziju – borba grupa za priznanje u sebi sadrži i redistributivne zahteve. Međutim, iako su ovakve teorijske pozicije inspirisale političku mobilizaciju niza ugnjetenih društvenih grupa, obeležene su i velikim brojem kontroverzi i kritika.¹ Pre nego što pređem na same kritike, važno je naglasiti da se ne radi o homogenoj teoriji i da različiti autori koji se bave priznanjem imaju sasvim drugačije teorijske pozicije. U politike priznanja se obično ubrajaju zahtevi nacionalnih manjina i autohtonih zajednica, što se podvodi pod terminom multikulturalne politike, zatim LGBT zajednice i žena. Osim toga, postoje i sukobi unutar same politike priznanja, pa, na primer, pojedine feministkinje nisu blagonaklone prema apsolutnoj podršci multikulturalnih politika.²

Sa druge strane, Aksel Honet (Axel Honneth) borbu radničkog pokreta tumači kao borbu za priznanje, te ovakav pristup vidi kao „motor društvenog razvoja u borbi između društvenih klasa koja vodi stalnom poboljšanju, jer u svakoj fazi borbe na kraju prevladavaju interesi veće, ali prethodno isključene grupe”.³ Prema njemu, istorijske borbe radničke klase tokom devetnaestog i dvadesetog veka bile su partikularističke i usko grupne, slično savremenim politikama priznanja. Zbog toga se one, uz određene modifikacije, mogu koristiti i danas. Na kraju, Dejvid Miler (David Miller) smatra da je za preraspodelu ključna nacionalna solidarnost, pa za njega nacionalna pripadnost ima važan moralni značaj i preduslov je za redistribuciju.⁴ Navedeno je vezano sa aktuelnom raspravom u okviru savremene političke teorije, koja se tiče odnosa redistributivnih politika i politika priznanja, koja sa sobom nužno nosi pitanje odnosa pojedinaca i zajednice. Univerzalistički nastrojeni egalitarni liberali i socijalisti odvajaju kulturne specifičnosti od pitanja socijalne pravde – pretpostavka je da će se svi članovi političke zajednice složiti oko principa pravde, bez obzira na nacionalno poreklo, rasnu pripadnost, seksualni ili

---

¹ Anne Phillips, *Multiculturalism without Culture*, Princeton University Press, New Jersey, 2007; David Miller, “Social Justice in Multicultural Societies”, in: Phillipe Van Parijs (ed.), *Cultural Diversity Versus Economic Solidarity*, De Boeck, Bruxelles, 2004, pp. 13–30.

² Susan Moller Okin, “Feminism and Multiculturalism: Some Tensions”, *Ethics*, Vol. 108, No. 4, 1998, pp. 661–684.

³ Aksel Honet, *Ideja socijalizma*, Akademska knjiga, Beograd, 2019, str. 68.

⁴ David Miller, *On Nationality*, Oxford University Press, New York, 1995; David Miller, “In What Sense Must Socialism be Communitarian?”, *Social Philosophy & Policy*, Vol. 6, No. 2, 1989, pp. 51–73.

rodni identitet. Takve teorije se mogu pojaviti u deontološkoj formi, pri čemu se ne ulazi u etičke evaluacije nužne za politike priznanja,⁵ ili se pojedinačne društvene borbe mogu artikulirati kao borbe za proširenje univerzalnih principa u konkretnim slučajevima,⁶ dok je najpoznatija teorija pravde usmerena ka poboljšanju položaja najugroženijih unutar jednog društva, uz konstantno smanjenje nejednakosti.⁷

Politike priznanja su dobrim delom odbacile univerzalističke principe egalitarnih liberala i socijalista, prigrlivši postmoderne ontološke i epistemološke pozicije.⁸ Sa jedne strane, reč je o sasvim opravdanoj reakciji na nekadašnju nemarnost „stare” levice na manjinske probleme. Sa druge, pokušaj rešavanja jednog problema može otvoriti niz drugih. U želji da poboljšaju život manjinskih grupa, u pojedinim slučajevima otišlo se toliko daleko da se više insistira na različitosti i onome što razdvaja ljude istog materijalnog položaja nego na onome što ih ujedinjuje.

Iako postoje sasvim opravdani zahtevi za potpunim odbacivanjem politika priznanja u korist drugačije vrste egalitarnih projekata, ovoga puta baviću se unutrašnjom logikom politike priznanja i pitanjem propustljivosti identitetski oblikovanih grupa. Ako pođemo od pretpostavke da su politike priznanja neizbežne, postavlja se pitanje da li ih je moguće tako konstruisati da omogućavaju redistributivne politike i za one koji se nužno ne identifikuju kao neke posebne grupe. Da li je identitetska osnova politika priznanja nužna prepreka za primenu redistributivnih politika na ne-članove? Iako se može opravdano tvrditi da je reč o „ili-ili” dilemi, središnja pozicija koja bi zadovoljila i zahteve za priznanjem i zahteve za redistribucijom možda može biti normativno najpoželjnija opcija.

Na početku ću se baviti značajem posebnosti kulture, identiteta i zajednice u politikama priznanja. Pokazaću da njihove ontološke pretpostavke igraju važnu ulogu u konstruisanju zahteva za priznanjem. Nakon toga ću prikazati na koji način redistributivni zahtevi proizlaze iz borbe za priznanje. Na kraju ću povezati alternativne modele demokratije sa borbom za priznanje, sa

---

⁵ Nancy Fraser, “From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in Post-socialist Age”, in: Kevin Olson (ed.), *Adding Insult to Injury*, Verso, London/New York, 2008, pp. 9–42.

⁶ Jacques Ranciere, “Critical Questions on the Theory of Recognition”, in: Katia Genel & Jean-Philippe Deranty (eds.), *Recognition or Disagreement*, Columbia University Press, New York, 2016, p. 84.

⁷ Džon Rols, *Teorija pravde*, JP Službeni list SRJ, Beograd, 1998.

⁸ Charles Taylor, *The Ethic of Authenticity*, Harvard University Press, Cambridge & London, 1991; Charles Taylor, “The Politics of Recognition”, in: Amy Gutmann (ed.), *Multiculturalism*, Princeton University Press, New Jersey, 1994, pp. 25–75; Iris Marion Young, *Pravednost i politika razlike*, Jasenski i Turk, Zagreb, 2008.

posebnim osvrtom na položaj manjina unutar manjina i mogućem prevazilaženju problema esencijalizma u okviru politika priznanja.

Zajednica i redistribucija

Propast socijalizma, opšta nepopularnost marksističke teorije i klasne analize naveli su leve političke teoretičare da odustanu od fundacionističkih ontoloških pozicija, metanarativa i vere u autonomiju subjekta.⁹ Kao jedna od mogućih alternativa pojavile su se vrednosti zajednice i odbrane značaja kulturnih specifičnosti. Stavljanje u prvi plan moralnih vrednosti zajednice u odnosu na individue posledica je strateške preorijentacije ka odbrani manjinskih naroda od navodnog kulturnog imperijalizma i individualističke zapadne kulture. Ovako pojednostavljena slika sveta nužno je sa sobom donela i dozu „paralizujućeg stepena kulturnog relativizma”.¹⁰

Politike identiteta polaze od toga da borbu posebnih društvenih grupa za priznanjem vide kao osnovu progresivne politike i najbolje sredstvo za ostvarivanje redistribucije. Sve struje politika priznanja insistiraju na jakim komunalnim vezama. Kako navodi Honet, „zadovoljenje ljudskih potreba uvek podrazumeva komplementarnu akciju drugih subjekata”.¹¹ Date društvene grupe ontološki prethode individuama koje ih sačinjavaju, a borba za priznanje vezana je za zanemarene normativne zahteve oko važnosti njihovog specifičnog načina života. Jednostavnije rečeno, u krajnjem reč je o zahtevu za priznanjem supstantivnog identiteta. Kako navodi Žak Ransijer (Jacques Ranciere), „[p]riznanje je akt potvrde” upravo tog specifičnog identiteta grupe koja se bori za priznanje.¹² Ontološka pitanja su veoma važna za ovu temu i deo rada biće posvećen problemu komunitarne osnove politika priznanja. Pojedini oblici politike priznanja toliko su zasnovani na komunitarnim ontološkim pozicijama da mogu partikularizovati grupu, ostavljajući po strani ljude koji su u lošem ekonomskom položaju. Sa druge strane, ako pretpostavimo da postoji problem sa ontološkim pozicijama određenih politika priznanja, ispitaću da li je moguća neka vrsta njihove desupstancijalizacije/deesencijalizacije kako bi postale značajno inkluzivnije. Reč je o teoriji zajednice koja ističe da je postojanje stvarnog sveta stvar intersubjektivnih odnosa, konstruisanog od strane ljudi koji čine zajednicu kroz borbu za poštovanje i priznanje

---

⁹ Mark Bevir & R.A.W Rhodes, “Interpretativna teorija”, u: David Marsh & Gerry Stoker (ur.), *Teorije i metode političke znanosti*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2005, str. 126–147.

¹⁰ Susan Moller Okin, “Feminism and Multiculturalism: Some Tensions”, p. 665.

¹¹ Aksel Honet, *Ideja socijalizma*, nav. delo, str. 34.

¹² Jacques Ranciere, “Critical Questions on the Theory of Recognition”, op. cit., pp. 84–85.

sa drugim ljudima.¹³ Tako kreiran identitet je na prvom mestu svih koji su deo zajednice i njihov primarni politički cilj je borba za priznanje tog identiteta. Rasprave o odnosu zajednice i pojedinaca nisu zaobišle ni teoretičare pravde.

U svom tekstu, iz 1989. godine, čuveni oksfordski profesor Dejvid Miler pravi razliku između dve vrste socijalizma.¹⁴ Oslanjajući se na različite Marksove radove, navodi da je u osnovi prve kritike kapitalizma pitanje eksploatacije – ideje da je u kapitalizmu višak vrednosti stvoren od strane radnika sistematski prisvojen od kapitalista, te da su resursi i stvoreno bogatstvo nepravedno distribuirani.¹⁵ Resursi su ovde široko shvaćeni, i obuhvataju ne samo pitanje nepravedne distribucije stvorenog bogatstva i dohotka, već i distribucije ekonomske moći i upravljanja unutar preduzeća, distribucije moći unutar društva i upravljanje državom, te raspodele radnog vremena i kvaliteta zaposlenja. Kako navodi Miler, ovaj vid kritike optužuje kapitalizam ne za generisanje pogrešnih resursa već za njihovu krajnje nepravednu i nehumanu distribuciju.¹⁶ Samim tim, problemi sa kapitalizmom bi se rešili pravednijom raspodelom bogatstva, pa je potrebno definisati teorije pravde koje će se baviti shemama pravednije redistribucije. Rešenja za navedene probleme obuhvatila bi kreiranje socijalističkih institucija, koje bi distribuirale bogatstvo u znatno egalitarnijem maniru i koje bi poslednično svakom članu društva omogućile autonoman život. Primer takve vrste teorije je dvodimenzionalna koncepcija pravde Nensi Frejzer (Nancy Fraser) koja sa svojim deontološkim pozicijama usmerava razmišljanje ka pitanjima stvaranja ekonomskih preduslova za vođenje samostalnog života¹⁷, bez ulaženja u etičke evaluacije konkretnog načina života, čime se pravi otklon od komunitarne ontologije. Ona polazi od toga da ljudima treba ostaviti da definišu sopstvenu koncepciju dobrog života, a da je na ekonomskim i političkim institucijama da stvore materijalne preduslove za autonoman život pojedinaca. Sličnu osnovu za svoju teoriju uzimaju i analitički marksisti¹⁸, te Amartja Sen (Amartya Sen) koji u

---

¹³ Jacques Ranciere, "Critical Questions on the Theory of Recognition", op. cit., p. 86.

¹⁴ David Miller, "In What Sense Must Socialism be Communitarian?", op. cit.

¹⁵ *Ibid.*, p. 54.

¹⁶ *Ibid.*, pp. 53–54.

¹⁷ Nancy Fraser, "From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in Post-socialist Age", op. cit.; Nancy Fraser, "Recognition without Ethic", *Theory, Culture & Society*, Vol. 18, No. 2–3, 2001, pp. 21–42.

¹⁸ Cohen, G.A. *Socijalizam – zašto ne?*, Zagreb, KruZak, 2011.

blisku vezu dovodi vrednosti slobode i pravednog društva¹⁹. Dobrim delom se ovde radi o obnavljanju tradicije marksističke etike samoostvarenja.²⁰

Druga vrsta kritike kapitalizma, prema Mileru, tiče se pitanja alijenacije. Prema ovoj kritici, ljudi se u kapitalizmu otuđuju od svoje suštinske prirode. S obzirom na to da je osobina društvenosti suštinski ljudska specifičnost, problem kapitalizma je u tome što atomizuje društva, čineći ljude otuđenim jedne od drugih, čime se negira njihovo „rodno biće”.²¹ Rešenje je onda u povratku zajednici i komunalnoj ideji dobrog života koja bi okupljala sve članove društva, nudeći im zajedničke društvene ciljeve. Dakle, osnovni problem sa prvim pristupom je što distribucija ne dotiče „kvalitet ljudskih odnosa”.²² Dodatno, komunitarno usmereni socijalisti smatraju da, bez jakih komunalnih veza, socijalističke teorije pravde ne mogu da uspeju. Da bi neko bio voljan da deo svog bogatstva preraspodeljuje drugima neophodno je da oseća izvestan stepen bliske vezanosti sa drugim članovima društva. Tako, Miler smatra da „što su (društvene, prim. aut.) veze jače, biće i egalitarnija distribucija”.²³ Ako bi zahtevi bili svedeni samo na pravednu distribuciju neće biti rešeni osnovni društveni i individualni problemi. Ljudi su društvena bića, pa je pojedinačan kvalitet života u nužnoj vezi sa dobrim životom celokupnog društva:

Vrste veza koje tražimo nisu spoljne i mehaničke, već uključuju svaku osobu koja svoj život vidi kao deo života šire grupe, tako da pitanje koliko dobro živi u određenoj meri zavisi od toga kako to čini zajednica u celini. Ovo dovodi do pitanja opšteg dobra, istorijskog identiteta i tako dalje, koja prevazilaze okvire distributivne pravde.²⁴

Ovde je reč o obnavljanju aristotelovske ideje o suštinski društvenoj ljudskoj prirodi. Kod Milera možda nema eksplicitnog pozivanja na Aristotela, ali multikulturalista Čarls Tejlor je tu jasan – komunitarno orijentisani socijalisti se, suprotno atomističkim pozicijama, u velikoj meri oslanjaju na aristotelovske

---

¹⁹ Sen Amartja, *Razvoj kao sloboda*, Filip Višnjić, Beograd, 2002.

²⁰ Pregled marksističke etike samoostvarenja i njena kritika: David Archard, "The Marxist Ethic of Self-realization: Individuality and Community", *Royal Institute of Philosophy Lecture Series*, Vol. 22, 1987, pp. 19–34.

²¹ David Miller, "In What Sense Must Socialism be Communitarian?", op. cit., p. 54.

²² *Ibid.*, p. 57.

²³ *Ibid.*, p. 59.

²⁴ *Ibid.*, p. 60.

principe.²⁵ Ipak, između Milera i Tejlora postoje i značajne razlike. Za Milera je upitna funkcionalnost multikulturalnih društava i prednost daje jedinstvenom nacionalnom identitetu koji bi bio garant i ekonomske redistribucije.²⁶ S obzirom na to da svaka posebna zajednica ima sopstveno razumevanje distributivne pravde, njihova koegzistencija u okviru jedne države teško da bi bila moguća, niti je očekivano da bi mogla da se preklopi sa drugim zajednicama. Kao zanimljiv primer navodi bivšu Jugoslaviju i preispituje motivaciju „ekonomski prosperitetnih” Slovenaca da subvencionišu investicije u Srbiji ili Crnoj Gori.²⁷

Tejlor i Miler se slažu u tome da individualističke i birokratske države zasnovane isključivo na principima pravde nisu održive. Bez lojalnosti zasnovane na komunalnoj pripadnosti upitna je ne samo mogućnost ostvarenja socijalne pravde unutar jednog društva, već i mogućnost dugoročnog održanja same zajednice. Jedinstvena nacionalna pripadnost je zato preduslov za stvaranje ekonomski pravednog društva. Miler, očigledno kritikujući Rolsovu teoriju pravde, predlaže socijalistima da se okrenu Hegelovoj ideji etičkog života, umesto kantovske ideje moralnosti kao praktične racionalnosti u odnosu na druge članove zajednice.²⁸ U praksi bi to podrazumevalo priznanje značaja komunalnih veza za obične ljude i prilagođavanje socijalističkih principa takvim uverenjima. Međutim, čak i da prihvatimo da je određena vrsta komunalnih veza neophodna za redistributivne politike, nejasno je zašto normativnu prednost ima nacionalna pripadnost. Nije jasno ni šta se dešava sa ljudima unutar jedne države koji nisu iste nacionalnosti kao većinsko stanovništvo. Ovde se vidi ograničenje komunitarno zasnovanih teorija pravde, jer će deo ljudi uvek ostajati van zajednice koja primenjuje principe pravde. Iz njegovih pojedinih tekstova može se naslutiti da je reč o instrumentalnom vrednovanju nacionalne pripadnosti jer na jednom mestu kaže da „sa jedne strane, ljudi se generalno identifikuju sa nacionalnim zajednicama na način na koji se ređe identifikuju sa širim jedinicama. Sa druge strane, zajednice na ovom nivou su obično dovoljno široke za efektivne prakse distributivne pravde”.²⁹ Iz navedenog sledi da nacionalne zajednice imaju prednost zato što se ljudi najviše identifikuju sa sopstvenom nacijom, što je empirijski i prilično diskutabilan argument, te zato što je veličina nacionalnih zajednica dovoljna

---

²⁵ Charles Taylor, “Atomism”, *Philosophical Papers*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, pp. 189–190.

²⁶ David Miller, *On Nationality*, op. cit.; David Miller, “Social Justice in Multicultural Societies”, op. cit.

²⁷ David Miller, *On Nationality*, op. cit., p. 84.

²⁸ David Miller, “In What Sense Must Socialism be Communitarian?”, op. cit., p. 68.

²⁹ *Ibid.*

za efektivnu redistribuciju. Dakle, oba argumenta su čisto instrumentalna i empirijska te ne navode normativne prednosti nacionalne lojalnosti.

Sa druge strane, rečenice kao što su „[d]užnosti koje imamo prema sunarodnicima su ekstenzivnije nego dužnosti koje imamo prema strancima, samo zato što se radi o sunarodnicima”³⁰ navode na to da za Milera nacionalna pripadnost ipak ima intrističnu vrednost, čemu svedoči i naslov njegovog teksta iz 1988. godine. Ideju važnosti nacionalne pripadnosti Miler je zadržao i u svojim kasnijim radovima, pa je u jednom od svojih najznačajnijih knjiga „O nacionalnosti” dosledno izgradio argumentaciju o vezi nacionalne pripadnosti i socijalne pravde.

Poverenje dobija posebnu važnost ako se pitamo o uslovima pod kojima će pojedinci davati svoju podršku shemama socijalne pravde, posebno shemama koje uključuju preraspodelu onima koji nisu u stanju da zadovolje svoje potrebe putem tržišnih transakcija. Države koje u ovom smislu imaju za cilj da budu socijalne države, a istovremeno teže da zadobiju demokratsku legitimaciju, moraju biti ukorenjene u zajednicama čiji članovi priznaju takve obaveze pravde jedni drugima. Kao što smo videli, nacionalne zajednice su takve.³¹

Otklon od nacionalističkog poimanja države prave multikulturalni teoretičari, ističući značaj kolektivnih prava i posebnog tretmana manjinskih naroda od strane države.³² Instrumentalni značaj ima argument uspostavljanja i održanja mira i celovitosti države, s obzirom na to da je proširenje kolektivnih prava manjinskih naroda u nekoliko primera uticalo na uspostavljanje i održanje mira.³³ Ipak, kada je reč o važnosti zajednice za dobar život individue i redistribuciju, multikulturalna argumentacija je vrlo slična nacionalističkoj zato što, takođe, polazi od komunitarnih ontoloških pozicija. Multikulturalne politike često imaju supstantivnu osnovu u vidu priznanja posebne kulture i kolektivnog definisanja dobrog života zarad moguće redistribucije.

Polazeći od ideje da je savremeni svet zasnovan na etici autentičnosti i da se identitet u savremenom svetu izgrađuje na osnovu sopstvene originalnosti, Tejlor se posledično zalaže za kolektivna prava manjinskih naroda. Nakon

---

³⁰ David Miller, “The Ethical Significance of Nationality”, *Ethics*, Vol. 98, No. 4, 1988, p. 647.

³¹ David Miller, *On Nationality*, op. cit., p. 93.

³² Charles Taylor, “The Ethic of Authenticity”, op. cit.; Charles Taylor, “The Politics of Recognition”, op. cit.

³³ Lijphart Arend, *Democracy in Plural Societies*, Yale University Press, New Haven & London, 1977.

propasti feudalnih hijerarhijskih društava zasnovanih na principu časti³⁴, javlja se etika autentičnosti sa idejom da je svaka individua posebna i da treba da bude verna sopstvenoj originalnosti. U feudalizmu je svako imao definisano mesto unutar društva i nije bilo društvene mobilnosti. Čast nije pripadala svakome, pa tako nisu ni svi ljudi vredeli jednako, niti su imali jednaka prava. Nakon propasti feudalizma nastaju građanska društva sa etikom autentičnosti u svojoj osnovi. Prema tome, svako je specifično ljudsko biće i trebalo bi da ima pravo da samostalno definiše svoj način života. Dodatno, svako bi trebalo da bude veran onome što ga čini posebnim. Ipak, politička dimenzija etike autentičnosti dobija se njenim transponovanjem na kolektivni nivo.

Pozivajući se na nemačke romantičare, Tejlor smatra da i celokupni narodi treba da budu verni onome što ih čini originalnim, odnosno sopstvenoj kulturi.³⁵ Sa ne baš jasnim i opravdanim prelaskom sa individualnog na kolektivni nivo, uz dodatak ideje o nesamerljivosti i jednakoj vrednosti kultura, dolazi do kolektivnih prava koja su ključna za očuvanje autentičnosti kulture jednog naroda. Suprotno liberalnim državama i atomističkim društvima u kojima, kako Tejlor navodi, nema zajedničke svrhe koja društvo drži na okupu³⁶, multikulturalna država bi trebalo svim zajednicama da omogući očuvanje sopstvene posebnosti. Manjinski narodi se stoga bore za priznanje sopstvene kulture unutar multinacionalnih država, a sredstvo pomoću kojeg se to ostvaruje su kolektivna prava. Ona obuhvataju prava na teritorijalnu ili kulturnu autonomiju, odnosno na samoupravu u pitanjima koja se tiču isključivo date zajednice. Za razliku od liberalne države, koja bi u načelu trebalo da bude neutralna u odnosu na posebne načine života, manjinski narodi zahtevaju distinktivna kolektivna prava kako bi bili u mogućnosti da se zaštite od većinske kulture. Ističući značaj kolektivnih prava Kvebečana, Tejlor piše: „Politike čiji je cilj opstanak aktivno nastoje da stvore članove zajednice s ciljem da osiguraju da buduće generacije nastave da identifikuju sebe, prime rice, kao govornici francuskog jezika”.³⁷ Dakle, prema multikulturalistima, nema ničega spornog u nametanju kolektivnih ciljeva, čak i po cenu politika koje mogu narušiti individualnu autonomiju.

Aksel Honet i moguće prevazilaženje identitetskog esencijalizma

Za razliku od Tejlora koji se gotovo i ne bavi redistributivnim politikama u okviru multikulturalne politike priznanja, već su one implicitne, Aksel Honet

³⁴ Charles Taylor, “The Politics of Recognition”, op. cit., pp. 26–27.

³⁵ *Ibid.*, p. 31.

³⁶ Charles Taylor, *The Ethic of Authenticity*, op. cit., 112.

³⁷ Charles Taylor, “The Politics of Recognition”, op. cit., pp. 58–59.

istoriju borbe radničkog pokreta vidi kao istoriju borbe za priznanje. Iako se njegovi raniji radovi, uključujući knjigu „Borba za priznanje” više bave priznanjem manjinskih zajednica³⁸, u kasnijim tekstovima fokus se jasnije pomera ka ekonomskim pitanjima. No, i za Honeta je važno napraviti otklon od usko ekonomsko-determinističkih pozicija karakterističkih za neke ranije verzije socijalističkih projekata. Rečnik marksizma u Evropi i teorije pravde karakteristične za kontekst Sjedinjenih Država više nije prilagodljiv za promjenjene političke okolnosti, pa je potrebno usvojiti diskurs koji proizlazi iz politika priznanja. Iskustva društvenih pokreta koji baštine tradiciju studentskih borbi iz 1968. bila su ključna za promenu paradigme, pa je priznanje ljudskog dostojanstva postalo centralni princip socijalne pravde. „Normativni cilj više nije eliminacija nejednakosti, već izbegavanje poniženja ili nepoštovanja; „jednaka distribucija” ili „jednaka raspodela dobara” više nisu centralne kategorije, već „dostojanstvo” i „poštovanje”, što podrazumeva da se „svakom pojedincu pruži prilika da na elementarni način učestvuje u kooperativnom kontekstu društva tako što daje svoj doprinos”.³⁹ Prelaskom iz feudalizma u kapitalizam došlo je do jasne diferencijacije tri sfere, pri čemu svaka od njih ima sopstvenu logiku i u okviru svake postoji različita vrsta priznanja. Dodatno, da bi ljudsko biće moglo da vodi dobar život neophodno je da bude priznato u sve tri sfere. Dakle, i kod Honeta se ističe važnost društvenog karaktera ljudi i značaj potpunog uključivanja u društvene tokove, čime se pravi otklon od čisto distributivnih i individualističkih teorija pravde.

Važnu stvar za razumevanje politike priznanja predstavlja diferencijacija društava na tri sfere, nastala nakon raspada feudalnog poretka i prelaska u građanska i kapitalistička društva. To su sfere porodice, pravnog poretka i ekonomije, i u svakoj od njih bi pojedinac trebalo da bude priznat, kako bi na pravi način mogao da bude uključen u društvo kao njegov ravnopravni član.⁴⁰ U porodičnoj sferi priznanje je zasnovano na ljubavi, priznanje u okviru pravnog poretka tiče se priznanja pravne ličnosti, odnosno osobe kao građanina, dok je u ekonomskoj sferi priznanje zasnovano na priznanju pojedinca ili grupe kao nekoga ko svojom delatnošću doprinosi društvu.⁴¹ Za potrebe ovog

---

³⁸ Axel Honneth, *The Struggle for Recognition*, MIT Press, Cambridge, 1996.

³⁹ Axel Honneth, “Recognition and Justice: Outline of a Plural Theory of Justice”, *Acta Sociologica*, Vol. 47, No. 4, 2004, pp. 351–352.

⁴⁰ Axel Honneth, “Redistribution as Recognition: A Response to Nancy Fraser”, in: Fraser Nancy & Axel Honneth (eds.), *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange Verso*, London/New York, 2003, p. 138; Axel Honneth, *The Struggle for Recognition*, op. cit., p. 92.

⁴¹ Axel Honneth, “Recognition and Justice: Outline of a Plural Theory of Justice”, p. 353.

rada važnije su druga i treća sfera, naročito treća u kojoj se zapravo odigrava borba za priznanje koja dovodi do redistribucije.

U sferi pravnog poretka svako bi trebalo da bude priznat na osnovu toga što država tretira sve građane jednako kao jednakovredne državljane. Borbe migrantskih zajednica bi tako bile definisane kao borbe za uključivanje u regularne društvene tokove i njihovo priznanje kao građana, jednako kao i ostalih građana date države. Kada je reč o ekonomskoj sferi, logika priznanja i vrednosti nečijeg rada odstupa od dominantnog objašnjenja iz neoklasične ekonomije. Prema takvom tumačenju, vrednost nečijeg rada određena je isključivo odnosom ponude i potražnje, pa tako ne primaju svi jednake plate, već tržište „nagrađuje” one koji imaju specifičnija znanja i veštine u tom trenutku. Prema politikama priznanja, vrednost nečijeg posla, odnosno doprinosa društvu je više kulturno pitanje, te uzrok slabijeg plaćanja pojedinih poslova leži u njihovom društvenom poimanju kao manje vrednih. Honet koristi primer feminizacije pojedinih delatnosti kao jasan primer manjeg vrednovanja.⁴² Kućni rad nije cenjen u savremenim kapitalističkim društvima i borba žena koje obavljaju kućne poslove za plaćanje takvog rada bila bi primer borbe za priznanje. Slično bi važilo za fizičke poslove ili poslove u uslužnom sektoru koji su uglavnom rezervisani za migrantsku radnu snagu u Evropskoj uniji i SAD-u, a koji su u određenom smislu degradirajući za većinsko stanovništvo. Borba za priznanje ticala bi se borbe da se prizna zasluga za obavljanje ovih poslova kao društveno korisnih i više vrednih. Kada bi došlo do idejnog preokreta i kada bi društvo shvatilo da bez obavljanja tih poslova ne može uspešno da funkcioniše oni bi bili više vrednovani i bolje plaćeni.

Kod Honeta se jasno vidi prelazak na normativnu kritiku postojećeg društva. Progresivne političke borbe javljaju se u trenutku kada se diskriminisane društvene grupe mobilisu zbog toga što smatraju da većinsko stanovništvo čini nepravdu prema njima:

Društvene patnje i nezadovoljstva imaju normativnu osnovu. To je pitanje razočaranja ili kršenja normativnih očekivanja društva koje se smatraju opravdanim od strane onih koji su pogođeni. Prema tome, takva osećanja nezadovoljstva i patnje, u meri u kojoj su označeni kao „društveni”, poklapaju se sa iskustvom da društvo radi nešto nepravedno.⁴³

---

⁴² Axel Honneth, “Redistribution as Recognition: A Response to Nancy Fraser”, op. cit., p. 148.

⁴³ *Ibid.*, p. 129.

Za kraj ovog dela teksta razmotriću Honetovo viđenje socijalizma u njegovim poslednjim radovima. Upravo tu je i najjasnija veza između priznanja i redistribucije, jer pokušava da pronađe „moralnu motivaciju socijalizma” koju pronalazi u konceptu socijalne slobode. Ujedno, tu se politike priznanja najviše udaljavaju od esencijalističkih osnova. Honet u knjizi „Ideja socijalizma” iznosi imanentnu kritiku Francuske revolucije kao nedovršenog projekta. Umesto da u potpunosti odbaci njeno nasleđe, kao i nasleđe moderne i prosvetiteljstva, insistira na punoj primeni ideala slobode, jednakosti i solidarnosti. Revolucija nije potpuna zato što smatra „da je kapitalističko tržište uspelo da umakne kontroli šireg društva, sledeći umesto toga sopstvene zakone ponude i potražnje”.⁴⁴ Društvo nije stavilo pod sopstvenu kontrolu sve tri diferencirane sfere, jer je ekonomija ostala ostavljena tržišnoj samoregulaciji. Kao što su u feudalizmu vladala Božja pravila koja se nisu smela propitivati, tako danas u ekonomiji vladaju pravila „nevidljive ruke tržišta”. Ekonomski zakoni su navodno nedokučivi većini stanovništva i društvo nema pravo da se meša u ekonomska pitanja.

Rekonceptualizacija građanskog poimanja slobode ključna je za Honetovu ideju socijalizma. Od građanskih revolucija sloboda se shvata isključivo individualistički i u najvećoj je meri vezana za zaštitu privatne svojine. Ključ je u isticanju nužne veze između slobode i društvenosti ljudskih bića, pa se tako „individualna sloboda više ne bi shvatala kao privatno sleđenje vlastitih interesa, već kao mogućnost solidarnog samoostvarenja individualnih društvenih aktera”.⁴⁵ Da bi ljudi istinski bili slobodni moraju se posmatrati ne kao zasebne monade koje mogu da funkcionišu nezavisno od društvenih okolnosti, već kao društvena bića čija je sudbina usko vezana za sudbinu šire zajednice.

Ekonomski odnosi su važni zato što se upravo posredstvom tržišta i robnonovčanih transakcija suštinski društveni odnosi prikazuju kao prirodni i zauvek dati. Ovde je delom reč o obnovi ideje postvarenja i robnog fetišizma, te Honet navodi kako se kroz odnose na tržištu ljudi zapravo udaljavaju od svoje društvenosti. „Ukoliko individualni subjekti u ovim odnosima uopšte obraćaju pažnju na druge učesnike na tržištu, oni vide samo njihove apstraktne kvalitete poslovnih sposobnosti i ličnih interesa, ne i njihove konkretne potrebe i individualnost”.⁴⁶ Iz ovakve kritike može se naslutiti, iako Honet nije eksplicitan, da bi pozitivna promena podrazumevala stavljanje navodno impersonalnih ekonomskih odnosa pod društvenu kontrolu. Međutim, Honet ne bi danas bio toliko važan autor da se njegova kritika postojećeg društva završava na ovoj vrsti argumentacije. Koncept socijalne slobode ide

---

⁴⁴ Aksel Honet, *Ideja socijalizma*, nav. delo, str. 25.

⁴⁵ *Isto*, str. 29.

⁴⁶ *Isto*, str. 33.

mного dalje i u sebe uključuje značaj odnosa društvenih okolnosti za mogućnost individualnog samoostvarenja. Napadajući negativnu koncepciju slobode, nudi drugačije razumevanje prinude od trenutno dominantnog, pa navodi da „prinuda može uključivati i situacije u kojima racionalne intencije neke osobe koje streme sopstvenoj realizaciji nailaze na društvene prepreke koje predstavljaju suprotstavljene intencije drugih (...) Ovakva transformacija čini kategoriju slobode elementom jednog holističkog individualizma”.⁴⁷ Ovakva ontološka osnova teorije omogućava otklon politika priznanja od esencijalističkih pozicija.

Poslednja važna stvar kod Honetove teorije jeste odustajanje od uobičajene marksističke teorije subjekta, čime se suštinski otvara prostor za politike priznanja. „Socijalistička teorija je u opasnosti da postane samoreferentna zbog toga što na društvenu stvarnost projektuje postojanje jednog kolektivnog pokreta koji je trebalo da opravda njena sopstvena predviđanja, ali koji je u stvari jednostavno konstruisan tako što je radničkoj klasi pripisan određeni interes.”⁴⁸ Verovatno da su navedene postavke o značaju strukturalnog položaja radničke klase u kapitalizmu bile opravdane tokom devetnaestog i dvadesetog veka. Uostalom, i sam Honet pokazuje kako se radnička klasa borila za poboljšanje svog položaja kroz borbu za priznanje.⁴⁹ Međutim, za savremena društva je prikladnija teorija koja bi bila usmerenija na subjektivne elemente političke mobilizacije, iako često ne moraju imati klasnu osnovu. Ako se određena društvena grupa, i ne nužno po klasnim osnovama, mobiliše radi progresivne političke borbe, socijalisti ne bi trebalo da je odbace samo zato što nije artikulisana od strane radničke klase. Važno je da je reč o proširivanju prostora socijalne slobode i pozivanje na nepravedan tretman sopstvenih normativnih zahteva:

Takva „borba” svakako karakteriše celinu ljudske istorije i nastavlja se i danas; u procesu širenja obima socijalne interakcije i povećanja opsega političkih veza među akterima stalno se pojavljuju novi, na različite načine konstituisani kolektiviteti koji se suočavaju sa neprižnavanjem sopstvenih potreba u postojećoj formi društvene organizacije – u postojećim „odnosima proizvodnje”. (...) Ako socijalizam retrospektivno sebe vidi kao deo jednog takvog istorijskog sleda borbi za priznanje, on mora da sagleda sopstveno poreklo kao trenutak u kome je – u okviru modernog društvenog poretka koji je normativno ustanovljen Francuskom revolucijom – postalo očigledno da

---

⁴⁷ Aksel Honet, *Ideja socijalizma*, nav. delo, str. 41–42.

⁴⁸ *Isto*, str. 61.

⁴⁹ Axel Honneth, “Redistribution as Recognition: A Response to Nancy Fraser”, op. cit., p. 131.

se legitimne potrebe radnih ljudi mogu zadovoljiti samo rušenjem prepreka za komunikaciju u ekonomskoj sferi.⁵⁰

U prvi mah borba za priznanje vodila se od strane radničke klase u ekonomskoj sferi, zato što je kapitalističko tržište onemogućavalo jednako uživanje koristi od društveno proizvedenog bogatstva. Iako je dobar deo zahteva za uključivanjem u savremenom društvu ostao neispunjen, pojavili su se i novi društveni pokreti koji su artikulirali nove zahteve za prevazilaženjem društvenih prepreka u ostvarivanju socijalne slobode. Stoga bi i takvi zahtevi trebalo da budu integralni deo socijalističkog pokreta. U nastavku teksta ukratko ću skicirati na koji način je moguće povezati sve navedene borbe za priznanja u okviru jedinstvenog pokreta koristeći alternativne modele demokratije.

Demokratija, manjine unutar manjina i borba za priznanje

S obzirom na to da zajednice koje se bore za priznanje ne čine većinu unutar savremenih društava, niti imaju moć da efektivno učestvuju u donošenju odluka, postavlja se pitanje na koji način je moguće stvarati koalicije između takvih grupa. Prepreku mogu predstavljati identiteti koji su toliko partikularistički, da onemogućavaju zajedničku borbu. Kao što je navedeno na početku teksta, politike priznanja nisu koherentna teorija i postoji niz sukoba, naročito između feministkinja i multikulturalista. Pogrešna je pretpostavka da je cilj svake društvene grupe priznanje njenog postojećeg specifičnog identiteta u datom trenutku, zato što je identitet žena u pojedinim kulturama izuzetno ponižavajuć. Prema tome, problem za „žene kao žene nije u tome što veliki ili moćniji delovi zajednice propuštaju da primete ili budu zainteresovani za očuvanje ženskog rodnog identiteta, već u tome što se ovaj identitet često stavlja u službu opresije ili eksploatacije”.⁵¹ Priznanje takvog kulturnog identiteta ne bi pomogao ženama, jer je ženski identitet dosta drugačiji od kulturalističke koncepcije „načina života” bliske nacionalistima i multikulturalistima. Kako navodi Suzan Okin (Susan Okin), govoreći o identitetu žena i LGBT zajednice, „takve grupe žele da se njihova stanovišta shvate ozbiljno i da se zastupaju njihovi interesi; ali to se razlikuje od grupe koja zahteva zaštitu zbog svog različitog načina života”.⁵²

Deo problema leži u tome što je koncept kulture prilično nesrećno prebačen iz antropologije u multikulturalnu političku teoriju, što su приметili i sami

⁵⁰ Axel Honneth, “Redistribution as Recognition: A Response to Nancy Fraser”, op. cit., p. 131.

⁵¹ Wolf, Susan, “Comment”, in: Amy Gutmann (ed.), *Multiculturalism*, Princeton University Press, Princeton, 1994, p. 76.

⁵² Susan Moller Okin, “Feminism and Multiculturalism: Some Tensions”, p. 662.

antropolozi,⁵³ odakle je pojam preuzet. Kultura se tu shvata kao nepromenljiva i zauvek data, što sa sobom često nosi konzervativni prizvuk. „Kultura” je postala magična reč čija se vrednost ne sme preispitivati. Ne samo da se ne može preispitivati, tako shvaćen pojam kulture je toliko statičan, da sa sobom često nosi zadržavanje inferiornog položaja pojedinih grupa. Prema multikulturalistima, nepotrebno je menjati kulturne norme jednog naroda, jer je pretpostavka da one, same po sebi, i takve kakve su imaju vrednost. Stvar je u tome što se kulturne norme ipak mogu menjati tokom vremena. Štaviše, u pojedinim slučajevima je to više nego potrebno. Sa druge strane, cilj multikulturalista je, kao što smo videli, stvaranje članova zajednica koji bi postojeće kulturne norme reprodukovali. Time se onemogućava povezivanje različitih borbi, naročito manjinskih zajednica unutar konzervativnih i patrijarhalnih kultura.

Dakle, potrebno je otvoriti pitanje moguće demokratske saradnje ugnjetenih grupa, što je nužno povezano i sa konceptom građanstva. Položaj žena u okviru datih kultura često nije povoljan, što je bio povod feministkinjama da propitaju položaj „manjina unutar manjina”. Prvi korak bi svakako trebalo da bude usmeren ka desupstancijalizaciji partikularnih identiteta. Jedan od predloga navodi Šantal Muf (Chantal Mouffe), oslanjajući se na znanja dobijena iz psihoanalize, dovodeći u pitanje fiksiranost identiteta subjekata. Društveni agenti nisu homogeni entiteti i treba im prići kao mnoštvu, „zavisno od različitih subjektivnih pozicija kroz koje se konstituiše unutar različitih diskurzivnih formacija.”⁵⁴ Muf, suprotno od Milera i Tejlora, polazi od radikalno-demokratske perspektive i od toga da ljudi mogu imati više identiteta, zavisno od konkretnih društvenih situacija u kojima se nalaze. Na taj način se otvara prostor za saradnju ugnjetenih društvenih grupa. S obzirom na to da identiteti nisu večni, dati, i nezavisni od konkretne situacije, moguće je povezivati različite borbe, u različitim istorijskim trenucima. Njihova saradnja se ostvaruje kroz „lance ekvivalencije”⁵⁵ kada se kroz zajedničku političku praksu konstruiše novi, ali privremeni identitet grupa koje se bore za poboljšanje svog položaja.

Takve koalicije nisu stalne i zauvek date i njihov identitet se ne „zamrzava”, već postoji mogućnost stvaranja drugačijih koalicija, zavisno od konkretnog istorijskog trenutka. „To ukazuje na zajedničko priznanje različitih grupa koje se bore za proširenje i radikalizaciju demokratije (...) Cilj je konstruiranje

---

⁵³ Eriksen Martin i Stjernfelt Frederik, *Demokratske kontradikcije multikulturalizma*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2013, str. 121–151.

⁵⁴ Mouffe Chantal, „Feminism, citizenship, and radical democratic politics”, in: Linda Nicholson & Steven Seidman, *Social Postmodernism: Beyond Identity Politics (Cambridge Cultural Social Studies)*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, p. 318.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 319.

„mi” kao radikalnih demokratskih građana, kolektivnog političkog identiteta artikulisanog principom demokratske ekvivalencija”.⁵⁶ S obzirom na to da odnosi dominacije nisu zauvek zadati i vanvremenski nemoguće je unapred definisati koje konkretne grupe treba da sarađuju i kakav identitet treba da izgrade. Radikalno demokratska perspektiva ostavlja samim grupama i individuama izgradnju novih identiteta koji će im pomoći u političkoj borbi, a koji je isto tako kasnije moguće dekonstruisati, ukoliko je potrebno.

ZAKLJUČAK

U radu je problematizovana esencijalistička i identitetska osnova politika priznanja i njihova povezanost sa redistributivnim politikama. Pojedini teoretičari koji insistiraju na značaju komunalnih veza, kao što su Dejvid Miler i Čarls Tejlor, svoje teorije koncipirali tako da su preterano i bez opravdanog razloga suzili prostor za mogućnost preraspodele ka ne-članovima. Deluje da Milerovo vrednovanje nacionalne pripadnosti ne ostavlja dovoljno prostora za dobar život ljudi koji nisu članovi većinske nacionalne zajednice. Iako se pojedini njegovi instrumentalni argumenti mogu delom prihvatiti, utisak je da za njega nacionalna pripadnost igra presudnu ulogu u opravdanju redistribucije. Čarls Tejlor se gotovo i ne bavi redistributivnim politikama i svoju multikulturalnu teoriju je najvećim delom usmerio ka opravdanju očuvanja manjinskih kultura. Deluje da nije ponudio dovoljno dobro opravdanja zbog čega je očuvanje kulturnih normi toliko važno za život ljudi koji čine manjinske zajednice. Njegovo poimanje kulture je isuviše statično i ne dozvoljava preispitivanje problematičnih normi, zbog čega navedeni prigovori dela feministkinja imaju smisla.

Honetova koncepcija politika priznanja je najotvorenija za široku društvenu preraspodelu bogatstva, pre svega zbog toga što koncept socijalne slobode nema jasnu identitetsku osnovu. On otvara prostor za borbu različitih društvenih grupa i ne isključuje unapred na osnovu (ne)pripadanja nekoj skupini. Upravo je udaljavanje od esencijalizma i imenita kritika građanskih revolucija, umesto odbacivanja prosvetiteljskog nasleđa, omogućilo Honetovoj teoriji da bude najinkluzivnija od komunalnih teorija redistribucije obrađenih u tekstu. Dodatno, jasno naglašavana diferencijacije tri različite sfere, nastale nakon građanskih revolucija i lociranje problema u nemogućnosti društvene kontrole ekonomske sfere, najveći je doprinos Honetovih tekstova.

---

⁵⁶ Mouffe Chantal, “Feminism, citizenship, and radical democratic politics”, in: Linda Nicholson & Steven Seidman, *Social Postmodernism: Beyond Identity Politics (Cambridge Cultural Social Studies)*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, p. 325.

Na kraju, pitanje modela demokratije i sa njim povezanim pitanjem građanstva integralni je deo svake rasprave o odnosu zajednice, individue i redistribucije. Koncept građanstva određuje ko ima pravo da učestvuje u donošenju odluka u okviru jedne političke zajednice, dok različiti modeli demokratije na drugačiji način omogućavaju učešće. U radu je ukratko prikazana argumentacija jedne od verzija radikalne demokratije, zato što, prema mom mišljenju, iznosi vrlo konkretnu kritiku politika priznanja iz demokratske perspektive. Zato konstruktivistička pozicija Šantal Muf ima prednost o odnosu na esencijalističke pozicije politika priznanja. To otvara mogućnost za saradnju različitih društvenih grupa i zamrzavanje identiteta svodi na minimum.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Archard David, "The Marxist Ethic of Self-realization: Individuality and Community", *Royal Institute of Philosophy Lecture Series*, Vol. 22, 1987, pp. 19–34.
- [2] Bevir Mark & Rhodes R.A.W. „Interpretativna teorija”, u: Marsh David & Stoker Gerry (ur.), *Teorije i metode političke znanosti*, Fakultet političke znanosti, Zagreb, 2005, str. 126–147.
- [3] Cohen Gerald Alan, *Socijalizam – zašto ne?*, KruZak, Zagreb, 2011.
- [4] Eriksen Martin i Stjernfelt Frederik, *Demokratske kontradikcije multikulturalizma*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2013.
- [5] Fraser Nancy, "From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in Postsocialist Age", in: Olson Kevin (ed.), *Adding Insult to Injury*, Verso London/ New York, 2008, pp. 9–42.
- [6] Fraser Nancy, "Recognition without Ethic", *Theory, Culture & Society*, Vol. 18, No. 2–3, 2001, pp. 21–42.
- [7] Honet Aksel, *Ideja socijalizma*, Akademska knjiga, Beograd, 2019.
- [8] Honneth Axel, "Recognition and Justice: Outline of a Plural Theory of Justice", *Acta Sociologica*, Vol. 47, No. 4, 2004, pp. 351–364.
- [9] Honneth Axel, "Redistribution as Recognition: A Response to Nancy Fraser", in: Fraser N. & Honneth A. (eds.), *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange* Verso, London/New York, 2003, pp. 110–197.
- [10] Honneth Axel, *The Struggle for Recognition*, MIT Press, Cambridge, 1996.
- [11] Lijphart Arend, *Democracy in Plural Societies*, Yale University Press, New Haven & London, 1977.
- [12] Miller David, "The Ethical Significance of Nationality", *Ethics*, Vol. 98, No. 4, 1988, pp. 647–662.
- [13] Miller David, "In What Sense Must Socialism be Communitarian?", *Social Philosophy & Policy*, Vol. 6, No. 2, 1989, pp. 51–73.
- [14] Miller David, *On Nationality*, Oxford University Press, New York, 1995.

- [15] Miller David, "Social Justice in Multicultural Societies", in: Phillippe Van Parijs (ed.), *Cultural Diversity Versus Economic Solidarity*, De Boeck, Bruxelles, 2004, pp. 13–30.
- [16] Mouffe Chantal, "Feminism, citizenship, and radical democratic politics", in: Nicholson Linda & Seidman Steven, *Social Postmodernism: Beyond Identity Politics (Cambridge Cultural Social Studies)*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995. pp. 315–331.
- [17] Okin Susan Moller, "Feminism and Multiculturalism: Some Tensions", *Ethics*, Vol. 108, No. 4, 1998, pp. 661–684.
- [18] Phillips Anne, *Multiculturalism without Culture*, Princeton University Press, New Jersey, 2007.
- [19] Ranciere Jacques, "Critical Questions on the Theory of Recognition", in: Katia Genel & Jean-Philippe Deranty (eds.), *Recognition or Disagreement*, Columbia University Press, New York, 2016, pp. 83–96.
- [20] Rols Džon, *Teorija pravde*, JP Službeni list SRJ, Beograd, 1998.
- [21] Sen Amartja, *Razvoj kao sloboda*, Filip Višnjić, Beograd, 2002.
- [22] Taylor Charles, "Atomism", *Philosophical Papers*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, pp. 187–210.
- [23] Taylor Charles, *The Ethic of Authenticity*, Harvard University Press, Cambridge & London, 1991.
- [24] Taylor Charles, "The Politics of Recognition", in: Amy Gutmann (ed.), *Multiculturalism*, Princeton University Press, New Jersey, 1994, pp. 25–75.
- [25] Wolf Susan, "Comment", in: Gutmann Amy (ed.), *Multiculturalism*, Princeton: Princeton University Press, 1994, pp. 75–87.
- [26] Young Iris Marion, *Pravednost i politika razlike*, Jasenski i Turk, Zagreb, 2008.

Luka Petrović

LIMITATIONS OF REDISTRIBUTION REQUIREMENTS THAT COME FROM RECOGNITION POLICIES

Abstract

This paper examines the scope of redistribution requirements that come from recognition policies. Politic of recognition, that is, difference policies, basically make redistributive claims based on recognition of the specific way of life of a particular social group. These are, above all, requests coming from the LGBT community, minority ethnic communities and women's groups, and in earlier times from the labor movement. On the one hand, such a theoretical position offers a good basis for the practical political mobilization of

members of a given group and historical examples of organizing on the basis of a common identity are arguments in favor of the politics of recognition. By strengthening a specific identity, a sense of solidarity within the group develops, which creates the preconditions for successful political action. On the other hand, there is the problem of defining the boundaries of the group and exclusion because they do not belong to the group, although persons may be in equally poor economic position, which is the basis of criticism from universalist positions. In addition to problematizing the limitations of redistribution requirements that come from recognition policies, the paper also examines the possibilities of co-operation of identically defined groups through different alternative models of democracy.

Key words:

Politics of recognition, redistribution, theory of justice, group identity.

Milena Dinić*

*Shanghai Jiao Tong University
School of International and Public Affairs*

Transformacije javnog stanovanja u Kini u kontekstu socioekonomskih i demografskih promena**

Apstrakt

Cilj rada je prikaz transformacija javnog stanovanja u Kini u kontekstu socio-ekonomskih i demografskih promena i određivanje modela države blagostanja koji se javlja kao posledica ovih transformacija. Najpre će biti prikazane karakteristike javnog stanovanja u periodu centralnog planiranja, a zatim faze kroz koje je javno stanovanje prošlo od uvođenja tržišnih reformi do danas. Prva faza obuhvata period postepene liberalizacije stambenog sektora od 1978. do 1997. godine, druga faza period od 1998. do 2008, kada javno stanovanje poprima liberalni karakter sa elementima produktivizma, dok treća faza obuhvata period nakon 2008. godine, u kome javno stanovanje doživljava preporod. Stanovište autora je da ovakav zaokret u politici javnog stanovanja nije samo posledica želje vlasti da se vrati socijalističkim korenima i zadovolji stambene potrebe gradskog stanovništva, već za cilj ima i prilagođavanje politike javnog stanovanja promenama na tržištu rada, što u krajnjoj instanci vodi daljoj urbanizaciji, ekonomskom rastu, kao i političkoj i socijalnoj stabilnosti. Posledično, u Kini se poslednjih godina javlja hibridni model države blagostanja.

Ključne reči:

Kina, javno stanovanje, država blagostanja, tržišne reforme, ekonomski rast, urbanizacija, migranti

---

* milenadinic0510@yahoo.com

** Tekst je nastao kao deo istraživanja vršen za potrebe pisanja doktorske disertacije na Fakultetu za međunarodne i javne poslove Jiao Tong Univerziteta u Šangaju.

UVOD

Nakon okončanja perioda centralnog planiranja 1977. godine, Kina se okreće tržišnoj ekonomiji što je izazvalo značajne socioekonomske i demografske promene u zemlji koje su uzrokovale i promene u sistemu javnog (socijalnog) stanovanja.¹ Ipak, od 1980. godine do danas, istraživanja o državi blagostanja i socijalnom stanovanju su više pažnje posvećivala transformacijama kroz koje su prošle zemlje Zapada, tj. prelazu sa tradicionalnog Kejnezijskog koncepta države blagostanja na neoliberalni koncept i prelazu sa univerzalističkog² na targetni³ sistem socijalnog stanovanja.⁴ Kada se radi o reformama nakon pada komunizma u zemljama Istočne Evrope, kao i reformama nakon 1978. godine u Kini, akcenat u literaturi je uglavnom na ekonomskim i političkim promenama, dok su socijalne politike manje zastupljene. Takođe, iako socijalno stanovanje danas predstavlja jedan od najvećih izazova svim državama blagostanja, samo nekoliko studija proučava sistem i model države blagostanja u Kini oslanjajući se na socijalno stanovanje kao njen ključni aspekt, iako su snažne veze između ova dva pojma prepoznate u drugim društvima. Kemeni (Kemeny) je jedan od prvih autora koji ukazuje na značaj proučavanja socijalnog stanovanja u istraživanjima o državi blagostanja. On kaže da su socijalno osiguranje, obrazovanje i zdravstvena zaštita, kao preostala tri stuba države blagostanja, univerzalno obezbeđeni u mnogim državama, dok stanovanje nije obezbeđeno na taj način ni u jednoj. Takođe, značajne promene u politici socijalnog stanovanja i posledice tih promena mogu se odraziti na čitav sistem države blagostanja. Posledično, socijalno stanovanje može da bude ključ za razumevanje zašto se države blagostanja značajno razlikuju jedna od drugih.⁵ Zato će se u ovom radu javnom stanovanju Kine pristupiti kao jednoj od glavnih determinanti njene države blagostanja. Proučavajući transformacije kroz koje je stambeni sektor Kine prošao od uvođenja tržišnih reformi i

---

¹ U ovom radu se upotrebljava termin javno stanovanje i on uključuje i socijalne aspekte stanovanja.

² Univerzalistički model podrazumeva stanovanje pristojnog kvaliteta za populaciju kao celinu, a lokalne samouprave i neprofitne organizacije su zadužene za njegovo obezbeđivanje.

³ Targetni model podrazumeva tržište orijentisani pristup gde pravo na socijalno stanovanje imaju samo oni koji nisu u stanju da obezbede sebi stan po tržišnim uslovima, uglavnom siromašni i marginalizovane grupe.

⁴ Richard Ronald, "Housing and Welfare in Western Europe: Transformations and Challenges for the Social Rented Sector", *LHI Journal*, Vol. 4, No. 1, p. 258.

⁵ Jim Kemeny, "Comparative Housing and Welfare: Theorising the Relationship", *Journal of Housing and the Built Environment*, Vol. 16, No. 1, p. 57.

analizirajući sadašnje stanje, bićemo u mogućnosti da prikazemo i model države blagostanja koji se poslednjih godina u njoj javlja.

TEORIJSKI OKVIR RADA

U akademskim krugovima dominira stanovište da studije o stanovanju ne mogu da razviju sopstvenu teoriju, već jedino mogu da primene teorije koje su razvijene u drugim disciplinama. Ovo se argumentuje stavom da stanovanje nije akademska disciplina i da pati od nedostatka sopstvenih metoda i koncepata. Kako piše King (King), razlog za poteškoće u uspostavljanju teorije stanovanja je što stanovanje samo po sebi nije predmet istraživanja, već je zajednički imenitelj za brojne istraživačke teme kao što su politika stanovanja, obezbeđivanje stanovanja, stambena prava itd. U tom smislu, većina studija o stanovanju se fokusira na obezbeđivanje stanovanja i njegove elemente i one su zavisne od teorija razvijenih u drugim disciplinama, pre svega u sociologiji, političkim naukama i ekonomiji.⁶ U ovom radu će biti primenjene teorije o razvoju i transformacijama države blagostanja budući da se uz pomoć njih mogu objasniti i promene u javnom stanovanju kao važnom aspektu svake države blagostanja.

Teorije o razvoju i transformacijama države blagostanja

Postoji obilje literature o državi blagostanja koja nudi različite pristupe i teorije u cilju objašnjenja pojave i dinamike ovog fenomena. Za potrebe ovog rada oslanjamo se na tri teorije: socio-ekonomska teorija, institucionalna teorija i teorija međunarodnih uticaja.

Socio-ekonomska teorija naglašava da nivo ekonomskog razvoja i demografske tendencije determinišu snagu države blagostanja. Ovaj pristup, poznat i kao funkcionalistička verzija teze o industrijalizaciji, ističe da se država blagostanja javlja kao funkcija logike industrijalizma i socio-ekonomskih i demografskih promena koje su sa njim povezane.⁷ Ovu teoriju koristimo da objasnimo transformacije u stambenom sektoru Kine kao posledice socio-ekonomskih i demografskih promena izazvanih tržišnim reformama i ekonomskim rastom i industrijalizacijom. Ekonomsko otvaranje, rast i urbanizacija vodili su značajnom porastu cena stanova u gradovima. Imućno stanovništvo i nova srednja klasa mogli su da zadovolje stambene potrebe na tržištu nekret-

---

⁶ Peter King, "Using Theory or Making Theory: Can There Be Theories of Housing?", *Housing, Theory and Society*, Vol. 26, No. 1, p. 42, 44.

⁷ Marija Stambolieva, *Welfare State Transformation in the Yugoslav Successor States – From Social to Unequal*, Routledge, London and New York, 2016, p. 16.

nina, dok je kupovina stana stanovnicima sa nižim prihodima bila otežana ili potpuno nemoguća. Demografske promene koje je ekonomska tranzicija nosila ogleдалe su se u ogromnom prilivu radnika migranata iz seoskih sredina u gradove. Zbog tzv. hukou sistema⁸, radnici koji bi iz sela došli u grad nisu imali pravo na javno stanovanje i ostale beneficije koje je uživalo gradsko stanovništvo, što ih je suočilo sa poteškoćama u pronalaženju pristojnog smeštaja na tržištu. Posledično, potražnja za socijalnim stanovima je porasla, vršeći pritisak na lokalne vlasti da transformišu stambeni sektor kako bi se održao dotadašnji nivo ekonomskog rasta jer su radnici migranti igrali ključnu ulogu u industrijalizaciji i razvoju nacionalne ekonomije.

Institucionalna teorija naglašava važnost institucija i postojećih struktura u razvoju države blagostanja. Kako Stambolieva navodi u objašnjavanju ove teorije, „politički akteri nisu izolovani od postojećih institucionalnih okvira, a njihova aktivnost je ograničena konstitucionalnim i drugim normama i zavisna je od organizacije procesa donošenja odluka”.⁹ Sa procesom decentralizacije, odgovornost za finansiranje i izgradnju javnih stambenih jedinica je prenet na lokalne samouprave, ali je ovaj proces umnogome zavisio od standarda i normi propisanih od strane centralne vlasti, te je ova teorija značajna za objašnjavanje karakteristika i promena u politikama javnog stanovanja u Kini.

Glavno stanovište *teorije međunarodnih uticaja* je da međunarodni transferi ideja i politika u značajnoj meri mogu uticati na nacionalne socijalne politike i državu blagostanja.¹⁰ Sa početkom procesa „otvaranja” prema svetu i uvođenja tržišnih reformi Kina je neizbežno postala izložena međunarodnim uticajima. Upravo u vreme kada su pokrenute reforme u Kini, ideologija neoliberalizma uzima maha širom sveta, pa je svoj uticaj imala i na promene u stambenoj politici Kine, najpre postepenom liberalizacijom stambenog sektora od 1978. do 1998. godine, a zatim i njegovom potpunom liberalizacijom do 2008. godine. Takođe, Kina je postepeno prihvatila i međunarodna pravila, što je formalizovano njenim pristupanjem Svetskoj trgovinskoj organizaciji 2001. godine. To je sa sobom nosilo kako nove mogućnosti tako i izazove jer

---

⁸ Hukou sistem ili lokalna boravišna dozvola je specifičan sistem registracije građana, funkcioniše po principu pasoša u okviru zemlje i deli se na seoski i gradski hukou. Stanovnici koji imaju seoski hukou nemaju ista prava i beneficije kao stanovnici koji poseduju gradski hukou. U slučaju migracije iz sela u grad, stanovnici koji poseduju seoski hukou, između ostalog, nisu imali ni pravo na javno stanovanje. Od 1984. godine vlada je uložila napore u reformisanju hukou sistema kako bi ga uskladila sa ubrzanim ekonomskim rastom.

⁹ Marija Stambolieva, *Welfare State Transformation in the Yugoslav Successor States – From Social to Unequal*, op. cit., p. 18.

¹⁰ *Ibid.*, pp. 20–21.

je Kina postala izložena spoljnim krizama i fluktuacijama u svetskoj ekonomiji.¹¹ Globalna finansijska kriza imala je snažan uticaj na kinesku ekonomiju, a samim tim i na politiku stanovanja i tržište nekretnina. Do tada se ekonomski rast oslanjao najviše na investicije i izvoz, a manje na domaću potrošnju. Kao posledica krize, Kina se okrenula domaćoj potrošnji kao glavnom izvoru ekonomskog rasta.¹² Odgovor na krizu bio je započinjanje izgradnje velikog broja stambenih jedinica sa značajnim udelom javnih stanova. Ovakva promena politike imala je dvostruki cilj: održavanje ekonomskog rasta i smanjivanje dotadašnje nepristupačnosti stanova za veliki deo populacije.

MODELI DRŽAVE BLAGOSTANJA

Jedna od najuticajnijih studija o modelima države blagostanja je delo Esping-Andersena (Esping-Andersen) „Tri sveta kapitalizma blagostanja”. U ovoj knjizi on određuje modele države blagostanja oslanjajući se na tri kriterijuma: dekomodifikacija, stratifikacija i odnosi između tržišta, države i porodice. Na osnovu toga identifikuje tri modela države blagostanja: *liberalna*, *konzervativna (korporativistička)* i *socijal-demokratska država blagostanja*. Prema ovom autoru, liberalna država blagostanja se karakteriše skromnim univerzalnim transferima ili skromnim planovima socijalnog osiguranja i usmerena je na stanovništvo sa niskim prihodima. Država podstiče tržište, a propisi o pravima i ispunjavanju uslova za dobijanje socijalne pomoći su striktni i korisnici su često stigmatizovani u društvu. Posledično, postoji nizak nivo dekomodifikacije i visok nivo stratifikacije. U konzervativnoj (korporativističkoj) državi blagostanja, liberalni naglasak na tržištu i komodifikaciji nikada nije dominantan, a davanje socijalnih prava gotovo nikada nije ozbiljno osporavano i otežavano. Od značaja je očuvanje statusnih razlika, te su prava vezana za klasu i status. Socijal-demokratska država blagostanja počiva na principima dekomodifikacije i univerzalizma socijalnih prava, što podrazumeva da prava nisu ograničena samo na siromašne, već se proširuju i na novu srednju klasu, promovišući visok nivo jednakosti u društvu.¹³ Esping-Andersenova tipologija je naišla na kritike od strane više autora jer uključuje samo zemlje Zapada, dok azijske i istočnoevropske države blagostanja nisu

---

¹¹ Yapeng Zhu, "Housing Policy in China at the Crossroads: Trends and Prospects", *China Journal of Social Work*, Vol. 7, No. 2, p. 190.

¹² Litao Zhao, "Introduction", in: Litao Zhao (ed.), *China's Social Development and Policy. Into the Next Stage?*, Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York, 2013, p. 7.

¹³ Gosta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton University Press, New Jersey, 1990, pp. 26–27.

njome obuhvaćene, niti su mediteranske zemlje klasifikovane kao poseban tip s obzirom na svoje specifičnosti. Važnu kritiku uputio je Holidej (Holliday) navodeći da se države blagostanja u kapitalističkoj Istočnoj Aziji (Japan, Južna Koreja, Tajvan, Hong Kong i Singapur) ne uklapaju u ovu tipologiju. Zbog toga Holidej Istočnu Aziju karakteriše kao produktivistički svet kapitalizma blagostanja, uvodeći na taj način novi, *produktivistički model države blagostanja*. Prema Holideju, produktivističke države blagostanja se uključuju u socijalne politike, ali podležu i drugim ciljevima tih politika, kao što su ekonomski rast i politička legitimacija. U ovim državama ekonomski ciljevi u velikoj meri definišu socijalnu politiku, koristeći socijalnu sigurnost kao sredstvo za targetiranje ekonomski važnih interesnih grupa.¹⁴

Većina postojećih tipologija socijalnog stanovanja korespondira postojećim tipologijama države blagostanja. U daljem radu ćemo prikazati karakteristike stambenih politika Kine pre i posle tržišno orijentisanih reformi, a navedene tipologije će poslužiti kao osnova za određivanje modela socijalnog stanovanja u svakoj od faza kroz koje je stambeni sektor ove zemlje prošao, kao i modela države blagostanja koji se oblikuje u Kini danas.

KARAKTERISTIKE JAVNOG STANOVANJA U PERIODU CENTRALNOG PLANIRANJA OD 1949. DO 1977. GODINE

Sa dolaskom Komunističke partije Kine na vlast 1949. godine država je preuzela kontrolu u svim sferama društva i igrala je glavnu ulogu u obezbeđivanju javnih usluga u oblasti obrazovanja, stanovanja, zdravstvene zaštite itd. U ovom periodu broj vlasnika stanova je drastično opao i dominantan oblik stanovanja postaje javno stanovanje. Vlada je obezbeđivala stanovanje građanima preko *javnih radnih jedinica* (tzv. danwei sistem), koje su uključivale vladine agencije, javne institucije, državna i kolektivna preduzeća i ovaj sistem je nazivan sistemom socijalnog stanovanja. Novčana sredstva za izgradnju stanova dolazila su iz budžeta centralne vlasti i raspodeljivala su se radnim jedinicama. Stambena politika u periodu centralnog planiranja kreirana je na način da obezbedi niske troškove proizvodnje za industrijski sektor. Radnici su bili malo plaćeni i živeli su u stanovima koje su im dodeljivali poslodavci. U isto vreme, ovlašćenje poslodavaca da odlučuju o raspodeli stanova značilo je moć radnih jedinica da kontrolišu mobilnost radnika na tržištu rada.¹⁵ Ovo

¹⁴ Ian Holliday, "Productivist Welfare Capitalism: Social Policy in East Asia", *Political Studies*, Vol. 48, No. 4, p. 706, 708, 710.

¹⁵ Bingqin Li, "Housing Welfare Policies in Urban China", in: Beatriz Carillo, Johanna Hood and Paul Kadetz (eds.), *Handbook of Welfare in China*, Cheltenham: Edward Elgar, Cheltenham, 2017, pp. 124–125.

je išlo u korist poslodavcima jer im je davalo mogućnost da zadrže kvalitetne i dobro obučene radnike. Ukoliko bi radnik htio da promeni radno mesto poslodavac je imao pravo da mu oduzme stan koji mu je prethodno dodelio, što je mnoge radnike sprečavalo da traže drugi posao, osim ukoliko im novi poslodavac takođe ne ponudi smeštaj.

Iako je politički režim ideološki bio komunistički, tvrdnja da javno vlasništvo nad stanovima pomaže da se maksimalno iskoriste stambeni kapaciteti poklapala se sa retorikom partije da državno vlasništvo pomaže da se eliminišu socijalne nejednakosti i klasna eksploatacija. Tržište je igralo minimalnu ulogu u obezbeđivanju stanovanja i porodice su bile stambeno obezbeđene plaćajući niske cene za korišćenje javnih stanova. Posledično, sistem stanovanja u Kini počeo je da poprima karakteristike socijal-demokratskog režima. Međutim, za razliku od socijal-demokratskih društava na Zapadu, gotovo da nisu postojale alternative javnom stanovanju, naročito u gradovima. Sa druge strane, ovaj sistem je takođe ispoljavao i konzervativne, korporativističke elemente, naročito u pogledu zavisnosti stanovanja i zaposlenja.¹⁶ Sistem raspodele stanova je funkcionisao tako što su se formirale liste čekanja kandidata za dobijanje stanova. Pozicija radnika na tim listama je formalno zavisila od različitih kriterijuma, kao što su zaposlenost i bračni status, vrsta posla koji kandidat obavlja, godine radnog staža, članstvo u Komunističkoj partiji, veličina domaćinstva itd.¹⁷ Ipak, stambene potrebe radnika igrale su sporednu ulogu prilikom dodeljivanja stanova u odnosu na članstvo u partiji i godine radnog staža. Takođe, javljali su se i slučajevi manipulacije raspodelom stanova gde su se stanovi dodeljivali na osnovu ličnih veza ili korupcije. Još jedan od problema bio je taj što je država obezbeđivala minimalnu pomoć za stanovanje građanima koji nisu mogli da dobiju socijalne stanove preko radnih jedinica, kao što su invalidi ili nezaposleno stanovništvo.¹⁸ Ove nejednakosti su uzrokovale pojavu visokog nivoa stratifikacije u društvu kao osobine korporativističkog sistema.

Pored navedenih nepravdi pri raspodeli stanova, jedan od najvećih problema je bio nedovoljan broj stambenih jedinica. Renta koju su korisnici stanova plaćali nije bila dovoljna da pokrije troškove izgradnje stambenih zgrada i njihovo održavanje, te se ovaj sistem može u biti smatrati subvencionisanim stanovanjem pod zakup.¹⁹ Zbog toga su sve do kasnih sedamdesetih godina

---

¹⁶ Jing Zhou and Richard Ronald, "Housing and Welfare Regimes: Examining the Changing Role of Public Housing in China", *Housing, Theory and Society*, Vol. 34, No. 3, p. 258.

¹⁷ Bingqin Li, *Housing Welfare Policies in Urban China*, op. cit., p. 125.

¹⁸ Jing Zhou and Richard Ronald, *Housing and Welfare Regimes: Examining the Changing Role of Public Housing in China*, op. cit., p. 261.

¹⁹ Bingqin Li, *Housing Welfare Policies in Urban China*, op. cit., p. 125.

gradovi u Kini bili suočeni sa ozbiljnim nedostatkom stanova, a radnici sa dugim listama čekanja. Takođe, uslovi života u postojećim stanovima bili su na nezavidnom nivou jer je u njima uglavnom živeo veliki broj članova domaćinstva, a usled neulaganja u njihovo održavanje stanovi su bili u izuzetno lošem stanju, ponekad ugrožavajući zdravlje i bezbednost korisnika.

Iz navedenih karakteristika javnog stanovanja u periodu centralnog planiranja može se zaključiti da je sistem stanovanja u Kini ispoljavao neke social-demokratske, ali i korporativističke elemente i bio jedno od glavnih oruđa za održavanje kontrole mobilnosti na tržištu rada. Uprkos nezadovoljstvu gradskog stanovništva i radnika, mali napori su učinjeni da se izgradi veći broj stambenih jedinica, poboljšaju uslovi života u postojećim i uspostavi pravedniji sistem raspodele stanova.

REFORME JAVNOG STANOVANJA

Od 1978. godine, sa reformama koje je uveo Deng Xiaoping, započinje proces ekonomske tranzicije u Kini i prelazak sa centralnog planiranja na tržišnu ekonomiju. Ekonomska tranzicija je sa sobom nosila i značajne promene u politici javnog stanovanja. Nakon dve decenije reformisanja stambene politike država je restrukturisala sistem stanovanja od subvencionisanog javnog stanovanja pod zakup u tržišni model privatnog vlasništva nad stanovima. Ove promene su vodile i značajnom poboljšanju stambenih uslova za milione građana. Neki od pokazatelja su da se životni prostor po glavi stanovnika povećao sa 6,7 m² u 1978. na 28 m² u 2008. i 32,9 m² u 2012. godini.²⁰ Takođe, gradsko stanovništvo je dobilo mogućnost izbora lokacije, kao i dizajna kuća i stanova u skladu sa svojim preferencijama i finansijskim mogućnostima. U međuvremenu, tržište nekretnina postaje glavni pokretač ekonomskog rasta, za razliku od prethodnog perioda kada nije igralo nikakvu ulogu u razvoju nacionalne ekonomije. Opsežne reforme stambenog sektora rezultirale su značajnom modernizacijom sistema stanovanja, a stambeni sektor je do 2008. godine u potpunosti liberalizovan.

U nastavku rada biće detaljnije prikazane faze kroz koje su stambeni sektor i javno stanovanje prošli od uvođenja reformi do danas.

Stambena politika Kine od 1978. do 1997. godine

Stambena politika sprovedena u vreme centralnog planiranja pokazala se kao izuzetno neefikasna jer su se radne jedinice suočile sa nedostatkom finansij-

---

²⁰ Yapeng Zhu, *Housing Policy in China at the Crossroads: Trends and Prospects*, op. cit., p. 190.

skih sredstava za izgradnju novih stanova usled nepostojanja tržišta nekretna i niskih renti koje su građani plaćali za korišćenje javnih stanova. Kineska vlada postaje sve svesnija potrebe za reformisanjem stambenog sektora kako bi se otklonili finansijski pritisci kojima su radne jedinice bile izložene.²¹ Posledično, stari sistem javnog stanovanja počinje da se transformiše nakon 1978. godine, kada je započeta i ekonomska tranzicija ka tržišnoj ekonomiji. Ova tranzicija i kinesko „otvaranje prema svetu” počeli su u vreme kada je neoliberalizam postajao sve dominantnija ideologija širom sveta, što je, prirodno, imalo uticaja i na reforme u Kini. U skladu sa tim, decentralizacija i marketizacija postaju dominantan diskurs u reformisanju stambenog sektora.²² U pogledu decentralizacije, radne jedinice su postepeno postajale nezavisna preduzeća usmerena na tržište. Ovaj period obeležilo je drastično smanjenje direktnih investicija centralne vlasti za izgradnju novih stanova i poveravanje ovih nadležnosti radnim jedinicama i lokalnim samoupravama. Sa druge strane, centralna vlast je bila zadužena za donošenje politika koje se odnose na regulisanje poreza i upotrebu zemljišta.²³ Privatno vlasništvo nad stanovima počelo je intenzivno da se podstiče, između ostalog i tako što su se postojeći javni stanovi počeli prodavati zakupcima po izuzetno niskim cenama.²⁴

Kako pišu Džou i Ronald (Zhou i Ronald), stanovanje posredstvom radnih jedinica nije nestalo, ali je obezbeđivano na nove načine koji nisu potpuno liberalni, ali nisu u potpunosti ni socijal-demokratski, već su ispoljavali i karakteristike korporativizma.²⁵ Stanovanje je postalo u velikoj meri stratifikovano jer su u prednosti bili zaposleni u radnim jedinicama. Dodatno, država je dodeljivala subvencije radnim jedinicama na osnovu njihovog ranga i statusa pa je manjim ili privatnim firmama bilo teže da obezbede stanovanje svojim zaposlenima. Zato je nivo stratifikacije među zaposlenima u radnim jedinicama različitog ranga bio visok, a privilegije za političke i druge elite su i dalje postojale.²⁶ Decentralizovanje nadležnosti u obezbeđivanju stanovanja bilo je praćeno i postepenom marketizacijom stambenog sektora. Najpre su bile

---

²¹ Jing Zhou and Richard Ronald, *Housing and Welfare Regimes: Examining the Changing Role of Public Housing in China*, op. cit., p. 262.

²² Litao Zhao, *Introduction*, op. cit., p. 4.

²³ Jing Zhou and Richard Ronald, *Housing and Welfare Regimes: Examining the Changing Role of Public Housing in China*, op. cit., p. 261.

²⁴ Ya Ping Wang, Alan Murie, "The New Affordable and Social Housing Provision System in China: Implications for Comparative Housing Studies", *International Journal of Housing Policy*, Vol. 11, No. 3, p. 241.

²⁵ Jing Zhou and Richard Ronald, *Housing and Welfare Regimes: Examining the Changing Role of Public Housing in China*, op. cit., p. 261.

²⁶ *Ibid.*, p. 262.

podignute rente kako bi se pokrili troškovi izgradnje i održavanja stambenih jedinica, a zatim je visina prihoda domaćinstava uspostavljena kao značajan kriterijum prilikom raspodele stanova, što ukazuje na početak uvođenja elemenata targetnog sistema socijalnog stanovanja. Značajno je i to da je država domaćinstvima dala veći izbor pri kupovini stanova, te su, pored mogućnosti kupovine prethodno zakupljenih javnih stanova, dobili i mogućnost kupovine ekonomski pristupačnih stanova²⁷ od svojih poslodavaca.²⁸

Opisane promene u stambenoj politici Kine u periodu od 1978. do 1998. godine značile su postepenu liberalizaciju stambenog sektora²⁹, da bi tokom sledeće decenije on u potpunosti poprimio liberalne karakteristike.

Stambena politika Kine od 1998. do 2008. godine

Stambeni sektor se u kineskim gradovima razvijao uporedo sa ekonomskim razvojem i urbanizacijom. Godine 1998. vlada je ukinula tzv. *danwei* sistem, odnosno okončala direktna davanja za stanovanje zaposlenima putem radnih jedinica³⁰, a rešavanje stambenih pitanja je gotovo u potpunosti prepušteno tržištu. Iako se država nije potpuno povukla iz stambenog sektora, njena uloga u obezbeđivanju stanovanja poprimila je liberalne karakteristike poput onih kojima se odlikuju zapadne kapitalističke demokratije, a targetni model socijalnog stanovanja postaje predominantan. Centralna vlast je bila zadužena za donošenje politika i propisivanje standarda u ovoj oblasti, dok je odgovornost za izgradnju i distribuciju stanova prenet na lokalne samouprave.³¹

U ovom periodu tržište nekretnina postaje glavni pokretač rasta kineske ekonomije, pa je od 2003. godine broj socijalnih stanova drastično počeo da opada.³² Vlada nije samo značajno redukovala subvencije za stanovanje, već je i minimalizovala svoju ulogu u kontroli cena stanova na tržištu. Procvat tržišta nekretnina je bio praćen i ubrzanim porastom cena stanova pa je kupovina stana postala nemoguća za domaćinstva sa niskim i srednjim prihodima, naročito za mlade radnike i migrante.³³ Na taj način je tržište nekretnina pola-

²⁷ Novi tip subvencionisanog stanovanja.

²⁸ Jing Zhou and Richard Ronald, *Housing and Welfare Regimes: Examining the Changing Role of Public Housing in China*, op. cit., p. 262.

²⁹ *Ibid.*, p. 261.

³⁰ Joyce Yanyun Man, *Affordable Housing in China*, op. cit., p. 16.

³¹ Wei Shi, Jie Chen, Hongwei Wang, "Affordable Housing Policy in China: New Developments and New Challenges", *Habitat International*, Vol. 54, No. 3, p. 227.

³² *Ibid.*, pp. 227–228.

³³ *Ibid.*, p. 226.

rizovalo imovinsko bogatstvo između različitih grupa podstičući nejednakosti, a dekomodifikacija stanovanja je svedena na minimum. Drugim rečima, jedino domaćinstva sa visokim prihodima su mogla da priušte kupovinu stana na tržištu, a neki od njih postajali su vlasnici dva ili tri stana. S obzirom na to da se alokacija stanova u sve većoj meri zasnivala na konzumerizmu, mala grupa bogatih ljudi značajno je monopolizovala ponudu stanova na tržištu, pretvarajući stanovanje u špekulativnu robu.³⁴

Pored izrazito liberalnih karakteristika, stambena politika Kine u ovom periodu počinje da ispoljava i elemente produktivizma. Kao što je već spomenuto, ekonomski rast, urbanizacija i industrijalizacija su za posledicu imale ogroman priliv radnika migranata iz seoskih sredina u velike gradove. Većina njih je pripadala kategoriji stanovništva sa niskim prihodima i bili su isključeni iz sistema javnog stanovanja zbog neposedovanja gradskog hukoa. Istraživanje koje su sproveli Li i Džang (Li i Zhang) pokazuje da čak i oni radnici koji su mogli da priušte stan u privatnom sektoru, često nisu bili voljni da izdvajaju veća novčana sredstva za stanovanje.³⁵ Shodno tome, problemi radnika migranata da obezbede stan na tržištu počeli su da predstavljaju pretnju industrijskom rastu, vršeći pritisak na lokalne vlasti da reaguju. U nekim mestima je javno stanovanje prošireno na ograničeni broj kvalifikovanih radnika migranata u ključnim industrijskim sektorima.³⁶ Iako su ovakve mere delovale kao znak socijalne solidarnosti karakteristične za socijalistička društva, one su primarno služile produktivističkim ciljevima jer su migranti bili ključni za industrijski napredak. Zato se stambena politika u ovom periodu može okarakterisati kao potpuna liberalizacija stambenog sektora uz primesu produktivističkih elemenata.³⁷

---

³⁴ Jing Zhou and Richard Ronald, *Housing and Welfare Regimes: Examining the Changing Role of Public Housing in China*, op. cit., p. 262.

³⁵ Bingqin Li, Yongmei Zhang, "Housing Provision for Rural-Urban Migrant Workers in Chinese Cities: The Roles of the State, Employers and the Market", *Social Policy and Administration*, Vol. 45, No. 6, p. 709.

³⁶ Youqi Huang, "Low-Income Housing in Chinese Cities: Policies and Practices", *The China Quarterly*, 2012. Available at: <https://www.cambridge.org/core/journals/china-quarterly/article/lowincome-housing-in-chinese-cities-policies-and-practices/E1B431D16B4EF2A3721FC3B92243B2AC> (Accessed September 25th, 2019) p. 953.

³⁷ Jing Zhou and Richard Ronald, *Housing and Welfare Regimes: Examining the Changing Role of Public Housing in China*, op. cit., p. 263.

Stambena politika Kine nakon 2008. godine i uspostavljanje hibridnog modela države blagostanja

U periodu liberalizacije stambenog sektora, problem pristupačnosti stanova za stanovništvo sa niskim prihodima, naročito migrante, bio je u velikoj meri zanemarivan. Komunistička partija Kine je 2006. godine zvanično usvojila doktrinu „harmoničnog društva” koju je propagirao predsednik Hu Jintao, što je predstavljalo jasan zaokret u političkim prioritetima Kine.³⁸ Dotadašnja situacija u stambenom sektoru nije se uklapala u doktrinu harmoničnog društva, a stambena politika se pokazala kao neodrživa jer je bila uzrok mnogim socijalnim konfliktima, a samim tim i pretnja političkoj stabilnosti. Rešavanje ovih problema postalo je prioritet vlasti i 2008. godine donet je program za izgradnju 7.500.000 javnih stambenih jedinica. Dodatno, 2011. godine je propisana izgradnja 36.000.000 javnih stambenih jedinica i značajno procentualno povećanje udela javnog stanovanja u stambenom sektoru.³⁹ Ovi programi su označili oživljavanje direktne državne intervencije u obezbeđivanju stanovanja, što je bila značajna promena nakon tri decenije liberalizacije. U ovom periodu najdominantnija forma javnog stanovanja postaje javno stanovanje pod zakup (*Public Rental Housing*). Rente koje korisnici ovih stanova plaćaju su ispod tržišnih renti i to je jedini tip javnog stanovanja kome su i migranti dobili pristup. Ipak, treba naglasiti da su pristup dobili samo kvalifikovani radnici migranti i da je hukou sistem i dalje na snazi. Shodno tome, koncept prava na stanovanje kao osnovnog ljudskog prava nije još uvek usvojen, te se javno stanovanje u Kini ne može podvesti pod univerzalistički pristup.

Moguće je identifikovati nekoliko ključnih razloga za transformaciju politike javnog stanovanja nakon 2008. godine. Prvo, opsežna izgradnja javnih stanova i uključivanje radnika migranata se mogu smatrati pokušajem vraćanja socijalističkim korenima i usklađivanjem stambene politike sa usvojenom doktrinom harmoničnog društva, što je i bio zvaničan stav vlasti. Drugo, statistika pokazuje da Kina trenutno prolazi kroz najviši stepen urbanizacije koji se ikada desio u ljudskoj istoriji. Očekuje se da će opseg urbanizacije u Kini doći do 69% i da će se gradsko stanovništvo povećati za 300.000.000 u periodu do 2030. godine.⁴⁰ Ovi podaci ukazuju da će se potražnja za stanovima u gradovima drastično povećati u narednom periodu, pa je promena politike javnog stanovanja neophodna kako bi strategija urbanizacije postala održiva. Treće, reforme stambene politike su na različite načine obezbeđivale održanje rasta nacionalne ekonomije. Kao što je ranije spomenuto, odgovor vlasti na Svetsku

---

³⁸ Wei Shi, Jie Chen, Hongwei Wang, *Affordable Housing Policy in China: New Developments and New Challenges*, op. cit., pp. 7–8.

³⁹ *Ibid.*, p. 7.

⁴⁰ *Ibid.*

finansijsku krizu bio je podsticanje domaće potrošnje, a jedan od načina izgradnja velikog broja stambenih jedinica sa značajnim udelom javnih stanova. Takođe, preveliko oslanjanje kineske ekonomije na tržište nekretnina nosilo je sa sobom rizike jer je stabilnost ekonomije postala izuzetno podložna promenama u ovom sektoru. Zato je cilj vlasti bio da uspostavi veći balans na tržištu nekretnina direktnim uključivanjem u obezbeđivanje stanovanja. Osim toga, uključivanje migranata u sistem javnog stanovanja pod zakup služilo je ekonomskim ciljevima industrijalizacije jer su oni bili potrebni gradovima kao jeftina radna snaga. Četvrto, povećanje pristupačnosti stanova za stanovništvo sa niskim prihodima putem veće ponude javnih stanova uticalo je na smanjivanje socijalnih konflikata, a samim tim i na očuvanje političke stabilnosti i legitimiteta.

Kao jedan od ciljeva rada postavili smo prikaz modela države blagostanja u Kini na osnovu karakteristika javnog stanovanja nakon 2008. godine, oslanjajući se na Esping-Andersenovu tipologiju i produktivistički model koji je uveo Holidej. U tom smislu, model države blagostanja u Kini ne odgovara idealno-tipskim modelima Esping-Andersenove tipologije, niti je u potpunosti produktivistički, kao model u koji Holidej svrstava kapitalističke zemlje Istočne Azije. Država blagostanja u Kini se može okarakterisati kao hibridni model sa mešavinom socijalističkih, socijal-demokratskih i produktivističkih elemenata.⁴¹ Esping-Andersen objašnjava da ne postoje države blagostanja koje su u potpunosti socijal-demokratske, liberalne ili konzervativne, već uglavnom sadrže kombinacije različitih elemenata, ali je on kreirao ovu tipologiju na osnovu dominantnih karakteristika koje ispoljavaju zemlje koje je uključio u svoje istraživanje.⁴² Zanimljiva je njegova tvrdnja da nikakve nove tipologije ne mogu biti prihvaćene. Ovo argumentuje stavom da su zemlje Azije i Istočne Evrope još uvek u tranziciji i da zbog toga ne mogu biti svrstane u neki od modela države blagostanja koje je on identifikovao, ali da će nakon dostizanja neophodnog nivoa razvoja biti u mogućnosti da prihvate jedan od postojećih modela.⁴³ Ako pretpostavimo da je Esping-Andersen u pravu, na budućim istraživačima će ostati da ispituju karakteristike države blagostanja u Kini u budućnosti, ali za sada se ona ne može svrstati ni u jedan postojeći idealno-tipski model.

---

⁴¹ Wei Shi, Jie Chen, Hongwei Wang, *Affordable Housing Policy in China: New Developments and New Challenges*, op. cit., p. 253.

⁴² Gosta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, op. cit., p. 28.

⁴³ Bernhard Ebbinghaus, *Comparing Welfare State Regimes: Are Typologies an Ideal or Realistic Strategy?*, Conference Paper, European Social Policy Analyses Network, Edinburgh, UK, September 6-8, 2012, pp. 4-5.

ZAKLJUČAK

U ovom radu smo prikazali transformacije javnog stanovanja u Kini u kontekstu socio-ekonomskih i demografskih promena koje su nastupile kao posledica sprovođenja tržišno orijentisanih reformi. U periodu centralnog planiranja, sistem stanovanja je ispoljavao neke socijal-demokratske, ali i mnoge korporativističke elemente, naročito u pogledu zavisnosti stanovanja i zaposlenja, te se može zaključiti da je tadašnja stambena politika bila glavno oruđe radnih jedinica za kontrolu mobilnosti radnika na tržištu rada. Sa početkom ekonomske tranzicije započinje i reforma stambenog sektora. Od 1978. godine sprovedena je postepena liberalizacija stambenog sektora, a sistem javnog stanovanja predstavljao je kombinaciju liberalnih, socijal-demokratskih i korporativističkih elemenata. Godina 1998. je donela najznačajnije promene u kineskoj stambenoj politici jer je tada tzv. danwei sistem potpuno ukinut, a u narednih deset godina stambeni sektor prolazi kroz masovnu privatizaciju i marketizaciju, ispoljavajući liberalne i produktivističke elemente. Nakon 2008. godine sistem javnog stanovanja doživljava preporod i programima vlasti se propisuje izgradnja ogromnog broja stambenih jedinica sa značajnim udelom javnih stanova, a kvalifikovanim radnicima migrantima se omogućava pristup javnom stanovanju pod zakup. Ovakve reforme nisu samo posledica želje vlasti da se vrati socijalističkim korenima i zadovolji stambene potrebe gradskog stanovništva, već za cilj imaju i prilagođavanje politike javnog stanovanja promenama na tržištu rada, što u krajnjoj instanci vodi daljoj urbanizaciji, ekonomskom rastu, kao i političkoj i socijalnoj stabilnosti. Sistem javnog stanovanja u ovom periodu ispoljava socijalističke, socijal-demokratske i produktivističke elemente, te se u Kini javlja hibridni model države blagostanja.

Iako su promene nakon 2008. godine poboljšale situaciju jednog dela migranata i mnogih domaćinstava sa niskim prihodima, gradsko stanovništvo se danas još uvek suočava sa ozbiljnim problemima nedovoljnog broja stambenih jedinica i nepristupačnosti stanova. Budući da je velikom delu populacije (migrantima) onemogućen pristup javnom stanovanju i javnim uslugama u gradovima, bez daljih reformi Kina ne može dostići ciljeve harmoničnog društva i univerzalističkog koncepta stanovanja kojima teži, niti može održati strategiju urbanizacije i ekonomskog rasta zbog specifične uloge koju migranti igraju u ova dva procesa. Zato je, najpre, potrebno reformisati hukou sistem i usvojiti koncept „prava na stanovanje”, kao univerzalnog i osnovnog ljudskog prava, koje će biti zaštićeno zakonom. Pored toga, neophodne su i reforme zemljišne politike i sistema javnih finansija kako bi se veća površina zemljišta obezbedila za izgradnju javnih stanova i kako bi lokalne samouprave dobile veća izdvajanja iz budžeta za finansiranje izgradnje ovog tipa stanovanja.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Andersen G. Jorgen, *Welfare States and Welfare State Theories*, CCWS Working Paper, Aalborg University, Department of Political Science, Centre for Comparative Welfare Studies, 2012.
- [2] Carrillo Beatriz, Hood Johanna and Kadetz Paul, "Introduction", in: Beatriz Carillo, Johanna Hood and Paul Kadetz (eds.), *Handbook of Welfare in China*, Cheltenham: Edward Elgar, Cheltenham, 2017, pp. 1–25.
- [3] Dujine J.V. Robbin and Ronald Richard, "The Unraveling of Amsterdam's Unitary Rental System", *Journal of Housing and the Built Environment*, Vol. 33, No. 4, 2018, pp. 633–651.
- [4] Ebbinghaus Bernhard, *Comparing Welfare State Regimes: Are Typologies an Ideal or Realistic Strategy?*, Conference Paper, European Social Policy Analyses Network, Edinburgh, UK, September 6–8, 2012.
- [5] Esping-Andersen Gosta, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton University Press, New Jersey, 1990.
- [6] Forrat Natalia, *The Authoritarian Welfare State: A Marginalized Concept*, Comparative-Historical Social Science (CHSS) – Working Paper Series, Working Paper No. 12-005, Northwestern University, The Roberta Buffett Center for International and Comparative Studies, 2012.
- [7] Holliday Ian, "Productivist Welfare Capitalism: Social Policy in East Asia", *Political Studies*, Vol. 48, No. 4, 2000, pp. 706–723.
- [8] Kemeny Jim, "Comparative Housing and Welfare: Theorising the Relationship", *Journal of Housing and the Built Environment*, Vol. 16, No. 1, 2001, pp. 53–70.
- [9] King Peter, "Using Theory or Making Theory: Can There Be Theories of Housing?", *Housing, Theory and Society*, Vol. 26, No. 1, pp. 41–52.
- [10] Li Bingqin, "Housing Welfare Policies in Urban China", in: Beatriz Carillo, Johanna Hood and Paul Kadetz (eds.), *Handbook of Welfare in China*, Cheltenham: Edward Elgar, Cheltenham, 2017, pp. 123–143.
- [11] Li Bingqin and Zhang, Yongmei, "Housing Provision for Rural-Urban Migrant Workers in Chinese Cities: The Roles of the State, Employers and the Market", *Social Policy and Administration*, Vol. 45, No. 6, 2011, pp. 694–713.
- [12] Man Y. Joyce, "Affordable Housing in China", *Land Lines*, Lincoln Institute of Land Policy, 2011. Available at: <https://www.lincolninst.edu/publications/articles/affordable-housing-china> (Accessed September 8th, 2019), pp. 16–20.
- [13] Ronald Richard, "Housing and Welfare in Western Europe: Transformations and Challenges for the Social Rented Sector", *LHI Journal*, Vol. 4, No. 1, 2013, pp. 1–13.
- [14] Shi Wei, Chen Jie and Wang, Hongwei, "Affordable Housing Policy in China: New Developments and New Challenges", *Habitat International*, Vol. 54, No. 3, 2015, pp. 1–10.

- [15] Stambolieva Marija, *Welfare State Transformation in the Yugoslav Successor States – From Social to Unequal*, Routledge, London and New York, 2016.
- [16] Wang Ya Ping and Murie Alan, “The New Affordable and Social Housing Provision System in China: Implications for Comparative Housing Studies”, *International Journal of Housing Policy*, Vol. 11, No. 3, 2011, pp. 237–254.
- [17] Whitehead Christine and Scanlon Kathleen, “Social Housing in Europe”, in: Christine Whitehead and Kathleen Scanlon (eds.), *Social Housing in Europe*. LSE, London, 2007, pp. 8–33.
- [18] Youqi Huang, “Low-Income Housing in Chinese Cities: Policies and Practices”, *The China Quarterly*, 2012. Available at: <https://www.cambridge.org/core/journals/china-quarterly/article/lowincome-housing-in-chinese-cities-policies-and-practices/E1B431D16B4EF2A3721FC3B92243B2AC> (Accessed September 25th, 2019), pp. 941–964.
- [19] Zhao Litao, “Introduction”, in: Litao Zhao (ed.), *China’s Social Development and Policy. Into the Next Stage?*, Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York, 2013, pp. 1–16.
- [20] Zhou Jing and Ronald Richard, “Housing and Welfare Regimes: Examining the Changing Role of Public Housing in China”, *Housing, Theory and Society*, Vol. 34, No. 3, 2017, pp. 253–276.
- [21] Zhu Yapeng, “Housing Policy in China at the Crossroads: Trends and Prospects”, *China Journal of Social Work*, Vol. 7, No. 2, 2014, pp. 189–201.

Milena Dinić

THE TRANSFORMATION OF PUBLIC HOUSING IN CHINA IN THE CONTEXT OF SOCIO-ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC CHANGES

Abstract

The aim of this paper is to present public housing transformations in China in the context of socio-economic and demographic changes and to determine the welfare state model that emerges as a result of these transformations. First, the characteristics of public housing in the central planning period will be presented, followed by the stages that public housing has undergone since the introduction of market reforms. The first phase represents the period of gradual liberalization of the housing sector from 1978 to 1997, the second phase represents the period from 1998 to 2008 when public housing acquires a liberal character with productivist elements, while the third phase refers to the period after 2008 in which public housing experiences a rebirth. The author’s view is that such a shift in public housing policy is not only a consequence of the government’s desire to return to socialist roots and meet

the housing needs of the urban population, but also aims at adapting public housing policy to changes in the labor market, which ultimately leads to further urbanization, economic growth as well as political and social stability.

Accordingly, a hybrid model of welfare state has emerged in recent years.

Key words:

China, public housing, welfare state, market reforms, economic growth, urbanisation, migrants.

Балша Делибашевић*

Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд

Бехемот Франца Нојмана: Практичне импликације на Нирнбершке процесе**

Анстракт

Рад се бави практичним импликацијама које је теорија изнета у најпознатијем делу Франца Нојмана имала на Нирнбершке процесе. У првом делу изложене су основне теоријске поставке Бехемота, али и суштина дебате између Нојмана и Фридриха Полока о природи капитализма, односно нацистичког режима. У другом делу се анализира утицај поставки изнетих у Бехемоту на креирање концептуалног оквира за подизање оптужница против водећих индустријалаца Трећег рајха и приказује истраживачки рад Нојмана и његовог тима на припреми материјала за ова суђења.

Кључне речи:

Франц Нојман, Бехемот, Франкфуртска школа, Нирнбершки процеси, монополистички капитализам, Фридрих Полок

Франц Нојман (*Franz Leopold Neumann*) је као ретко који теоретичар 20. века константно бивао на маргинама политичке и правне теорије. Никада заборављен, али увек далеко од главних токова. Један од разлога може се потражити у његовој прераној смрти, баш у периоду када је био у прилици највише да пружи. Други свакако у његовом отпадничтву од једне од најзначајнијих теоријских група – Франкфуртске школе.

---

* balsa.delibasic@instifdt.bg.ac.rs

** Рад је настао као део истраживања у оквиру курса „Отпадници у модерној политичкој мисли” на докторским студијама Факултета политичких наука Универзитета у Београду.

Уколико се Нојманов рад дели на три периода: немачки (до 1933), период рада у егзилу (до 1948) и поратни (до смрти 1954. године), онда се временски оквир овог рада везује за његову другу фазу.

Овде ћемо приказати суштину његовог рада у егзилу. Онај теоријски рад, који је довео до напуштања Института за друштвена истраживања (Institut für Sozialforschung), и онај практични, који је извориште опет имао у његовим теоријским радовима, а који се тицао уништавања нацистичког режима и полагања здравих темеља за обнову Немачке. У првом делу рада приказаћемо основне поставке Бехемота и суштину Нојманове дебате са Фридрихом Полоком о природи нацистичког режима која га је довела у сукоб са водећим личностима Института. У другом делу рада приказаћемо Нојманов допринос на припреми оптужница за економске случајеве на суђењима у Нирнбергу. Теза коју желимо да докажемо јесте да су управо налази изнети у Бехемоту и Нојманови лични напори створили правни основ који би омогућио оптужбу за заверу за ратну агресију и против водећих индустријалаца.

ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ У ЕГЗИЛУ

Рођен у Пољској, у јеврејској породици немачког занатлије, Нојман је студирао филозофију, право и економију у Вроцлаву и касније Лајпцигу, где се 1918. године учланио у Социјалдемократску партију (Sozialdemokratische Partei Deutschlands). Револуционарна збивања га нису заобишла, па је узео учешћа на радничким барикадама током Немачке револуције. Ту је наставио студије, и касније са Леом Ловенталом (*Leo Löwenthal*) основао студентско социјалистичко удружење. Са свега 23 године постао је доктор правних наука, након чега се запослио као доцент на Академији рада. У периоду од 1925. до 1927. године био је асистент Хугу Зинцхајмеру (*Hugo Sinzheimer*), а потом ће се преселити у Берлин где ће, заједно са Ернстом Френкелом (*Ernst Fraenkel*), радити као адвокат, заступајући синдикате грађевинских радника. Као водећи правник СПД-а водио је процесе против Хитлера и Гебелса све до априла 1933. Како му је нацистички режим међу првима одузео држављанство, маја месеца је емигрирао у Лондон, избегавши хапшење у последњем тренутку.

Будући да му познавање немачког права није било од велике користи, у Лондону је уследила својеврсна „преквалификација“ на политичке науке, које је студирао код Харолда Ласког (*Harold Laski*), и код кога је 1936. године стекао и други докторат. Управо на препоруку Ласког, исте године одлази у Њујорк где налази запослење у Институту за друштвена истраживања, чији су чланови и сами били принуђени да емигрирају. Марксистички институт, чији су интелектуални носиоци махом били јеврејског порекла, није се имао чему надати по доласку нациста на власт

јануара 1933. године. Институт је био затворен већ марта месеца, а већина запослених и истраживача је успела да пребегне. Институт се прво преселио у Женеу, да би се уз помоћ Колумбија Универзитета преселио у Њујорк 1934. године. Иако су договор са Колумбијом и бројне друге донације олакшале транзицију и омогућиле да Институт остане на окупу, финансијски проблеми су значајно оптерећивали рад Института и унутрашње односе током тридесетих година.¹

Нојманово дело је великим делом било и остало везано за рад Института, но његови односи са главним личностима Института нису били лишени компликација. Нојман никада није припадао ужем кругу Франкфуртске школе. Познати спор избио је око интерпретације природе националсоцијалистичког режима, односно појма државног капитализма који је увео Фридрих Полок (*Friedrich Pollock*), најближи Хоркхајмеров (*Max Horkheimer*) пријатељ и члан ужег круга. За хроничаре Института, попут Мартина Џеја (*Martin Jay*), разлике нису биле нужно само теоријске. Приметна је била и разлика у политичком ангажману: док се већина чланова Франкфуртске школе дистанцирала од партијске политике, Нојман је био активан члан Социјалдемократске партије.² Као и у предратном периоду, и током дана у егзилу, Нојманова теоријска усмерања тицала су се кључних проблема политичке стварности. Бехемот у том смислу настаје као својеврстан одговор анализи нацистичке Немачке која се дефинисала у оквиру Института, и то са врло јасним циљем.

ОСНОВНЕ ПОСТАВКЕ БЕХЕМОТА

Без икакве сумње, Бехемот представља најпознатије Нојманово дело. Он користи Хобсовску антонимију Левијатан/Бехемот како би представио нацистички режим. За разлику од Левијатана који представља концепцију модерне државе као јединог ентитета који врши монопол насиља и чија је моћ апсолутна, Бехемот представља нецентрализовану контролу над насиљем коју карактерише конкурентска власт. Сам Бехемот представља студију која није ни лака ни једноставна за читање. За потребе овог рада занимају нас пре свега три важне тачке у Нојмановој анализи

¹ Martin Jay, *The Dialectical Imagination*, University of California Press, Berkeley, 1996, pp. 29–40.

² Такође, он примећује да су размере сукоба биле толике да Хоркхајмер није написао свој уобичајени предговор Бехемоту, а књига није преведана на немачки приликом повратка Института у Франкфурт. Мартин Џеј, „Предговор”. У: Франц Нојман, *Владавина права*, Филип Вишњић, Београд, 2002, стр. 6–7.

нацистичког режима. Прва тачка је теза о потпуном одсуству идеологије. Затим следи одсуство владавине права и поретка и, напослетку, конкуренцијска власт. Такође, приликом читања Бехемота важно је имати у виду две чињенице. Прва је да је писан искључиво на основу ретког броја чланака, званичних и полузваничних докумената, односно на основу малог броја извора, најчешће оних који су долазили од самог нацистичког режима.³ Друга чињеница коју не смео заборавити јесте да је Нојман пре свега правник, па тек онда политиколог, те да стога Бехемот морамо посматрати као правну анализу која „се тиче проблема реда и моћи присиле у модерном друштву”.⁴

Нојман јасно одбацује могућност да нацистички режим окарактерише кроз јединствену политичку теорију, сматрајући га антидемократским, антилибералним и антирационалним, услед чега се, сматра он, овај режим и не може анализирати на основу ранијих политичких идеја. Делимично повлачећи паралеле са контрареволуционарном теоријом, Нојман примећује да, иако заједно деле одбацивање разума, једнакости и грађанског права, међу њима и даље влада непремостив јаз.⁵ Целокупна идеологија национал-социјализма обухвата елементе сваке „замисливе” теорије, али ти елементи нису интегрисани. Суштина је у томе, сматра Нојман, да сви ти елементи служе да успоставе и шире моћ режима и наставе пропаганду. Иако се оваква оцена може сматрати и интуитивном, можда и не претерано имплицативним, овај моменат се чини јако важним, нарочито у светлу Нојмановог третирања злочина над Јеврејима, о којима ће бити речи касније. Тако, поред чињенице да национал-социјализам не почива на јединственој теорији, остаје важан Нојманов закључак да су и дати идеолошки елементи и њихове промене подређени циљевима режима:

Националсоцијализам нема, према општим схватањима, теорију друштва као такву, као ни доследну идеју о томе како такво друштво функционише, каква му је структура и развој. Он има одређене намере које жели да спроведе и прилагођава своја идеолошке исказе низу стално променљивих циљева. [...] Идеологија националсоцијализма се константно мења.⁶

³ Christian Fuchs, “The Relevance of Franz L. Neumann’s Critical Theory in 2017,” *tripleC: Communication, Capitalism & Critique*, Vol. 15, No. 2, 2017, p. 257.

⁴ Duncan Kelly, “Rethinking Franz Neumann’s Route to Behemoth,” *History of Political Thought*, Vol. 23, No. 3, 2002, p. 459.

⁵ Franz Neumann, *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism, 1933–1944*, Ivan R. Dee, Chicago, 2009, p. 461.

⁶ *Ibid.*, pp. 38–39.

У одсуству политичке теорије, Нојман даље одбацује постојање саме државе: *Али ако национал-социјализам нема политичку теорију, да ли је његов политички систем држава? Ако је карактеристика државе владавина права, наш одговор на ово питање ће бити негативан, јер негирамо да право у Немачкој постоји.*⁷ Он одбацује могућност да окарактерише национал-социјалистичку творевину и као дуалну државу у којој је један систем подређен нормативном праву, а други индивидуалним мерама, доводећи у питање како правну државу тако и постојање јединственог центра присиле.⁸ За њега, немачки конституционални живот јесте безобличан, а карактерише га немогућност лоцирања било које институције која доноси суверене одлуке. У таквом систему, само крупне одлуке доноси Хитлер, па чак и он често само изражава компромис између различитих снага унутар владајуће класе. Управо зато одбија да Немачку назове државом, сматрајући је пре бандом у којој су вође непрестано присиљене на споразумевање након несугласица.⁹

Национал-социјалистичку структуру Нојман види као облик друштва у којем владајуће групе директно контролишу остатак становништва без посредовања рационалног и присилног апарата (државе), а иако овај облик није у потпуности остварен, постоји тренд који дефинише саму структуру. Владајућа структура није хомогена и све што је одржава јесте владавина терора и страх да се не уруши. Оно што Нојман види као владајућу структуру чине четири различите групе: крупни капитал, партија, бирократија и оружане снаге, и то представља једну од централних теза Бехемота.¹⁰ И снага и рањивост нацистичког режима произлазе из природе односа ове четири групе које су настојале да прошире немачку моћ без уступања моћи било којој другој групи. Разлог за постојање конкурентске моћи уместо било какве њене поделе Нојман налази у одсуству општости нацистичке правне теорије. Тако, сматра он, не постоје два случаја на која се примењује исто правило.¹¹ Он уочава постојање мноштва посебних судова за одређене слојеве становништва, где је свака од четири групе властити правосудни систем.¹²

Овим ставом о одсуству општости правне теорије он надограђује тезу изнету у „Владавини права” где је тврдио да у систему који је монополи-

---

⁷ Franz Neumann, *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism, 1933–1944*, Ivan R. Dee, Chicago, 2009, p. 467.

⁸ *Ibid.*, pp. 467–468.

⁹ *Ibid.*, p. 522.

¹⁰ *Ibid.*, p. 361.

¹¹ *Ibid.*, p. 452.

¹² *Ibid.*, p. 455.

стички, организован општи закон не може владати, јер ако је држава конфронтирана са једним монополом онда је бесмислено да тај монопол буде уређен општим законом.¹³ Управо је ово питање монопола и доминације економског над политичким суштина Нојманових спорења са Полоком.

ПОЛОК–НОЈМАНОВА ДЕБАТА

У свом писму Нојману из фебруара 1942. године Макс Хоркхајмер наводи да су финансијске потешкоће Института биле праћене и значајним теоријским разликама које су се појавиле око питања природе и функције национал-социјализма.¹⁴ Теоријске разлике о којима Хоркхајмер говори јесу заправо две конкурентске теорије о економској организацији нацистичке Немачке. Прва је теорија Фридриха Полока о „државном капитализму”, која наглашава доминантну улогу политике у трансформацији од слободне тржишне економије, до капитализма под контролом државе. Друга је Нојманова теорија изнета у Бехемоту, у којој је тврдио да фашизам чува суштинска обележја капиталистичке економије и да га треба тумачити као нови облик „тоталитарног монополистичког капитализма”.¹⁵ На овом питању природе национал-социјализма долази до сукоба унутар Института између Нојмана, Киркхајмера (*Otto Kirchheimer*) и Маркузеа (*Herbert Marcuse*), са једне, и Полока, Хоркхајмера и Адорна (*Theodor Adorno*), са друге стране.

Полок тумачи друштвени и економски развој у Европи од краја Првог светског рата као прелазни процес у којем се „приватни” капитализам претвара у државни капитализам. Државни капитализам, по Полоку, не означава нужно стање у којем је држава једини власник капитала, али указује на четири ствари: да је наследник приватног капитализма, да држава преузима важне функције приватног капитализма, да профит и даље игра важну улогу, те да не говоримо о социјализму.¹⁶ Он даље дефинише државни капитализам као нови друштвени поредак који се јавља у два облика: тоталитарном и демократском. У тоталитарном облику, држава је инструмент моћи нове владајуће структуре, коју чине

¹³ *Демократска и ауторитарна држава*, Напријед, Загреб, 1974, стр. 53.

¹⁴ Raffaele Laudani (ed.), "Introduction", in: *Secret Reports on Nazi Germany: The Frankfurt School Contribution to the War Effort*, Princeton University Press, Princeton, 2013, pp. 3–4.

¹⁵ Douglas Kellner, *Critical Theory, Marxism, and Modernity*, Polity Press, Cambridge, 1989, p. 68.

¹⁶ Friedrich Pollock, "Is National Socialism a New Order?", *Studies in Philosophy and Social Science* Vol. 9, No. 2, 1941, p. 450.

најмоћније интересне групе (врх индустријског и пословног менаџмента, виши слојеви државне бирократије са све армијом, те водеће личности из бирократије победничке партије), а свако ко не припада тој владајућој структури пуки је објект доминације. Најближи приступ тоталитарном облику потоњег остварен је, сматра он, у нацистичкој Немачкој. Држава, у другој појавној форми, демократском облику државног капитализма, има исте контролне функције, али је сама контролисана од стране народа. Њен темељ јесу институције које спречавају бирократију да свој административни положај претвори у инструмент моћи, тј. полазну основу за трансформацију ка тоталитарном моделу.¹⁷

Полок тврди да систем државног капитализма делује по новом скупу правила, који се знатно разликује од до тада познатих правила слободне тржишне економије. Нова правила подразумевају да: 1) производња и потрошња нису регулисане механизмом понуде и потражње; 2) тржишне снаге не одређују цене; 3) профит као мотив је подређен „генералном плану“; 4) уклања се неефикасност рационализацијом и научним управљањем; 5) држава надгледа и спроводи испуњење генералног плана, тако да ништа није препуштено слободном тржишту.¹⁸ Поменутих пет нових правила и општи план омогућавају држави да врши потпуну контролу над производним и дистрибутивним процесима. У оваквом систему влада ограничава контролу над приватном својином и протоком капитала. Ту се мотив профита замењује мотивом моћи, јер власт није условљена профитом, већ конекцијама са владајућом групом. Ова супституција слободног тржишта државом, закључује Полок, „означава прелазак из претежно економске у суштински политичку еру“.¹⁹

Келнер (*Douglas Kellner*) сматра да је Хоркхајмер усвојио барем модификовану верзију теорије о државном капитализму, уносећи је у своју анализу ауторитарне државе. Државни капитализам је за обојицу био нова врста друштвено-економске формације која је превазишла класичне антагонизме капитализма, а сврха планиране економије у државном капитализму је била спречавање ефеката економске кризе. Ова Полокова концепција, која подразумева да се радикална друштвена промена може у недоглед избегавати техникама управљања, планирања и рационализације, постала је тако централна у теорији Института након Другог светског рата.²⁰

¹⁷ Friedrich Pollock, “State Capitalism: Its Possibilities and Limitations”, in: Andrew Aruto and Eike Gebhardt (eds.), *The Essential Frankfurt School Reader*, Continuum, New York, 1990, pp. 72–73.

¹⁸ *Ibid.*, pp. 75–78.

¹⁹ *Ibid.*, p. 78.

²⁰ Kellner, *Critical Theory, Marxism, and Modernity*, op. cit., pp. 77–79.

Поједини су унутар Института јасно оспоравали Полокову тезу, а најгласнији је био Нојман. Он појам државног капитализма види као „*contradictio in adiecto*”, и сматра да Полокова држава не може бити капиталистичка: *Концепт 'државног капитализма' не може се анализирати са економског становишта. Онда када држава постане једини власник средстава за производњу, она онемогућава капиталистичку економију да функционише, она уништава тај механизам који одржава саме процесе економске циркулације у активном постојању.*²¹

Нојман види нацистичку творевину као капитализам у стању кризе. Односно, сматра да је на делу капиталистички економски поредак који је развио тенденције ка монополу и империјализму.²² Супротно Полоку, показује да је национал-социјализам подстицао картеле и монополе, задржавајући централна обележја капитализма, као што су приватно власништво над средствима за производњу, профит и експлоатација. Дајући примат економском моменту над политичким, Нојман тврди да карактеристика ове структуре није покушај државе да контролише монополе већ покушај монопола да овлада државним апаратом. Картели су у Немачкој већ били успостављени када су нацисти дошли на власт, а управо је њихов долазак убрзао гушење економских и политичких слобода у корист крупног капитала. Потчињавање државе крупном капиталу било је могуће само уз власт политичке организације која није имала никакву контролу одоздо.²³

Штавише, Нојман иде даље тврдећи да је национал-социјализам умањио државни удео у економији,²⁴ гушећи притом слободно тржиште рада²⁵ и мали бизнис²⁶ у циљу интереса крупног капитала. Највећу корист од процеса аријанизације и одузимања јеврејске имовине имали су најугицајнији индустријалци, што је случај и код поделе ратног плена на новоосвојеним територијама.²⁷ Суштина Нојманове анализе јесте да је централизација економске моћи тоталитарним средствима променила фасаду капитализма, али је саму основну структуру оставила нетакнутом. Иако је крупни капитал успео да елиминише спољну конкуренцију, борба је настављена унутар њега самога. Одатле су, по њему, кључне

---

²¹ Neumann, *Behemoth*, op. cit., p. 224.

²² *Ibid.*, p. 255.

²³ *Ibid.*, p. 261.

²⁴ *Ibid.*, pp. 295–298.

²⁵ *Ibid.*, pp. 337–340.

²⁶ *Ibid.*, pp. 282–284.

²⁷ *Ibid.*, pp. 275–276.

карактеристике национал-социјалистичког режима: а) тоталитарни државни апарат и б) монополистичка капиталистичка економија, које води под термин „тоталитарни монополистички капитализам”.²⁸

Објављивање Бехемота, који је, између осталог, био јасан одговор Полоку, оголило је несугласице и сукобе унутар Института²⁹, што је олакшало Нојману одлуку да напусти Институт. Но, треба имати на уму да Нојманов циљ није био пука теоријска дебата. Разлог његовог супротстављања Полоку јесу потенцијалне практичне импликације теоријских налаза. Прилику да то и покаже пружила му је Влада САД-а.

НОЈМАНОВА УЛОГА У ПОДИЗАЊУ ОПТУЖНИЦА ЗА „ЕКОНОМСКЕ СЛУЧАЈЕВЕ” ПРЕД МЕЂУНАРОДНИМ ВОЈНИМ ТРИБУНАЛОМ У НИРНБЕРГУ

Јуна 1942. године у јеку Другог светског рата амерички председник Френклин Делано Рузвелт (Franklin Delano Roosevelt) оснива Канцеларију за стратешке услуге (*Office of Strategic Services – OSS*) са циљем креирања и анализе стратешких докумената. Ова Канцеларија представљала је до тада јединствену владину агенцију, с обзиром на то да је била прва јединствена и централизована агенција обавештајног типа. Примарно је обухватала пет организационих јединица, а једна од њих је била и Огранак за истраживање и анализу (*Research and analysis branch – R&A*). Почетно оспораван, овај огранак је основан из уверења да је могуће анализирати предности и рањивости Савезничких снага користећи се и јавно доступним подацима, а на свом врхунцу током овог периода у огранку је радило око 1000 истраживача, махом историчара, економиста, психолога и политиколога. У склопу ове свеобухватне мобилизације истраживачких капацитета, ОСС није заобишао ни значајне представнике Франкфуртске школе, па су се тако Нојман, Маркузе и Киркхајмер убрзо нашли у Вашингтону радећи за Владу Сједињених Америчких Држава.³⁰ Недуго по објављивању прве верзије Бехемота (1942), Нојман бива именован за заменика шефа Одељења за Централну Европу (при Огранку за истраживање и анализу) које је у фокусу имало нацистичку

²⁸ Neumann, *Behemoth*, op. cit., p. 261.

²⁹ Џеј као додатни разлог сукоба види и у Нојмановом презиру према психологији, будући да је у Бехемоту готово потпуно занемарен рад Института о ауторитарној личности. Штавише, Џеј сматра да је постојало и ривалство између Нојмана и Хоркхајмера око избора професора на Колумбији. Jay, *The Dialectical Imagination*, op. cit., pp. 162–168.

³⁰ Laudani, “Introduction”, op. cit., p. 3.

Немачку. Допринос Нојмановог рада у ОСС-у иде у два праваца. Један се тиче припреме планова за обнову и денацификацију Немачке, попут чувеног 4Д плана (денацификација, демократизација, демилитаризација и декартелизација). Други правац се тиче доприноса Нирнбершком процесу. Структура будућих случајева против нацистичког режима одражавала је Нојманове тврдње да је то чврсто интегрисан систем којим управља савез политичких, војних и индустријских лидера.³¹ Раул Хилберг (*Raul Hilberg*), Нојманов студент и историчар Холокауста, приметио је да су чак и документа за суђења груписана у четири категорије: нацистичка влада, партијске организације, команда оружаних снага и индустрија; односно, на исти начин на који је Нојман припремао материјале у ОСС-у.³²

Расправе које су претходиле стварању Међународног војног трибунала биле су оптерећене различитим циљевима земаља Савезница. У сврху приближавања ставова, на иницијативу девет влада суочених са потребом кажњавања немачких ратних злочинаца, крајем 1943. године у Лондону је формирана Комисија за ратне злочине Уједињених нација (*The United Nations War Crimes Commission*). Међутим, ова комисија није имала адекватно особље ни за прикупљање доказа, нити за јединствено дефинисање „ратних злочина”. Почетком маја 1945. године судија америчког Врховног суда Роберт Џексон (*Robert H. Jackson*) постављен је за главног тужиоца Сједињених Америчких Држава за немачке ратне злочине и одмах је иницирао спровођење политичко-правосудног споразума међу савезницима.³³ Значајан допринос америчким припремама за суђење дали су истраживачи централноевропског одељења којим је Нојман руководио. Маја 1945. године, током проширења процеса у Нирнбергу, Нојман је изабран да предводи истраживачки тим америчког тужилаштва којим је руководио Џексон. Такође је уврштен међу особље које је чинило преговарачки тим који је у великој мери био одговоран за преговоре са другим савезничким силама о „Лондонском споразуму” из августа 1945. године, којим је створен нови међународни кривични поредак који је пружио правну основу за суђења у Нирнбергу новембра исте године.³⁴ Једна од карактеристика овог споразума јесте и

³¹ Barry M. Katz, “The Criticism of Arms: The Frankfurt School Goes to War”, *The Journal of Modern History*, Vol. 59, No. 3, 1987, pp. 467–471.

³² Raul Hilberg, “The Relevance of Behemoth Today”, *Constellations*, Vol. 10, No. 2, 2003, p. 262.

³³ Shlomo Aronson, “Preparations for the Nuremberg Trial”, *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 12, No. 2, 1998, pp. 259–260.

³⁴ Према неким документима, Нојман је унутар ОСС-а био највиши цивилни званичник укључен у питање ратних злочина. Michael Salter, “The Visibility

усвајање америчког приступа раду Трибунала који је укључивао и заверу за ратну агресију на нивоу Европе. Таква концепција подразумевала је да постоји допринос нацистичке економије ратним плановима режима, те се њена улога морала испитати на суду. У том смислу, подржано је становиште да је немачка економска моћ дозволила нацистичком режиму да спроведе свеобухватну агресију, те да су картели, индустрија и финансијски центри били третирани као субјекти економске експлоатације и мобилизације.³⁵

Није занемарљива чињеница да је дуго трајало усаглашавање око „економских случајева”, с обзиром на то да је стварање везе између економије и ратних злочина било спорно за британску страну која је желела да спречи сваку могућност повезивања ратних злочина и колонијализма.³⁶ Оваква оптужница отворила је Нојману и његовом тиму простор да оставе снажан печат на припрему економских случајева. Као што смо претходно видели, Нојман је у дебати са Полоком показао да је нацистички режим подстицао картеле и монополе, који су овладали државним апаратом. Његов нагласак на картелима помогао је да његова анализа постане пријемљива америчком тужилачком тиму, који је и заступао увођење ових случајева. А сам Џексон, као главни тужилац, и Вилијам Донован, као његов заменик, имали су богато искуство у вођењу анти-труповских парница.³⁷ Иако су извештаји који су представљени тужилачком тиму били мање теоријски сложени, јасно су осликавали Нојманову теорију изнету у Бехемоту:

... главна карактеристика нацистичке политике била је подвргавање картела и других пословних удружења државној контроли кроз оснивање нових организација, консолидацију постојећих организација и увођење принципа обавезног чланства и лидерства. Главни циљеви АМГ-а (Савезничка војна влада, прим. аут.) су, дакле, елиминација нових организација (где год су њихове функције сувишне) и присилне мере против традиционалних удружења. Ова политика мора бити праћена збацивањем и

---

of the Holocaust: Franz Neumann and the Nuremberg Trials”, in: Robert Fine and Charles Turner (ed.), *Social Theory after the Holocaust*, Liverpool University Press, Liverpool, 2000, p. 198.

³⁵ Kim Christian Priemel, “‘A Story of Betrayal’: Conceptualizing Variants of Capitalism in the Nuremberg War Crimes Trials”, *The Journal of Modern History*, Vol. 85, No. 1, 2013, p. 91.

³⁶ Kim Christian Priemel, *The Betrayal: The Nuremberg Trials and German Divergence*, Oxford University Press, Oxford, 2016, p. 82.

³⁷ Kim Christian Priemel, “A Story of Betrayal”, op. cit., p. 81.

затварањем свих активних нациста и сталном контролом како би се осигурало да се нацистички утицај не обнови избором нациста или инфилтрацијом нацизма преко особа под њиховим вођством. Картели се морају спречити да послуже као маска нацистичких политичких организација...³⁸

Суштински, Огранак за истраживање и анализу, био је активно ангажован у проучавању организације и деловања немачке ратне економије, и саставио је неколико важних извештаја о економској и финансијској контроли који детаљно документују како су нацистичка репресија и војна окупација биле подржане низом економских акција.³⁹ Важна аналитичка подлога за амерички тужилачки тим⁴⁰ био је Мастер план под називом: „Нацистички планови за доминацију Немачком и Европом“, који је, поред генезе немачких ратних планова, садржао и важне и детаљне увиде о подршци коју су нацистичка партија и Хитлер лично добили од немачких индустријалаца, као и бенефитима које су ови добили заузврат, а где препознајемо снажан Нојманов печат:

Нацистичко политичко руководство било је кључно за формулisaње и спровођење немачке економске политике у свим грама ратне економије. Водећи нацисти су седели у одборима најважнијих индустријских и трговачких предузећа, баш као што су и водећи индустријалци заузимали водеће положаје у нацистичкој организацији економије. [...] Ово спајање нацистичког политичког вођства са индустријским представљало је основу за немачку експлоатацију и пљачку окупираних територија.⁴¹

Други извештаји детаљно описују изворе финансирања нацистичког покрета и могућности да они буду доступни и у поратном периоду. Ове економске аспекте нацистичке владавине особље ОСС-а анализирано је не само у циљу идентификације критичних тачака режима током ратног периода, већ и као део своје улоге у припреми послератне окупа-

---

³⁸ "R&A Report 1655.30: German Cartels and Cartel-Like Organizations", in: Raffaele Laudani (ed.), *Secret Reports on Nazi Germany*, op. cit., p. 280.

³⁹ "R&A Report 1657: The Problem of Inflation in Germany", in: Raffaele Laudani (ed.), *Secret Reports on Nazi Germany*, op. cit.; "R&A Report 1194: Speer's Appointment as Dictator of the German Economy", in: Raffaele Laudani (ed.), *Secret Reports on Nazi Germany*, op. cit.

⁴⁰ Kim Christian Priemel, *The Betrayal*, op. cit., p. 200.

⁴¹ "R&A Report 3114: Nazi Plans for Dominating Germany and Europe", in: Raffaele Laudani (ed.), *Secret Reports on Nazi Germany*, op. cit., pp. 513–514.

ционе владе и денацификацији Немачке. Као што је Херберт Маркузе приметио, Нојман је применио увиде добијене у Бехемоту на анализу и предвиђање немачког развоја, односно плановима за демократизацију Немачке. Управо са тим циљем покушао је да покаже да успешна денацификација мора да елиминише економске темеље антидемократске политике немачке индустрије.⁴² Тако је кроз извештаје представљен и списак од 1800 привредника и других званичника који су били кључни за успон нацизма, а припадали су наизглед неутралним економским институцијама.⁴³

Но, управо у томе треба тражити разлоге Нојмановог крајњег неуспеха у припреми економских случајева. Током прве половине августа 1945. године долази до маргинализације Нојмановог тима и његове коначне оставке. Формално, судија Џексон је одбио да додели „економски случај” свом заменику Доновану, који је био надређен особљу ОСС-а. У пракси, то је значило да ће случајеве преузети други, мањи тужилачки тим који је припремао оптужницу против „злочиначких организација” попут Гестапоа и СС-а. Суштински, ово је значило маргинализацију самог случаја. Како неки истраживачи истичу, судији Џексону је постало јасно да Нојманов план има јасне левичарске обресе, те да не подразумева само уклањање водећих кадрова нацистичког режима већ и уништење оних друштвено-економских структура које су омогућиле таквим појединцима да дођу на власт.⁴⁴ А то је приступ на који су и Џексон, као Републиканац, и британске власти, као империјалистичка сила, били посебно осетљиви.

Подређивање „економских случајева” суђењима „злочиначким организацијама” значило је и њихов коначни неуспех. Пред трибунал је у крајњем изведено свега пет оптужених који су се могли довести у вези са њима, и то Функ (*Walther Funk*), Шахт (*Hjalmar Schacht*), Шпер (*Albert Speer*), Заукел (*Fritz Sauckel*) и Густав Круп (*Gustav Krupp*). Од њих је Шахт био банкар, а Круп једини индустријалац, а остала тројица политичари. При том је Шахт заправо био оптужен за кршење Версајског споразума, док је Куп, како се на крају испоставило, изведен пред трибунал грешком: уместо свог сина Алфреда (*Alfried Krupp*)! Ипак, Сједињене

---

⁴² Herbert Marcuse, "Preface", in: Franz L. Neumann, *The Democratic and the Authoritarian State*, Free Press, Glencoe, 1957, viii.

⁴³ "R&A Report 1655.5: Dissolution of the Nazi Party and Its Affiliated Organizations," in: Raffaele Laudani (ed.), *Secret Reports on Nazi Germany*, op. cit.; "R&A Report 2500.15: German Military Government Over Europe: Economic Controls in Occupied Europe".

⁴⁴ Michael Salter, *Nazi War Crimes, US Intelligence and Selective Prosecution at Nurember*, Routledge-Cavendish, New York, 2007, pp. 385–386; Kim Christian Priemel, *The Betrayal*, op. cit., p. 72.

Америчке Државе искористиле су одредбе уговора који је силама победницама допуштао вођење судских процеса против ратних злочинаца у сопственој зони окупације, па су повеле три случаја против индустријалаца кроз Накнадна нирнбершка суђења (*Subsequent Nuremberg trials*). И то против 24 директора конгломерата ИГ Фарбен (*IG Farben*), Фридриха Флика (*Friedrich Flick*) и петорице директора његовог предузећа, те против 12 директора Круповог конгломерата.

ОДГОВОРНОСТ ИНДУСТРИЈАЛАЦА ЗА РАТНЕ ЗЛОЧИНЕ

Да ли би привредни субјекти једне земље могли и требало да буду одговорни за учешће те земље у ратним напорима? Како се видело у Накнадним нирнбершким процесима против индустријалаца, одговор на ово питање био је уско повезан са теоријом државе која би се применила, те тумачењем односа државе са привредним структурама. Тужилаштво које је пратило линију Нојманове аргументације о природи нацистичког режима сматрало је да су и индустријалци равноправни партнери војсци и партији у организовању рата, пљачки и поробљавању. Нојмановска аргументација је да предузећа, у том смислу, деле одговорност заједно са другим саучесницима. Левијатанска концепција нацистичког система подразумевала би, пак, да је индустрија подређена држави и у одлуци да се крене у рат и у каснијим злочинима.⁴⁵

Суштински, питање одговорности индустријалаца било је директно повезано са питањем монопола државе над насиљем. Трибунал се противио Нојмановој концепцији недржавне структуре нацистичког режима. Будући да је ово био војни суд, судије су одлучивале на основу премисе да држава контролише ратне политике: кривица индустријалаца се могла доказати искључиво уколико се покаже да су они имали утицаја на креирање ратних политика. Остајући на позицијама да је држава та која има монопола над силом и описујући нацистички тоталитарни режим као државу коју карактерише потпуна контрола над индустријом, Трибунал је одбацио могућност третирања индустријалаца као равноправних партнера у злочину, сматрајући их само „следбеницима, а не вођама”.⁴⁶ Иако је већина оптужених у случајевима Круп и Фарбен била

---

⁴⁵ Doreen Lustig, “The Nature of the Nazi State and the Question of International Criminal Responsibility of Corporate Officials at Nuremberg: Franz Neumann’s Behemoth at the Industrial Trials”, *New York University Journal of International Law and Politics* Vol. 43, 2011, p. 967.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 1003.

проглашена кривим по неким од тачака оптужнице, а пре свега за употребу цивила за робовски рад и пљачку окупираних територија, одбачене су све оптужнице за припрему агресије и заверу у ту сврху, као и злочине против мира учешћем и планирањем ратова.⁴⁷

Иако су тужиоци стајали на становишту да индустријалци јесу носиоци а не следбеници одлука, судије су узеле у обзир заокрет из 1936. године, описујући положај индустрије као опортунистички. Елемент који је допринео заузимању овог става била је промена односа снага између индустрије и владе након 1936. године у корист ове друге, што треба посматрати и у светлу чињенице да је Трибунал ограничио своје деловање на догађаје након 1939. године, док су се највећи делови оптужница односили претежно на рани период нацистичког режима.⁴⁸ То тумачење је значило да, иако су групације у картелу остале исте, њихови међусобни односи и тежина нису били непромењиви. Период у којем је партија заузела релативно већу доминацију јесте управо период након 1936. године.⁴⁹ Разочарање франкфуртоваца и последице оваквих одлука описао је Маркузе у интервјуу Хабермасу (Jürgen Habermas) 1978. године: „Они које смо прве означили као ‘економске ратне злочинце’ врло брзо су се вратили на позиције одлучивања у економији Немачке. Било би их лако именоват и сада”.⁵⁰

ЗАКЉУЧАК

Посматрајући Нојманов рад током ратних година, видимо да он представља пример ангажованог интелектуалца, код којег је видљиво јединство теоријског и јавног делања. Као што је у првој фази свог рада настојао да повеже своје правно знање са проблемима радничког покрета, тако је у другој фази, у егзилу, настојао да своје „ново” знање из политичке теорије преточи у важне политичке смернице за пораз нацистичког режима и обнову нове Немачке. Са чисто теоријског аспекта, нема сумње да је Нојман у Бехемоту изнео уверљиве аргументе о карактеру капиталистичке економије и нацистичког режима, те потреби за њиховом темељном реформом. Приступ који је Нојман заступао подразумевао је да се за успешну обнову Немачке на демократским принципима мора променити

---

⁴⁷ У случају против Фридриха Флика оптужнице за припрему агресије и заверу нису ни биле подигнуте.

⁴⁸ *Исто*, стр. 985.

⁴⁹ *Исто*, стр. 1007.

⁵⁰ Laudani, “Introduction”, *op. cit.*, p. 22.

и сама економска структура која је довела до успона нацизма, што је укључивало ослобађање економије од претходно формираних картела и монопола, који су се, по његовом виђењу, морали и судски гонити. Утицај Нојмана и његовог истраживачког тима био је снажан у креирању идејног оквира за оптужнице против водећих индустријалаца и у потпуности је осликавао налазе изнете у Бехемоту. Ипак, иако је њихов утицај на сама суђења био веома мали, остаје чињеница су прикупили велики број доказа који је коришћен на самим суђењима у Нирнбергу. Његова ратна биографија вредна је прича о напорима са којима се суочавају интелектуалци у свом јавном ангажману. Важна лекција коју пружа увид у Нојманове напоре током ратних година јесте да циљ друштвене теорије није само да одговори на друге теорије, већ да буди активизам који обликује историјске процесе, са свим планираним или непланираним исходима. Нојман остаје пример научног радника који је ризиковао да његов политички ангажман угрози „чистоћу” чисто теоријских ставова.

БИБЛИОГРАФИЈА

- [1] “R&A Report 1194: Speer’s Appointment as Dictator of the German Economy”. In: Raffaele Laudani (ed.), *Secret Reports on Nazi Germany*, Princeton University Press, Princeton, 2013, pp. 48–60.
- [2] “R&A Report 1655.5: Dissolution of the Nazi Party and Its Affiliated Organizations”. In: Raffaele Laudani (ed.), *Secret Reports on Nazi Germany*, Princeton University Press, Princeton, 2013, pp. 253–63.
- [3] “R&A Report 1655.30: German Cartels and Cartel-Like Organizations”. In: Raffaele Laudani (ed.), *Secret Reports on Nazi Germany*, Princeton University Press, Princeton, 2013, pp. 264–84.
- [4] “R&A Report 1657: The Problem of Inflation in Germany”. In: Raffaele Laudani (ed.), *Secret Reports on Nazi Germany*, Princeton University Press, Princeton, 2013, pp. 345–96.
- [5] “R&A Report 2500.15: German Military Government Over Europe: Economic Controls in Occupied Europe”.
- [6] “R&A Report 3114: Nazi Plans for Dominating Germany and Europe (the Nazi Master Plan)”. In: Raffaele Laudani (ed.), *Secret Reports on Nazi Germany*, Princeton University Press, Princeton, 2013, pp. 475–520.
- [7] Aronson Shlomo, “Preparations for the Nuremberg Trial: The OSS, Charles Dwork, and the Holocaust”, *Holocaust and Genocide Studies* Vol. 12, No. 2, 1998, pp. 257–281.
- [8] Fuchs Christian, “The Relevance of Franz L. Neumann’s Critical Theory in 2017: Anxiety and Politics in the New Age of Authoritarian Capitalis”, *TripleC: Communication, Capitalism & Critique*, Vol. 15, No. 2, 2017, pp. 637–650.

- [9] Hilberg Raul, "The Relevance of Behemoth Today", *Constellations*, Vol. 10, No. 2, 2003, pp. 256–263.
- [10] Jay Martin, *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923–1950*, University of California Press, Berkeley, 1996.
- [11] ———, „Предговор: Нојман и Франкфуртска школа”. У: Франц Нојман, *Владавина права*, Филип Вишњић, Београд, 2002, стр. 5–10.
- [12] Katz Barry M., "The Criticism of Arms: The Frankfurt School Goes to War", *The Journal of Modern History*, Vol. 59, No. 3, 1987, pp. 439–478.
- [13] Kellner Douglas, *Critical Theory, Marxism, and Modernity*, Polity Press, Cambridge, 1989.
- [14] Kelly Duncan, "Rethinking Franz Neumann's Route to Behemoth", *History of Political Thought*, Vol. 23, No. 3, 2002, pp. 458–496.
- [15] Kettler David, "Negotiating Exile: Franz L. Neumann as Political Scientist". In: Caroline Anni, Andrea Glauser and Charlotte Müller (eds.), *Der Eigensinn Des Materials. Erkundungen Sozialer Wirklichkeit*, Stroemfeld, Frankfurt, pp. 205–224.
- [16] Laudani Raffaele (ed), "Introduction". In: *Secret Reports on Nazi Germany: The Frankfurt School Contribution to the War Effort*, Princeton University Press, Princeton, pp. 1–23.
- [17] Lustig Doreen, "The Nature of the Nazi State and the Question of International Criminal Responsibility of Corporate Officials at Nuremberg: Franz Neumann's Behemoth at the Industrial Trials", *New York University Journal of International Law and Politics*, Vol. 43, 2011, pp. 965–1044.
- [18] Marcuse Herbert, "Preface". In: Franz L. Neumann, *The Democratic and the Authoritarian State*, Free Press, Glencoe, 1957.
- [19] Neumann Franz, *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism, 1933–1944*, Ivan R. Dee, Chicago, 2009.
- [20] ———, *Демократска и ауторитарна држава*, Напријед, Загреб, 1974.
- [21] Pollock Friedrich, "Is National Socialism a New Order?", *Studies in Philosophy and Social Science*, Vol. 9, No. 2, 1941, pp. 440–455.
- [22] ———, "State Capitalism: Its Possibilities and Limitations". In: Andrew Aruto and Eike Gebhardt (eds.), *The Essential Frankfurt School Reader*, Continuum, New York, pp. 71–94.
- [23] Priemel Kim Christian, *The Betrayal: The Nuremberg Trials and German Divergence*, Oxford University Press, Oxford, 2016.
- [24] ———, "'A Story of Betrayal': Conceptualizing Variants of Capitalism in the Nuremberg War Crimes Trials". *The Journal of Modern History*, Vol. 85, No. 1, 2013, pp. 69–108.
- [25] Salter Michael, *Nazi War Crimes, US Intelligence and Selective Prosecution at Nuremberg*, Routledge-Cavendish, New York, 2007.

- [26] ———, "The Visibility of the Holocaust: Franz Neumann and the Nuremberg Trials". In: Robert Fine and Charles Turner (eds.), *Social Theory after the Holocaust*, Liverpool University Press, Liverpool, pp. 197–218.

Balša Delibašić

FRANZ NEUMANN'S BEHEMOTH: PRACTICAL
IMPLICATIONS ON THE NUREMBERG TRIALS

Abstract

The paper deals with the practical implications that Franz Neumann's most famous work had on Nuremberg trials. The first part sets out the basic theoretical assumptions of Behemoth, but also the essence of the debate between Neumann and Friedrich Pollock on the nature of capitalism and the Nazi regime. The next part analyzes the impact of the Neumann's findings from Behemoth on the creation of a conceptual framework for indictments against leading industrialists of the Third Reich. But also presents the research work of Neumann and his team in preparing material for these trials.

Key words:

Franz Neumann, Behemoth, Frankfurt School, Nuremberg trials, Monopolistic Capitalism, Friedrich Pollock.

Bojan Kovačević*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Marko Simendić*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Đirolamo Savonarola kao zakasneli spasitelj posrnulog sveta

Apstrakt

Rad se bavi idejama i političkim delovanjem Đirolama Savonarole u kontekstu društvenih prilika u Firenci 15. veka. U fokusu je dvostruki aspekt njegove političke performativnosti. Fratra ćemo predstaviti kao režisera i glumca svojevrstne pozorišne predstave u kojoj učestvuje čitav Grad. Ove dve uloge odgovaraju dvama vidovima njegovog stvaralaštva: hrišćanskoj moralnoj obnovi kao novom kalupu društvenog života i proročkom oblikovanju sfere političkog. Savonarolinim idejama suprotstavićemo stanovište Nikola Makijavelija, koji svojim uvidima čitaoca odvraća od pristanka na nemoguće i briše slike kojima umetnička uobrazilja onih koji odlučuju o sudbini zajednice pokušava da ispuni prostor političkog.

Ključne reči:

Savonarola, Makijaveli, poredak, iskvarenost, tiranija, pozorište

---

* E-mail: kovacevic.bojan.bg@gmail.com

** E-mail: marko.simendic@fpn.bg.ac.rs

UVOD – ŽIVOT I FORMA NA POZORNICI FIRENTINSKE ISTORIJE S KRAJA 15. VEKA

Radikalno odsustvo smisla odlučujuće je obeležje moderne epohe rođene na ruševinama srednjovekovnog hrišćanskog poretka. U njoj je srži stalna napetost između života, njegove dinamičnosti, spontanosti, fluidnosti, neprestanih mena, pokušaja da se pređe granica i konzervativne forme koja nastoji da se tom nepredvidljivom životu odupre i sačuva kohezija celine. Podrivanjem autoriteta Katoličke crkve kao vrhovnog tumača istine odnos između života i forme zapao je u nerazrešivu aporiju. Život ne može da postane fenomen, da pronade sopstvenu egzistenciju ako ne zadobije neku formu. Istovremeno, pak, čim je stvorena forma nastoji da vodi sopstveni život nezavisan od obrta, promena, nedoslednosti, posrtanja, iracionalnosti stvarnog, empirijskog sveta ljudi.¹ Jednom stvorena, forma pokušava da se odvoji od vitalne snage koja je uspostavlja, da se autonomizuje sve do tačke na kojoj će se okrenuti protiv samog života. U svom stvaralačkom toku život rađa tvorevine „u kojima nalazi svoje očitovanje, forme svojega ozbiljenja, i koje sa svoje strane preuzimaju u sebe plime nadolazećeg života i daju im sadržaj i formu, prostor i poredak: tako je sa društvenim oblicima i umjetničkim djelima, religijama i znanstvenim spoznajama, tehnikama i građanskim zakonima i bezbroj toga drugog.”² Neukrotivi život se tako stalno iznova suprotstavlja sopstvenim okamenjenim proizvodima koji ne uspevaju da obuzdaju njegov nemir, radoznalost, želju za novim i prekoračenjem granice. Kako, pak, život svoju spoljašnju egzistenciju ne može zadobiti osim u nekoj formi, nove forme uvek iznova zamenjuju stare.³

U Firenci s kraja 15. veka tek probuđeni život skočio je naglo iz hrišćanske Prokrustove postelje, isprva se samo nezgrapno zateturao, pa onda u mahnitom letu pobeo od svoje dotadašnje *forma humanitatis gloriosa*. U takvim vremenima velikih društvenih napetosti putokaz za dobar život ne pronalazi se više u običajima, zakonima, sistemu vrednosti, tradiciji starog sveta u kojem građani i dalje žive. To je vreme sveopšte potrage za novom formom koja će životu društva vratiti smisao. Tada se Grad (*Citta*) pretvara u pozornicu na kojoj se odlučuje o obliku zajedničkog bivstvovanja, *vivre ensemble*. Hladni razum koji, učeći iz iskustva, gomila znanje postaje nepouzdan vodič u situaciji egzistencijalne krize, kada društvena stvarnost na pozornicu istorije vrati staro pitanje „Šta čini temelj političkog zajedništva ljudi?”.

---

¹ Georg Simmel, „Konflikt kulture”, u: Vjeran Katunarić (ur.), *Kontrapunkti kulture*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2001.

² *Isto*, str. 87.

³ *Isto*, str. 88.

Među Firentince izgubljene u lavirintu potrage za pričom koja će njihovim uspesima, porazima, bolovanjima, patnjama i radovanjima dati smisao, dolutao je odnekud režiser i glumac velikih ambicija. Pojavio se u liku namrštenog i preozbiljnog dominikanskog fratra. Bio je to Đirolamo Savonarola (*Girolamo Savonarola*). Poput svakog velikog dramskog umetnika, fratar je prvo do kraja podrio stara uverenja koja su vladala duhovima ljudi, ili makar ono što je od tih starih uverenja preostalo. Na tragu velikih skeptika, Savonarola je isprva ubedio građane da je Katolička crkva kompromitovala svoju istorijsku misiju i da takva korumpirana više ne poseduje kriterijume za utvrđivanje istine.⁴ Na mesto starih kriterijuma dolazi providenje do kojeg ovog velikog glumca vodi ekstatični zanos dok sa propovedaonice čita i tumači Stari i Novi zavet. Savonarola se poput velikog satira iz grčkih tragedija do te mere poistovećuje sa svojim zadatkom moralnog preobražaja Grada da uspeva da napusti stanje mirnog razuma i poveruje da razgovara sa Bogom.

Ovom neobičnom fratrau ne treba više autoritet pape kako bi ispravno tumačio smisao Biblije u novim istorijskim prilikama. Firentinci su mu poverovali. Prorok je „nenaoružan”. Njegovo jedino oružje su reči, snaga da stvori mit o novom poretku i da građanima vrati izgubljeni kolektivni san.⁵ Savonarola nije naučnik, on ne nastoji da sebe i druge probudi iz sna. Ne pokušava da suparnim razumom, rasvetljavanjem zakona prirode, razreši misteriju ljudskog života. U renesansnom vremenu probuđene naučničke radoznalosti u svim životnim sferama fratar nudi maštovito tumačenje ljudske egzistencije. Umetnik stalno iznova obnavlja stari kolektivni san. Građani su u tome samo pasivni posmatrači, vajarski materijal za razigranu uobrazilju velikih stvaralaca. Kao i svaki veliki umetnik, Savonarola vidi da će buđenje ljudi iz sna proishoditi mrakom grozne nesanice gorom od svake noćne more.⁶ Na tu opasnost, čije strašne razmere slika njegov umetnički genije, fratar sa propovedaonice upozorava Firentince. Njegov je dar onaj koji se pronalazi kod svakog velikog umetnika sposobnog da „sanja kako sanja”.⁷ Nevolja će nastati kada se Grad ponovo probudi. Savonarola nema sredstva sile kako bi primorao ljude da poštuju njegovu volju. U tome je sličan svakom drugom dramskom stvaraocu. Na raspolaganju su mu samo plamene propovedi, deca obučena u belo koja sablasno bleđa po gradu sakupljaju predmete ljudske taštine, lomače na kojima se spaljuju slike, nakit, haljine i knjige. To je sve od rekvizita što se nalazi u fratrovom pozorištu. Kada se na pozornicu vrate probuđeni Firentinci

---

⁴ Ričard Popkin, *Istorija skepticizma*, Fedon, Beograd, 2010, str. 29–53.

⁵ Michael Oakeshott, „Leviathan: a Myth”, in: *Hobbes on Civil Association*, Liberty Fund, Indianapolis, 1975, p. 159.

⁶ *Ibid.*, p. 160.

⁷ *Ibid.*

završiće se neobična pustolovina u koju je dominikanac uvukao Grad. Režiser će biti spaljen na bini pred očima ravnodušne svetine.

Da li je od fratra, ipak, ostala pouka za nauku o politici? Koji je smisao Savonaroline avanture u sferi političkog? Gde leže razlozi njegovog privremenog uspeha u uspostavljanju novog poretka? Kako bi taj novi poredak trebalo da izgleda? Zbog čega je „nenaoružani prorok” na kraju ipak poražen? To su pitanja na koja ćemo odgovoriti u članku. U prvom delu Savonarolu ćemo predstaviti kao režisera i glumca pozorišne predstave u kojoj učestvuje čitav Grad. Zatim ćemo izložiti osnovna obeležja fratrovog delovanja u sferi političkog. U trećem delu ćemo Savonarolin pokušaj da Firentincima vrati izgublenu toplinu i spokoj kolektivnog sna sagledati iz ugla Nikola Makijavelija (*Niccolò Machiavelli*) koji svoje sugrađane pokušava da razbudi. Savonarolino nastojanje da zanemari ono što zna u korist onoga za šta se moli prikazaćemo kao ključ za odgonetanje njegove političke misli.

RAPSOD KAO UTEMELJIVAČ PORETKA

U Platonovom ranom dijalogu *Ijon* Sokrat se ruga darovitom rapsodu koji je umislio da baš on najbolje razume ono o čemu je Homer pisao, te da zato odnosi pobede na muzičkim nadmetanjima.⁸ Sokrat ga je na kraju ubedio da njegovi uspesi ne dolaze zbog njega samog, zbog njegovog dobrog poznavanja stvari o kojima peva, već zbog božanske sile koja i pesnika i rapsoda goni da budu „izvan sebe i svoga mirnog razuma”.⁹ „Jer čini se da nam je bog, da se ne bismo kolebali, na [pesniku Tinihu iz Halkide] najviše pokazao da te lepe pesme nisu ljudske ni ljudsko delo, nego božanske i božansko delo, i da pesnici nisu ništa drugo nego tumači bogova, i to svaki u vlasti onoga boga koji ga je izabrao za svoje oruđe”.¹⁰

Pesnik i rapsod koji njegove pesme tumači u glumačkom zanosu, objašnjava Sokrat, nisu ništa drugo do sistem magneta, lanac posredovanja, oruđe kojim se bog služi da privuče duše slušalaca ka sebi.¹¹ Tog pesnika, što „lak, krilat i svešten ne može pevati pre nego što bude ponesen zanosom”,¹² Platon će kasnije proterati iz idealne države o kojoj će pisati u pokušaju da svoj voljeni polis izbavi iz stanja sveopšteg društvenog, političkog i duhovnog meteža. *Država* nastaje u vremenu kada je sofističko relativizovanje istine rušilo sve

⁸ Platon, „Ijon”, u: *Ijon, Gozba*, Fedar, Bigz, Beograd, 1985.

⁹ *Isto*, str. 11.

¹⁰ *Isto*, str. 12.

¹¹ *Isto*, str. 13–14.

¹² *Isto*, str. 11.

dotadašnje intelektualne i duhovne orijentire što su ih davali običaj, tradicija, religija. Zadatak tumačenja smisla u doba kada čovekov sebični interes postaje mera svih stvari Platon namenjuje filozofu. Njega do saglasja sa božanskim ne vodi nadahnuće već sećanje na ono što mu je besmrtna duša u svetu ideja jednom videla, sećanje probuđeno strogim vaspitanjem i rigoroznim studijama. Prema ideji pravičnog i dobrog, koja mu u misli dolazi iz zaborava duše, Platonov filozof kralj gradi gradove i odnose među ljudima u njima uređuje.

Firenca u koju će u svojoj grčevitoj unutrašnjoj potrazi za bogom dolutati turbobni, crnpurasti, nosati fratar Điolamo Savonarola po haotičnosti svojih prilika ličila je na polis Platonovog doba. Stari srednjovekovni kriterijumi istine bili su porušeni. Autoritet rimskog pape i odluke crkvenih sabora više nisu dovoljni da ljude uvere u ispravnost hrišćanskih odgovora na pitanje smisla, prolaznosti, smrti. Šta je dobro, pravično i lepo? Ko treba da odgovori na te ponovo otvorene dileme koje duše i misli Firentinaca ispunjavaju nespokojem gurajući im živote u ponor besmisla, razvrata, sebičnosti i nasilja? Platon će u *Državi* taj zadatak poveriti filozofu, a u *Zakonima* savetu mudrih staraca. Istorijske prilike Firence s kraja 15. veka poveriće ga Savonaroli, postavivši njegovo „proročko znanje“ na pijedestal „jedine istinite i izvesne vrste znanja”.¹³

Dominikanski fratar iz manastira Sveti Marko poverovao je da, poput onog Platonovog rapsoda, predstavlja oružje kojim Bog sebi ponovo privlači duše ljudi zalutalih u taštinu i ispraznost. Ekstatični zanos ga je, poput Sokratovog sagovornika Ijona, izvodio iz stanja mirnog razuma i pred njegovim očima slikao Isusa kao kralja Firence, devicu Mariju kao advokata građana pred Bogom, strahote Božjeg gneva, blagost, lepotu žene zadubljene u molitvu, rugobu taštih, sodomista, kockara, mlakih i nevernika koje „kuga, glad i rat” što ih Bog šalje „neće mimoići”.¹⁴

Ono što je za likove iz Platonovog Dijaloga Homerova *Ilijada* za Savonarolu su *Stari i Novi zavet*. Njegova istina rađa se u vidu providenja koja mu dolaze u trenucima mahnitog udubljanja u čitanje svetih spisa ili prilikom propovedi. Toj njegovoj proročkoj istini poverovali su i građani Firence. „Ponekad bi ga viđenja obuzimala dok je bio na propovjedaonici. Tada bi se prepuštao takvom žaru, takvu mističnu *raptusu* da je i slušateljstvo bilo malo-pomalo poneseno, te je i to golemo mnoštvo počinjalo jecati, klicati, izdisati.”¹⁵ Začaranost je Niče (Friedrich Nietzsche) odredio kao pretpostavku svekolike dramske umetnosti: „U toj začaranosti dioniski zanesenjak vidi sebe kao satira, a kao satir gleda boga, tj. on u svom preobražaju vidi novu viziju

¹³ Ričard Popkin, *Istorija skepticizma*, nav. delo, str. 34.

¹⁴ Pierre Antonetti, *Savonarola – razoružani prorok*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1997, str. 94.

¹⁵ *Isto*, str. 97.

izvan sebe samog – kao apolonsko usavršavanje stanja, a ovom novom vizijom drama je potpuna”.¹⁶ Savonarola u ekstazi koji hiljadama slušalaca na trgu tumači scene iz Starog i Novog zaveta zaista odgovara Ničeovom opisu dramskog umetnika. U istorijskoj predstavi u kojoj je on jedini glumac, sveti spisi inspiracija, a ceo grad publika, spasonosna apolonska vizija diže se iz dioniskog sveta muke i patnje Firentinaca izgubljenih u lavirintu greha. Kao što je slučaj sa tolikim velikim dramskim komadima nastalim u vremenima kriza, poput, na primer, onih Brehtovih i Pirandelovih iz XX veka, Savonarolino stvaralaštvo pred sebe postavlja cilj da promeni ljude i usavrši njihov zajednički život. Fratar je revolucionar. Cilj mu je sveopšti moralni i duhovni preobražaj društva. Jedino sredstvo su mu propovedi, apokaliptične vizije koje prenosi radoznoj, uplašenoj i nadom okrepljenoj svetini okupljenoj ispred njegove propovedaonice.

U svom naumu da ljude vrati na stazu hrišćanske čestitosti Savonarola ne može da računa na fizičku prinudu. Zbog toga ga je Makijaveli i nazvao „ne-naoružanim prorokom”. Pa, ipak, ovaj prorok što je sebe ubedio da razgovara sa Bogom uspeva da firentinskim ženama ulije davno izgubljenu čednost. Firentinke što dolaze na njegove propovedi odbacuju sve što fratar određuje kao „suvišno” i „tašto”. Odriču se duboko dekoltiranih haljina, neobičnih pokrivača za glavu, šljokica i privezaka, zamenjujući ih skromnim suknjama koje su sezale do gležnjeva, haljinama i pokrivalima za glavu, odećom koja je bila „dostojna, kaže jedan suvremenik, kršćanki prve Crkve”.¹⁷ Šta je istinska lepota? Savonarola sa propovedaonice grmi: „Pogledajte pobožnog čoveka ili ženu u kojima duh vlada nad materijom; posmatrajte ga dok se moli, kada po završetku molitve zrak božanske lepote na njemu zasija; videćete lepotu Boga koja mu na licu blista, činiće vam se da vidite lice anđela”.¹⁸ Žene mu veruju.

Veruju mu i narodne mase koje u tom nemirnom vremenu na nebu istražuju i najmanji nagoveštaj Božjeg gneva.¹⁹ Veruju mu i najveći slikari. „Pod uticajem Savonarolinih propovedi, Botičeli se odrekao paganstva i okrenuo pobožnosti. Mikelandelo je često slušao fratra i pobožno čitao njegove propovedi; Savonarolin duh je bio ona snaga koja je pomerala četkicu na tavanici Sikstinske kapele i iza oltara naslikala *Poslednji sud*.”²⁰ Veruju mu i filozofi među kojima i Piko dela Mirandola (*Giovanni Pico della Mirandola*). Humanistički mislilac smatrao je da je „Bog Otac položio svakorodna semena

¹⁶ Fridrih Niče, *Rođenje tragedije*, Bigz, Beograd, 1983, str. 68.

¹⁷ Pierre Antonetti, *Savonarola – razoružani prorok*, nav. delo, str. 125.

¹⁸ Vil Durant, *Istorija civilizacije. Renesansa*, Vojnoizdavački zavod i Narodna knjiga, Beograd, 2004, str. 139.

¹⁹ Pierre Antonetti, *Savonarola – razoružani prorok*, nav. delo, str. 97

²⁰ Vil Durant, *Istorija civilizacije. Renesansa*, nav. delo, str. 153.

i klice za svakovrsni život. Šta će od njih koji čovek u sebi odgajati, ono će u njemu i rasti i plodove svoje u njemu donositi. Bude li to ono što pobuđuje biljno rasteње biće od njega biljka. Bude li to seme čulnosti on će poživotinjiti. A bude li seme razuma postaće biće nebesko. Bude li, pak, seme duha biće anđeo i sin Božji".²¹ Gledajući ljude na trgovima kako se zbog uzavrelih propovedi odriču svog dotadašnjeg života i kreću stazom hrišćanske skrušenosti koju je Savonarolina uobrazilja za njih naslikala, Mirandola je pomislio kako odluka o semenu koje će čovek u sebi odgajati zavisi od društveno-političkih okolnosti u kojima se pojedinac obreo. Fratar, taj neobični revolucionarni vođa, u ljudima traži i u mnogima pronalazi klicu božanskog. Njegove propovedi pomažu joj da proklija. Kako, pak, tu promenu u ljudima i njihovoj zajednici učiniti trajnom? Kako sačuvati tekovine ove iznenadne moralne obnove Firence?

PROROK U SFERI POLITIČKOG

Pokušaj da nebesku apolonsku viziju ugradi u temelje novog državnog poretka odvešće Savonarolu u svet političkog odlučivanja, trvenja i sukoba. Kako se Savonarola snalazi u ovoj sferi u kojoj je početak nemoguće povezati sa krajem, u kojoj princip leži u onome koji deluje? Istupivši pred građane Firence, fratar je stao pred jedan od najtežih političkih problema, našao se pred starom zagonetkom za koju ni Makijaveli neće pronaći celovit odgovor – kako uspostaviti dobar poredak u iskvarenom gradu?

Glavni Savonarolin orijentir su providenja koja mu nakon besanih noći provedenih u tumačenju svetih spisa dolaze pred oči. Ona mu govore o strašnoj kazni srditog Boga poslatoj gradu koji ga se odrekao. Kazna dolazi u vidu francuske najezde 1494. godine.²² Tadašnji vladar Firence, Pjero di Lorenzo de Mediči (*Piero il Fatuo, Piero di Lorenzo de' Medici*), koji je 1492. godine nasledio Lorenca Veličanstvenog (*Lorenzo de' Medici*), pokazao se nedoraslim ulozi koju mu je istorija namenila. On isprva ispoljava neprijateljstvo prema Francuzima i ostaje veran napuljskom kralju. Svojom tvrdoglavošću dovodi grad u opasnost. Potom iznenada, bez nadoknade, ustupa Francuzima Sarcanu, Pjetrasantu, Ripafratu, Pizu i Livorno. Firentinci su ljuti i preplašeni.²³

²¹ Đovani Piko dela Mirandola, *Govor o dostojanstvu čovekovu*, Filip Višnjić, Beograd, 1994, str. 33.

²² Pierre Antonetti, *Savonarola – razoružani prorok*, nav. delo, str. 77–84.

²³ *Isto*, str. 78.

Bliži se 1500. godina i uveliko kolaju priče o tome kako se približava kraj sveta. Sujeverni građani u svemu vide predskazanje Apokalipse.²⁴ Nadiranje Francuza u Italiju zatiče Savonarolu kako drži propoved iz Knjige postanja. Inspirisana svetim spisima njegova mašta slika zemlju poplavljenu bujicama kojima Bog kažnjava čovečanstvo. Firentincima kazna dolazi u liku francuske vojske. Savonarola sa propovedaonice likuje, njegova proročanstva kao da su se obistinila: „Jer evo pustiću potop na zemlju da istrebim svako telo u kome ima živa duša pod nebom; šta je god na zemlji sve će izginuti”.²⁵

Mirandoli se od ovih propovedi diže kosa na glavi, Mikelandelo se toliko uplašio da je pobjegao u Rim.²⁶ Pjero napušta presto i jedva spasava živu glavu umakavši u poslednji čas besu Firentinaca. Građani sada veruju Savonaroli. Njegove reči pokazale su se proročkim. Fratra uvažava i francuski kralj koji ga prima sa velikim počastima. Savonarola ga pozdravlja kao onoga koga Bog šalje da kazni Italijane zbog skretanja sa staze hrišćanskog života. Fratar igra odlučujuću ulogu u pregovorima sa kraljem. Uspeva da izdejstvuje sklapanje sporazuma nakon kojeg Francuzi odustaju od opsade Firence.

Firentinci su povratili slobodu da odlučuju o svojoj kolektivnoj sudbini. Sada treba ponovo uspostaviti red, odlučiti o obliku vlasti, doneti novi ustav. U toj stvari, međutim, učesnici političkog života su podeljeni. Da li ustav treba da uspostavi „suženu vlast” koja bi višim društvenim slojevima omogućila da se odupru iracionalnosti svetine zarad ostvarenja opšteg dobra? Treba li, pak, po uzoru na Mletačku republiku, uspostaviti „proširenu vlast” sačinjenu od Velikog veća, koje bi donosilo zakone, biralo magistrare i članove Malog veća, tela koje bi odlučivalo o najosetljivijim pitanjima?²⁷ Šta je pravično?

Stara dilema doletela je nasred gradskog trga, pred Savonarolu i omađijane Firentince koji ga slepo slušaju. Za fratra je pitanje oblika vlasti presudno zato što dobra vlast može ljude voditi ka ostvarenju božanskih ciljeva i ostvarenju božanske prirode u njima.²⁸ Loša vlast može ih srozati do životinja. Apstraktno gledano, za državu je najbolja vladavina jednog, ako je taj vladar dobar. Kao što jedan Bog upravlja svetom za državu je, zbog njenog jedinstva

---

²⁴ Zlehude znakove na nebu vide u smrti Lorenca Veličanstvenog koja najavljuje turbulentna vremena, odnosno u udaru groma u firentinsku katedralu koji je najavio Lorencovu smrt tri dana ranije. Alison Brown, „Introduction”, in: Anne Borrelli and Maria Pastore Passaro (eds.), *Selected Writings of Girolamo Savonarola: Religion and Politics 1490–1498*, Yale University Press, Yale, 2006, p. xxi.

²⁵ *Stari zavet*, 1 Mojsijeva, glava 6, 17.

²⁶ Pierre Antonetti, *Savonarola – razoružani prorok*, nav. delo, str. 78.

²⁷ *Isto*, str. 86.

²⁸ Girolamo Savonarola, *Trattato sul Governo di Firenze*, Editori Riuniti, Roma, 1999, p. 37.

i sklada u funkcionisanju, najbolje da ima jednog vladara. Savonarola ponavlja stari nauk po kome je vlast jednog najsnažnija jer se nalazi u najmanjem broju ruku, dok je vlast mnoštva najslabija. Kada, pak, vlada jedan a loš onda je to tiranija, najgore zlo koje narode može snaći. Tiranin svoje lične interese postavlja za državne.²⁹ On sprečava ljude da se između sebe prijatelje kako se ne bi protiv njega udruživali.³⁰

Pa ipak, Savonarola odstupa od ideje da je vladavina jednog najbolja i govori da vlast mora biti prilagođena konkretnom narodu, njegovom temperamentu, navikama i okolnostima u kojima živi. Firentincima zato ne odgovara vladavina jednog. Oni su narod smelih, pametnih ljudi, vrele krvi i slobodarskog duha. Navike naroda teško je iskorenjivati.³¹ Tako ispada da ono što je apstraktno najbolje, vladavina jednog, za konkretne Firentince Savonarolinog doba postaje najgore. Vladavina jednog bi se kod Firentinaca izrodila u tiraniju.³² Vladar bi se lako pokvario ukoliko bi bio suočen sa inteligentnim, snažnim i temperamentnim narodom, u kojem svakako ima i onih koji bi želeli da okončaju njegovu vlast. Podozrenje bi rodilo represiju a ona bi poredak preokrenula u tiraniju. Čak i ako bi vladar nekako istrajao na putu hrišćanske vrline buntovan narod bi ga ubio, a onda se, obezglavljen, pocepao u zaraćene frakcije čiji bi sukob uništio političku zajednicu i opet na kraju porodio tiraniju. Firentinci su se tokom istorije navikli na građansku vlast, te je ona za njih najbolja, zaključuje Savonarola.

Nevolja sa vladavinom naroda, međutim, jeste u tome što je to najslabija vladavina i po tome sušta suprotnost vladavini jedne osobe. Kada je vladavina naroda loša, ona zbog svoje slabosti ne može da ugrozi građane na način na koji to može tiranija. Istovremeno, pak, rasplinitost političke vlasti na bezoblično mnoštvo dovodi do trvenja među građanima. Ona je plodno tle za demagoge i kolevka tiranske vladavine, a Savonarola smatra da je najgori tiranin onaj koji dolazi iz naroda.³³ Na kraju, nevolja sa građanskom vladavinom je i ta što „uvek ima više zlih ljudi nego dobrih“³⁴ i što brojnost ravnopravnih članova otežava usmeravanje političkog tela ka vrlini. Jedini način da se ovaj problem prevaziđe jeste da brojni građani budu prethodno ujedinjeni. Za Savonarolu samo ujedinjenje građana u hrišćanskoj veri može od mnoštva učiniti jedno. Hrišćanstvo je ovde potpora demokratiji, istovremeno i krajni cilj i temelj

---

²⁹ Girolamo Savonarola, *Trattato sul Governo di Firenze*, Editori Riuniti, Roma, 1999, p. 53.

³⁰ *Ibid.*, p. 55.

³¹ *Ibid.*, p. 45.

³² *Ibid.*, p. 44.

³³ *Ibid.*, p. 49.

³⁴ *Ibid.*

državnog uređenja. Vlast naroda će Firentincima omogućiti da žive hrišćanskim životom i navesti ih da poštuju Boga. Tamo gde se dobro vlada nema uzroka podelama, nema luksuza, ambicija, škrtosti, rasipništva. Tiranin, neprijatelj Hrista i hrišćanske vrline, hoće namerno da pokvari narod.³⁵ Nasuprot tome, vlast građana će omogućiti Firentincima da žive životom prvih hrišćana, a od Firence napraviti ogledalo vere za ceo svet.³⁶ Istovremeno, vera će firentinsko političko telo ukrcati u Nojev kovčeg, ujediniti narod, spasiti ga od potopa i učiniti poredak građanske jednakosti mogućim.

Ovi razlozi, koje fratar navodi u svom spisu *Traktat o vladavini u Firenci* (*Trattato sul governo di Firenze*), na prvi pogled deluju uverljivo. Međutim, u vremenu radikalnog odsustva smisla smernice za uspostavljanje poretka koje daju razum i istorijsko iskustvo same po sebi nisu više dovoljne. Savonarolina proročanstva, a ne suvoparni razum, predstavljaju vrhovni kriterijum istine. Sam fratar rastrzan je između svoje umetničke inspiracije i njene racionalizacije – iako mu se Bog javlja u snu, na javi Savonarola raščlanjuje Njegove poruke na sholastički način. Bog je spasio Firentince od prolivanja krvi kada su krenuli pogrešnim putem. On im je poslao kralja Francuske i oterao Pjera Medičija, prethodno uklonivši njegovog oca tiranina.³⁷ Bog je Savonaroli šapnuo kako treba da izgleda novi ustav, a on je to preneo onima koji o ustavu odlučuju. „Pristaše sužene vlasti bile bi odnijele pobjedu da na usta Savonarole nije priopćena ‘božanska odluka’ te je pobjedila postavka o proširenoj ili posve narodnoj vlasti.”³⁸

Savonaroli, dakle, ne veruju samo žene, filozofi, slikari, priprosti puk na trgu, već i politička klasa „sada većinom ujedinjena oko njega, radi reforme kojoj je on jamstvo i vjersko opravdanje”.³⁹ Savonarola ih moli da ga poslušaju, jer „iako je neznatan i ‘nevješt’ Bog ga nadahnjuje”.⁴⁰ Ipak, izgleda da ni Božji šapat nije Savonaroli pružio dovoljno pouzdan orijentir u nemirnoj sferi političkog. Njegove propovedi, kao i njegov *Traktat*, prepune su opštih tomiističkih mesta o tome kako hrišćanska zajednica treba da teži opštem dobru, o tome kako je taj put usko povezan sa moralnim usavršavanjem građana i o blaženstvu koje ih na kraju tog puta čeka. Šapatu Boga nedostaju konkretna uputstva o tome kako bi novi poredak trebalo da izgleda. Savonarola se prvenstveno oslanja na to da će Bog nagraditi građane prožete vrlinom tako što će im

³⁵ Girolamo Savonarola, *Trattato sul Governo di Firenze*, Editori Riuniti, Roma, 1999, p. 64.

³⁶ *Ibid.*, p. 65.

³⁷ *Ibid.*, p. 46.

³⁸ Pierre Antonetti, *Savonarola – razoružani prorok*, nav. delo, str. 86.

³⁹ *Isto*, str. 88.

⁴⁰ *Isto*, str. 87.

podariti ideje o tome kako da učine svoju političku zajednicu još boljom. Ovi opisi deluju posebno neubedljivo u poređenju sa drugim stranicama *Traktata* koje su ispunjene iscrpnim spiskom tiranskih nepočinstava od kojih je većina inspirisana konkretnim nepočinstvima Lorenca Veličanstvenog. Novi poredak Savonarola skicira samo u grubim crtama. Slabosti starog oslikao je daleko detaljnije – ako već ne može firentinskoj politici da ponudi jasne smernice za ono što dolazi, makar zna da se ne treba vraćati na ono što je nekad bilo.

Proširiti krug građana koji učestvuju u političkoj vlasti u očekivanju da će vlast koju čini veći deo političkog tela doći do dobrih ustavnih rešenja, to čini osnovno obeležje reforme za koju se Savonarola zalaže. U propovedi održanoj 12. decembra 1494. godine predlaže da se građani okupe u šesnaest grupa, prateći svoj raspored u gradskim milicijama. Na ovim sastancima bi izneli svoje nacрте državnog uređenja, a gonfalonijeri, predvodnici svake od ovih šesnaest četa, okupili bi se i od šesnaest predloga izabrali četiri. Te bi predloge potom izneli pred Sinjoriju, gde bi firentinski prvaci odabrali jedan od njih kao novi ustav.⁴¹

Savonaroline reforme dovele su do slabljenja oligarhije. Stvoreno je i Veliko veće koje je činilo više od tri i po hiljade bivših zvaničnika, odabranih po prilično labavom kriterijumu „učesća u nekom od važnijih izbornih tela u prethodne četiri generacije”.⁴² Ovom telu poverena je zakonodavna vlast i izbor zvaničnika. Članovi Velikog veća činili su oko polovine ukupnog broja građana starijih od trideset godina.⁴³ Deo Savonaroline brige za jedinstvo političkog tela očitovala se i u zakonu o amnestiji koji je bio posebno važan za pristalice Medičija. Ta briga ogledala se i u nizu mera koje su pomogle siromašnim građanima. Umanjena je i moć Sinjorije tako što su dopuštene žalbe na do tada neopozive odluke o smrtnoj i drugim drakonskim kaznama koju je moglo da donese šest od devet članova ovog tela (osam prvaka i gonfalonijera pravde).⁴⁴ Sem velikih promena u institucionalnoj dinamici koje su donele Savonaroline reforme, struktura vlasti u Firenci je uglavnom ostala ista: uz Sinjoriju i šesnaest gonfalonijera, tu su bila Veće dvanaestorice i, u ratnim uslovima, Veće desetorice.⁴⁵

⁴¹ Girolamo Savonarola, “Aggeus, Sermon XXIII”, in: Anne Borelli and Maria Pastore Passaro (eds.), *Selected Writings of Girolamo Savonarola: Religion and Politics 1490–1498*, Yale University Press, Yale, 2006, p. 162.

⁴² Alison Brown, “Introduction”, op. cit., p. xxiv.

⁴³ Ovaj demokratski zamah bio je donekle ograničen time što su Veće sazivali prvaci, članovi Sinjorije. Takođe, Sinjorija je imala ovlašćenje da predlaže zakone. Lauro Martines, *Fire in the City: Savonarola and the Struggle for Renaissance Florence*, Oxford University Press, Oxford, 2006, p. 64.

⁴⁴ Lauro Martines, *Fire in the City*, op. cit., p. 80.

⁴⁵ Pierre Antonetti, *Savonarola – razoružani prorok*, nav. delo, str. 89.

Fratrov predlog je prihvaćen. Firentinska uprava je makar donekle demokratizovana. Savonarolina apolonska vizija ugrađena je u temelje novog poretka, Društvo je uletelo u oluju moralnog i duhovnog preobražaja. Novi-stari poredak je ustanovljen. Kako ga očuvati? Kako sprečiti urušavanje revolucionarnih tekovina? Kako naviknuti ljude na obnovljeni moral i uliti im staru veru? Kako suzbijati „mlake“ i „zle“, a verujuće održati na Hristovom putu?

Fratar na raspolaganju ima samo propovedi i žive slike koje ga opsedaju u besanim noćima za molitvenikom. Od toga mu i ne treba mnogo više, pošto je rešenje na samom izvoru problema onako kako ga on vidi: stabilnost poretka proističe iz stabilnosti vere. Umesto policije i vojske Savonarolin poredak održavaju mladi od 12 do 20 godina organizovani u „Hristovu ratnu vojsku“, „anđeli čuvari“ morala koji marširaju gradom i ruše ostatke starog poretka taštine i ispraznosti.⁴⁶ Oni su čuvari ustava Savonaroline Firence. Novi poredak ulazi u Božje planove, poručuje sa propovedaonice Savonarola. Bog koji upravlja Firencem postavio je Isusa za njenog kralja. Firentince je izabrao sam Bog, a Savonarola je posrednik između Njega i naroda.⁴⁷

Proročko znanje je bilo dovoljno za uspostavljanje novog poretka. Da li je ono dovoljno i za političko odlučivanje o pitanjima koje društvena stvarnost postavlja na dnevni red? Političke odluke uvek neke delove stanovništva ostavljaju nezadovoljnim. Pitanje oporezivanja bilo je prvi okidač za jačanje nesloge između bogataša i sirotinje. Državna kasa se prazni. Počinje otvoreno protivljenje fratrovim zakonodavnim predlozima, poput onog o amnestiji i žalbi na najstrože kazne. Savonarola ljude na trgu ubeđuje da je devica Marija advokat Firentinaca pred Bogom. Poziva se na njene savete, Hristova majka je garancija istinitosti svega što je poslednjih meseci propovedao, uverava fratar građane.⁴⁸

Raste, međutim, broj nezadovoljnih odlukama gradskih vlasti donetih na talasu Savonarolinih propovedi. Kod ljudi se budi sumnja. Da li su fratrove propovedi samo umetničke slike slične onima koje kroz svoje pesme ljudima šalje Dante? Kada građani posumnjaju da je fratar samo veliki rapsod i reditelj, koga upravo silina dara sprečava da toga i sam postane svestan, predstava počinje da se približava kraju. Razočarani gledaoci u Gradu pretvorenom u pozorišnu scenu ostaju bez odgovora na važna politička pitanja, počinju da negoduju i odlučuju da više ne ostavljaju svoju nevericu po strani. Čarolija nestaje. Savonarolu sve glasnije počinju nazivati *frattaccio*, varalicom koji zloupotrebljava lakovernost i neznanje slušalaca.⁴⁹ Oni koji gradom upravljaju prestaju da mu veruju. Prigovaraju mu zbog uplitanja u političke stvari. Da li

---

⁴⁶ Pierre Antonetti, *Savonarola – razoružani prorok*, nav. delo, str. 128.

⁴⁷ *Isto*, str. 91.

⁴⁸ *Isto*, str. 96.

⁴⁹ *Isto*, str. 97.

on zaista misli da razgovara sa Bogom? Protiv njega se okreću neverni, kritički duhovi, skeptici, podrugljivci.

Najopasniji neprijatelj Savonarolinog mladog poretka je papa. Vlasti Katoličke crkve žele da ponište tekovine propovednikove neobične revolucije. Jedan „nezatni i nevješti“ dominikanski fratar oduzeo im je odluku o pravičnom, lepom i dobrom prenevši je na svoju isuviše živu maštu. Na kraju se, ipak, urušava svet koji je dominikanac stvorio. Iščekava kao da nikada nije ni postojao. Savonarola je 23. maja 1498. godine spaljen na trgu. Time se završila velika istorijska predstava u kojoj je nekoliko godina učestvovao čitav grad. Za vreme trajanja predstave izgledalo je da moralna i duhovna revolucija ima izgleda na uspeh. Delovalo je da fratar zaista može promeniti ljude, učiniti ih poštenim, dobrim i pravednim.⁵⁰ Onda se zavesa spustila. Firentinci su ostali isti onakvi kakvi su bili kada se među njih odnekud došunjao nosati dominikanski fratar. Savonarola u ulozi velikog rapsoda koji u ekstazi slušaocima tumači Bibliju imao je za cilj da čitav grad vrati u vreme ranih hrišćana. Bio je to još jedan od propalih herojskih pokušaja velikih ljudi da Grad odvedu napred tako što će pobediti usud i točak istorije vratiti unazad.

SAVONAROLA I *VERITA EFFETTUALE* *DELLA COSA POLITICA*

Savonarola i Makijaveli su dva veoma različita mislioca koji se nalaze na istom mestu pred istim problemom. Obojici iskustvo pokazuje da je poredak u Firenci loš, ali i da se on neće poboljšati time što će na vlast doći neko ko poseduje vrlinu. Problem je u iskvarenosti samog političkog tela. Takođe, obojica će pokušati da ponude institucionalno rešenje tog problema. Njihove preporuke, međutim, biće sasvim različite. Savonarola prati hrišćansku tradiciju i učenja rimskih moralnih filozofa. Makijaveli se oslanja na klasični republikanizam i velike rimske istoričare. Ipak, videćemo da se mnoge Makijavelijeve preporuke u velikoj meri podudaraju sa neuobičajeno detaljnim opisom tehnika tiranskog vladanja iz Savonarolinog *Traktata*. Razmotrimo prvo sličnosti u idejama dvojice autora koje se tiču ljudske prirode i karaktera Firentinaca.

Ciceronovo razlikovanje ponašanja ljudi od ponašanja životinja je moralni orijentir koji poznaju svi humanistički obrazovani ljudi petnaestog veka. Savonarola nije izuzetak i, oslanjajući se na Ciceronovo i Aristotelovo učenje, ponavlja da ono što priliči zverima nije prikladno za čoveka.⁵¹ Makijaveli

---

⁵⁰ Vil Durant, *Istorija civilizacije. Renesansa*, nav. delo, str. 153.

⁵¹ cf. Girolamo Savonarola, "Aggeus, Sermon XXIII", op. cit., p. 151; Girolamo Savonarola, *Trattato sul Governo di Firenze*, op. cit., pp. 37–38.

u *Vladaocu* ovu razliku briše.⁵² Ipak, sem ovog mesta, Makijavelijevi i Savonarolini stavovi o ljudskoj prirodi poklapaju se na nekoliko nivoa. Prvo, obojica misle da su ljudi po prirodi iskvareni. Makijaveli u *Vladaocu* piše da su ljudi „neblagodarni[,] nepostojani, pritvorni, [da] beže od opasnosti, lakomi su na dobit”.⁵³ Sasvim očekivano i Savonarola ljude vidi kao grešne. Fratar upravo u ljudskoj iskvarenosti vidi razlog za postojanje zakona,⁵⁴ a takođe smatra da „uvek ima više zlih ljudi nego dobrih”.⁵⁵ Drugo, obojica iskvarenost određuju na sličan način: kao odstupanje od opšteg dobra i praćenje sebičnih i kratkovidnih interesa. Savonarola prati staro Ciceronovo razlikovanje javne i privatne stvari, *res publica* i *res privata* i stav da je uzurpacija javne stvari osnovni kriterijum za prepoznavanje tiranske vladavine. Za njega je svrha države staranje o opštem dobru,⁵⁶ a tiraniju u velikoj meri određuje to što tiranin uzurpira svojinu – kako javnu tako i privatnu.⁵⁷ Makijaveli razlikovanje između privatnog i javnog dobra postavlja kao kriterijum kvaliteta vladavine u *Raspravama o prvih deset knjiga Tita Livija*, građansku iskvarenost neposredno opisuje kroz krvave epizode u *Istoriji Firence*, a ruga joj se u *Mandragoli*. Treće, Savonarola smatra da je Firenca iskvarena, „poznata širom Italije po sodomiji”,⁵⁸ te njene građane neprestano opominje i poziva ih da se pokaju i odreknu grešnog života.⁵⁹ Njihovu grešnost Bog je kaznio onako kako to inače čini, tiranijom,⁶⁰ poslavši im nepravednu vlast Medičija. Priliku za iskupljenje dobili su njihovim proterivanjem. Četvrto, Savonarola i Makijaveli dele stavove o karakteru građana u republici. Već smo pomenuli fratrove stavove o hrabrosti, inteligenciji i srčanosti Firentinaca. Na ove reči skladno se nadovezuje Makijavelijeva ocena da „u republikama ima više života, više mržnje, više žudnje za osvetom”.⁶¹ Na kraju, ovaj niz deljenih stavova navešće i Savonarolu i

---

⁵² Nikolo Makijaveli, *Vladalac*, Dereta, Beograd, 2002, str. 93.

⁵³ *Isto*, str. 89.

⁵⁴ Girolamo Savonarola, *Trattato sul Governo di Firenze*, op. cit., p. 38.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 48.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 40.

⁵⁷ *Ibid.*, p. 53.

⁵⁸ Girolamo Savonarola, “Aggeus, Sermon XXIII”, op. cit., p. 158.

⁵⁹ *Ibid.*, p. 157.

⁶⁰ Girolamo Savonarola, *Trattato sul Governo di Firenze*, op. cit., p. 66.

⁶¹ Nikolo Makijaveli, *Vladalac*, nav. delo, str. 32.

Makijavelija na to da, među dve dominantne firentinske „težnje“ (*umori*),⁶² među stavovima velikaša i naroda, stanu na stranu naroda.

Ako je napad Francuza dao Savonarolinim Firentincima priliku za iskupljenje, stvorio je i makijavelijevski *occasione*⁶³ za izgradnju novog poretka. Teško je, međutim, stvoriti dobar poredak kada su građani loši. U *Raspravama* Makijaveli kaže da je republiku gotovo nemoguće uspostaviti ili očuvati u iskvarenoj zajednici. On piše da „nema ni zakona ni uređenja koji su dovoljni da se obuzda opća iskvarenost“, a „dobri zakoni ne koriste ako ih nije donio netko tko je kadar iznimnom snagom postići da se oni poštuju sve dok se ljudi ne poboljšaju, što ne znam da se ikad dogodilo i je li bilo moguće da se dogodi“.⁶⁴ Ipak, ako postoji bilo kakva šansa da se ustanovi (dobra) republika u iskvarenom Gradu, „bilo bi je nužno pretvoriti više u vladarsku nego u narodnu državu, kako bi ljude koje zbog njihove drskosti zakoni ne mogu popraviti obuzdala neka gotovo kraljevska vlast“.⁶⁵ Makijavelijevo rešenje ovog skoro nerešivog problema je u monarhijskoj vladavini. Savonarola nudi suprotne uvide. Prvo, on ne nastoji da ponudi zaokružen nacrt dobrog društvenog uređenja lošim ljudima, već samo da stvori široki okvir u kome, uz Božju pomoć i podršku zakona koji će im pomoći da se odreknu greha, njihova vrlina i vera mogu doći do izražaja. Drugo, ako se Makijaveli u ovom slučaju oslanja na vladavinu jednoga, Savonarolin neobični uvid je u tome što smatra da je rešenje u vladavini naroda.

Makijaveli i Savonarola svesni su da vrlina pojedinca u iskvarenom kontekstu ne vredi mnogo. Makijaveli piše da „čovjek koji hoće uvek, u svim prilikama, da bude dobar mora da propadne među ostalima koji nisu dobri“,⁶⁶ dok Savonarola napušta tomističku perspektivu o nadmoći vladavine jednog čoveka, te oprezno saopštava da takva vladavina nije pogodna za firentinski „karakter“. Iako su njegovi opisi Firentinaca sročeni kao pohvale njihovoj pameti, srčanosti i slobodarskom duhu, teško je reći da opis karaktera nije opis

---

⁶² Makijaveli u *Vladaocu*, nav. delo, str. 54 piše da „se u svakom gradu nalaze [ove dve suprotne težnje], i to dolazi otuda što narod želi da njime ne zapovedaju niti da ga pritiskuju velikaši, a velikaši žele da zapovedaju narodom i da ga pritiskuju“. Ovo važno mesto analizira Claude Lefort, *Machiavelli in the Making*, Northwestern University Press, Evanston: Illinois, 2012, kao i Davorin Žagar u svojoj disertaciji *Machiavellijevo poimanje političkoga*.

⁶³ Za razmatranje Makijavelijeve ideje prilike, videti John Greville Agard Pocock, *The Machiavellian Moment*, Princeton University Press, Princeton, 1975, pp. 168–169.

⁶⁴ Niccolo Machiavelli, „Rasprave o prvoj dekadi Tita Livija“, u: Damir Grubiša (ur.), *Niccolo Machiavelli. Izabrano djelo I*, Globus, Zagreb, str. 183–184.

⁶⁵ *Isto*, str. 185.

⁶⁶ Nikolo Makijaveli, *Vladalac*, nav. delo, str. 82.

iskvarenosti kada se svede na to da bi Firentinci zbog svoje „sklonosti ka otporu” ubili dobrog kralja koji vlada u najboljem mogućem poretku.⁶⁷ A onda bi se među sobom potukli oko onoga što je preostalo od njihovog Grada.

Savonarola i Makijaveli jednako su svesni toga da obilje vrline jednog ne može nadomestiti izostanak vrline sviju. Njihov odgovor na goruće pitanje vremena biće različit onoliko koliko se razlikuje hrišćanska vrлина od Makijavelijeve *virtu*. Savonarola će hrišćanskom moralnom obnovom posrnulog grada pokušati da nadomesti političko jedinstvo i odsustvo vrline, dok će Makijaveli razmatrati tehnike kako da građane ili barem njihovog vladaoца natera da svoje poroke iskoriste za vrle ciljeve. Ipak, čak i u tom poduhvatu pojaviće se interesantne sličnosti između *Traktata* i *Vladaoca*.

Traktat ne pripada žanru ogleđala vladara. To nije priručnik za vladavinu jednog čoveka, iako u velikoj meri liči na klasik ovog žanra, *O kraljevskoj vladavini* Tome Akvinskog. Savonarola tako katalogizuje uobičajene tiranske osobine. Tiranin je kao đavo, gord, zavidan, zluрад, požudan, gramziv, licemeran, osvetoljubiv i „čini sve grehe na ovom svetu”.⁶⁸ On je ubica koji kvari dobre zakone.⁶⁹ Ipak, pored velikog broja ovakvih opštih mesta, Savonarolina knjiga prevazilazi svoj sholastički uzor u detaljnosti opisa tiranskog postupanja. U tome se veoma približava *Vladaocu*. Uz nekoliko izuzetaka, ono što Savonarola prepoznaje kao štetno Makijaveli će oceniti kao korisno. Ako izuzmemo ton i opšte moralno i religijsko usmerenje, Savonarolino poglavlje o tiraninu nudi uvide prikladne *Vladaocu*, doduše lišene Makijavelijeve moderne političke ingenioznosti.

Makijaveli *Vladaocem* stupa baš na mesto sa kojeg Savonarola želi da otera građane i njihove vladare. Fratar smatra da je najgori preobražaj onaj kojim se uspostavlja tiranski poredak iz građanskog, a ne onaj gde se kraljevski poredak iskvari u tiranski.⁷⁰ Za njega je tiranin *ex defectu tituli* gori od tiranina *ex parte exercitii*, uzurpator je gori od iskvarenog kralja. S druge strane, Makijaveli se ne bavi naslednim monarhijama, već piše priručnik za očuvanje vlasti u „novim” monarhijama, pa čak i kada njihovi vladari dolaze iz starih porodica. Na kraju, Savonarola osuđuje tiranina kao čoveka čija je „jedina svrha postojanja u položaju koji zauzima” i koji „ne preza ni od čega da održi svoj položaj”.⁷¹ Za Makijavelija je upravo održanje države i položaja (*mantenere lo stato*) svrha svake vlasti. Razmotrićemo sada odlike Savonarolinog tiranina u svetlu Makijavelijevih preporuka vladaoцу.

⁶⁷ Girolamo Savonarola, *Trattato sul Governo di Firenze*, op. cit., p. 42.

⁶⁸ *Ibid.*, p. 53.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 59.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 53.

⁷¹ *Ibid.*

Savonarola piše da tiranin „izaziva neslogu među građanima”,⁷² dok Makijaveli govori kako će vladalac teško očuvati vlast u osvojenoj republici ukoliko se „stanovnici ne razjedine i ne rasele”, odnosno da je u miru korisno „podsticati stranačke borbe”.⁷³ Pored toga što nastoji da ih posvađa, tiranin i na druge načine onemogućava građane da se bave njegovom vlašću. Tiranin „odvraća pažnju građanima spektaklima i praznicima”,⁷⁴ dok vladalac mora povremeno da okuplja narod na svetkovine i predstave”.⁷⁵ Makijaveli primećuje da je korisno da vladar čini „velike stvari koje su uvek ispunjavale duhove njegovih podanika ogromnim iznenađenjem i divljenjem, odvratajući im pažnju od ostalog”,⁷⁶ a u to spada pre svega izazivanje ratova. Savonarolin tiranin radi ono što bi Makijavelijev vladalac trebalo da radi onda kada „započinje ratove bez razloga [...] kako bi [...] učvrstio svoj položaj”.⁷⁷ Tiranin podanicima odvraća pažnju i kada izdržava umetnike i „iz javnih sredstava gradi velike palate i hramove i svuda kači grb svoje porodice”.⁷⁸ Istovremeno, tiranin se oslanja na gordost građana i nastoji da im se učini neophodnim.⁷⁹ Makijaveli ne samo da podrazumeva da svi ljudi žele „da dođu do slave i bogatstva”, nego i izričito govori da „mudar vladalac mora da smisli način uprave tako da njegovi građani uvek i u svako vreme osećaju potrebu za državom i za njim”.⁸⁰

Savonarola analizira odnos između tiranina i društvene elite, te navodi da tiranin nastoji da sputa ugledne ljude u svojoj državi, odnosno da „uvek nastoji da sputa moćne”, da „neretko sputava velike ljude” i da „ne želi da bilo koji građanin stvori išta izuzetno”.⁸¹ Makijaveli upozorava na opasnost od „častoljublja manjine”, navodi da „propada onaj koji je uzrok da neko postane moćan” i kaže da vladalac „treba da se postara da se [velikaši] ne osile suviše i da ne zadobiju suviše ugleda”.⁸² Fratar posebno opisuje strategiju gde tiranin vezuje istaknute pojedince za sebe tako što ih prvo sputava, pa „kad ih

---

⁷² Girolamo Savonarola, *Trattato sul Governo di Firenze*, op. cit., pp. 54–55.

⁷³ Nikolo Makijaveli, *Vladalac*, nav. delo, str. 32 i 110–111.

⁷⁴ Girolamo Savonarola, *Trattato sul Governo di Firenze*, op. cit., p. 55.

⁷⁵ Nikolo Makijaveli, *Vladalac*, nav. delo, str. 119.

⁷⁶ *Isto*, str. 116.

⁷⁷ Girolamo Savonarola, *Trattato sul Governo di Firenze*, op. cit., p. 57.

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ *Ibid.*, pp. 57–58.

⁸⁰ Nikolo Makijaveli, *Vladalac*, nav. delo, str. 129 i 58.

⁸¹ Girolamo Savonarola, *Trattato sul Governo di Firenze*, op. cit., pp. 56–57.

⁸² Nikolo Makijaveli, *Vladalac*, nav. delo, str. 96, 26 i 20.

spusti dovoljno nisko, uzdigne ih više nego ikada kako bi mislili da su mu dužni".⁸³ Makijaveli opisuje sličnu tehniku manipulacije kada piše da vladar treba „da se pokaže kao ljubitelj sposobnosti”, ali i da će ovakav odnos kod naroda pobuditi posebnu zahvalnost jer „ljudi kada im je dobro od onoga od koga su mislili da će im biti rđavo, više [osećaju da su] obavezni svome dobrotvoru”.⁸⁴

Tiranin je licemer. On koristi bar četiri vrste privida. Prvo, trudi se da izgleda kao kralj, a ne kao tiranin tako što se pretvara da je „zaštitnik opšteg dobra” (*conservatore del bene commune*).⁸⁵ Zatim, čuva privid nezavisnosti državnih ustanova od sopstvene vlasti, „nastoji da vlada iza kulisa, da spolja izgleda kako ne vlada uopšte” (*se vuole essere occulto*).⁸⁶ Treće, predstavlja se kao pobožan čovek, „nastoji da deluje religiozno i posvećeno služenju Boga”.⁸⁷ Na kraju, čudovišni tiranin simulira dobrotu tako što „pokazuje milost u sitnicama, prima ponekad dečake i devojčice ili siromašne ljude, često ih braneći od najmanje uvrede”, a čak i „ako čini neko dobro, [...] to čini kako bi stekao slavu i prijatelje i duže se održao”.⁸⁸

Makijaveli je ozloglašen zbog svoje odbrane licemerja. U *Vladaocu* izričito stoji da vladar treba da bude lukav poput lisice i da „ne treba da se osvrće na datu reč”, već da treba da bude „veoma pritvoran i dvoličan”.⁸⁹ Reči slične Savonarolinim usmerene su u fratrnu suprotnom smeru još nekoliko puta. Prvo, zakulisna vladavina je posebno korisna u republikama, jer „grad naviknut da živi slobodan lakše se održava pomoću njegovih građana negoli na ma koji drugi način”.⁹⁰ Drugo, Makijaveli naglašava važnost prividne pobožnosti i vrline, te da vladar „treba da ostavlja utisak da je blag, od reči, čovečan, častan, religiozan”.⁹¹ Treće, na mestu Savonaroline „samilosti u sitnicama” nalazi se ista takva Makijavelijeva preporuka vladaocu: „da da primere čovečnosti i dobročinstva” i da „se smišljeno služi svojom blagošću”.⁹²

Poseban slučaj licemerja je onaj gde tiranin preuzima zasluge za sebe, a gnev naroda usmerava ka drugim ljudima. Savonarola piše da tiranin „preu-

⁸³ Girolamo Savonarola, *Trattato sul Governo di Firenze*, op. cit., p. 57.

⁸⁴ Nikolo Makijaveli, *Vladalac*, nav. delo, str. 119 i 56.

⁸⁵ Girolamo Savonarola, *Trattato sul Governo di Firenze*, op. cit., p. 56.

⁸⁶ *Ibid.*

⁸⁷ *Ibid.*

⁸⁸ *Ibid.*

⁸⁹ Nikolo Makijaveli, *Vladalac*, nav. delo, str. 93.

⁹⁰ *Isto*, str. 31.

⁹¹ *Isto*, str. 94.

⁹² *Isto*, str. 119 i 88.

zima zaslugu za ukazivanje svih počasti koje se daju građanima, a [teret svih svojih kazni i neuspeha] svaljuje na činovnike".⁹³ Ovo mesto razrađuje Makijaveli. Ne samo da tvrdi da „vladaoci treba da povere drugima sprovođenje neprijatnih stvari, a prijatne da zadrže za sebe”,⁹⁴ već i daje vrlo slikovit primer. Nekoliko godina posle Savonaroline smrti, Čezare Bordžija (*Cesare Borgia*) je okrutno ubio Ramira de Orku (*Ramiro de Lorca ili de Orca*), svog upravnika u Romanji. Makijaveli piše da je De Orka svojom okrutnošću učvrstio Bordžijnu vlast, a da ga je ovaj ostavio iskasapljenog na trgu „da bi ublažio duhove toga naroda i da bi ih potpuno zadobio za sebe, [jer] htjede da pokaže da, ako je bilo kakve okrutnosti, to nije došlo od njega, već od upravnikove surove prirode”.⁹⁵

Do sada smo ukazali na poklapanja između *Traktata* i *Vladaoca* gde Makijaveli preporučuje ono što Savonarola zabranjuje. Ipak, postoji i određeni broj zajedničkih mesta o postupcima za koje Makijaveli smatra da ne vode očuvanju vlasti. Savonarola piše da tiranin okuplja ulizice, da daruje strane vladare i koristi stranu pomoć kako bi učvrstio vlast, da troši zajednički novac i pljačka imovinu građana, te da obljubljuje njihove žene i ćerke.⁹⁶ Makijaveli se bavi svakim od ovih pitanja i zaključuje da su ulizice štetne,⁹⁷ da je strana pomoć opasna, iako je nekada korisno podmititi strane velikaše,⁹⁸ a da vladar treba da bude tvrdica.⁹⁹ Na kraju, nije preporučljivo pljačkati građane i zlostavljati njihove žene, pošto „ljudi brže zaboravljaju smrt oca negoli gubitak očevine”.¹⁰⁰

Poređenje *Vladaoca* i *Traktata* nam govori nešto što Savonarola nije hteo izričito da napiše. U svetu u kome ovaj fratar propoveda, iza hrišćanske i humanističke fasade, usavršene su raznovrsne tehnike političke manipulacije i zločina. To Savonarola zna i zato njegov politički spis nudi daleko više primera tiranske manipulacije nego hrišćanske dobrote. Fratрово iskustvo prepoznaje lukavstvo i domišljatost tiranina, dok ga njegovo teološko i humanističko obrazovanje usmerava ka tome da je tiranin iracionalan, da ga vode

---

⁹³ Girolamo Savonarola, *Trattato sul Governo di Firenze*, op. cit., p. 56.

⁹⁴ Nikolo Makijaveli, *Vladalac*, nav. delo, str. 100.

⁹⁵ *Isto*, str. 43.

⁹⁶ Girolamo Savonarola, *Trattato sul Governo di Firenze*, op. cit., pp. 57–60.

⁹⁷ Nikolo Makijaveli, *Vladalac*, nav. delo, 122.

⁹⁸ *Isto*, cf. str. 73 i 41–44.

⁹⁹ *Isto*, str. 85.

¹⁰⁰ *Isto*, str. 90.

strasti umesto razuma.¹⁰¹ U svetu izokrenutog smisla, u gradu greha, zločina i političkih mahinacija, Savonarola je zapravo taj koji je iracionalan. Suočen sa ovim problemom on se okreće veri. Tu se njegov i Makijavelijev tekst u najvećoj meri razilaze. Nemogućnost da pronađe političko rešenje za problem iskvarenog poretka Savonarolu vodi ka zahtevu za nečim još bezizglednijim od temeljne političke promene, a to je korenita moralna obnova celokupnog firentinskog građanstva. U beznadežnoj situaciji fratar se oslanja na snagu vere, prepoznaje priliku i nada se čudu. Ipak, čudo se nije dogodilo, a Makijavelijev „nenaoružani prorok“ izgubio je na kraju i moć i život.¹⁰² Makijaveli Savonarolinim spisima priznaje „učenost, mudrost, vrlinu duha“, a procenjuje da je Savonarola stradao zato što je svojom nedoslednošću izgubio ugled među firentinskim narodom. Umesto da insistira na primeni prava na žalbu na odluke Sinjorije o smrtnoj kazni, na „zakon[u] koji je dugo zagovarao i s golemim teškoćama ostvario“, Savonarola „nikad nije ni osudio ni opravdao prekršitelje, jer ono što mu je bilo od koristi osuditi nije htio, a opravdati nije mogao“.¹⁰³ Firentinski prvaci su prekršili zakon čija je svrha bila da čuva slobodu naroda, a fratrovim ćutanjem „otkrila [se] njegova častoljubivost i pristrasnost“.¹⁰⁴ Makijavelijev Savonarola u ovom važnom slučaju nije nastavio da zastupa težnje (*umori*) naroda i loša politička procena odgurnula ga je ka ispunjavanju težnji velikaša. Odustao je od odbrane republikanske slobode, pomirio se sa kršenjem sopstvenog zakona i otišao u smrt.

ZAKLJUČAK

Savonarola je isprva do temelja razorio stari poredak, dotadašnju formu koja je društvo držala na okupu. Negove propovedi ispunile su slušaoce panikom, strepnjom od promena, strahom od života koji usmeravaju tiranska vlast, taština, pohota, gramzivost i sebičnost. Potom im je ovaj veliki režiser ponudio utočište, beg od istorije, promena i besmisla prolaznosti. Poveo je duhovnu i političku revoluciju koja za cilj ima radikalnu promenu čoveka i njegovog društva. Uspeh Savonarolinog poduhvata značio bi izvlačenje Grada iz istorije i konačno razrešenje zagonetke odnosa života i forme.

Slika device Marije koja u ulozi advokata zastupa Grad pred bogom, predstava o Isusu kao kralju Firence, zauzele su prostor političkog, sferu odlučivanja ljudi o zajedničkom bivstvovanju, *vivre ensemble*. To je odluka koja uključuje

¹⁰¹ Girolamo Savonarola, *Trattato sul Governo di Firenze*, op. cit., p. 60.

¹⁰² Nikolo Makijaveli, *Vladalac*, nav. delo, str. 36.

¹⁰³ Niccolo Machiavelli, „Rasprave o prvoj dekadi Tita Livija“, nav. delo, str. 212.

¹⁰⁴ *Isto*.

pitanja smisla. Njene posledice nemoguće je predvideti. U sferi političkog početka se ne može povezati sa krajem, a to je Savonarola pokušao da uradi povezujući dobar poredak sa moralnom obnovom. Posrnuće srednjovekovnog hrišćanskog poretka otvorilo je rupu kroz koju građani mogu iskoračiti u prostor političkog i svojom pameću, darom i sposobnostima uspostaviti novi poredak. Obračunavajući se sa autoritetom Katoličke crkve, Savonarola je isprva raširio ovaj prolaz ka avanturi političkog. Potom ga je u potpunosti zatvorio slikama koje su rađale njegove propovedi. Građani ne razmišljaju i ne dogovaraju se racionalno o novim temeljima svog zajedničkog bivstvovanja. Ne zaleću se u pustolovinu odluke o svojoj kolektivnoj sudbini. Ne preuzimaju odgovornost. Umesto toga, oni samo gledaju slike koje stižu sa propovedaonice, omađijano slušaju fratra i prepuštaju mu odluku o tome kako urediti život čoveka i Grada. Savonarola im obećava toplinu i sigurnost, društvo bez podele, bez luksuza, ambicija, škrtosti.¹⁰⁵ Firentinci isprva sa olakšanjem prihvataju gubitak slobode, rizika i nespokoja. Beže od podela i hrle u svet skrušenosti, nevinosti, čednosti i čistoće koji je za njih naslikala fratrova uobrazilja. Bog će nagraditi narod tamo gde se dobro vlada, uverava ih Savonarola. A šta to znači dobro vladati zna samo on, fratar, koji sa Bogom razgovara u besanim noćima udubljanja u svete spise. Ako Firentinci prihvate da ga slede oni će se vratiti u vreme prvih hrišćana.¹⁰⁶

Ideja Grada koju Savonarolina uobrazilja slika izbezumljenom društvu prodire u sve sfere privatnog i javnog života. Veseli, sebični i razvratni život, međutim, vremenom počinje da se muči, guši i posrće pod tom fratrovom vizijom čoveka i društva rođenom u ekstatičnom propovedničkom zanosu. Isprva potisnute, podele među Firentincima ponovo izbijaju u prvi plan. Život ljudi modernog doba, odviknut od trpljenja, na kraju silovito odbacuje Savonarolinu revolucionarnu ideju o poretku. Fratar zna mnogo toga o tiranskoj vlasti, ali nema odgovor na pitanja koje nemirna politička stvarnost pred njega postavlja. Zato i završava svoju predstavu na lomači. Od tekovina njegove revolucije ostaje malo toga, a po povratku Medičija neće ostati ništa. Kao da su odmah nakon smrti Savonaroline Firentinci zaboravili da su zbog ovog tragičnog junaka sopstvene predstave u jednom trenutku bili spremni da menjaju svoj život, navike, planove, ciljeve i odnos prema svetu.

Upoređujući uvide o čoveku, državi i vlasti iz Savonarolinog *Traktata* sa onima koje nam je kroz svoje političke spise kroz vekove poslao Makijaveli mi smo u drevni bunar znanja o politici ubacili kamenčić na koji se sapliću i u suparničke tabore razvrstavaju i mislioci politike i dramski umetnici od antike pa sve do naših dana. Da li svet života sa njegovim podelama, nezajažljivom radoznalošću, težnjom da se pređe granica, nepredvidljivošću, iracionalnošću

¹⁰⁵ Girolamo Savonarola, *Trattato sul Governo di Firenze*, op. cit., p. 64.

¹⁰⁶ *Ibid.*, p. 65.

može roditi formu koja će svim njegovim partikularnostima dati trajni smisao? Makijaveli je oslobođanje života od stare srednjovekovne forme dočekao sa velikim nadama. Rizik, privlačnost pustolovine, smelost, želja za slobodom gurnuće razobručeno političko u trajnu potragu za novim oblicima poretka. Time je rođena moderna epoha. Makijaveli razume i prihvata tiranina, njegovu amoralnost, licemerje, surovost, bezobzirnost, želju za slavom. Neutaživa žed vladara da vladaju, grabe privilegije i tlače podanike suočena sa razobručenom željom naroda da ne bude podjarmljen izrodiće brojne sukobe iz kojih će sloboda ljudi izlaziti sve jača. Narod će se kao politički subjekt postepeno ostvarivati kroz istoriju.¹⁰⁷ Zajednički život ljudi sa svojim napetostima, podelama, sukobima, tiranskim vlastima i herojskim pobunama treba pustiti da se razmaše. Ljudi su takvom životu dorasli svojom pameću i smelošću, uspeće sami da ga ukrote, verovao je Makijaveli.

Savonarola želi da Firentince spase od zala života obeleženog strasti, sebičnošću, pohotom, neslogom, tiranima, bogatašima, sujetom. Poput Makijavelija, fratar veoma dobro razume tiranina, ali ga ne prihvata. Sa gnušanjem opisuje tiraniju i bezbožni život ispunjen zavišću i sukobima koje takav način vladanja donosi. Savonarola Firentincima nudi bekstvo od istorije čije surove obrte ravnodušno opisuje Makijaveli. Fratar ih, nakratko, umirene i spokojne vraća u toplinu i sigurnost kolektivnog sna o prvim hrišćanima.

Svi veliki umetnici tragali su za formom, idejom, koja će postojanje svega onog ljudskog pojedinačnog, neuhvatljivog, iracionalnog, obasjati smislom. Samo oni najveći uspeali su da se približe ostvarenju tog cilja. Među takve umetnike spadaju i mislioci politike kojima je za rukom pošlo da stari, potrošeni mit o zajedničkom životu ljudi obuku u ruho nadolazeće epohe i tako mu podare novi život.¹⁰⁸ U vremenima velikih kriza u potragu su se uključivali i državnici. Preplašeni život se u prvi mah obradovao njihovim pokušajima. Izgubljeni ljudi u vremenima velikih ekonomskih, društvenih i političkih lomova sa olakšanjem prihvataju beg od istorije u zajednički san koji je radala uobrazilja donosilaca odluka. Fratar se, međutim, od ostalih vladara razlikuje po tome što na raspolaganju nije imao sredstva prinude. To je ono što ga najviše približava velikim dramskim umetnicima. Predstava koju je ovaj veliki režiser i glumac postavio na pozornici Firence s kraja 15. veka predstavlja rudnik zlata kako za istraživače istorije političkih ideja tako za i istoričare evropske drame i pozorišta. Da to pokažemo bio je osnovni zadatak ovog rada.

¹⁰⁷ Claude Lefort, *Machiavelli in the Making*, op. cit., pp. 328–426.

¹⁰⁸ Michael Oakeshott, "Leviathan: a Myth", op. cit., pp. 159–164.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Antonetti Pierre, *Savonarola – razoružani prorok*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1997.
- [2] Brown Alison, "Introduction", in: Anne Borelli and Maria Pastore Passaro (eds.), *Selected Writings of Girolamo Savonarola: Religion and Politics 1490–1498*, Yale University Press, Yale, 2006, pp. xv–xxv.
- [3] Durant Vil, *Istorija civilizacije. Renesansa*, Vojnoizdavački zavod i Narodna knjiga, Beograd, 2004.
- [4] Lefort Claude, *Machiavelli in the Making*, Northwestern University Press, Evanston: Illinois, 2012.
- [5] Machiavelli Niccolo, „Rasprave o prvoj dekadi Tita Livija”, u: Damir Grubiša (ur.), *Niccolo Machiavelli. Izabrano djelo*, I, Globus, Zagreb, str. 149–354.
- [6] Makijaveli Nikolo, *Vladalac*, Dereta, Beograd, 2002.
- [7] Martines Lauro, *Fire in the City: Savonarola and the Struggle for Renaissance Florence*, Oxford University Press, Oxford, 2006.
- [8] Mirandola Piko dela, *Govor o dostojanstvu čovekovu*, Filip Višnjić, Beograd, 1994.
- [9] Niče Fridrih, *Rođenje tragedije*, Bigz, Beograd, 1983.
- [10] Oakeshott Michael, "Leviathan: a Myth", in: *Hobbes on Civil Association*, Liberty Fund, Indianapolis, 1975, pp. 159–163.
- [11] Platon, „Ijon”, u: *Ijon, Gozba*, Fedar, Bigz, Beograd, 1985.
- [12] Pocock John Greville Agard, *The Machiavellian Moment*, Princeton University Press, Princeton, 1975.
- [13] Popkin Ričard, *Istorija skepticizma*, Fedon, Beograd, 2010.
- [14] Savonarola Girolamo, *Trattato sul Governo di Firenze*, Editori Riuniti, Roma, 1999.
- [15] Savonarola Girolamo, "Aggeus, Sermon XXIII", in: Anne Borelli and Maria Pastore Passaro (eds.), *Selected Writings of Girolamo Savonarola: Religion and Politics 1490–1498*, Yale University Press, Yale, 2006, pp. 163–175.
- [16] Savonarola Girolamo, "Treatise on the Rule and Government of the City of Florence", in: Anne Borelli and Maria Pastore Passaro (eds.), *Selected Writings of Girolamo Savonarola: Religion and Politics 1490–1498*, Yale University Press, Yale, 2006, pp. 176–206.
- [17] Simmel Georg, „Konflikt kulture”, u: Vjeran Katunarić (ur.), *Kontrapunkti kulture*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2001.
- [18] Žagar Davorin, *Machiavellijevo poimanje političkoga*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2019. (neobjavljena doktorska disertacija)

Bojan Kovačević, Marko Simendić

GIROLAMO SAVONAROLA AS A BELATED
SAVIOR OF A STUMBLERD WORLD

Abstract

The paper examines Girolamo Savonarola's ideas and his political ventures within the social context of 15th century Florence. Two aspects of his political performativity are in our focus. The friar will be viewed both as an actor and as a director of a peculiar theatrical performance that engages the entire City. These two roles correspond with two sides of his endeavour: Christian moral restoration as the new frame of social life and the prophetic reshaping of the political. Savonarola's ideas will be contrasted with Niccolò Machiavelli's standpoint, the one that deters the readers from their suspension of disbelief and disenchant them from the images by which the decision makers' artistic imagination tries to paint the sphere of the political.

Key words:

Savonarola, Machiavelli, constitution, corruption, tyranny, theatre.

Ernest A. Reid*

School of Slavonic & Eastern European Studies, University College London

Moscow's Public Diplomacy and Russophilia in Serbia 2012–2019

Abstract

Russophilia in Serbia is hardly a new phenomenon. However, its apparent upsurge over the recent years made it a hot topic among political scientists and enthusiasts alike. This paper is going to attempt to identify a range of pro-Russian public diplomacy activities in Serbia, its agents and the actors behind them. Our main task is to determine whether Moscow is in fact the principal catalyst of the aforementioned phenomenon or if there are other major factors at play. In order to give our analysis a theoretical grounding we shall use Joseph Nye's and Nicholas Cull's conceptual framework.

Key words

Russophilia, Russia, Serbia, public diplomacy, soft power, memory politics

INTRODUCTION

Russia and Serbia in their various incarnations have a long history of amicable yet complex relations which can be traced all the way back to the High Middle Ages. However, at the turn of the 21st century, following the ousting of Slobodan Milošević and departure of the Russian peacekeepers, Serbia gradually began turning west. President Boris Tadić went on to sign a number of agreements with the North Atlantic Treaty Organisation (NATO) and it seemed as if Moscow had lost all of its influence.

---

* ernest.a.reid@gmail.com

However, it was the Kosovo question that restored Russia's relevance in the political domain among Serbia's government elites, as well as its attractiveness to much of the country's population who still viewed Kosovo as *srce Srbije* ('the heart of Serbia'). As most Western states came to support Kosovo's secession Moscow made its return as Serbia's main defender, which pushed Belgrade closer towards Moscow (while not necessarily turning away from the Washington and Brussels). Thus the Serbian government elites would continue cooperation with NATO and EU, while pursuing pro-Russian rhetoric in the public domain to win over the domestic audience. Hence, in March 2011 Tadić courted Vladimir Putin in Belgrade like the guest of honour, with Serbia's Patriarch Irinej bestowing upon Mr Putin the highest award of the Serbian Orthodox Church (SOC), St Sava Order of the First Degree, at the landmark St Sava Cathedral and tens of thousands of Serbian football fans cheering for their Russian hero at the Marakana stadium.

Being openly pro-Russian once again became a trend among the Serbia's ruling elites, soon picked up by Tomislav Nikolić and Aleksandar Vučić. As for the pro-Russian sentiments among the general public, hardly a new phenomenon in the Serbian society, they seemed to have soared over the next few years. Soon enough various NGOs and liberal enthusiasts of all sorts rushed to point in the direction of the Kremlin and blame 'Putin's orchestra' of public diplomacy agents for 'Putinisation' of Serbia.^{1,2,3,4} Others, on the other hand, struggled to see any Russian presence in that respect⁵ and inferred that pro-Russian attitudes in Serbia have hardly anything to do with external influence.⁶

How much of this Russophilia upsurge can really be attributed to a Moscow-led public diplomacy (PD) offensive? Has the Kremlin had a consistent and efficient strategy in this respect or are there other factors involved? In order to answer these questions we are going to embark upon identifying a wide range of PD agents and activities at play in Serbia between 2012 and 2019.

---

¹ "Eyes Wide Shut", CEAS, 2016.

² Jelena Milić, "Russification of Serbia". *New Eastern Europe*, Sept–Oct, 2014, pp. 94–102.

³ Marta Szpala, "Russia in Serbia: soft power and hard interests", OSW, 2014.

⁴ "Putin's Orchestra in Belgrade". RFE/RL, 18th September 2017.

⁵ "Serbian ambassador calls for more Russian 'soft power' in the Balkans", TASS, 2016.

⁶ Siniša Atlagić, "K voprosu ob imidzhe Rossii zarubezhom". *Filosofskiy zhurnal*, 8/1, 2015, pp. 106–119.

PUBLIC DIPLOMACY

First of all, let us outline our conceptual and theoretical base as to ensure validity of our analysis. We shall think of 'power' as the 'ability to affect the behaviour of others to get what one wants'.⁷ According to Joseph Nye this can be done by mobilising power resources via soft power (SP) behaviours (attraction, persuasion and agenda-framing) and hard power (HP) behaviours (coercion, threats, payments and sanctions).^{8,9} When it comes to power resources, while some of them (military resources and economic resources) are often associated with HP and others (culture, values and policies) with SP, they nevertheless can be used freely with any of the behaviours.^{10,11}

When it comes to SP, in particular, there are two conversion models. In the direct model (classic diplomacy) the activity is aimed directly at the target state's elites. In the indirect model (public diplomacy) the activity is aimed at the public as to cultivate favourable attitudes among them, thus creating an enabling environment for the target state's elites to make a decision in favour of the power actor state (i.e. the outcome).¹²

PD ACTIVITY > FAVOURABLE ATTITUDES
> BEHAVIOURAL OUTCOME

What must be noted is that power, whether soft or hard, can only be judged *ex-post* (by the outcomes).¹³ Hence, what we are looking to gauge in our research is the causal relationship between various PD activities and favourable attitudes among the public – i.e. the attractiveness of the aforementioned activities, which is not to be mistaken for attraction (SP behaviour) or manifestation of power (behavioural outcome). PD activities can be found via

---

⁷ Joseph Nye, "Get Smart: Combining Hard and Soft Power", *ANNALS/AAPSS*, 616, 2009, p. 160.

⁸ Joseph Nye, *Future of Power*. Washington: Public Affairs, 2011, p. 95.

⁹ Joseph Nye, "Soft Power". In: Cooper, Andrew, Heine, Jorge, Thakur, Rajjeev, (eds). *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*. Oxford: Oxford University Press, 2013, p. 2.

¹⁰ Joseph Nye, *Future of Power*, op. cit., pp. 91–93.

¹¹ Joseph Nye, "Soft Power". In: Cooper, Andrew, Heine, Jorge, Thakur, Rajjeev, (eds). *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*, op. cit., p. 6.

¹² Joseph Nye, *Future of Power*, op. cit., pp. 95 & 102–3.

¹³ Joseph Nye, "Soft Power". In: Cooper, Andrew, Heine, Jorge, Thakur, Rajjeev, (eds). *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*, op. cit., pp. 2–3.

various data collection techniques while their attractiveness (or attitudes) can be assessed through polls or focus groups.¹⁴

Nicholas Cull's works provide for the most comprehensive PD framework (that fits in well with that of Nye's with a few adjustments). It consists of five main components – listening; advocacy; cultural diplomacy; exchange diplomacy; and international broadcasting; and two additional components – 'PD by deed' and 'ideas-based PD'.¹⁵

Gauging attraction

The existing opinion polls that deal with Serbian public opinion in relation to Russia, as well as the EU and US/NATO, can be separated into two groups. The first are bi-annual public opinion reports published by the Ministry of European Integration of the Republic of Serbia. The polls in these reports measure not only pro- and anti-European orientation of the Serbian public, but also which countries are believed to be top grant donors and which are considered to be ideal models for Serbia. The second group of opinion polls come from Centre for Euro-Atlantic Studies (CEAS) and Centre for Free Elections & Democracy (CESiD). They are far less frequent and are not without discrepancies, but they have nevertheless been useful for our research. 'European Union, Russia and the United States in the eyes of Serbian citizens' (aged 18-35) was a CEAS report published in February 2016. 'Euro-Atlantic Integration and Dialogue between Belgrade and Priština' was a joint effort between CEAS and CESiD and was published in November 2018. All of the above feature Serbian public opinion on Russia and its various aspects, which is very helpful for our task.

While the secondary data – opinion polls, official documents, media reports and analytical literature – certainly provided us with a good amount of contextual knowledge, it nevertheless had to be verified and complemented with some primary research data. Thus, the researcher spent 8 months in Serbia, living in Belgrade, learning Serbian and travelling across the Republic of Serbia (as well as to Moscow), making observations, attending Russian-themed and Russian-organised events and speaking to people potentially involved in Russian SP mechanisms. All of the above shall be cited as 'personal communication' and 'personal observation'.

Moreover, the researcher designed a structured questionnaire and held a series of pen and pencil interviews (PAPI) with a random sample of 30 uni-

---

¹⁴ Joseph Nye, "Public Diplomacy & Soft Power", *Foreign Affairs*, Vol. 88, No. 4, 2008, p. 95.

¹⁵ Nicholas Cull, "Public Diplomacy: Taxonomies and Histories", *ANNALS/AAPSS*, 616, 2016, pp. 32–36, 49.

versity students aged 18-35 interviewed in Belgrade, Novi Sad and Niš. The purpose of this poll was to examine causation between each PD agent/activity and its ability to generate attraction. All of those polled have been asked two questions in regards to every agent: *Da li ste upoznati sa ___ i njihovim aktivnostima?* (Are you familiar with ___ and their activities?) and *Da li smatrate da su interesantne za Vas?* (Do you find them appealing?) Seeing as the sample is fairly small this poll shall merely be used as a point of reference and to support other data.

Listening

Let us consider the first PD component. Moscow's listening system usually works as follows. Local *Rossotrudnichestvo* branch collects and collates data in regards to cultural needs of the country (e.g. the extent of interest for the Russian language), it then passes that information onto another institution in Moscow to process this information (e.g. A.S. Pushkin Russian Language Institute), which then passes it on to another institution (e.g. Russian World) to respond to the demand. Nikita Bondarev concludes that stretching out one PD activity between three different bureaucracies renders Russia's listening system inefficient.¹⁶ A member of *Rossotrudnichestvo*'s Serbian branch whose identity shall be kept anonymous has admitted the existence of some sort of a data collection mechanism which does not, however, involve any polling of the public by a Russian institution.¹⁷ Moreover, the Serbian branch of Russian Institute for Strategic Studies (RISS), which was opened in Belgrade in October 2013, would seem to be the most likely institution for carrying out public opinion polls. However, 'Putin's Institute for the expansion of soft power' – as hailed by CEAS¹⁸ – was shut down in 2016. None of those polled had ever heard of RISS. All in all, there is no conclusive evidence to suggest that Moscow has a coherent strategy for collecting and collating data on public opinion in place in Serbia.

Advocacy

In terms of advocacy, Aleksandr Chepurin – the Russian ambassador to Serbia during our period of analysis (2012 to 2019) – maintained a relative degree of public presence through meetings with members of Serbia's political elite and the Serbian Orthodox Church, as well as interviews to Sputnik and Serbian

---

¹⁶ Nikita Bondarev, "Rossiya na Balkanah hodit kak lunatik", *Kreativnaya Diplomatiya*, 13th August 2019.

¹⁷ Personal communication, 2019.

¹⁸ "Eyes Wide Shut", CEAS, 2016, p. 55.

media (RTS, TanJug, Pečat etc.) However, his engagement with general public was rather passive in contrast with his predecessor Aleksandr Konuzin who was well known and respected among both the Serbians and the Russian diaspora.¹⁹ Konuzin was very pro-active, going everywhere where he was invited and even taking initiative to go places he was not invited (e.g. 2011 Belgrade Security Forum) to promote Russian and Serbian interests as he saw them. He gave lectures at universities across Serbia and engaged with both Serbian civil society and Russian diaspora, creating a network of Compatriots that involved people from all walks of life, including young professionals and intelligentsia. Chepurin, on the other hand, primarily kept his public engagement limited to high-profile events, disengaged from development of the compatriots network (only inviting a small fraction of its more convenient representatives – primarily middle-aged and elderly women of ambiguous social standing – to infrequent symbolic tea parties), ignored invitations from the Centre for Russian Studies at the Faculty of Political Sciences, University of Belgrade, and was virtually unknown to the Serbian public until the new wave of violence in Kosovo in May 2019 when he became very vocal a couple of months before being replaced by Aleksandr Botsan-Kharchenko. However, there have also been numerous visits by top Russian officials, the likes of Sergei Lavrov, Sergei Shoigu and Valentina Matviyenko, as well as Vladimir Putin himself, during which they promoted certain ideas and policies. These visits always received wide media coverage and met with much excitement by the general public.

The results of our poll have shown that out of all the Russian state officials who made public appearances in Serbia in the last seven years, those of Putin were found appealing by the overwhelming majority (77%), followed by Lavrov (53%) and Shoigu (36%), with Chepurin at the very bottom with only 3%. This comes as no surprise taking into account popularity of the former three and Chepurin's distant and limited engagement with the public in spite of being based in Serbia. All in all, Russia's advocacy efforts in Serbia have been insignificant.

Cultural diplomacy

Cultural diplomacy appears to be the main component of Russia's PD toolkit in Serbia, at the centre of which is the Russian Centre of Science and Culture, better known as *Ruski Dom*. Established in 1933 by White Russian emigres and taken over by Kremlin authorities after the Second World War it has been one of Belgrade's cultural venues and it remains such to this day. Run by *Rossotrudnichestvo*, it hosts art exhibitions, book presentations, film screenings, classical music and folk dance performances and other symbolic cul-

---

¹⁹ Personal communication, 2019.

tural events, all of which engage and attract (predominantly middle-aged and elderly) members of the Serbian public and Russian diaspora.²⁰ However, Russia's cultural diplomacy efforts are less felt outside of Belgrade. Even *Ruski Mir's* Russian Centre in Novi Sad, in spite of its prized location on the premises of the Zmaj Jovanović Gymnasium in the highest Russian-populated region in the country, only holds infrequent events and is rarely ever open.

Speaking of the key cultural themes being promoted in Serbia to cultivate pro-Russian attitudes among the public, they primarily focus on the narrative of the historical relationship between the two countries that has been based on mutual respect and reciprocity. One of the main narratives being promoted is that of Emperor Nicholas II defending Serbia in 1914. In fact, ever since being unveiled in October 2014, his statue has been a prominent place of pilgrimage for many Serbs from all over the country who come to pay respect by praying and laying flowers at the pedestal.²¹ One can also find two icons of Emperor Nicholas and his family inside the landmark St Sava Church. Narratives based around Tsarist and Imperial Russia is an easy sell in Serbia, but Soviet Russia also has a few narratives to offer. The main one is that of the Red Army's liberation of Belgrade in 1944, which is strongly emphasised during the events dedicated to the Second World War. Another more recent historic narrative is what is collectively referred to as the 'NATO aggression', as well as Russia's desperate attempts against all odds to defend Yugoslavia in 1999, which became more relevant than ever in the run-up to the 20th anniversary of the NATO bombing.

However, as various Russian state agencies cling on to historic narratives and high culture, Russian mass culture presence has been neglected for a long time. As revealed in a 2016 poll, most of young Serbs' favourite cars, actors, singers, athletes, fashion designers, writers, films and TV series come from the EU and US, while Russia's pop culture is far less popular in Serbia.²² This is most likely due to the fact that the Serbian entertainment market is dominated by American and European, as well as Balkan products (including Turkish soap operas) with Russian mass culture products having almost zero presence in the Serbian media. However, there have been recent attempts to change that. For instance, 'T-34', a Russian feature film about WW2, and 'The Balkan Line', a high-budget action film featuring popular Russian and Serbian actors presenting the other side of the story on the Yugoslav wars in Bosnia and Kosovo, made it to the Serbian cinemas in early 2019. While both state-fund-

---

²⁰ Personal observation, 2019.

²¹ *Ibid.*

²² „Evropska unija, Rusija i Sjedinjene Američke Države u očima građana Srbije: Predstave i preferencije građana Srbije od 19 do 35 godina”, CEAS, 2016. str. 8–10.

ed films were made primarily for the Russian market, they certainly were well suited to promote Russian historical narratives in Serbia. The latter was seen by over 50,000 people in the first five days and received much praise from the public.^{23 24} Other Russian mass culture products introduced to Serbia over the past few years include *Maša i Medved* ('Masha and the Bear'), one of the most successful Russian PD projects worldwide, which has been shown on RTS 2 since May 2016 and the two characters can be seen on giant billboards in Novi Sad, in toy stores of Belgrade and on TV screens across Serbia. *Kuhinja* – a Russian sitcom about a restaurant – is another Russian mass culture product that made it to Serbian TV screens and is shown on the O2 channel. However, these types of examples are rare.

Other aspects of culture being transmitted from Russia to Serbia are education, and as of recently, science and technology. For instance, Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation has been engaged in a practice of sending their best students as guest lecturers to schools and universities across Serbia.²⁵ However, historical narratives remain at the core of Russia's cultural diplomacy in the country and, as pointed out by Nikita Bondarev, it is often this 'historic Russia' that works as a source of attraction among Serbians as opposed to contemporary Russia that they know very little about.²⁶

Out of those polled 46% have heard of *Ruski Dom* and only 13% find their events appealing. Many of those who were not impressed by *Ruski Dom's* repertoire added that while they consider themselves to be pro-Russian and are aware of Russia's historic support of Serbia the events offered are not appealing to them as young people and they prefer more modern themes offered by the likes of the American and Japanese embassies. When it comes to *Ruski Centar* in Novi Sad none of those polled had ever heard of it. On the other hand, Russian mass culture projects have scored higher points with the widely advertised 'Balkan Line' at the very top, having been watched by 73% and majority of them having enjoyed the film. It seems that Russia's commercial mass culture projects have more potential as opposed to the more traditional cultural diplomacy activities promoted by *Rosstrudnichestvo*. However, such projects appear in Serbia sporadically and cannot be relied upon unless they become more systematic.

---

²³ „Balkansku među za pet dana videlo više od 50.000 gledalaca“, N2, 2019.

²⁴ „Balkanska međa privukla hiljade gledalaca u Srbiji i Rusiji“, RTRS, 2019.

²⁵ Personal observation, 2019.

²⁶ Dimitar Bechev, *Rival Power: Russia in Southeast Europe*, Yale: Yale University Press, 2017, p. 242.

Exchange diplomacy

While this has never been one of Russia's strongest PD components there have been attempts to up the effort in this area. For instance, Russia's Ministry of Education and Science and *Rossotrudnichestvo* offer students from Serbian schools and universities exchange programs along with scholarships. Moreover, *Rossotrudnichestvo*, *Rosmolodezh* (Russian agency in charge of youth policy), Gorchakov Fund and other governmental agencies and organisations have done well by engaging young, socially active and politically enthusiastic Serbians in their rapidly-developing youth networks. However, in general, one must state that there is a lot of competition when it comes to exchange programmes as France's *Alliance Française*, Germany's *Goethe Institut* and Spain's *Institut Cervantes* are all fairly active in Serbia and are well known, not to mention US that has a range of programs to cultivate and nourish potential members of the pro-NATO elite. Out of those polled only 20% have heard of *Rossotrudnichestvo* and, while all of those found their programs appealing, this is a fairly low number considering that most of those polled were potentially the main target group for this type of engagement. It is fair to say that Russia's exchange diplomacy in Serbia is at a very low level and generates very little attraction.

International broadcasting

Onto the international broadcasting component, Russia's main media outlet in Serbia is *Sputnik Srbija* – a radio station/online news portal/YouTube channel that has been running since February 2015. Sputnik Serbia covers a wide range of news presenting the Russian perspective to its Serbian-speaking audience, also utilising social media (Twitter, Facebook and Instagram). Nevertheless, it trails far behind the top news media the likes of *Kurir* and *Blic*, and even the CNN-affiliated N1.²⁷ Taking into account that the most popular source of information in Serbia is still television, with an average Serbian viewer spending 315 minutes per day in front of the TV set,²⁸ the absence of a TV channel makes Sputnik less competitive as it loses its potential audiences to the likes of Al Jazeera and N1. The latter is owned by the United Group which also owns Total TV – a TV platform with N1 pre-programmed as the first channel on the list – and SBB – Serbia's leading internet provider. During their recent visit to Belgrade University Sputnik's Oleg Dmitriev explained that television is not their format and RT's Managing Director Alexei Nikolov stated that RT would not be able to secure funding for a Serbian language

---

²⁷ "Domains (Generated graphs)", Gemius, 2018.

²⁸ "Serbia: Television", Media Landscapes, 2019.

channel.²⁹ There have been attempts by Konstantin Malofeyev and other Russian individuals to purchase a TV station in Serbia, but they have not been facilitated by the Serbian side.³⁰

Furthermore, there is a monthly newspaper supplement from *Rossiya Segodnya's* Russia Beyond (former RBTH), but it is no longer distributed by *Politika* and *Geopolitika*, and only comes out once a month with *Nedeljnik*. Taking into account that newspaper readership is facing a rapid decline in Serbia where only one out of ten people gets their information from the press,³¹ the reach of these supplements is relatively low. While there is a Russia Beyond website in Serbian its reach is also very low.³² Our opinion poll has confirmed our research findings. Out of those polled only 27% found Sputnik Serbia appealing and no one had ever heard of Russia Beyond. All of the above suggests that Russia's international broadcasting efforts in Serbia have also been miniscule.

PD-by-deed

Humanitarian work of the Russian-Serbian Humanitarian Centre (RSHC) and Russian Humanitarian Mission (RHM) in Serbia and beyond can certainly be classed as PD-by-deed. RSHC's rescue operation during the floods in May 2014 in Serbia and Bosnia and Herzegovina involved evacuation of 2,000 people and delivery of 140 tonnes of aid³³ and RHM has done well to engage Serbs in Republika Srpska and Kosovo province, reinforcing the narrative of Russia as the patron of Serbs. These events always receive media coverage and generate attraction among the public. Gorchakov Fund is still providing funding and support to various grassroots initiatives – from film festivals (Balkan Creative Group's International Film Festival in Vranje) to youth conferences (Balkan Dialogue, Young Leaders Forum 2018) and other (mostly annual or one-off) events. Furthermore, *Ruski Ekspres* was another non-state agent that had generated some attraction for Russia in mid-2010s by bringing the Holy Fire from Jerusalem to Belgrade among other things. However, their website has not been updated since last year and they will not be active anytime soon due to financial difficulties.³⁴ Out of those polled 40% have heard of and approve of

---

²⁹ Personal communication, 2019.

³⁰ *Ibid.*

³¹ "Serbia: Print", Media Landscapes, 2019.

³² "Domains (Generated graphs)", Gemius, 2018.

³³ Rossiysko-Serbskiy Gumanitarniy Tsentr, MCHS, 2019.

³⁴ Personal communication, 2019.

the RSHC's work, while only 13% have heard of the RHM and only 7% heard of Gorchakov Fund and *Ruski Ekspres*.

One of the most important aspects of marketing is branding and one of the most recognised brands in Serbia is Gazprom. Ever since Gazprom Neft's acquisition of the controlling stake in NIS in 2008 their logo can be seen everywhere, from giant billboards in Belgrade and Novi Sad to information plaques in Emir Kusturica's ethno-village *Kustendorf*. Moreover, since 2010 Gazprom logo can be seen on all Crvena Zvezda football team merchandise. However, Gazprom Neft's biggest PD activity has been its investment into rejuvenation of St Sava Church, a widely publicised event which has contributed to Russia's image as a major donor to Serbia. This explains the fact that 60% of those polled recognised Gazprom's activities in Serbia in a positive light. Another corporate PD actor is Russian Railways (RZD), which has been developing Serbia's railway network. However, in spite of its advert displayed on the billboard opposite the iconic Hotel Moskva it is less known with only 20% of those polled recognising the brand.

Possibly the oldest PD actor in Serbia is the Russian Orthodox Church (ROC). It is no surprise, given that 84.6% of Serbia's population identify as Orthodox Christians.³⁵ Patriarch of Russia Alexei has the ultimate moral authority in Serbia and is able to generate attraction for Russia by juxtaposing the Orthodox Christian norms and 'traditional values', which resonate with the bulk of Serbia's conservative population – against the Western values, which are automatically less attractive as they are foreign in contrast with the former.³⁶ This is confirmed by our poll whereby all of those polled were familiar with the ROC and out of them 80% found their activities appealing. This ideological dichotomy based on cultural similarities, which places Russia and Serbia to the one side and the West to the other side of the discursive moral line, is the perfect formula which makes way for other Russian PD agents. As put by Nikola Vrzić of Sputnik Serbia and *Pečat*: 'It's not foreign meddling. We don't feel the Russian perspective is foreign... When you have a Western perspective, that's foreign meddling'.³⁷

As for the Russian diaspora associations, most of them consist of a handful of people, generally middle-aged and elderly women of ambiguous social standing.³⁸ While they are united under the Coordinating Council of Russian Compatriots and are meant to be supported by *Rosstrudnichestvo*, their

---

³⁵ "U Srbiji 84,6 odsto pravoslavaca", RTS, 2013.

³⁶ "Russia's low-cost influence strategy finds success in Serbia", Washington Post, 3rd October 2018.

³⁷ *Ibid.*

³⁸ Personal observation, 2019.

activities are generally limited to infrequent events and one or two committee meetings per year, which usually involve discussing trivial topics and drinking tea.³⁹ Moreover, as of January 2019 Russians have been officially recognised as a national minority in Serbia. However, the Russian national minority council that was formed in November 2018 has not been functioning as intended (this may be down to the fact that it is in reality dominated by Serbs who do not speak Russian, one of whom was previously a member of the Roma national minority council).⁴⁰ Most of the Russian diaspora associations' representatives are not visible in the Serbian society and have not made any sizeable impact in terms of generating pro-Russian atmosphere. It is therefore not surprising that none of those polled had ever heard of them.

Finally, Kremlin's policies and initiatives – from the 2014 Crimean gambit to its on-going support for Belgrade in regards to the Kosovo issue and the Srebrenica tragedy – have been another major source of pro-Russian attitudes during our period of interest. This is confirmed by our poll whereby 80% of those polled found a source of attraction in the Russia's Ministry of Foreign Affairs. Moreover, 77% of those polled have found the Russian military appealing, which can be explained by recent military technology 'gifts', joint military exercises, as well as Russia's military successes not only in the Crimean operation but also in Syria. When it comes to Russia's foreign policy and military, their attraction is so high that, according to the CEAS poll, 78% were in favour of Serbia supporting Russia's foreign policy and most of them were keen to have Russian military bases in Serbia.⁴¹ Furthermore, in another poll the support of Russia in international relations was considered relevant by 89% of those polled while only 67% recognised relevance of the US.⁴² In contrast, the polls reveal that majority of Serbians have a negative opinion of NATO due to the bombing campaign of 1999.⁴³

In fact, the 'overall impression' of Russia among the Serbian public has been generally higher than that of the EU,⁴⁴ with the US once again at the very bottom, and its ups and downs can be seen coinciding with various open manifestations of Moscow's policies. A significant rise can be observed

---

³⁹ Personal communication, 2019.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ „Evropska unija, Rusija i Sjedinjene Američke Države u očima građana Srbije: Predstave i preferencije građana Srbije od 19 do 35 godina”, nav. delo, str. 34.

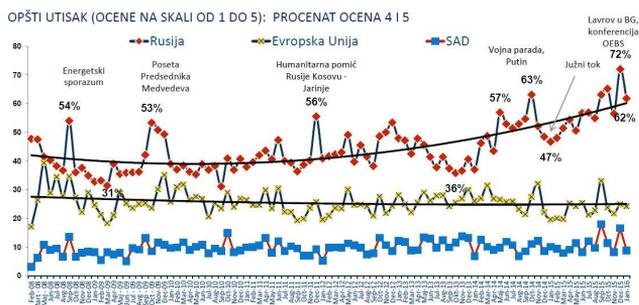
⁴² “Public Opinion Poll: Euro-Atlantic Integration and Dialogue Between Belgrade and Pristina”, CESiD & CEAS, 2018, p. 18.

⁴³ *Ibid.*, pp. 5–8.

⁴⁴ „Evropska unija, Rusija i Sjedinjene Američke Države u očima građana Srbije: Predstave i preferencije građana Srbije od 19 do 35 godina”, nav. delo, str. 5.

throughout 2014, which can be explained by South Stream, Military Technical Cooperation Agreement (MTCA), Putin's visit and the Crimean gambit (as the first major jump can be seen after April 2014). The subsequent drop can once again be explained by the South Stream fiasco. The next significant jump can be observed after July 2015, which can be explained by Russia's veto of the Srebrenica genocide resolution at the UN and the next leap up to the peak of 72% is suggested to be Sergei Lavrov's visit to Belgrade for an Organisation for Security and Cooperation in Europe conference, at which he once again mentioned the 'NATO aggression against Yugoslavia' and the 'Kosovo tragedy'.⁴⁵

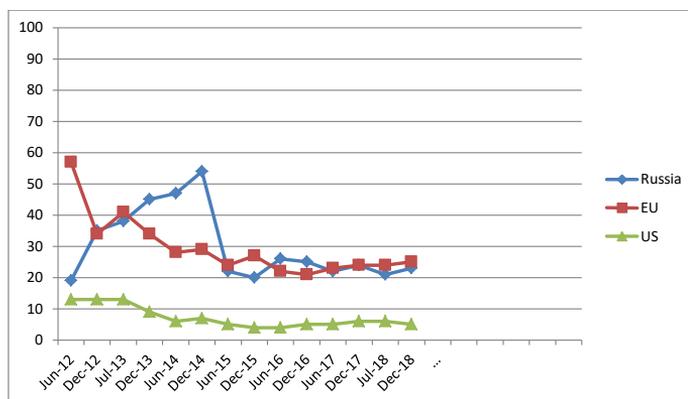
Chart 1. General impression⁴⁶

A similar pattern can be observed in regards to the perception of Russia as Serbia's donor began to rise from June 2012 until it reached its peak in December 2014, rising above the EU, with the US at the very bottom. This pattern may be explained by Russia providing \$800 m state export credit for modernisation of Serbia's railway system (January 2013), \$500 m loan for balancing Serbia's economy (April 2013), Strategic Partnership Declaration (May 2013), opening of RISS (October 2013), Military Cooperation Agreement (November 2013), Putin's visit and MTCA (October 2014), as well as all of the South Stream-related euphoria. And it was in December 2014 when the South Stream project was cancelled, which may explain the subsequent drop to the same level as the EU.

⁴⁵ "Foreign Minister Sergei Lavrov's remarks at the 22nd OSCE Ministerial Council", Rusemb, 2015, p. 3.

⁴⁶ „Evropska unija, Rusija i Sjedinjene Američke Države u očima građana Srbije: Predstave i preferencije građana Srbije od 19 do 35 godina”, nav. delo, str. 34.

Chart 2. Top donors to Serbia⁴⁷

Moreover, when it comes to governance models for Serbia, Russia also has a high appeal, generally coming in the top three alongside Switzerland and Germany, with the US at the very bottom.⁴⁸ However, Russia generally scores below EU and US when it comes to the standard of living and quality of life.^{49,50} As a result, Russia also loses out to the US as a potential destination for relocation.⁵¹ This can be explained by the fact that while many Serbians admire Russia and dislike the US as the chief NATO state, the economic reality, the Euro-integration process underway, geographic proximity of the EU and predominance of the English language over Russian have resulted in pragmatism over ideology. In addition to this, Russia also trails behind the EU and US when it comes to freedom of media, freedom of speech and criticism of authority,⁵² all of which have been central themes in the recent nationwide anti-government demonstrations.

⁴⁷ „Evropska orijentacija građana Srbije: Ispitivanje javnog mnjenja (decembar 2019. godine)”, Ministarstvo za evropske orijentacije, 2018.

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ „Evropska unija, Rusija i Sjedinjene Američke Države u očima građana Srbije: Predstave i preferencije građana Srbije od 19 do 35 godina”, nav. delo, str. 17.

⁵⁰ “Public Opinion Poll: Euro-Atlantic Integration and Dialogue Between Belgrade and Pristina”, op. cit., p. 15.

⁵¹ „Evropska unija, Rusija i Sjedinjene Američke Države u očima građana Srbije: Predstave i preferencije građana Srbije od 19 do 35 godina”, nav. delo, str. 14.

⁵² „Evropska unija, Rusija i Sjedinjene Američke Države u očima građana Srbije: Predstave i preferencije građana Srbije od 19 do 35 godina”, nav. delo, str. 21.

Ideas-based PD

Speaking of brands, Vladimir Putin is the ultimate brand in Serbia – his images can be seen everywhere from newspapers in kiosks to mugs and t-shirts in souvenir shops to walls in corporate offices. As explained by Dragan Vučićević, the owner of the country's leading tabloid, *Informer*: 'Our usual daily circulation is 120,000... When I have Putin calendars, we sell 250,000... If I had put Catherine Ashton or Juncker on calendar, I don't think I would sell even 12 copies'.⁵³ This is a perfect example of what Nicholas Cull has referred to as ideas-based PD whereby 'an idea, once cut free from its point of origin, is passed along peer-to-peer networks and reproduced in the traditional media'.⁵⁴ Moreover, much like in cross-selling, Putin becomes associated with Russia and vice versa, and one sells the other. Politically-minded citizens create Putin memes and pass them along through social media, while business-minded citizens name their vodka after Putin and sell merchandise with his image and Russia-related imagery. It is a mixture of selfless ideology and self-serving pragmatism, and all of this is happening without any intentional input from the Russian side and is the best type of PD today.

Many Serbian politicians also take part in this ideas-based PD model. In fact, the unique feature of Serbia's current political scene is that many politicians compete with each other in pro-Russian rhetoric and race to take a photograph with Vladimir Putin or his associates at every opportunity. However, this is done first and foremost to attract the conservative general public – bulk of the electorate. Hence, most of them rather feed off the attraction for Russia more than they generate it, but that is not to say that the latter does not occur. For instance, it can be observed that Russia scores roughly the same as the US as a destination for work and education,⁵⁵ which can be explained by a variety of factors such as Russian politicians always being met by the highest-ranking politicians on their visits to Serbia and Vučić's own daughter studying at the Russian Embassy's school, among other things.

However, speaking of the 'pro-Russian' political parties, only the Serbian Radical Party (SRS) can be considered a somewhat significant force since the 2016 parliamentary elections which has occasionally lobbied initiatives that would be of some benefit to Russia (e.g. joining the Collective Security Treaty Organisation). Dveri's political future and credibility among the public has been undermined by Boško Obradović's participation in the Alliance for Serbia alongside Dragan Đilas, as well as dubious reshuffling within his party.

---

⁵³ "In Balkans, Britain rejoins battle for influence", Politico, 30th March 2018.

⁵⁴ Nicholas Cull, "Public Diplomacy: Taxonomies and Histories", op. cit., p. 49.

⁵⁵ „Evropska unija, Rusija i Sjedinjene Američke Države u očima građana Srbije: Predstave i preferencije građana Srbije od 19 do 35 godina”, nav. delo, str. 12.

As for the ‘Russian’ parties making an allusion to association with Russia in one way or another, most of them are simply using the pro-Russian sentiment prevalent among the general public in an attempt to gain political power and do not have any real influence (one of them used to be a dating agency).

Top officials of the ruling Progressive Party of Serbia (SNS), which dominates the parliament, have generally presented themselves as more or less pro-Russian. When Nikolić was the president he was always keen to give Sputnik his endorsement and would visit every major Russian event. *Ruski Dom* has always been frequented by the likes of SNS-friendly Nenad Popović and their 85th anniversary concert, which took place in November 2018 in one of Belgrade’s largest venues, Sava Centre, was opened by the Prime Minister Ana Brnabić. However, when it comes to the political reality SNS generally toes the neo-Titoist line of balance between Russia and the West and seldom allows for that balance to be significantly tipped over in favour of the former.

Having highlighted the role of ROC it is necessary to mention the SOC. No visit of a Russian official to Serbia (or any Russian-organised event) goes without meeting a representative of SOC. Widely publicised symbolic moments such as Patriarch Irinej’s endorsement of the Russian president, Russia and even Gazprom⁵⁶ have certainly contributed to creating a favourable environment taking into account his authority and credibility among the Orthodox Christian majority. On par with its Russian counterpart SOC has been one of the most consistent pro-Russian voices in Serbia. Speaking of those with authority among the Serbian public, one has to mention Russia-friendly voices among Serbia’s celebrities – the likes of director Emir Kusturica and actor Miloš Biković – who are happily promoting themes which coincide with the Russian narratives to their audiences. They often combine the aforementioned historical themes – especially NATO bombing of Yugoslavia, which they were both affected by – with the cultural dichotomy of ‘Russia + Serbia vs the West’. Both Kusturica and Biković appeal to a wide range of age groups. With the former recently named an advisor to the President of Republika Srpska and the latter having a major following among the younger segments of the public (1 million followers on Instagram alone), they both have a lot of potential for generating more pro-Russian attitudes in Serbia for years to come.

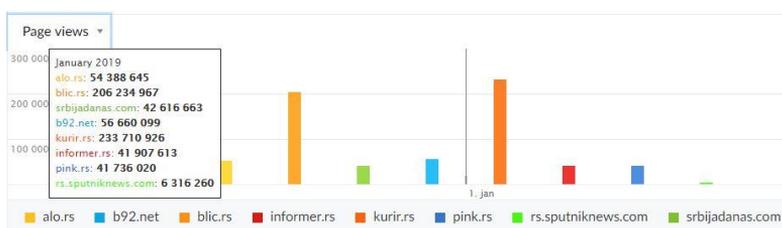
Moving on to once numerous local news portals, organisations and associations mentioned in the 2016 CEAS report (e.g. Centre for Strategic Alternatives; Facebookreporter; Resu.rs; Senica etc.), much like RISS and *Ruski Ekspres*, many of them either no longer exist or are semi-active, run on an ad-hoc basis due to the lack of financial funding. Many of these are commercial projects and survive off adverts, donations and/or enthusiasm. The most

---

⁵⁶ Personal observation, 2019.

active are Srbin.info, Fakti, News-Front, Srpska.ru, Vostok.rs, Koreni.rs and IN4S (which is actually based in Montenegro). We have generated a chart for January 2019 showing the top five online news portals in Serbia (*Kurir*, *Blic*, *B92*, *Alo*, *Srbija Danas*) and the most popular Russian/pro-Russian websites as per CEAS report by page views (Chart 3). From this chart one can clearly see that only Pink and Informer can compete with the top news websites, the likes of *Kurir* and *Blic* (over 200 million views each), with Sputnik trailing far behind with only 6.3 million views. As for the rest of the Russian/pro-Russian news portals, they have not even made it into the top-100,⁵⁷ meaning that their reach is insignificant and hence so is any major potential in terms of generating pro-Russian attitudes.

Chart 3. Online news portals by page views in January 2019 ⁵⁸

As for Serbia's mainstream media, its role in the PD mechanism is merely that of the messenger – presenting Russia-related narratives to the audience. Serbian public discourse on Russia is generally dominated by *kategoričnost* (categorical thinking) and *pojednostavljanje* (simplification) and is manipulated by various parts of the elite with two ideologically opposing camps being the pro-Russian, to whom Russia is *zaštitnica* (defender), *stariji brat* (big brother) and *spas* (salvation), as per traditional Slavophile/Orthodox discourse, and anti-Russian, to whom Russia is *izvorište svih zla* (source of all evil), as per Western MSM discourse.⁵⁹ The discourse promoted by either side generally lacks rationality and is rather dominated by emotion – *primitivno neumestno rusofiljstvo* (primitive out-of-place Russophilia) or *primitivna arogantna ruso-*

⁵⁷ “Domains (Generated graphs)”, Gemius, 2018.

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ Jovanović, Miroslav, „Dve Rusije: o dva dominantna diskursa Rusije u srpskoj javnosti”. In: ISAC, *Treći izveštaj projekta praćenja rusko-srpskih odnosa*, ISAC, Belgrade, 2016, pp. 3 & 35–6.

fobija (primitive arrogant Russophobia).⁶⁰ While both sides are generally given voice in the media to argue their point of view on prime time talk shows, when it comes to news on the most popular TV channels such as RTS/RTV, Prva, Pink and O2, they have no interest in promoting Russia any more than the EU or US, and with N1 becoming more mainstream and American and European shows dominating over trace Russian media content, fairly soon the balance will start tipping in the pro-Western direction in the absence of a Russian TV station.

CONCLUSION

All in all, Russia's PD mechanism in Serbia consists of various Moscow-directed and independent agents. There are indeed a number of Russian state institutions involved in the process, but their input has been rather low and their output even lower. There is no coherent Listening procedure in place. The Advocacy component went into a nearly-dormant state under Chepurin and had to mainly rely on occasional visits of officials from Moscow. Russia's Cultural diplomacy has been relying on the same old historical themes without offering anything new for the younger generations and Exchange diplomacy has also been fairly unremarkable. The absence of a Russian Serbian language TV channel is going to continue keeping Russia far behind its competitors in terms of the International broadcasting component.

PD-by-deed and ideas-based PD agents have proven to be more efficient than their traditional counterparts. Apart from RSHC and RHM, most of them are commercial and non-governmental (albeit often with ties to Kremlin), with ROC and Gazprom Neft-NIS being the most consistent. Utilisation of Russia-friendly personalities, the likes of Kusturica and Biković, and import of mass culture products such as 'The Balkan Line' and 'Masha and the Bear' have been the most innovative strand of Russia's PD. However, unless there is a constant flow of Russian mass culture products onto the Serbian entertainment market, which is currently dominated by American, European and Balkan products, Moscow will not be able to cultivate future generations of Serbians in the pro-Russian direction. Historical and religious narratives may work for the time being, but the emerging post-1999 generations may no longer be as recipient to the themes of 'NATO aggression' and 'Orthodox brotherhood'. After all, there are several nations which combine their Orthodox Christian traditions with pro-Western attitudes and NATO membership.

Moreover, Putin's foreign policy and military gifts, as well as his own persona, may have generated additional affinity among the Serbian public in the

---

⁶⁰ *Ibid.*, pp. 37–39.

recent years. Nevertheless, Putin is not going to live forever and Russia needs 'internal victories' (e.g. economic growth, increase in standard of living etc.) to make itself attractive in more concrete terms.⁶¹

All in all, Russian PD efforts in Serbia had reached their peak in 2016, but have since decreased as many of the organisations mentioned in the CEAS report have either been shut down (e.g. RISS) or become inactive/semi-active (*Ruski Ekspres*) due to lack of funding. Most important of all, the main themes and narratives relied upon are those of the past and there will be no progress in this area until Moscow finally decides to drop the old *matryoshkas* and *bala-laikas* approach for technological breakthroughs and other modern themes, as well as progress in more concrete domains as mentioned above. Taking into account the fact that Russia's current foreign policy is driven primarily by pragmatism and considerations of short-term gain it is unlikely that they will either reform or intensify their PD efforts anytime soon. Hence, while Russophilia is still widespread in Serbia in 2019, this may not be the case in 2039.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Atlagić Siniša, "K voprosu ob imidzhe Rossii zarubezhom". *Filosofskiy zhurnal*, 8/1, 2015, pp. 106–119.
- [2] Bechev Dimitar, *Rival Power: Russia in Southeast Europe*, Yale University Press, Yale, 2017.
- [3] Bondarev Nikita, "Rossiya na Balkanah hodit kak lunatik", *Kreativnaya Diplomatiya*, 13th August 2019. Available from: http://picreadianalitika.ru/bondarev?fbclid=IwAR2caHLjqQ17DqoR2FAX6NOECf0IQbtOV43fhqtR71eJArLD-KKaan85S_c (Accessed on 24th August 2019).
- [4] "Eyes Wide Shut", CEAS, 2016. Available from: <https://www.ceas-serbia.org/en/ceas-publications/4869-eyes-wide-shut> [Accessed on 24th August 2019]
- [5] „Evropska unija, Rusija i Sjedinjene Američke Države u očima građana Srbije: Predstave i preferencije građana Srbije od 19 do 35 godina”, CEAS, 2016. Available from: https://www.ceas-serbia.org/images/2015-i-pre/CEAS_2016__ipsos_srp.pdf (Accessed on 24th August 2019)
- [6] "Public Opinion Poll: Euro-Atlantic Integration and Dialogue Between Belgrade and Pristina", CESiD & CEAS, 2018. Available from: <https://www.ceas-serbia.org/en/ceas-publications/7725-ceas-new-comprehensive-research-public-opinion-poll-euro-atlantic-integration-and-dialogue-between-belgrade-and-pristina> (Accessed on 24th August 2019)

---

⁶¹ Siniša Atlagić, "K voprosu ob imidzhe Rossii zarubezhom". *Filosofskiy zhurnal*, 8/1, 2015, p. 117.

- [7] Cull Nicholas, "Public Diplomacy: Taxonomies and Histories", *ANNALS/AAPSS*, 616, 2016, pp. 31–54.
- [8] "Domains (Generated graphs)", Gemius, 2018. Available from: <https://rating.gemius.com/rs/tree/32> (Accessed on 24th August 2019).
- [9] "88% Srba želi rusku TV u Srbiji", IN4S, 2016. Available from: <https://www.in4s.net/88-srba-zeli-rusku-tv-u-srbiji/?lang=lat> (Accessed on 24th August 2019)
- [10] Jovanović Miroslav, „Dve Rusije: o dva dominantna diskursa Rusije u srpskoj javnosti”. In: ISAC, *Treći izveštaj projekta Praćenja rusko-srpskih odnosa*, ISAC, Belgrade, 2016, pp. 35–42.
- [11] Rossiysko-Serbskiy Gumanitarniy Tsent, MCHS, 2019. Available from: <https://www.mchs.gov.ru/activities/international/Rsgc> (Accessed on 24th August 2019).
- [12] "Serbia: Television", Media Landscapes, 2019. Available from: <https://medialandscapes.org/country/serbia/media/television> (Accessed on 24th August 2019).
- [13] "Serbia: Print", Media Landscapes, 2019. Available from: <https://medialandscapes.org/country/serbia/media/print> (Accessed on 24th August 2019).
- [14] „Evropska orijentacija građana Srbije: Ispitivanje javnog mnjenja (decembar 2019. godine)”, Ministarstvo za evropske orijentacije, 2018. Available from: <http://www.mei.gov.rs/srp/informacije/javno-mnjenje/> (Accessed on 24th August 2019).
- [15] Milić Jelena, "Russification of Serbia". *New Eastern Europe*, Sept–Oct, 2014, pp. 94–102.
- [16] „Balkansku među za pet dana videlo više od 50.000 gledalaca”, N2, 2019. Available from: <https://n2.rs/kultura/balkansku-medju-za-pet-dana-videlo-vise-od-50-000-gledalaca/> (Accessed on 24th August 2019).
- [17] Nye Joseph, "Public Diplomacy & Soft Power", *Foreign Affairs*, Vol. 88, No. 4, 2008, pp. 94–109.
- [18] Nye Joseph, "Get Smart: Combining Hard and Soft Power", *ANNALS/AAPSS*, 616, 2009, pp. 160–163.
- [19] Nye Joseph, *Future of Power*. Public Affairs, Washington 2011.
- [20] Nye Joseph, "Soft Power". In: Cooper, Andrew, Heine, Jorge, Thakur, Rajjeev, (eds), *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*. Oxford: Oxford University Press, 2013, pp. 1–17.
- [21] "In Balkans, Britain rejoins battle for influence", Politico, 30th March 2018. Available from: <https://www.politico.eu/article/balkans-bbc-britain-rejoins-battle-for-influence-russia-soft-power/> (Accessed on 24th August 2019).
- [22] "Putin's Orchestra in Belgrade". *RFE/RL*, 18th September 2017. <https://www.rferl.org/a/balkans-without-borders-putins-orchestra-belgrade/28742773.html> (Accessed on 24th August 2019).
- [23] „Balkanska međa privukla hiljade gledalaca u Srbiji i Rusiji”, RTRS, 2019. Available from: <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=331337> (Accessed on 24th August 2019).

- [24] „U Srbiji 84,6 odsto pravoslavaca“, RTS, 2013. Available from: http://www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/u-srbiji-84-6-odsto-pravoslavaca_372425.html (Accessed on 24th August 2019)
- [25] *'Foreign Minister Sergei Lavrov's remarks at the 22nd OSCE Ministerial Council', Rusemb, 2015.* Available from: <https://www.rusemb.org.uk/fnapr/5331> (Accessed on 24th August 2019).
- [26] Szpala Marta, "Russia in Serbia: soft power and hard interests", OSW, 2014. Available from: <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2014-10-29/russia-serbia-soft-power-and-hard-interests> (Accessed on 24th August 2019).
- [27] "Serbian ambassador calls for more Russian 'soft power' in the Balkans", TASS, 2016. Available from: <https://tass.com/world/913699> (Accessed on 24th August 2019)
- [28] "Russia's low-cost influence strategy finds success in Serbia", Washington Post, 3rd October 2018. Available from: https://www.washingtonpost.com/world/europe/russias-low-cost-influence-strategy-finds-success-in-serbia--with-the-help-of-fighter-jets-media-conspiracies-and-a-biker-gang/2018/10/03/49dbf48e-8f47-11e8-ae59-01880eac5f1d_story.html (Accessed 24th August 2019)]

Ernest A. Reid

JAVNA DIPLOMATIJA MOSKVE I RUSOFILSTVO U SRBIJI 2012–2019.

Apstrakt

Rusofilstvo u Srbiji nije nova pojava. Ipak, njegov prividan porast posljednjih godina postao je „vruća tema“ i među politolozima i među entuzijastima. U ovom radu autor nastoji da identifikuje niz proruskih aktivnosti javne diplomatije u Srbiji i njene glavne aktere. Glavni zadatak je da se utvrdi da li je Moskva zapravo glavni katalizator spomenutog fenomena ili postoje i drugi važni faktori. Da bismo svojoj analizi dali teorijsko utemeljenje poslužiće mo se konceptualnim okvirom Džozefa Naja i Nikolasa Kala.

Ključne reči

Rusofilstvo, Rusija, Srbija, javna diplomatija, meka sila, politike pamćenja.

Dušan Čorbić*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske**

Apstrakt

Sveobuhvatno razumevanje istorijskih tokova i aktuelnih dešavanja u Republici Turskoj neminovno iziskuje uvid u razvoj najstarije i najstabilnije političke stranke u ovoj zemlji. Cilj ovog rada je da pomoću kauzalnog zaključivanja pruži objašnjenje trenutnog stanja i problema sa kojima se suočava Republikanska narodna partija (CHP). Otuda, u radu će se prikazati nastanak i ideološko etabliranje CHP-a u kontekstu turbulentnih istorijskih kretanja u Turskoj tokom XX i početkom XXI veka. U pogledu savremenih dešavanja na unutrašnjem i međunarodnom planu, analiziraće se položaj i uloga stranke u političkom sistemu ove države. Hronološkim prikazom evolucije CHP-a indirektno se ukazuje na složenost turskog političkog sistema i uticaj koji je ova stranka imala u stvaranju i razvoju istog.

Ključne reči:

CHP, Republika Turska, kemalizam, Kemal Ataturk, AKP

UVOD

Republikanska narodna partija (tur. *Cumhuriyet Halk Partisi*, u daljem tekstu CHP) u Turskoj nije jedini primer stranke koja je stvarala državu, ali je svakako jedna od najdugovečnijih i najprepoznatljivijih partija te vrste. Proistekla

---

* dusancorbic@gmail.com

** Rad je nastao u okviru projekta „Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu“, br. 179076.

iz manjih grupacija nacionalističke provenijencije iz perioda Rata za nezavisnost, CHP će biti među glavnim institucionalnim polugama za stvaranje moderne države. Preciznije, ona će postati nosilac kemalizma kao glavne državne ideologije, a samim tim simbol Ataturkovog republikanizma i modernizujućih tendencija.

U prvoj fazi postojanja Republike moć stranke je bila neograničena, budući da je na čelu sa neprikosnovenim liderom Kemalom Ataturkom bila jedina stranka političkog sistema¹ i kao takva izjednačena sa državom. CHP je predstavljala mesto gde su se stvarali novi kadrovi koji će obavljati važne državne funkcije, razvijani u duhu vodeće kemalističke ideje. Tako je partija postala mesto iz kojeg je širena kemalistička doktrina i još više besmrtnost Ataturkovog lika i dela.

S tim u vezi, struktura rada pratiće dati hronološki sled koji obuhvata ideološko stasavanje osnivača Republike i stranke Kemala Ataturka u okviru mladoturskog pokreta. Nakon početnog perioda dominacije CHP kao sistemske stranke, biće predstavljeno hladnoratovsko razdoblje koje je unelo važne promene rušeći postojeći jednostranački sistem. Reč je o turbulentnom vremenu obeleženom dubokim socijalnim i ideološkim rascepima i, kao vrhunac takvog stanja, čestim vojnim udarima. U tom kontekstu treba posmatrati delovanje i ulogu znatno oslabiljene, u odnosu na prvobitni period CHP.

Najradikalnijim vojnim udarom iz 1980. godine CHP je zabranjena pa se ta godina uzima kao važna prekretnica ne samo stranačke istorije, već i kao događaj koji je usmerio dalji tok političkih dešavanja u zemlji. Tokom poslednje decenije dvadesetog veka grupa istaknutih bivših članova na čelu sa Denizom Bajkalom (tur. *Deniz Baykal*) obnoviće rad ove stranke. Nakon izraženog partijskog pluralizma devedesetih godina usledila je nova faza turske politike obeležena dominacijom Partije pravde i razvoja (tur. *Adalet ve Kalkınma Partisi*, u daljem tekstu AKP) i izdvajanjem CHP-a kao glavne opozicione stranke, što će u radu biti posebno analizirano.

U skladu sa izloženim u nastavku rada problematizovaće se uloga i uticaj kemalističke CHP u procesu stvaranja i razvoja Republike Turske. Indirektno, prikazaće se širi kontekst razvoja političkog sistema Turske uključujući vojne udare i uticaj vojske, ali i druge političke aktere koji su ključno determinisali taj razvoj.

MLADOTURSKI POČECI MUSTAFE KEMALA

U atmosferi potpune nemoći i iscrpljenosti Osmanskog carstva javile su se brojne grupacije zasnovane na reformatorskim idejama sa ciljem preporoda

---

¹ Uz kratko postojanje dve stranke o kojima će u nastavku biti više reči.

„Bolesnika sa Bosfora”. Ubrzo će se izdvojiti grupa mladoturaka² kao najznačajniji reformatorski pokret okupljen u okviru Komiteta jedinstva i progresa (tur. *İttihat ve Terakki Cemiyeti*). Mladoturci se nisu zalagali za ukidanje monarhije, već za uspostavljanje ustavne monarhije i vraćanje Ustava iz 1876. godine. Njihov cilj je bio stvaranje osmanske nacije utemeljene na principu osmanizma, a ne islama koji je odbacivao veliki broj nemuslimanskog stanovništva. Međutim, bilans revolucije iz 1908. godine, kojom su mladoturci preuzeli vlast, bio je daleko od pozitivnog. Oni su doveli do kraja propast osmanske imperije, počinivši masovna ubistva sopstvenog, nemuslimanskog stanovništva.³

Još kao mlad oficir Mustafa Kemal⁴ je pristupio mladoturskom pokretu, podržavši njihove ideje za reformom Carstva kao jedini način opstanka izmučene imperije. Ipak, nakon što su Enver paša (tur. *Enver Paşa*), Džemal paša (tur. *Cemâl Paşa*) i Talat paša (tur. *Talât Paşa*) preuzeli potpunu kontrolu nad mladoturskim pokretom, Kemal je počeo da kritikuje njihove aktivnosti. Smatrao je da oni kao oficiri ne bi trebalo da se mešaju u politiku s obzirom na to da nemaju dovoljno iskustva i sposobnosti za uspešno vođenje države. Zbog toga je ubrzo došao u sukob sa vođstvom pokreta, a naročito sa moćnim ministrom rata Enver pašom. Zbog svog javnog istupanja postavljen je za vojnog atašea u Bugarskoj, što je zapravo bilo uklanjanje iz središta političkih dešavanja. O sukobu sa Enver pašom govori podatak da je nakon Galipoljske bitke, u kojoj se proslavio kao komandant vojske koja je uspela da porazi savezničke snage, predložio Džemal paši puč protiv Enver paše. S druge strane, znajući za Kemalovu ambicioznost, Enver paša je opstruisao njegovo napredovanje.⁵

Mustafa Kemal nije bio zagovornik ulaska u Prvi svetski rat i kritikovao je podređenost osmanske vojske Nemcima. Međutim, nakon pobeđe na Galipolju, najvećem ratnom uspehu Osmanlija u Prvom svetskom ratu, Kemal je kao komandant osmanskih snaga stekao veliki ugled. Od tada su njegove kritike vođa mladoturskog pokreta nailazile na veći odjek među oficirskim kadrom. To mu je sveukupno donelo ogromnu popularnost koja je došla do

---

² Naziv mladoturci je po imenu emigracijskog časopisa *Mlada Turska* koji je okupljao kritičare sultanove samovlade. Dino Mujadžević, „Vojska i politika u Republici Turskoj”, *Polemos*, 1, 2, str. 214.

³ Živojin Đurić & Vladimir Ajzenhamer, „Politički sistem Turske na razmeđu kemalizma i islamizma”, *Srpska politička misao*, 34, 4, str. 442–443.

⁴ Mustafi Kemal u čast zbog svih zasluga Skupština 1934. godine dodeliti počasno prezime Ataturk (Otac Turaka).

⁵ Andrew Mango, *Atatürk*, John Murray, London, 1999.

izražaja tokom kasnijeg Rata za oslobođenje u kojem mu se pridružio veliki broj poznatih mladoturskih oficira.⁶

Ipak, reformatorske ideje artikulisane u okviru mladoturskog pokreta su definitivno uticale i oblikovale Kemalovu političku orijentaciju. Treba naglasiti da mladoturski pokret nije bio ideološki homogen već je okupljao veliki broj intelektualaca koji su zagovarali određena rešenja kao neophodna u cilju spašavanja zemlje.⁷ U tom kontekstu, na Mustafu Kemala i kemaliste posebno je uticao Zija Gekalp (tur. *Ziya Gökalp*), koji je smatrao da je prevashodni cilj blagostanje i unapređivanje interesa turske nacije.⁸ Uticaj Gekalpa najbolje odslikava njegov predlog sekularizacije verskih sudova, škola i dobrotvornih fondacija,⁹ što je kasnije postao jedan od glavnih aspekata politike modernizacije turske države vođene od strane Kemala Atatürka i CHP-a.

MONOPOL DRŽAVNE STRANKE

Nakon velike pobjede u Ratu za nezavisnost i izbacivanja savezničkih snaga iz Turske, Mustafa Kemal je kao vođa i inicijator pokreta otpora ovenčan herojskom slavom, čime je postao neprikosnoveni autoritet u posleratnoj Turskoj. Koristeći taj legitimitet i popularnost upustio se u novu fazu rata, koja je podrazumevala potpunu redefiniciju turskog društva i države po ugledu na moderne, zapadne zemlje. Prvi koraci u novoj borbi bili su ukidanje sultanata 1922. godine i proglašenje Republike oktobra 1923. godine sa Kemalom kao prvim predsednikom. Svega nekoliko meseci kasnije ukinuta je i poslednja institucija osmanske prošlosti, kalifat. Ove radikalne promene izazvale su bes i nezadovoljstvo konzervativnog dela stanovništva pa će borba sa takozvanim duhovima prošlosti biti glavni izazov po stabilnost mlade Republike.

CHP je stvorena kao institucionalni mehanizam za lakše kontrolisanje države i sprovođenje planiranih reformi. Nastala spajanjem nekoliko patriot-skih grupacija¹⁰ septembra 1923. godine, ona je postala jedan od najvažnijih

---

⁶ Andrew Mango, *From the Sultan to Atatürk*, Haus Publishing Ltd, London, 2009.

⁷ Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2016, pp. 26–27.

⁸ Po Gekalpu je takva nacija prvenstveno kulturološki određena. Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, Routledge, Abingdon, 2009, pp. 20–21.

⁹ Halil Erdemir, *Turkish political history*, Celal Bayar University, Izmir, 2007, p. 62.

¹⁰ Najvažnija među tim udruženjima bila su „Udruženje za zaštitu narodnih prava istočnih provincija”, osnovano u Erzerumu po završetku Prvog svetskog rata, i udruženje „Trakija-Paša Ali” iz Jedrena. Ove organizacije su se ujedinile 1919.

elemenata u zemlji i kanal preko kojeg se sticala moć i uticaj u državi. CHP je zamišljena kao mnogo više od partije, ona je zapravo trebalo da predstavlja „volju nacije” i kao takva je imala misiju da uvede Tursku u red modernih civilizacija. Na govoru u Balikesiru, nekoliko meseci pred osnivanje partije, Ataturk je izjavio da će Narodna stranka¹¹ biti garant nacionalnog jedinstva, a ne stranka koja će promovisati klasne podele.¹² Naročito je indikativan njegov govor sa konferencije u Samsunu 20. septembra 1924. godine:

„Osnovni cilj Narodne stranke, koja je uzela na sebe odgovornost da upravlja zemljom, jeste da stvarno obezbedi spas zemlje i naroda. Ima samo jedan jedini put koji tome vodi, i on je već obeležen: biti prethodnica naroda u učvršćivanju Republike i za odlučno i pobedonosno nastupanje na putu kulture i propoveda, na putu intelektualne i socijalne revolucije”.¹³

Dati kontekst se može uzeti kao relevantan za razumevanje turskog jednostranačkog sistema. Drugim rečima, imajući u vidu konzervativno-islamističku opoziciju Ataturk je smatrao da bi postojanje više partija koje bi reprezentovale interese ovih grupa moglo dovesti do urušavanja nacionalnog jedinstva i napretka po zapadnom obrascu. Ovaj stav Ataturk je zasnivao, između ostalog, i na iskustvu Progresivne republikanske partije (tur. *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*). Osnovana 1924. godine od strane proslavljenih generala iz Rata za nezavisnost¹⁴, ova stranka predstavljala je ozbiljnu opoziciju Kemalu Ataturku i dominaciji CHP-a. Na čelu sa harizmatičnim i proslavljenim generalom Kazimom Karabekiom (tur. *Kâzım Karabekir*), Progresivna republikanska stranka je obećavajući verske slobode okupila konzervativno-islamističke elemente nezadovoljne reformskom politikom vladajuće stranke i njenog neprikosnovenog lidera. Koristeći pobunu šeika Saida (tur. *Şeyh Said*) iz 1925. godine i neuspeli atentat na Ataturka u Izmiru kao izgovor, vlasti su zatvorile ovu stranku pod optužbom da je umešana u te događaje, dok su mnogi članovi i čelnici uhapšeni, pogubljeni ili poslani u izgnanstvo. Drugi slučaj

---

godine u „Udruženje za zaštitu Anadolije i Rumelije” pod vodstvom Mustafe Kemala. Iz ove organizacije će se 9. septembra 1923. godine razviti (Republikanska) narodna partija. Zoran S. Tomić, *Kamal Ataturk – tvorac nove Turske*, Planeta, Beograd, 1939, str. 240.

¹¹ Kasnije će biti dodata odrednica republikanska.

¹² Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, op. cit., pp. 21–25.

¹³ Zoran S. Tomić, *Kamal Ataturk – tvorac nove Turske*, nav. delo, str. 242.

¹⁴ Među članovima Progresivne republikanske partije izdvajaju se, pored Kazima Karabekira, i generali Refet Bele (tur. *Refet Bele*), Fuat Čebesoj (tur. *Fuat Cebesoy*) i Rauf Orbaj (tur. *Rauf Orbay*). S obzirom na istaknutu ulogu koju su imali u Ratu za nezavisnost njihovo odvajanje od glavne kemalističke struje bio je ozbiljan izazov za CHP.

vezan je za osnivanje liberalne Slobodne republikanske stranke (tur. *Serbest Cumhuriyet Fırkası*), čiji je inicijator bio sam Kemal Atatürk. On je namera-
vao da novom partijom, koja će prihvatiti i podržavati republikanski karakter
države i preduzete reforme, relaksira stanje u društvu, naročito onaj deo sta-
novništva koji je bio nezadovoljan autoritarnom vladavinom i neprikosnove-
nom dominacijom CHP-a. Za lidera je izabran bivši premijer i blizak saradnik
Kemala Atatürka – Ali Feti (tur. *Ali Fethi Okyar*). Kontraproduktivno, stranka
je ubrzo postala stecište konzervativnih krugova pa je ukinuta kao pretnja po
vladajući režim. Nakon toga, CHP je legitimisala svoju vlast parolama „Jedna
stranka, jedan narod, jedan vođa” i „Za narod, uprkos narodu”.¹⁵

Suštinski, ovi događaji su označili novu fazu u razvoju CHP-a koja je pod-
razumevala identifikaciju stranke sa državom. Prekretnicu u tom kontek-
stu predstavlja Treći kongres partije održan 1931. godine na kome su utvr-
đeni osnovni principi nacionalne politike koji će februara 1937. godine biti
uključeni u turski ustav pa će Turska biti definisana kao republikanska, na-
cionalistička, populistička, etatistička, sekularistička i revolucionarno-reform-
mistička država.¹⁶ Takođe, memorandum, koji je stranačkom rukovodstvu
podneo Ismet Ineni (tur. *İsmet İnönü*) na Četvrtom kongresu partije 1935. go-
dine, propisivao je da će generalni sekretar stranke biti istovremeno i mini-
star unutrašnjih poslova, dok će guverneri pokrajina biti imenovani za šefove
pokrajinskih odbora CHP-a, čime je trebalo obezbediti efikasno sprovođenje
navedenih principa formiranjem veze između vlade i partijskih aktivnosti.¹⁷
Na taj način je kompletiran proces stranačke identifikacije sa državom.

KEMALIZAM IZMEĐU FAŠIZMA, SOCIJALIZMA I LIBERALIZMA

Adekvatno razumevanje kemalističke doktrine iziskuje sagledavanje istorij-
skog konteksta u kojem se razvijala Turska. Drugim rečima, dati razvoj obu-
hvata uticaj dominantnih ideja tog perioda, socijalizma, liberalizma i fašizma.

---

¹⁵ Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy Islam, Nationalism, and Globalization*, Palgrave Macmillan, New York, 2011, pp. 64–65.

¹⁶ Ovi principi se danas ne tumače kao za vreme jednostranačkog perioda, tako da samo nacionalizam i sekularizam imaju stvarni politički značaj. Takođe, na Trećem partijskom kongresu doneta je odluka o osnivanju „narodnih kuća” sa ciljem proučavanja građana o kemalističkoj ideji i principima. Feroz Ahmad, *The making of modern Turkey*, Routledge, London, 1993, p. 63; Zoran S. Tomić, *Kamal Atatürk – tvorac nove Turske*, nav. delo, str. 242.

¹⁷ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, op. cit., p. 26.

Mada je sistem bio jednostranački, CHP nije odolela tom uticaju pa je postala pluralistička partija u kojoj je delovalo više frakcija utemeljenih na navedenim ideologijama.

Prema Joviću, kemalizam se može odrediti kao doktrina, ali i politički i društveni kult na kojem se temelje identitet i institucionalno-politička struktura moderne turske države. S tim u vezi, CHP je zamišljena kao ujedinjujući pokret koji nadilazi sve ideološke i klasne razlike predstavljajući celokupnu tursku naciju, odnosno levicu i desnicu i centar političkog spektra.¹⁸ Ideološke praznine kemalizma omogućile su da se u CHP-u razviju frakcije inspirisane ključnim ideološkim strujama tog doba.¹⁹

Različita ideološka stanovišta partijskih frakcija imala su suprotna ekonomska i politička rešenja, ali i pogled na spoljnu politiku. Najuticajnija grupa bili su takozvani korporativisti na čelu sa generalnim sekretarom partije Redžepom Pekerom (tur. *Recep Peker*)²⁰, inspirisani nacističkim i fašističkim režimom pod čijim su uticajem porasle totalitarne tendencije u partiji. Peker je zagovarao objedinjavanje partije i države po uzoru na pomenute modele na čelu sa neprikosnovenim vođom. S druge strane, liberali predvođeni Dželalom Bajarom (tur. *Celâl Bayar*)²¹, oslonjeni na angloameričke sile, protivili su se represivnoj politici sekularizacije čime su privukli simpatije konzervativnih krugova. Najzad, socijalistička frakcija predstavljala je intelektualni pokret organizovan oko časopisa Kadro (tur. *Kadro*), na čelu sa Jakupom Karaosmanogluom (tur. *Yakup Kadri Karaosmanoğlu*), Ševketom Ajdemiro (tur. *Şevket Aydemir*) i Burhanom Belgeom (tur. *Burhan Asaf Belge*). Antizapadne orijentacije i oslonjena na SSSR ova grupacija se suočavala sa konstantnim kritikama korporativnog i liberalnog krila partije, usled čega je zabranjena 1934. godine.²²

---

¹⁸ Dejan Jović, „Turska”, u: Mirjana Kasapović (ur.), *Bliski istok*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2016, str. 357–358.

¹⁹ Kao ideološko polazište za definisanje kemalizma uzima se čuveni Ataturkov govor *Nutuk* sa prvog stranačkog kongresa 1927. godine. Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, Routledge, Abingdon, 2014, pp. 112–113.

²⁰ Ismet Ineni, drugi najuticajniji čovek u zemlji, bio je najbliži ovoj ideološkoj struji.

²¹ Predsednik vlade 1937–1939. i predsednik države od 1950. do puča 1960. godine. Osnivač Demokratske stranke koja će 1950. godine smeniti CHP sa vlasti.

²² Ajdemir i Belge su bili članovi Turske komunističke partije. Ajdemir je studirao na Moskovskom univerzitetu i bio je uhapšen u Turskoj pod optužbom za širenje marksističkih ideja. Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy Islam, Nationalism, and Globalization*, op. cit., pp. 60–62.

Sam Ataturk je bio pragmatik i nastojao je da stvori sistem oslobođen datih ideoloških antagonizama. On se pre smrti distancirao od antiliberalnog krila smenivši Pekera i Inenija i postavljaajući Dželala Bajara za novog premijera 1937. godine. Time je nakratko okončana dominacija ove frakcije u partiji. Ipak, 1938. godine Ataturk umire, a za novog lidera države i stranke biva izabran upravo Ismet Ineni. Na vanrednom kongresu stranke Ineni je imenovan za „stalnog predsedavajućeg“, dok je Ataturk proglašen „većitim vođom“ (tur. *Ebedi Şef*). Nedugo nakon toga Ineni je usvojio i titulu Nacionalnog šefa (tur. *Millî Şef*) po ugledu na nacistički, odnosno fašistički model. Liberalno krilo Dželala Bajara je potpuno marginalizovano i on će sa grupom istomišljenika kasnije osnovati Demokratsku stranku (tur. *Demokrat Parti*). Ineni je u međuvremenu ojačao svoju vlast udruživanjem sa armijskim vrhom i dugogodišnjim načelnikom generalštaba Fevzijem Čakmakom (tur. *Fevzi Çakmak*), pa će vojska u narednim decenijama postati nezaobilazan i dominantan faktor turske politike. Takođe, ekskomunicirani generali iz Progresivne republikanske partije vraćeni su na političku scenu kao poslanici CHP-a.²³ Tako je korporativno krilo preuzelo potpunu kontrolu nad strankom marginalizujući pripadnike protivničkih frakcija.

DETRONIZACIJA VLADAJUĆE STRANKE

Pobedom savezničkih snaga u Drugom svetskom ratu, u kojem je Turska bila neutralna, promenjena je celokupna geopolitička slika sveta. U novim hladnoratovskim okolnostima Turska se približila zapadnom bloku zemalja predvođenih SAD, pod čijim je pritiskom bila primorana da krene u proces otvaranja i demokratizacije. S tim u vezi, novembra 1945. godine predsednik Ineni je naveo da je glavni nedostatak turskog političkog sistema nepostojanje opozicione partije, što je bila najava uvođenja višestranačkog sistema.²⁴

Takvu situaciju iskoristila je grupa uticajnih članova CHP-a nezadovoljnih politikom stranačkog rukovodstva. Bivši premijer Dželal Bajar, Adnan Menderes (tur. *Adnan Menderes*), Fuat Koprulu (tur. *Fuat Köprülü*) i Refik Koraltan (tur. *Refik Koraltan*) napustili su stranku i početkom 1946. godine osnovali Demokratsku partiju.²⁵ Na prvim izborima održanim u julu 1946.

²³ Feroz Ahmad, *The making of modern Turkey*, op. cit., pp. 69, 70.

²⁴ *Ibid.*, p. 102.

²⁵ Oni su podneli ultimatum stranačkom rukovodstvu tražeći hitnu primenu demokratskih procedura u vladine i partijske poslove. Nakon što su trojica pomenutih članova isključeni iz stranke odlukom stranačkih organa, Dželal Bajar je podneo ostavku na članstvo u partiji. Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy Islam, Nationalism, and Globalization*, op. cit., p. 69.

godine CHP je odnela ubedljivu pobjedu osvajajući 390 od 465 mesta u parlamentu. Demokratska partija, nastala svega nekoliko meseci pre održavanja izbora, nije bila dovoljno dobro pripremljena. Međutim, na sledećim izborima u nešto pravičnijoj izbornoj utakmici Demokratska partija pobeđuje osvajajući čak 84% mesta u parlamentu, ostavljajući CHP sa svega 14% mesta.²⁶

Izbori su označili kraj tridesetogodišnje dominacije CHP-a pokazujući istovremeno veliko nezadovoljstvo autoritarnom politikom i birokratijom koja je postala karakteristika ove stranke. Pritom, treba naznačiti da se program novoosnovane Demokratske partije nije puno razlikovao od programa CHP-a.²⁷ Oni su usvojili šest kemalističkih principa, ali su istakli da će ih tumačiti u skladu sa potrebama vremena. Podsećanja radi, celokupno rukovodstvo nove stranke su bivši istaknuti članovi CHP-a, privrženi Ataturkovom liku i delu, zbog čega je i kemalistička orijentacija stranke bila neupitna. Pokazalo se da je taj programski recept kemalističkog utemeljenja i liberalnog usmerenja bio pun pogodak. Naročitu popularnost ovoj stranci kod konzervativnih slojeva stanovništva donela je politika poštovanja verskih sloboda, što je bila sušta suprotnost radikalnom sekularizmu CHP-a.²⁸

Nakon katastrofalnog poraza, Ismet Ineni je podneo ostavku na mesto predsednika države ustupajući taj položaj starom poznaniku i suparniku Dželalu Bajarju. On više nije bio nepromenljivi šef ni svoje partije budući da je legitimitet morao da dobija na partijskim kongresima. Što se CHP-a tiče, ova stranka je ušla u najteži i najturbulentniji period svog postojanja, suočena sa napadima vladajuće stranke i potrebom ideološke redefinicije zarad približavanja narodu od kojeg se otuđila tokom više decenija jednostranačke dominacije. Demokratska partija je vremenom počela da klizi u autoritarizam, zavedeći cenzuru štampe i otežavajući delovanje drugim političkim opcijama. Kada je vlada počela da liberalizuje versku politiku ukidajući brojne zabrane koje su predstavljale važne tačke turskog sekularnog poretka, stanje je kulminiralo. Oficiri, odranije nezadovoljni politikom vladajuće stranke koja je suzbijala razvoj armije, konačno su intervenisali 1960. godine. Grupa oficira je, pozivajući se na autokratsku i „islamsku” politiku Menderesove administracije, izvršila državni udar uhapsivši premijera Menderesa, predsednika Bajara

---

²⁶ Frank Tachau, “Turkish political parties and elections: Half a century of multiparty democracy”, citirano prema: Vladimir, V. Ajzenhamer & Nataša Jovanović, „Analiza demokracije parlamentarnih izbora u Republici Turskoj 2015. godine sa osvrtom na istorijsku ge-nezu izbornog procesa”, *Srpska politička misao*, 49, 3, str. 197.

²⁷ Upitan koja je razlika između njegove stranke i CHP- a, Bajar je metaforički dve stranke upoređivao sa kuvarima koji se bave pripremanjem halve, tvrdeći da su demokrati oni koji imaju bolji recept i veštinu za pripremanje. Feroz Ahmad, *The making of modern Turkey*, op. cit., p. 109.

²⁸ *Ibid.*, p. 105.

i veći broj istaknutih članova vladajuće stranke.²⁹ Vojni udar iz 1960. godine, u kojem je srušena vlast Demokratske partije, označio je povratak CHP-a, ali i ustoličenje armije kao najmoćnijeg aktera kemalističke Turske. Koketiranje sa verskim elementima bilo je neprihvatljivo za nepopustljive kemaliste u vojsci pa je vlada Adnana Menderesa srušena u krvi.³⁰

Nakon značajne uloge u donošenju izrazito liberalnog ustava 1961. godine, CHP je pod uticajem mladih kadrova u stranci, među kojima se posebno isticao generalni sekretar i budući lider partije Bulent Edževit (tur. *Bülent Ecevit*), počela da menja svoje ideološke pozicije. Nova ideologija, nazvana „levo od centra”³¹, po rečima Edževita, podrazumevala je zalaganje za državu koja služi narodu, a ne obrnuto. Naglasak je stavljen na demokratiji i socijalnoj pravdi čime je ozvaničena nova, levičarska era stranke.³² Takođe, počelo se sa preispitivanjem zvanične spoljnopolitičke orijentacije privrženosti i lojalnosti zapadnim državama na čelu sa SAD.

Imajući u vidu loše rezultate u skoro svim izbornim ciklusima od uvođenja višestranačja, a koji su kulminirali porazom 1965. godine i dolaskom na vlast Partije pravde (tur. *Adalet Partisi*) Sulejmana Demirela (tur. *Süleyman Demirel*), poljuljan je neprikosnoveni uticaj dugogodišnjeg stranačkog lidera Inenija. Kako je Partija pravde bila naslednica ugašenih demokrata, tako je i ovaj poraz bio bolniji za CHP.³³ U takvim okolnostima dolazi do sazrevanja ideje o neophodnosti promene stranačkog rukovodstva, što će rezultovati izborom mladog Bulenta Edževita za novog lidera CHP-a. Na veliko iznenađenje turske javnosti Edževit će poraziti dugogodišnjeg predsednika Inenija na partijskom kongresu 1972. godine i preuzeti lidersku poziciju kao treći predsednik stranke od njenog osnivanja. Pod Edževitovim vođstvom stranka je dodatno razvila i zaokružila svoju levičarsku orijentaciju. Koncept „demokratske levice” postao je sinonim za Bulenta Edževita koji je usmeravao datu ideološku konceptualizaciju. Iako su mnogi kritikovali ovu rekonstrukciju

²⁹ Pelin Telseren Kadercan & Burak Kadercan, "The Turkish Military as a Political Actor: Its Rise and Fall", *Middle East Policy*, 23, 3, p. 90.

³⁰ Menderes je sa dvojicom ministara pogubljen, dok je Dželal Bajar zbog ranijih zasluga osuđen na doživotnu robiju.

³¹ Sarkastičan odgovor suparničke Partije pravde na novu ideološku orijentaciju CHP- a glasio je: „Levo od centra je put ka Moskvi”. Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy Islam, Nationalism, and Globalization*, op. cit., p. 97.

³² Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, op. cit., p. 40.

³³ Partija pravde je apsorbovala najveći deo glasača Demokratske partije. Njihova vlada srušena je nenasilnom vojnom intervencijom 1971. godine poznatom kao „Udar memorandumom”. Živojin Đurić & Vladimir Ajzenhamer, „Politički sistem Turske na razmeđu kemalizma i islamizma”, nav. delo.

stranke kao nespojivu sa duhom kemalizma, CHP je pod vodstvom Edževita temeljnije apsorbirala kemalističke principe usklađujući ih sa novim levičarskim identitetom partije.³⁴

Kao rezultat tih promena izborni rejting stranke je naglo skočio čime je počela da ostvaruje najveći udeo glasova od uspostavljanja višestranačkog sistema. Tako je na izborima 1977. godine CHP osvojila 41% glasova, što je bio istorijski rezultat. Ipak, i pored dobrih rezultata stranka nije uspela da formira jednostranačku vladu, već je zbog prirode izbornog sistema, čiji je nizak cenzus omogućivao marginalnim partijama parlamentarni status, morala da se oslanja na nestabilne koalicione partnere.³⁵

Neočekivan rast popularnosti partije u periodu od 1972. do puča 1980. godine rezultat je pomenute socijaldemokratske platforme koja je odražavala duh vremena i društveno-ekonomske potrebe širih slojeva turskog stanovništva. S druge strane, harizmatični Bülent Edževit je kombinujući svoje levičarsko opredeljenje sa nacionalizmom ključno doprineo tom rastu. U prilog tome ide podatak da je, naredivši 1974. godine kao premijer Turske vojnu intervenciju na Kipar, stekao status nacionalnog heroja ujedinivši po prvi put ogromno biračko telo oko CHP-a.³⁶

U ambijentu izrazite polarizacije, krhke koalicione vlade padale su zbog netrpeljivosti partijskih lidera koji su percipirani kao vlasnici istih.³⁷ Nestabilnost u okviru CHP-a je pojačana postojanjem unutarstranačkih frakcija i netrpeljivosti. Radikalne promene koje je sprovelo novo stranačko rukovodstvo izazvale su negativne reakcije kod konzervativnijeg dela članstva koje je navedene korekcije tumačilo kao odustajanje od izvornog kemalističkog puta. O haotičnom stanju političkog sistema u Turskoj između dva puča, 1971. i 1980. godine, svedoči podatak da je promenjeno deset različitih koali-

---

³⁴ Edževit je umesto ranijeg „levo od centra” počeo namerno da koristi „demokratska levica” za definisanje programa CHP-a. Time je nastojao da se ogradi od asocijacija na socijaldemokratiju koja je, po njemu, bila zapadni proizvod. Imajući u vidu antiimperijalizam kao komponentu novog stranačkog identiteta, ova terminološka korekcija postaje jasnija. Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, op. cit., pp. 90–91.

³⁵ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, op. cit., p. 47.

³⁶ Baskın Oran & Karabekir Akkoyunlu, "Kemalism and the Republican People's Party (CHP)". In: Özyürek E., Özpınar G., Altındış E. (eds.) *Authoritarianism and Resistance in Turkey*, Springer, Cham, 2019, p. 16.

³⁷ O odsustvu unutrašnje partijske demokratije videti više u: Sabri Sayarý, "Political parties", In: Heper M. and Sayarý S. (eds), *The Routledge Handbook of Modern Turkey*, Routledge, Abingdon, 2012, p. 191.

cionih i manjinskih vlada. Pored toga, intenzivirani su nasilni sukobi između levičarskih i nacionalističkih grupacija uz naglo jačanje islamističkih tendencija. Tako je vojni udar iz 1980. godine usledio kao odgovor na date nestabilnosti prouzrokovane visokim stepenom političke fragmentacije.³⁸

PONOVNO RAĐANJE

U atmosferi potpune polarizacije turskog društva usledio je vojni udar 1980. godine koji je radikalno promenio političku scenu u državi. Sve partije, na čelu sa CHP-om i Partijom pravde su ukinute, a njihovi lideri su stavljeni u kućni pritvor sa višegodišnjim zabranama bavljenja politikom.³⁹ Armija je preko Saveta za nacionalnu bezbednost preuzela kontrolu nad vođenjem države instalirajući svoju vladu i donoseći Ustav 1982. godine kojim je proglašena za čuvara ustavnog, kemalističkog poretka, čime je zagarantovan njen uticaj.⁴⁰ Bio je to, po svemu sudeći, preloman trenutak turske istorije koji je presudno usmerio budući razvoj događaja. Kontraproductivno, kemalistički principi (sekularizam u prvom redu), u čije je ime vojska intervenisala, postaće žrtve rastućih islamističkih tendencija kojima je puč i vojni režim ulio dodatnu snagu.⁴¹

Nakon gašenja CHP-a leвица se podelila na Narodnu partiju (tur. *Halkçı Parti*) i Socijaldemokratsku stranku (tur. *Sosyal Demokrasi Partisi*), koje će se 1985. godine spojiti u Socijaldemokratsku narodnu partiju (tur. *Sosyaldemokrat Halkçı Parti*, u daljem tekstu SHP) na čelu sa Erdalom Inenijem, sinom nekadašnjeg predsednika Turske i lidera CHP-a Ismeta Inenija. Ova stanka je formirana od bivših članova CHP-a pa je smatrana naslednikom Atatürkove partije. Ipak, socijaldemokrati su ubrzo dobili konkurenciju na levom spektru osnivanjem Partije demokratske levice (tur. *Demokratik Sol Parti*, u daljem tekstu DSP) nekadašnjeg premijera i predsednika CHP-a Bulenta Edževita.

---

³⁸ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, op. cit., p. 62; Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy Islam, Nationalism, and Globalization*, op. cit., p. 88.

³⁹ Vodećim političarima poput Edževita, Demirela, Erbakana i Turkeša izrečena je desetogodišnja kazna zabrane. Sulejmanu Demirelu će kazna biti skraćena. On će osnovati Partiju pravog puta i ponovo će se naći u ulozi premijera 1991. godine, a nakon sumnjive smrti Turguta Ozala postaće deveti predsednik Republike Turske.

⁴⁰ Živojin Đurić & Vladimir Ajzenhamer, „Politički sistem Turske na razmeđu kemalizma i islamizma”, nav. delo, str. 456.

⁴¹ Darko Tanasković, *Veliki povratak Turske?*, Službeni glasnik, Beograd, 2015, str. 19–34.

Naime, Edževit je, razočaran u svoje dojučerašnje partijske drugove, odlučio da raskine sa prošlošću odbijajući poziciju lidera ujedinjene levice i osnivajući potpuno novu stranku koja nije pretendovala na nasleđe ugašene kemalističke partije. Međutim, tokom 1992. godine dolazi do obnavljanja CHP-a pod vođstvom Deniza Bajkala (tur. *Deniz Baykal*), da bi 1995. godine proces obnove bio kompletiran fuzijom CHP-a sa SHP-om, čime je započela nova faza u razvoju glavne kemalističke stranke.⁴²

Obnovljena CHP suočavala se sa nizom problema, što se odrazilo i na njene slabe izborne rezultate tokom devedesetih godina. Edževitova DSP postaće najjača partija levog spektra preuzimajući veliki deo SHP-ovih glasova. Glavni problem za CHP bila je ideološka nekonzistentnost i dezorijentisanost u ambijentu izmenjenih okolnosti. S jedne strane, propagirajući sekularni nacionalizam, ona nije mogla da konkuriše strankama sa daleko primamljivijim konceptom tursko-islamske sinteze⁴³. S druge strane, trudeći se da zadrži tradicionalno alevitsko biračko telo i da pridobije kurdske glasove, CHP je stvarala odbojnost kod nacionalističkog biračkog tela. Strahujući da njena politika ne bude percipirana kao borba za interese ovih manjinskih grupacija, stranka nije preduzimala krupnije korake u zaštiti njihovih interesa, čime je gubila naklonost navedenih grupa. Alevitsko stanovništvo, koje čini 10–15% ukupnog stanovništva, usled straha od radikalnog sunitskog islamizma, zaštitu traži u kemalističkom sekularizmu pa su njihovi glasovi tradicionalno vezani za kemalističke partije, prevashodno CHP.⁴⁴ Iz tih razloga, želeći da se

---

⁴² Glavni razlog zbog kojeg je Edževit osnovao novu stranku je nastojanje da izbegne opstrukcije i konstantne izazove po njegovo vođstvo, što je bio slučaj u CHP-u. Tako je Partija demokratske levice (DSP) stvorena po meri samog Edževita kao neprikosnovenog lidera. Zbog desetogodišnje zabrane bavljenja politikom nakon puča 1980. godine, prvi predsednik stranke je *de iure* bila njegova supruga Rahsan Edževit. Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, op. cit., p. 74; Sabri Sayarý, "Political parties", op. cit., p. 188.

⁴³ Alpaslan Turkeš (tur. *Alparslan Türkeş*), oficir, portparol vojnog udara 1960. godine i otac modernog turskog nacionalizma, je kao lider Partije nacionalističkog pokreta prihvatio islam kao neodvojivi deo turskog nacionalnog identiteta. Darko Tanasković, *Veliki povratak Turske?*, nav. delo, str. 34; Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, op. cit., p. 96.

⁴⁴ U izveštajima o stanju ljudskih prava u Turskoj, pored kurdskog problema, navodi se diskriminacija alevita, odnosno njihovog verskog učenja u odnosu na dominantno sunitsko učenje. Aktuelni lider CHP-a Kemal Kiličdaroglu je zbog alevitskog porekla bio meta diskriminacije od strane vladajuće AKP. Murat Somer, "Whither with Secularism or just Undemocratic Laiklik? The Evolution and Future of Secularism under the AKP", in: Talbot V. (ed.), *The Uncertain Path of the*

približi narodu, stranačko rukovodstvo je proklamovalo politiku „anadolijske levice“, što je bio pokušaj redefinisavanja socijaldemokratske perspektive u skladu sa tradicionalnim vrednostima turskog društva koje su uključivale učenja verskih mistika poput Hadži Bektaš Velija. Tim potezom pozivanja na verske autoritete i vrednosti težilo se ublažavanju radikalnog sekularizma kao neodvojivog dela stranačkog programa.⁴⁵

Slabe izborne rezultate CHP-a treba sagledavati i analizirati u svetlu navedenih slabosti, ali i veće uverljivosti desničarskih partija koje su dominirale turskom političkom scenom do kraja devedesetih godina. S jedne strane, Otadžbinska partija (tur. *Anavatan Partisi*), a sa druge, Partija pravog puta (tur. *Doğru Yol Partisi*, u daljem tekstu DYP), osnovane od harizmatičnih i popularnih desničarskih političara Turguta Ozala i iskusnog Sulejmana Demirela, bile su najjače stranke koje su se smenjivale na vlasti. U atmosferi nadmoći desnih partija i podeljenosti levice, CHP je na prvim izborima nakon obnove 1995. godine jedva uspela da pređe izborni cenzus.⁴⁶ Na kraju, stranka je osvojila 10,7% glasova, dok je Edževitova DSP dobila 14,6%, čime se pozicionirala kao najjača stranka levog spektra.⁴⁷

Treba naglasiti da je karakteristika turske političke scene tokom devedesetih godina bio izražen dinamizam, odnosno delovanje više značajnih političkih aktera od kojih nijedan nije imao većinu za formiranje stabilne vlade. Iz tog razloga, kao i zbog ideološke i lične netrpeljivosti stranačkih lidera koalicione vlade su bile nestabilne i kratkotrajne.⁴⁸ Tako je CHP nakon izbora 1995. godine uzela učešća u vladi Tansu Čiler (tur. *Tansu Çiller*), naslednice Demirela na čelu DYP-a, ali se taj savez ubrzo raspao. Važno je pomenuti i dolazak islamističke Partije blagostanja (tur. *Refah Partisi*) na vlast 1996. godine kao događaj koji je imao važne implikacije na dalji tok istorije. Iako je njihova vlast srušena posle nekoliko meseci vojnim udarom 1997. godine zbog ugrožavanja sekularnog poretka, ispostavilo se da je to bio uvod u početak nove

---

'New Turkey', ISPI, Milan, 2015, p. 39; Ihsan Yilmaz, Greg Barton & James Barry, "The Decline and Resurgence of Turkish Islamism: The Story of Tayyip Erdoğan's AKP", *Journal of Citizenship and Globalisation Studies*, 1, 1, p. 57; Mehtap Söyler, *The Turkish Deep State State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, Routledge, Abingdon, 2015, pp. 143–144.

⁴⁵ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, op. cit., p. 118.

⁴⁶ Promenom izbornog zakona nakon puča iz 1980. godine izborni prag je povećan na 10%, što je onemogućilo rad mnogim strankama.

⁴⁷ Vojislav Lalić, *Turska bez Atatürka*, Filip Višnjić, Beograd, 1997.

⁴⁸ *Isto*, str. 54–55.

ere turske politike koju će obeležiti Partija pravde i razvoja (AKP), osnovana upravo od mlađih članova pomenute Partije blagostanja.

Na sledećim parlamentarnim izborima 1999. godine CHP je kažnjena zbog nedostataka svoje politike osvojivši svega 8,7% glasova, našavši se na taj način ispod cenzusa. Pobednik izbora bila je Edževitova DSP koja je osvojila preko 22% glasova.⁴⁹ Kao posledica ovog izbornog poraza Deniz Bajkal je podneo ostavku na mesto predsednika stranke, ali se ubrzo vratio na lidersku poziciju, što je bio pokazatelj njegovog uticaja i neprikosnovenog položaja u partiji.

U međuvremenu, nakon gašenja Partije blagostanja pristalice bivšeg premijera Nedžmetina Erbakana (tur. *Necmettin Erbakan*) osnivače kratkotrajnu Partiju vrline (tur. *Fazilet Partisi*), ali ključni momenat u razvoju islamističke opcije će se desiti 2001. godine formiranjem AKP-a od strane umerenih i proevropskih islamista.⁵⁰ U uslovima pogoršane ekonomske situacije i izneverenih obećanja glavnih sistemskih partija, AKP je sa osvojenih 34% glasova odnela ubedljivu pobjedu na izborima 2002. godine, čime je započela nova faza turske politike. Pritom, CHP je još jedan dobitnik ovih izbora, budući da je sa osvojenih 19,4% glasova postala glavna opoziciona partija. S obzirom na prethodne izbore ovo je bio veliki uspeh. Razlozi za dobar rezultat nisu u uverljivosti i kvalitetu programa i delovanja, već u razočaranju birača ostalim strankama kemalističke provenijencije. Naime, CHP nije bila deo vlasti pa je samim tim bila i najmanje kompromitovana partija iz tog tabora, što je doprinelo da razočarani birači, sekularnih i građanskih stavova, izaberu baš nju. O fijasuku ostalih stranaka govori činjenica da su ključne partije sistema bivših premijera Bulenta Edževita, Mesuta Jilmaza (tur. *Mesut Yılmaz*), Tansu Čiler i Nedžmetina Erbakana ostale ispod cenzusa.⁵¹ Tako se početkom 21. veka turska politička scena kristalizovala etabliranjem AKP-a kao nadmoćnog aktera i

---

⁴⁹ Dejan Jović, „Turska“, nav. delo, str. 363.

⁵⁰ Partija vrline je ubrzo zabranjena pod optužbom da narušava sekularni poredak. Konzervativnije članstvo ugašene partije je osnovalo partiju Saadet, dok je reformsko i umereno krilo formiralo AKP čiji je lider bivši gradonačelnik Istanbula Redžep Tajip Erdogan. Zbog recitovanja stihova koji su označeni kao islamistički i samim tim udar na sekularni poredak završio je u zatvoru. Usled zabrane, koja je kasnije poništena, 2002. godine prvi premijer iz redova AKP-a bio je Abdullah Gul (tur. *Abdullah Gül*), kasniji predsednik Turske. Ümit Cizre, „The Justice and Development Party and the military Recreating the past after reforming it?“ In: Cizre Ü. (ed.) *Secular and Islamic Politics in Turkey: The making of the Justice and Development Party*, Routledge, Abingdon, 2008, p. 162; Darko Tanasković, *Veliki povratak Turske?*, nav. delo, str. 44–45.

⁵¹ Partija demokratske levice (DSP) je kao prvoplasirana na izborima 1999. godine sa osvojenih 22,1% glasova spala na svega 1,2% na izborima 2002. godine. Ovako loš rezultat stranke Bulenta Edževita objašnjava se razočaranošću birača koji su

CHP-a kao jedine preostale alternative konzervativno-islamističkoj koncepciji koju je nudila pobednička AKP.

CHP – POSLEDNJA BRANA KEMALIZMA

U svetlu prethodno navedenog treba posmatrati izborni učinak CHP-a i u narednom periodu. Ona je ostala glavna opoziciona stranka, ali sa daleko slabijim učinkom od AKP-a. Tome je doprinela i uspešna ekonomska politika nove vlade koja je, utičući na rast životnog standarda, stvorila ogromnu bazu lojalnih birača. S druge strane, CHP je patila od starih i hroničnih problema koji su joj onemogućavali konkurentnost na političkoj sceni obeleženoj popularnošću lidera AKP-a Redžepa Tajipa Erdogana (tur. *Recep Tayyip Erdoğan*).

Jedan od ključnih problema sa kojim se kemalistička stranka suočavala je kruta hijerarhija koja je onemogućavala proces unutrašnje demokratizacije i aktivizacije. Od obnavljanja 1992. godine stranka je bila pod potpunom kontrolom Deniza Bajkala, pa je i kadrovska politika bila u znaku lojalnosti lideru. Čak je i procedura za izbor novog predsednika definisana na način koji otežava opoziciju šefu stranke. Da 2010. godine nije izbio seks skandal sa Bajkalom u glavnoj ulozi, on bi verovatno i dalje ostao neprikosnoveni lider CHP-a. Nakon ovog skandala, pod pritiskom javnosti, Deniz Bajkal podnosi ostavku i na njegovo mesto biva izabran Kemal Kiličdaroglu (tur. *Kemal Kılıçdaroğlu*).⁵²

U međuvremenu, vladajuća AKP je krenula u proces razvlašćivanja sekularne duboke države obračunavajući se sa kemalističkim strukturama tradicionalno ukorenjenim u vojsci, pravosuđu, univerzitetima, medijima i među vodećim turskim privrednicima.⁵³ O tome svedoči i izjava predsednika Ustavnog suda Turske 2015. godine da je sudstvo u Turskoj postalo instrument političke osvete.⁵⁴ Koristeći proces evropskih integracija, koje su kao jedan od glavnih uslova zahtevale stavljanje armije pod civilnu kontrolu, Erdogan je započeo obračun sa vojnim strukturama. Inače, vojska je po Ustavu iz 1982. godine postala čuvar kemalističkog poretka sa ovlašćenjima koja su joj davala za pravo da se umeša u politička dešavanja kad god su kemalistički postulati dovedeni u pitanje. Od dolaska na vlast AKP-a odnosi su bili napeti pa je vojska

---

u nedostatku bolje solucije glasali za CHP. Dejan Jović, „Turska”, nav. delo, str. 363.

⁵² Aydin Cingi, *CHP: A Party on the Road to Social Democracy*, op. cit., p. 5.

⁵³ Menderes Çýnar, “The Justice and Development Party and the Kemalist establishment”, In: Cizre Ü. (ed.) *Secular and Islamic Politics in Turkey: The making of the Justice and Development Party*, Routledge, Abingdon, 2008, p. 112.

⁵⁴ Dejan Jović, „Turska”, nav. delo, str. 364.

otvoreno upozoravala da je zbog islamističkih stavova vodećih članova stranke ugrožen sekularni poredak Republike. U tom kontekstu treba posmatrati optužbe za spremanje vojnog udara i masovna hapšenja oficira 2007. (operacija *Ergenekon*) i 2010. godine tokom operacije Malj (tur. *Balyoz Harekâtı*).⁵⁵ Stav CHP-a je, imajući u vidu posledice vojnog udara 1980. godine, bio da vojsci treba svesti pod civilnu kontrolu, pa je stranka najstrože osudila i pokušaj puča u julu 2016. godine.

Dekonstrukcijom ovih „kemalističkih utvrđenja” CHP je preostala kao jedini i glavni bedem kemalizma. Pod novim liderom Kiličdarogluom stranka je pokušala da se reformiše i dopre do šireg biračkog tela. Drugim rečima, prosečan glasač CHP-a je dobro obrazovan, pripadnik srednje klase, sekularno orijentisan, nastanjen u razvijenim, zapadnim i primorskim delovima Turske. Ostale kategorije glasača iz ruralnih krajeva Anadolije obično se opredeljuju za AKP ili Partiju nacionalne akcije (tur. *Milliyetçi Hareket Partisi*). Značajno ograničenje za izborni rejting CHP-a predstavlja relativna homogenizacija kurdskih glasova oko Narodne demokratske partije (tur. *Halkların Demokratik Partisi*) prouzrokovana zaoštavanjem tursko-kurdskih odnosa i razočaranjem određenog dela kurdskih birača u glavne stranke sistema. Na taj način Kurdi, koji čine 15–20% ukupnog stanovništva, konačno dobijaju politički značaj srazmeran svojoj brojnosti. Novo rukovodstvo CHP-a je kao prioritet postavilo upravo približavanje narodu u manje razvijenim i zanemarenim delovima države. Na taj način bi stranka trebalo da zaokruži svoju socijaldemokratsku profilaciju i sruši imidž elitističke partije.⁵⁶

Takođe, proklamovana politika sekularizma predstavlja tačku kojom vladajuća stranka nastoji diskreditovati CHP kod konzervativnih slojeva stanovništva. S obzirom na to da je biračko telo CHP-a izrazito sekularnog opredeljenja, to uveliko sužava manevarski prostor. S tim u vezi, treba navesti da su protesti na Taksimu 2013. godine pokrenuti, između ostalog, zbog namere vlasti da usvoji zakone o abortusu, restrikciji alkohola, što je protumačeno kao udar na sekularni karakter države.⁵⁷ U tom polarizujućem ambijentu CHP mora ostati dosledna izvornim i fundamentalnim principima, a to otežava pridobijanje širih masa osetljivih na islamske vrednosti koje propagiraju konzervativne partije.

---

⁵⁵ Dušan Spasojević, „Uloga vojske u Turskoj kroz istoriju i danas”, u: Aleksandar Raković, Miša Đurković (ur.), *Turska – regionalna sila?*, Institut za evropske studije, Beograd, 2013, str. 44.

⁵⁶ Aydin Cingi, *CHP: A Party on the Road to Social Democracy*, op. cit., pp. 4-10.

⁵⁷ Vladimir, V. Ajzenhamer, *Odnosi Republike Turske i Sjedinjenih Američkih Država tokom decenije vladavine Partije pravde i razvoja (od 2002. do 2012. godine)*, doktorska teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2017, str. 339–340.

Svi izbori do sada su prolazili u znaku dominacije AKP-a iako poslednjih godina postoji tendencija jačanja opozicionog bloka. Na to upućuju lokalni izbori iz 2019. godine na kojima je opozicija odnela pobjedu u gotovo svim većim urbanim centrima.⁵⁸ Posebno je odjeknuo uspeh Ekrema Imamoglua (tur. *Ekrem İmamoğlu*) u Istanbulu, koji je nakon poništenih izbora odneo ubedljivu pobjedu na ponovljenom glasanju u junu 2019. godine. Harizmatičnog Imamoglua mnogi vide kao budućeg lidera kemalista.⁵⁹

Strategija CHP-a danas se svodi na kritiku autoritarnih tendencija Redžepa Tajipa Erdogana finalizovanih prelaskom Turske na predsednički sistem 2018. godine. Kada je reč o kurdskom problemu, stranka je u Izveštaju za 2015. godinu navela da se to pitanje može rešiti jedino kao deo šireg procesa demokratizacije. U Izveštaju se predlaže uspostavljanje Odbora za socijalno pomirenje koji bi uključivao sve političke partije, organizacije civilnog društva, sindikate i ostale zainteresovane aktere. Predlaže se i uspostavljanje „Misije za utvrđivanje istine“ sa pokušajem otkrivanja i priznavanja prethodnih nedela, čime se otvara put ka društvenom pomirenju.⁶⁰

Na kraju, kada je reč o spoljnopolitičkim prioritetima, CHP se zalaže za nastavak evropskog puta Turske, zagovarajući ponovno osnaživanje pregovora sa EU. Stranka je pred izbore 2015. godine predstavila spoljnopolitički program zasnovan na Ataturkovom principu „mir u zemlji, mir u svetu“, što je ujedno bila kritika Erdoganove intervencionističke politike. Međutim, iako kritikuje vladinu politiku mešanja u sirijske poslove sa ciljem promene Asadovog režima, CHP je drugačijeg stava u pogledu nedavnih akcija u Siriji povezanih sa kurdskim pitanjem i migrantskom krizom.⁶¹ Svoj stav stranka temelji na tvrdnji da među migrantima koji ulaze u Tursku ima bivših džihadista koji mogu predstavljati opasnost po bezbednost Turske.⁶² Koristeći činioce koji su doveli do pogoršanja ekonomske situacije i spoljnopolitičkih pro-

---

⁵⁸ Nacionalni savez (tur. *Millet İttifakı*), tj. koalicija predvođena CHP-om i Dobrom partijom (tur. *İyi Parti*) je, pored Izmira i Jedrena, gde ima tradicionalno uporište, odnela pobjedu u Istanbulu i Ankari gde je AKP bila na vlasti skoro dvadeset godina.

⁵⁹ Danijel Belut, *Sultanu se drma presto*, DW, 7. 1. 2020. Dostupno na: <https://www.dw.com/sr/sultanu-se-drma-presto/a-51906848> (pristupljeno 24. 3. 2020).

⁶⁰ Toni Alaranta, „Turkey’s Republican people party and the EU: Preconditions for EU-Turkey relations in the secular-nationalist vision“, *FIIA working paper*, 112, p. 8.

⁶¹ *Ibid.*, p. 9.

⁶² *CHP proposes five-article solution to Idlib standoff with Syria, Russia*, *Hürriyet Daily News*, 4. 2. 2020. Available at <https://www.hurriyetdailynews.com/chp-proposes-five-article-solution-to-idlib-standoff-with-syria-russia-151754> (accessed 24. 3. 2020).

pusta, a samim tim i do pada popularnosti vlade, CHP nastoji da izgradi svoju agendu kao alternativu vladajućoj strategiji pred sledeće izbore.

ZAKLJUČAK

Na osnovu rečenog mogao bi se stvoriti utisak da je ključni doprinos CHP-a bio u periodu stvaranja mlade Republike nakon 1923. godine kada je ova stranka bila faktički poistovećena sa državom. Ipak, time se zanemaruje uloga stranke u hladnoratovskoj eri i njen doprinos razvoju političke kulture u Turskoj. Negujući i zagovarajući kemalističke ideale partija je i nakon uvođenja višestranačkog sistema ostala jedan od glavnih katalizatora reformi i modernizacije Turske.

Posebno je važno naglasiti specifičnost ideološkog razvoja CHP-a budući da je stranka, negujući kemalističke konture stranačkog identiteta, razvila poseban idejni sklop koji odražava turbulentan istorijski put stranke. U procesu ideološkog traganja usvojene su levičarske ideje kao najpogodniji okvir za dalju elaboraciju kemalističkih principa. Bilo je to ključno zarad profilisanja partije s obzirom na to da će, upravo zahvaljujući svojoj istoriji i toj prepoznatljivosti, CHP ostati jedina stalna i stabilna politička formacija u Turskoj. Obnova partije nakon ukidanja 1980. godine i njeno postepeno vraćanje na političku scenu kao najjače opozicione stranke govori u prilog tome.

Današnja situacija i teškoće sa kojima se CHP suočava proizvod su izmenjenih okolnosti i intenziviranih podela u društvu koje otežavaju vođenje konzistentne politike. Umesto toga, stranka je primorana da usklađuje svoje ideološke principe sa nepredvidivom stvarnošću u čemu često žrtvuje jedan deo svojih glasova. U tom kontekstu treba posmatrati izborne rezultate stranke, kao i dominaciju Erdoganovog AKP-a.

Najzad, u pogledu perspektive CHP-a može se reći da će ona u velikoj meri biti diktirana potezima samog Erdogana. S obzirom na osipanje AKP-a i ekonomsku stagnaciju moguće je očekivati jačanje opozicije na čelu sa CHP-om. Lokalni izbori iz 2019. godine to potvrđuju. Ostaje da se vidi da li će opozicija biti jedinstvena i kako će odigrati na vladine pogrešne poteze. U svakom slučaju, pomenuti lokalni izbori indikator su rastućeg nezadovoljstva koje bi moglo dovesti do okončanja dugogodišnje vladavine AKP-a i Erdogana. U tom scenariju, CHP bi nakon više od četiri decenije mogla ponovo da preuzme vlast u Turskoj.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, Routledge, London, 1993.
- [2] Ajzenhamer V. Vladimir & Jovanović Nataša, „Analiza demokratičnosti parlamentarnih izbora u Republici Turskoj 2015. godine sa osvrtom na istorijsku genezu izbornog procesa”, *Srpska politička misao*, 49, 3, str. 189–209.

- [3] Ajzenhamer V. Vladimir, *Odnosi Republike Turske i Sjedinjenih Američkih Država tokom decenije vladavine Partije pravde i razvoja (od 2002. do 2012. godine)*, doktorska teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2017.
- [4] Alaranta Toni, "Turkey's Republican people party and the EU: Preconditions for EU- Turkey relations in the secular-nationalist vision", *FIIA working paper*, 112, pp. 1–11.
- [5] Alaranta Toni, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, Routledge, Abingdon, 2014.
- [6] Belut Danijel, *Sultanu se drma presto*, DW, 7. 1. 2020. Dostupno na: <https://www.dw.com/sr/sultanu-se-drma-presto/a-51906848>, pristupljeno 24. 3. 2020.
- [7] *CHP proposes five-article solution to Idlib standoff with Syria, Russia*, Hürriyet Daily News, 4. 2. 2020. Available at: <https://www.hurriyetdailynews.com/chp-proposes-five-article-solution-to-idlib-standoff-with-syria-russia-151754> (accessed 24. 3. 2020).
- [8] Ciddi Sinan, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, Routledge, Abingdon, 2009.
- [9] Çınar Menderes, "The Justice and Development Party and the Kemalist establishment". In: Cizre Ü. (ed.), *Secular and Islamic Politics in Turkey: The making of the Justice and Development Party* (109–131), Routledge, Abingdon, 2008.
- [10] Cingi Aydin, *CHP: A Party on the Road to Social Democracy*, Friedrich Ebert Stiftung, Berlin, 2011.
- [11] Cizre Ümit, "The Justice and Development Party and the military Recreating the past after reforming it?" In: Cizre Ü. (ed.) *Secular and Islamic Politics in Turkey: The making of the Justice and Development Party* (132–172), Routledge, Abingdon, 2008.
- [12] Đurić Živojin & Ajzenhamer Vladimir, „Politički sistem Turske na razmeđu kemalizma i islamizma”, *Srpska politička misao*, 34, 4, str. 441–466.
- [13] Erdemir Halil, *Turkish political history*, Celal Bayar University, Izmir, 2007.
- [14] Jović Dejan, „Turska”, u: Mirjana Kasapović (ur.), *Bliski istok* (354–371), Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2016.
- [15] Kadercan Pelin Telseren & Kadercan Burak, "The Turkish Military as a Political Actor: Its Rise and Fall", *Middle East Policy*, 23, 3, pp. 84–99.
- [16] Kösebalaban Hasan, *Turkish Foreign Policy Islam, Nationalism, and Globalization*, Palgrave Macmillan, New York, 2011.
- [17] Lalić Vojislav, *Turska bez Ataturka*, Filip Višnjić, Beograd, 1997.
- [18] Mango Andrew, *Atatürk*, John Murray, London, 1999.
- [19] Mango Andrew, *From the Sultan to Atatürk*, Haus Publishing Ltd, London, 2009.
- [20] Mujadžević Dino, „Vojska i politika u Republici Turskoj”, *Polemos*, 1, 2, str. 213–221.
- [21] Oran Baskın, Interviewed by Karabekir Akoyunlu, "Kemalism and the Republican People's Party (CHP)". In: Özyürek E., Özpınar G., Altındış E. (eds.), *Authoritarianism and Resistance in Turkey* (11–18). Springer, Cham, 2019.

- [22] Sayarı Sabri, "Political parties". In: Heper M. and Sayarı S. (eds), *The Routledge Handbook of Modern Turkey (182–193)*, Routledge, Abingdon, 2012.
- [23] Somer Murat, "Whither with Secularism or just Undemocratic Laiklik? The Evolution and Future of Secularism under the AKP". In: Talbot V. (ed.), *The Uncertain Path of the 'New Turkey' (23–49)*, ISPI, Milan, 2015.
- [24] Söyler Mehtap, *The Turkish Deep State State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, Routledge, Abingdon, 2015.
- [25] Spasojević Dušan, „Uloga vojske u Turskoj kroz istoriju i danas”, u: Aleksandar Raković, Miša Đurković (ur.), *Turska – regionalna sila (42–46)*, Institut za evropske studije, Beograd, 2013.
- [26] Tanasković Darko, *Veliki povratak Turske?*, Službeni glasnik, Beograd, 2015.
- [27] Tomić Sv. Zoran, *Kamal Atatürk – tvorac nove Turske*, Planeta, Beograd, 1939.
- [28] Uzer Umut, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2016.
- [29] Yilmaz Ihsan, Barton Greg & Barry James, "The Decline and Resurgence of Turkish Islamism: The Story of Tayyip Erdoğan's AKP", *Journal of Citizenship and Globalisation Studies*, 1, 1, pp. 48–62.

Dušan Čorbić

DEVELOPMENT OF REPUBLICAN PEOPLE'S PARTY (CHP) AND ITS ROLE IN FOUNDING THE REPUBLIC OF TURKEY

Abstract

A comprehensive understanding of historical trends and current events in the Republic of Turkey inevitably requires an insight into the development of the oldest and the most stable political party in this country. The aim of this causal study is to provide explanations for the current situation and the problems Republican People's Party (CHP) is facing. Accordingly, the study will demonstrate how CHP and its ideological principles were established in the context of turbulent historical trends in Turkey during 20th and the beginning of 21st century. The position and the role of this party in the Turkish political system will be analyzed with regard to local and international current events. An overview of CHP's evolution in chronological order directly indicates complexity of the Turkish political system and shows how influential CHP was in its formation and development.

Key words:

CHP, Republic of Turkey, kemalism, Kemal Atatürk, AKP.

Stefan Jojić*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Inicijativa „Pojas i put” – ekonomska i politička dimenzija

Apstrakt

Inicijativa „Pojas i put” obuhvata preko 60 država sa tri kontinenta, koje kroz saradnju sa Kinom nastoje da ostvare ekonomsku i političku korist. Te koristi nastoji da ostvari i inicijator, Kina, čiji su različiti trgovinski, finansijski, politički i bezbednosni interesi sadržani u ideji koja stoji iza pokretanja inicijative. Cilj ovog rada je sagledavanje ekonomske i političke dimenzije inicijative „Pojas i put”, koje podrazumevaju osnovne interese subjekata koji rade na realizaciji inicijative, izazove sa kojima se suočavaju na tom putu, kao i očekivane ekonomske i političke posledice inicijative. Prema rezultatima istraživanja, ekonomska dimenzija inicijative je znatno očiglednije prirode i podrazumeva pitanja kao što su razvoj infrastrukture i posledično razvoj trgovine, pitanja u bliskoj vezi sa ekonomskim rastom Kine, finansijska pitanja i problem unutarregionalnog ekonomskog razvoja Kine. Politička dimenzija „Pojasa i puta” se može sagledati kroz suočavanje Kine sa pritiscima međunarodnog sistema, snaženje njenog uticaja širom sveta i unutrašnje i spoljne bezbednosne interese koje Peking preko inicijative nastoji da ostvari.

Ključne reči:

Pojas i put, Novi put svile, Kina, miroljubiv uspon, 17+1, ekonomija, spoljna politika, bezbednost

---

* stefan.jojic@yahoo.com

UVOD – KINESKI PUT SVILE ZA XXI VEK

Protetkih nekoliko decenija svedočile su impresivnom ekonomskom rastu Kine i, posledično, rastu njenih ambicija u inostranstvu i mogućnosti da takve ambicije servisira. Najveći razvojni poduhvat u istoriji, tokom kojeg je za 25 godina 627.400.000 ljudi izvučeno iz siromaštva života sa manje od 1.25 američkih dolara prihoda dnevno¹, danas poprima nove međunarodne oblike, sa znatno većim opsegom aktivnosti sa spoljnim svetom. Spoljnopolitička varijanta „kineskog sna“ danas podrazumeva ne samo spoljnotrgovinsku dimenziju, koja se godinama ogledala u masovnom izvozu jeftinih proizvoda na svetska tržišta, već i širu ekonomsku i političku pozadinu, koja se najbolje da sagledati kroz sve veći broj regionalnih i globalnih kineskih inicijativa. Najznačajniju inicijativu i onu koja objedinjuje gotovo sve aspekte kineskog opštenja sa spoljnim svetom predstavlja inicijativa „Pojas i put“.

Inicijativa „Pojas i put“ predstavlja revitalizaciju istorijskog Puta svile, kojim se vekovima odvijala trgovina između Evrope, Srednjeg i Dalekog istoka. Inicijativa, koja za jedan od ciljeva ima poboljšanje infrastrukturnih veza između navedenih delova sveta, najavljena je u nekoliko govora najviših kineskih zvaničnika u jesen 2013. godine, najpre kao dve odvojene, ali kompatibilne inicijative – „Ekonomski pojas puta svile“ i „Pomorski put svile za XXI vek“. One su ubrzo objedinjene u inicijativu „Jedan pojas, jedan put“, da bi na kraju bila semantički uokvirena u inicijativu „Pojas i put“ (BRI – the Belt and Road Initiative). O domašajima reinkarnacije istorijski najznačajnije „saoobraćajnice“ najbolje govori podatak da BRI pokriva širok prostor Evroazije i Afrike na kome živi više od 4.400.000.000 ljudi, dok, prema najvišim procenama, očekivana ukupna vrednost poduhvata premašuje dvadeset jedan bilion američkih dolara.² Inicijativa se u delo sprovodi u etapama, kroz više različitih projekata, bilateralno ili multilateralno ugovorenih sa zainteresovanim zemljama, a predviđeni rok za njenu realizaciju je 2049. godina.

Nadležnost i odgovornost za sprovođenje BRI dele Vlada NR Kine, Ministarstvo trgovine, Ministarstvo spoljnih poslova i Nacionalna komisija za razvoj i reformu NR Kine, koji zajedno sa istraživačkim centrima, radnim grupama, kompanijama i bankama rade na implementaciji projekata.³ Ključni doprinos realizaciji ovako sveobuhvatne inicijative, koje je na akciju pokre-

---

¹ Weidong Liu & Michael Dunford, „Inclusive globalization: unpacking China’s Belt and Road Initiative“, *Area Development and Policy*, Vol. 1, No. 3, 2016, p. 5.

² Duško Dimitrijević, „Chinese Investments in Serbia – A Joint Pledge for the Future of the New Silk Road“, *Baltic Journal of European Studies*, Vol. 7, No. 1, 2017, p. 67.

³ Bogdan Goralczyk, „China’s interests in Central and Eastern Europe: enter the dragon“, *European View*, Vol. 16, No. 1, 2017, p. 156.

nula različite segmente kineskog društva, na terenu daju kineske državne firme, naročito one čija je delatnost usmerena na infrastrukturnu izgradnju, dok je finansijska potpora obezbeđena od strane kineskih fondova i njoj bliskih institucija, poput Fonda puta svile i Azijske infrastrukturne investicione banke. Dogovaranje i koordinacija konkretnih projekata sa preko 65 zemalja na novom Putu svile vrši se bilateralno ili multilateralno, kroz neke od platformi zamišljenih kao prateći mehanizmi BRI, kao što su redovni godišnji forumi „Pojasa i puta“ ili okvir za saradnju Kine i zemalja centralne i istočne Evrope (17+1). Angažovanje velikog broja subjekata i mehanizama dovoljno govori o značaju koji BRI ima za donosiocice odluka u Peking, čija je spoljnopolitička agenda u proteklih nekoliko godina znatno podređena realizaciji inicijative.

U zvaničnom dokumentu pod nazivom „Vizija i akcije o zajedničkoj izgradnji Ekonomskog pojasa puta svile i Pomorskog puta svile za XXI vek“ (Vizija), koji su uz podršku vlade 2015. godine usvojila tri pomenuta državna organa zadužena za realizaciju BRI, kao pet ključnih oblasti na kojima treba raditi su navedene: koordinacija politike, infrastrukturno povezivanje, neometana trgovina, finansijska integracija i razvijanje veza među ljudima.⁴ Koordinacija politike se odnosi na jačanje političkog poverenja i koordinaciju politike i ekonomskih razvojnih strategija zemalja na Novom putu svile. Infrastrukturno povezivanje je suština inicijative i podrazumeva razvijanje kopnene, pomorske, energetske i komunikacione infrastrukture koja povezuje zemlje. Neometana trgovina govori o potrebi trgovinske saradnje i uklanjanja barijera u trgovini kao nekim od osnovnih ciljeva BRI. Finansijska integracija podrazumeva jačanje finansijske i monetarne saradnje sa ciljem izgradnje sistema stabilnosti valuta, jačanja domaćih valuta i koordinacije finansijske regulative. Naposletku, razvijanje veza među ljudima se odnosi na socijalno približavanje kroz međukulturnu interakciju, oličenu u otvaranju kulturnih predstavništava u inostranstvu ili kulturnu razmenu kroz jačanje turizma.

Iz navedenih oblasti se da lako zaključiti da BRI podrazumeva aktivnosti na širokom spektru društvenog delovanja, poput ekonomije i politike, čije detaljno razmatranje predstavlja cilj ovog rada. Konkretnije, cilj rada je sagledavanje ekonomske i političke dimenzije inicijative BRI, koje uključuju osnovne interese subjekata koji rade na realizaciji BRI, izazove sa kojima se suočavaju na tom putu, kao i očekivane ekonomske i političke posledice inicijative. Naredna poglavlja nude jedan takav dubinski pogled na prirodu i pozadinu „Pojasa i puta“, uz pažljivo razmatranje i „raspakivanje“ različitih aspekata projekta.

---

⁴ “Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st Century Maritime Silk Road”, NDRC, March 2015. Available from: http://en.ndrc.gov.cn/newsrelease/201503/t20150330_669367.html, (Accessed 27 July 2019).

EKONOMSKA DIMENZIJA INICIJATIVE „POJAS I PUT”

Fokus BRI na izgradnju i revitalizaciju infrastrukture u više od 50 nerazvijenih i zemalja u razvoju u potpunosti je u saglasju sa njihovim potrebama za unapređenjem svojih saobraćajnih kapaciteta. Postojeće finansijske institucije u čiji delokrug rada spada podrška infrastrukturnim projektima, oličene u Azijskoj razvojnoj banci i pojedinim institucijama „bretonvudskog sistema”, nisu sposobne da obezbede neophodna sredstva za ulaganje u infrastrukturu azijskih zemalja i oporavak njihove mreže. Stoga, ciljevi BRI koji se odnose na izgradnju infrastrukture i finansijska potentnost kineskih fondova mogu doprineti popravljajući situaciju na tom polju. Vizija iz 2015. predviđa povezivanje država i postrojenja kroz ulaganja u lučku infrastrukturu, kopnene transportne kanale, pruge, energetsku i informacionu infrastrukturu. Najprepoznatljiviji kopneni koridor, čija je izgradnja u toku, predstavlja kinesko-pakistanski ekonomski koridor, čijom će izgradnjom duž pakistanske teritorije biti obezbeđena veza zapadnih kineskih provincija sa Arabijskim morem i Indijskim okeanom. Projekat, čija ukupna vrednost premašuje 40.000.000.000 dolara, ne uključuje samo jednu saobraćajnicu, već mrežu puteva, energetskih i drugih infrastrukturnih projekata u Pakistanu.⁵ S druge strane, na delu je prava ekspanzija prisustva kineskih državnih brodskih kompanija – one su u 2018. godini kontrolisale preko 76 luka i terminala u 34 države sveta⁶, među kojima treba izdvojiti ulaganja u luke Antwerpen, Rotterdam, Pirej i pakistansku luku Gvadar.

Investicije u infrastrukturu zemalja na izvoznim rutama ka Evropi imajuće blagotvorne posledice na izvozno orijentisanu kinesku privredu – ulaganje u savremene saobraćajnice povećaće brzinu transporta, što smanjuje cenu transporta robe ka izvoznim destinacijama i čini robu konkurentnijom na stranim tržištima. Prema zvaničnim navodima, na primer, izgradnja pruge Juksinou, koja povezuje kineski grad Čongćing (Chongqing) u unutrašnjosti Kine i Duizburg u Nemačkoj, skratila je vreme transporta sa 17–18 dana na 12–13 dana, čime su, prema rečima gradonačelnika kineskog grada, troškovi transporta smanjeni za 50%.⁷ Logika snižavanja transportnih troškova podrazumeva i snižavanje cene koštanja kineskog uvoza, pa se očekuje da će, pored Kine, plodove osavremenjivanja infrastrukturne mreže ubirati i evropski izvoznici. Istraživanja sugerišu da će izvoznici sa upravo te dve strane, Kine i

---

⁵ Jabin T. Jacob, “China’s Belt and Road Initiative: Perspectives from India”, *China & World Economy*, Vol. 25, No. 5, 2017, p. 81.

⁶ Elizabeth C. Economy, “China’s New Revolution: The Reign of Xi Jinping”, *Foreign Affairs*, May/June 2018, p. 66.

⁷ Alicia Garcia Herrero & Jianwei Xu, “China’s Belt and Road initiative: can Europe expect trade gains?”, *Bruegel Working Paper*, Issue 5, 2016, p. 6.

EU, biti najveći dobitnici infrastrukturnog povezivanja u okviru BRI, dok će zemlje između dve krajnje tačke inicijative osetiti manje trgovinskih benefita.⁸ Konkretnu trgovinsku dobit koju mogu očekivati zemlje između Kine i EU tiču se najviše mogućnosti izvoza sirovina i energenata u Kinu, čije energetske potrebe rastu iz godine u godinu.⁹ Upravo takav scenario je i predviđen inicijativom, s obzirom na to da većina od šest ekonomskih koridora uključuju investicije i razvoj energetske infrastrukture.¹⁰ Naposljetku, treba istaći da, pored toga što skraćuju vreme transporta do postojećih kupaca, BRI projekti mogu pospešiti kineski izvoz i pronalaženjem novih kupaca za njihovu visoku tehnologiju među zemljama na novom Putu svile. Azijske i afričke zemlje su sklonije da, pre nego zemlje EU, u budućnosti koriste dostignuća kineske tehnologije, a ceo proces može biti ubrzan saradnjom u okviru BRI.

Realizacija projekata u okviru BRI pruža Kini mogućnost izvoza ekspertize i standarda u oblastima kao što su saobraćaj, energetika i telekomunikacije.¹¹ Projekti poput izgradnje brzih pruga po kineskom modelu korak su napred u tom pravcu, jer njihovom izgradnjom u regionu posredno dolazi do prihvatanja kineskih tehnoloških dostignuća u ovoj oblasti kao standarda, nasuprot japanskih, sa kojima se za tu poziciju nadmeće. Na taj način, kineske kompanije koje izvoze veliki deo radova u okviru BRI dodatno doprinose kineskoj privredi. Sličan uspeh postiže i kineska kompanija Huawei sa svojim razvojem 5G tehnologije.¹²

Još jedan često navođen benefit za kinesku privredu predstavlja mogućnost da se kroz BRI reši viška dobara i problema prekapaciranosti pojedinih privrednih grana, poput industrije čelika i cementa, čije je stimulisanje odigralo značajnu ulogu u nastojanjima Kine da prevaziđe negativne efekte globalne ekonomske krize 2008. godine.¹³

---

⁸ Alicia Garcia Herrero & Jianwei Xu, "China's Belt and Road initiative: can Europe expect trade gain?", op. cit.

⁹ Ovu situaciju dobro ilustruje primer trgovinskih odnosa Kine i afričkih zemalja, odakle Kina uvozi naftu, drago kamenje i različite rude, a izvozi tekstil, elektronske uređaje i mašine. O ovom disbalansu u razmeni, ali i ekonomskim odnosima Kine i Afrike u širem smislu više u: Katarina Zakić & Bojan Radišić, „Ekonomske aspekte kinesko-afričkih odnosa: mogućnosti i izazovi“, *Međunarodni problemi*, Vol. 60, br. 3, 2018, str. 282–304.

¹⁰ Michael Clarke, "The Belt and Road Initiative: China's New Grand Strategy?", *Asia Policy*, Vol. 24, 2017, p. 10.

¹¹ Peter Cai, "Understanding China's Belt and Road Initiative", *Lowy Institute Analysis*, March 2017, pp. 9–11.

¹² *Ibid.*, p. 11.

¹³ *Ibid.*, p. 13; "The Belt & Road Initiative", *ISDP Background*, October 2016, pp. 6–7.

Finansijski interesi i izazovi predstavljaju još jedan bitan aspekt ekonomske dimenzije BRI. Najpre, inicijativa, odnosno finansiranje infrastrukturnih projekata pozajmljivanjem novca od Kine predstavlja dobar način za upotrebu viška dolarskih rezervi Pekinga. Pored toga što pronalazi svrhu i upotrebu novčanoj masi, ova strategija je u saglasju i sa kineskom dugoročnom namerom da smanji količine dolara u svom posedu, odnosno da internacionalizuje svoju valutu, čime bi se približila svom dugoročnom cilju da juan načini međunarodnom rezervnom valutom.¹⁴ Upravo Vizija „Pojasa i puta” iz 2015. poziva države da u međusobnim transakcijama koriste lokalne valute i ohrabruje inostrane subjekte da ulažu u kineske obveznice u juanu. Na ovaj način, u pitanje je dovedena učinkovitost Obaminog „zaokreta” ka istočnoj Aziji i Transpacifičkog partnerstva, dizajniranog na način da izopšti Kinu i obezbedi da azijsko-pacifički region ostane uporište dolara.¹⁵

Finansijski aspekt BRI se može sagledati i kroz kineske globalne finansijske ambicije. Postoje mišljenja da je jedan od razloga pokretanja inicijativa kinesko nezadovoljstvo svetskim finansijskim poretkom, naročito u kontekstu njenih nastojanja da reformiše Svetsku banku, MMF i Azijsku razvojnu banku.¹⁶ Nesporna je činjenica da je Kina, posle Britanije i SAD, treća zemlja u istoriji sa kapacitetom da oblikuje i vodi globalni sistem finansija i trgovine.¹⁷ Otuda se često navodi da su pokušaji izgradnje međunarodnih finansijskih institucija od strane Kine, poput Azijske infrastrukturne investicione banke, samo koraci u pravcu redefinisanja svetskog finansijskog *statusa quo*. Kineski zvaničnici su, međutim, oprezni kada se radi o mogućnosti da njihova zemlja bude označena kao revizionistička i često ističu da njihove institucije ne izazivaju, već dopunjuju postojeći regionalni i međunarodni finansijski sistem.¹⁸

Treba istaći i zaduživanje kao finansijski aspekt BRI i mehanizam za realizaciju projekata. Istraživanja su pokazala da su male i već zadužene zemlje najranjivije na potencijalno prezaduživanje zbog učešća u projektima „Pojasa

---

¹⁴ Tim Summers, “China’s ‘New Silk Roads’: sub-national regions and networks of global political economy”, *Third World Quarterly*, Vol. 37, No. 9, p. 1637; Peter Ferdinand, “Westward ho – the China dream and ‘one belt, one road’: Chinese foreign policy under Xi Jinping”, *International Affairs*, Vol. 92, No. 4, 2016, p. 952.

¹⁵ Erebus Wong, La Kin Chi, Sit Tsui & Wen Tiejun, “One Belt, One Road: China’s Strategy for a New Global Financial Order”, *Monthly Review*, Vol. 68, No. 8, 2017.

¹⁶ Duško Dimitrijević & Nikola Jokanovic, “China’s ‘New Silk Road’ Development Strategy”, *The Review of International Affairs*, Vol. 67, No. 1161, 2016, p. 25.

¹⁷ Erebus Wong, La Kin Chi, Sit Tsui & Wen Tiejun, “One Belt, One Road: China’s Strategy for a New Global Financial Order”, op. cit.

¹⁸ Hong Yu, “Motivation behind China’s ‘One Belt, One Road’ Initiatives and Establishment of the Asian Infrastructure Investment Bank”, *Journal of Contemporary China*, Vol. 26, No. 105, p. 362.

i puta” – za samo dve godine, spoljni dug Džibutija se povećao sa 50 na 85% BDP.¹⁹ Pored Džibutija, među zemlje sa visokim rizikom od prezaduženja kroz realizaciju infrastrukturnih projekata finansiranjem kineskim kreditima, isti autori navode Kirgistan, Laos, Maldive, Mongoliju, Crnu Goru, Pakistan i Tadžikistan. Crna Gora je zbog izgradnje prvog dela autoputa od Bara do granice sa Srbijom morala da pozajmi 800.000.000 dolara od kineske Eksim banke, čime je došlo do povećanja opterećenja BDP-a spoljnim dugom na 80%, dok je Kina, sa „pravom” na 39% crnogorskog duga, postala njen najveći poverilac.²⁰ Ovakvi slučajevi upozoravaju na opasnost da male zemlje, namesto da infrastrukturnim projektima ostvare privredni razvoj, dugoročno ugroze svoju finansijsku stabilnost. Na sličnu mogućnost ukazuje i primer Šri Lanke, čija je vlada, zbog nemogućnosti otplate duga, 2017. godine Kinezima na upravljanje predala luku Hambantota za period od 99 godina.

Direktne kineske investicije u zemlje „Pojasa i puta” predstavljaju još jedan bitan ekonomski aspekt BRI. Vizija iz 2015. godine, pored toga što podstiče kineske infrastrukturne kompanije da se angažuju na projektima, ohrabruje svoje firme na ulaganja u industrije zemalja. Kako kineska vlada ima značajnu ulogu u vođenju nacionalne ekonomije, korporativni sektor je sklon da se odazove pozivima vlade da se doprinese ekonomskom razvoju, pa je tokom prve dve godine inicijative došlo do porasta kineskih direktnih investicija prema BRI zemljama²¹. Takav trend je očigledan i na prostoru centralne i istočne Evrope i naše zemlje, gde je došlo do očiglednog rasta kineskih direktnih investicija, oslanjajući se na modele direktne kupovine, fuzije i spajanja, pre nego na grinfild (greenfield) investicije.²² Putem direktnih investicija u

---

¹⁹ John Hurley, Scott Morris & Goilyn Portelance, “Examining the Debt Implications of the Belt and Road Initiative from a Policy Perspective”, *CGD Policy Paper 121*, March 2018, pp. 2–16.

²⁰ “Munich Security Report 2019”, MSC, 2019. Available from: https://security-conference.org/assets/02_Dokumente/01_Publikationen/MunichSecurityReport2019.pdf, (Accessed 25 May 2020).

²¹ Julan Du & Yifei Zhang, “Does One Belt One Road initiative promote Chinese overseas direct investement?”, *China Economic Review*, Vol. 47, pp. 190-192; O odnosima Vlade Kine sa kineskim državnim i privatnim kompanijama i njihovim investicionim sklonostima više u: Katarina Zakić & Bojan Radišić, “Chinese SOEs vs Chinese Private Companies in International Market”, in: Khalid Hammes, Igor Klopotan & Milica Nestorović (eds), *Economic and Social Development: 30th International Scientific Conference on Economic and Social Development*, Varazdin Development and Entrepreneurship Agency et al., Belgrade, 2018, pp. 158–167.

²² Bogdan Goralczyk, “China’s interests in Central and Eastern Europe: enter the dragon”, op. cit., p. 157; Katarina Zakić & Bojan Radišić, “Influence of ‘Belt and Road’ Initiative on Chinese Investments in Europe Case Study: Balkan Countries”

inostranstvo, Kina uspeva i da se oslobodi niskoproduktivnih privrednih grana²³. Na taj način ona ostvaruje deo namere da svoju privredu prestrukturira na način da visokotehnoška industrijska proizvodnja i tercijarni sektor preuzmi mesto lokomotive unutrašnjeg privrednog razvoja.

Još jedan značajan ekonomski aspekt BRI se može sagledati kroz nameću Pekinga da njime zadovolje pojedine unutrašnje socio-ekonomske interese. Poznat je problem nejednakog ekonomskog razvoja unutrašnjih kineskih provincija i priobalja, koje je prethodnih decenija nosilo kineski ekonomski razvoj. Da je BRI vođen i tim ciljem najbolje se da razumeti iz izjava ključnih kineskih političara u prvoj godini „Pojasa i puta”, koji su inicijativu često navodili kao jednu od najvažnijih sub-regionalnih razvojnih strategija.²⁴ Potreba povezivanja unutrašnjih kineskih provincija sa izvoznim destinacijama, i posledično, njihov ekonomski razvoj, bile su jedna od oblasti kojima se bavila Vizija „Pojasa i puta” iz 2015. godine, koja ističe potencijale svojih unutrašnjih područja kao šansu za razvoj države. Kampanja razvoja unutrašnjih provincija, inicirana 2000. godine, dala je samo ograničene rezultate – dohodak zapadnih provincija danas iznosi između jedne trećine i jedne polovine onoga na istoku.²⁵ Delimičnom preorijentacijom na kopneni transport i povezivanjem zapadnih provincija sa Evropom preko kinesko-pakistanskog ekonomskog koridora i pomorskih puteva, odnosno preko više od 10.000 km pruge, BRI može pružiti šansu za ekonomski razvoj ovih područja. Ulaganjem u infrastrukturu, nepovoljna pozicija kineskih zapadnih provincija i njihova udaljenost od mora ne moraju biti slabost, a snižavanje transportnih troškova izvoza sa njihove teritorije ih može učiniti konkurentnijim i privlačnijim za domaće i strane investicije.

---

in: Liu Zoukui & Ivona Lađevac (eds), *The Cooperation between China and Balkan Countries under the „Belt and Road” Initiative*, Chinese Academy of Social Science, Beijing, 2019, pp. 27–53.

- ²³ Li Mingjiang, “China’s ‘One Belt, One Road’ Initiative: New Round of Opening Up”, *RSIS Commentary*, No. 50, March 2015; Peter Cai, „Understanding China’s Belt and Road Initiative”, op. cit., p. 13.
- ²⁴ Tim Summers, “China’s ‘New Silk Roads’: sub-national regions and networks of global political economy”, op. cit., p. 1633.
- ²⁵ Justyna Szczudlik-Tatar, “China’s New Silk Road Diplomacy?”, *PISM Policy Paper*, No. 34, December 2013, p. 5; Peter Ferdinand, “Westward ho – the China dream and ‘one belt, one road’: Chinese foreign policy under Xi Jinping”, op. cit., p. 951.

POLITIČKA DIMENZIJA INICIJATIVE „POJAS I PUT“

Do konkretizacija inicijative Novog puta svile dolazi u vreme predsednikovanja Si Đinpinga (Xi Jinping), koji se, za razliku od svojih prethodnika nesklo-nih riziku, smelije upušta u poduhvat obnavljanja međunarodnog ugleda i pozicije Kine. Inicijativa „Pojas i put“, koja se može razumeti i kao nova run-da kineskog otvaranja prema svetu, refleksija je „narastajućeg konsenzusa u kineskoj spoljnopolitičkoj zajednici o tome da je Pekingu sada potreban zna-čajan zaokret od nenametljive međunarodne strategije ka aktivnoj težnji za većim dostignućima”.²⁶ I zaista, akcija globalnih razmera kakva je BRI, sa svo-jim suštinskim i simboličkim značajem, sušta je suprotnost spoljnopolitičkim načelima o skrivanju sopstvenih kapaciteta ustanovljenih u Dengovo vreme. Međutim, u današnje vreme, pored ranije razmotrenih ekonomskih podstica-ja, i politički činioци su radili u prilog pokretanja inicijative, čijoj je realizaciji u potpunosti podređeno delovanje kineskog spoljnopolitičkog aparata i koja na svojevrsan način simboliše izlazak Kine iz mirovanja. Postoje mišljenja da je BRI odgovor na podsticaje iz okruženja, kao što su geopolitičke nedoumice pouzrokovane američkim „okretanjem ka Aziji”, indijski rapidni ekonomski razvoj ili rastuća zabrinutost povodom kineskog uspona.²⁷ Bilo da se na BRI gleda kao na produkt rastućih kineskih ambicija ili iznuđenu akciju global-nog domašaja, ona očigledno ne odgovara dugoročnim interesima jedine su-persile i na izvestan način parira njenim inicijativama. Prodorom na Zapad Kina uspeva da probije „paciifički обруč” koji joj nameću iz Vašingtona, sa jed-ne strane, dok, sa druge, ona uspeva da drži SAD van finansijskih institucija koje prate „Pojas i put”, poput Azijske infrastrukturne investicione banke, što predstavlja jedinstven slučaj u istoriji da Vašington ne učestvuje u stvaranju jedne važne međunarodne finansijske strukture.

Bez obzira na primarne političke interese koji stoje iza BRI, rast kineskog uticaja ostaje kao nesporna posledica ove inicijative. Rast uticaja se može sa-gledati kroz sve vidljivije kinesko prisustvo u svetskim lukama, na primer, ali i kroz političku saradnju sa državama u okviru BRI, češće kontakte sa njima i sponzorisane multilateralne formate koji prate Inicijativu, poput redovnih godišnjih foruma BRI ili 17+1 formata za saradnju. Pored razvijanja tešnjih, ali očigledno asimetričnih odnosa kroz saradnju sa manjim državama u okvi-ru BRI i, posledično, rasta uticaja Kine u svetu, Peking svoju globalnu političku

---

²⁶ Li Mingjiang, “China’s ‘One Belt, One Road’ Initiative: New Round of Opening Up”, op. cit.

²⁷ Michael D. Swaine, “Chinese Views and Commentary on the ‘One Belt, One Road’ Initiative”, *China Leadership Monitor*, No. 47, 2015, p. 7; Gal Luft, “China’s Infrastructure Play: Why Washington Should Accept the New Silk Road”, *Foreign Affairs*, September/October 2016, p. 72.

ekspanziju doživljava i kroz ulogu glavnog kreditora projekata Inicijative. Zaduživanje mnogih, a naročito malih država, može stvoriti nepovoljan oblik zavisnosti u odnosu na Kinu.²⁸ Zbog potencijala da države koje uzimaju kineske kredite zapadnu u podređen položaj u odnosu na Kinu, mnogi su BRI uporedili sa „Maršalovim planom“; kojim je američkim sredstvima pomognuta obnova posleratne Evrope, što je nužno dovelo do jačanja političkog uticaja SAD na starom kontinentu.²⁹ Kineski zvaničnici, međutim, uporno odbacuju nepopularne epitete za BRI, kao i svoj ekonomski i politički uspon uopšte, pokušavajući da izbegnu porast zabrinutosti svog okruženja i država pristalica inicijative povodom stvarnih namera Pekinga. Zvanična pozicija Kine prema pitanjima skrivene namene svoje inicijative odlično se da razumeti iz reči Vang Jia (Wang Yi), kineskog ministra spoljnih poslova, koji je odbacio svako poređenje BRI sa „Maršalovim planom“ uz ocenu da je „Pojas i put“ „produkt inkluzivne saradnje, a ne geopolitička alatka, te da ne sme biti sagledavan kroz okvire zastarelog mentaliteta Hladnog rata“.³⁰

Ipak, brojni su posmatrači koji ističu upravo geopolitičku i geostrategijsku dimenziju „Pojasa i puta“. Takvo stanovište oslikava tvrdnja da je BRI samo instrument u rukama Pekinga namernog da putem ekonomskog i političkog uticaja redefiniše međunarodni sistem, ili barem obezbedi sebi mesto hegemonu u svojoj sferi uticaja. Kao korak u tom pravcu treba razumeti i nastojanja Kine da izveze svoje političke vrednosti širom globusa ili njenu nameru da uspostavi arbitrarne sudove koji bi se bavili projektima u okviru BRI.³¹ Pojedini poput Vilijema Kalahana (William A. Callahan) odlaze korak dalje i opisuju BRI kao deo velike strategije Kine da, putem mreže novih institucija, inspirisanih novim idejama, i ekonomskog uticaja izgradi „sino-centričnu zajednicu koja deli istu sudbinu, što će zauzvrat načiniti Kinu normativnom silom, koja postavlja pravila igre globalnog upravljanja“³². Prema još radikalnijim pogledima, „kineske vlasti se nadaju da će BRI strategija dovesti do situacije u kojoj će Evropa postati puko poluostrvo na kraju azijskog

---

²⁸ John Hurley, Scott Morris & Goylyn Portelance, „Examining the Debt Implications of the Belt and Road Initiative from a Policy Perspective“, op. cit., p. 2.

²⁹ Maj M. S. Khurshid, „A New Geo-strategic Initiative: Chinese One Belt One Road (OBOR) Project“, *CFC Paper*, 2017, p. 6.

³⁰ „Foreign Minister Wang Yi Meets the Press“, Ministry of Foreign Affairs of the PR China, 8 March 2015. Available from: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1243662.shtml, (Accessed 27 July 2019).

³¹ Elizabeth C. Economy, „China’s New Revolution: The Reign of Xi Jinping“, op. cit., p. 66.

³² William A. Callahan, „China’s ‘Asia Dream’: The Belt and Road Initiative and the new regional order“, op. cit., p. 3.

kontinenta.³³ Zvanična kineska politika odbacuje megalomanske epitete „Pojasu i putu“ i naglašava win-win princip na kome je inicijativa uspostavljena, dok deo kineskih intelektualaca u javnosti nastoji da ga opiše kao kulturnu i moralnu alternativu američkom svetu.³⁴

Stavovi svetskih centara moći o BRI slični su onima iz njihovih medija, tink-tenkova i akademskih krugova i u najmanju ruku se zasnivaju na obazrivosti u pogledu kineskih namera. Najveći protivnik kineskim inicijativama su SAD, koje su aktivno lobirale kod saveznika da ne podrže Azijsku infrastrukturu investicionu banku, ali bezuspešno – čak su i Ujedinjeno Kraljevstvo i Australija odlučile da osnivačkim kapitalom doprinesu postojanju banke³⁵. Takve samoporažavajuće akcije Vašingtona odraz su teorije i shvatanja po kojoj je Kina pretnja, čiji uspon neće biti miroljubiv. Na tom stanovištu počivaju i stavovi pojedinih krugova u Evropi, koji pretnju u Kini vide iz ekonomskih razloga, zbog straha da će ona narušiti političko jedinstvo EU inicijativama poput 17+1 i nelagode u pogledu kineskog „nasrtanja“ na evropske luke, kao i zbog same činjenice da Kina pripada nečemu što se u tim krugovima može označiti kao „antidemokratska“ osovina.³⁶ I u pojedinim krugovima u Rusiji postoji nepoverenje u pogledu kineskih namera prema energentima država centralne Azije i težnja da se BRI više usmeri prema interesima Moskve.³⁷ Dosta nepoverenja prema BRI pokazala je i Indija, iz razloga što je značajan deo projekata usmeren na Pakistan i kinesko-pakistanski ekonomski koridor. Pored toga što u Nju Delhiju zasigurno ne mogu lagodno da posmatraju zbližavanje dva rivala, dodatni problem predstavlja činjenica da koridor prolazi kroz deo teritorije Pakistana koja je i dalje predmet sporenja sa Indijom.³⁸ Hong Ju (Hong Yu) smatra da su vojni i bezbednosni krugovi u Indiji najžešći

---

³³ Michael D. Swaine, “Chinese Views and Commentary on the ‘One Belt, One Road’ Initiative”, op. cit., p. 14.

³⁴ Tim Summers, “China’s ‘New Silk Roads’: sub-national regions and networks of global political economy”, op. cit., p. 1638; William A. Callahan, “China’s ‘Asia Dream’: The Belt and Road Initiative and the new regional order”, op. cit., p. 12.

³⁵ Stephen G. Brooks & William C. Wohlforth, “The Once and Future Superpower: Why China Won’t Overtake the United States”, *Foreign Affairs*, May/June 2016, p. 100.

³⁶ Anastas Vangeli, “16+1 and the re-emergence of the China Threat Theory in Europe”, *China-CEE Institute Working Paper*, June 2018, pp. 5–6.

³⁷ Liu Zoukui, “Central and Eastern Europe in Building the Silk Road Economic Belt”, *IES Working Paper Series on European Studies*, 2014, p. 10.

³⁸ Jabin T. Jacob, “China’s Belt and Road Initiative: Perspectives from India”, op. cit., p. 82.

protivnici kineskih projekata.³⁹ Imajući u vidu interese pomenutih krugova koji se sastoje od donosioca odluka, istraživača, novinara i drugih koji se protive kineskim inicijativama, teško je pretpostaviti da će ih umiriti tonovi iz Pekinga, koji na principima konfučijanske filozofije naglašavaju miroljubivu i win-win prirodu BRI, ne bi li odagnali sumnje nevernih i učvrstile veru krugova koje podržavaju inicijativu.

Političko-bezbednosna dimenzija „Pojasa i puta” ogleda se u konkretnim bezbednosnim izazovima i benefitima koji se mogu izraziti materijalnim činiocima i uticajem inicijative na regionalnu bezbednost i unutrašnju političku stabilnost u Kini. Najpre, BRI se suočava sa bezbednosnim izazovima koji se mogu negativno izraziti na budućnost inicijative. Neki se tiču nestabilnosti u zemljama na „Pojasu i putu”, poput Pakistana, Sirije i Jemena, kao i izazova koji se odnose na nerešena teritorijalna pitanja u Južnom kineskom moru, koja decenijama opterećuju odnose država regiona sa Kinom. Druga strana bezbednosne medalje odnosi se na kineske odgovore na bezbednosne izazove i konkretne bezbednosne benefite koji proističu iz saradnje u okviru BRI. Dok su zemlje zahvaćene građanskim ratom skrajnute sa agende BRI, sa bezbednosnim izazovima u neposrednom susedstvu, Kinezi se bore retorikom i upravo inicijativom. Sa druge strane, Kina posredstvom BRI jača svoje vojno prisustvo u regionu i svetu – luka Gvadar u Pakistanu, nakon renoviranja, ima potencijal za stacioniranje kineske ratne mornarice, što joj može obezbediti dugoročnu sposobnost da svoju vojnu moć projektuje na zapadne delove Indijskog okeana, čemu u prilog radi i dogovorena izgradnja kineske vojne baze u Džibutiju, na mestu od strateške važnosti za kontrolu ulazaka u Crveno more i dalje Mediteran.⁴⁰

Bezbednosna dimenzija BRI se očitava i kroz njen uticaj na uzajamne odnose između država „na Pojasu i putu”. U tom smislu, „Pojas i put” su u potpunosti u saglasju sa prihvaćenom „perifernom diplomatijom”, spoljnopolitičkim konceptom koji za cilj ima održavanje regionalne stabilnosti.⁴¹ Promocija regionalne saradnje kroz zajedničke projekte i akcije može dovesti do snižavanja napetosti među državama različitih regiona, što može biti od značaja za politički trusna područja kakva su ona obuhvaćena BRI.⁴² Dodatno, miru u kineskom okruženju doprinosi i činjenica da će razvojem infrastrukture u okviru

³⁹ Hong Yu, “Motivation behind China’s ‘One Belt, One Road’ Initiatives and Establishment of the Asian Infrastructure Investment Bank”, op. cit., p. 366.

⁴⁰ Muhammad Saqib Irshad, Qi Xin & Hamza Arshad, “One Belt and One road: Does China-Pakistan Economic Corridor benefit for Pakistan’s Economy?”, *Journal of Economics and Sustainable Development*, Vol. 6, No. 24, 2015, p. 203.

⁴¹ Peter Cai, “Understanding China’s Belt and Road Initiative”, op. cit., p. 3.

⁴² Stefan Jović, “How Serbia perceives ‘The Belt and the Road’ Initiative and 16+1 Cooperation”, *China-CEE Institute Working Paper*, November 2017, p. 7.

BRI i njenim posrednim efektima doći do razvijanja još tešnijih veza između Kine i okolnih ekonomija, čime se smanjuje mogućnost sukoba.

Naposletku, BRI ima svoj uticaj i na unutrašnju političku stabilnost u Kini. Pojedine od njenih nerazvijenih zapadnih provincija su politički i bezbednosno osetljiva područja, naseljena manjinskim i neintegrisanim zajednicama. Najdrastičniji primer predstavlja zapadna pokrajina Sindžang, nastanjena muslimanskom populacijom Ujgura, u okviru koje se razvio separatistički pokret, sklon primeni terorističkih metoda. Čini se da su vlasti u Pekingu shvatile pouke primera Čečenije ili istočnih provincija Saudijske Arabije, gde su u borbi sa pokretima koji ugrožavaju političku stabilnost i celovitost zemalja, nacionalne vlasti pribegle suočavanju sa, pored indoktrinacije, osnovnim generatorom nezadovoljstva i terorizma – siromaštvom. Prosperitetna ekonomska budućnost bi zasigurno umanjila raspoloženje stanovništva pokrajina poput Sindžanga za otepljenjem od Kine.

Značajan unutarpolitički podsticaj za iniciranje „Pojasa i puta“ predstavlja i briga Komunističke partije Kine za svoj legitimitet i kredibilitet u kineskom narodu, koji u velikoj meri zavisi od daljeg ekonomskog rasta i društvenog razvoja⁴³. Upravo inicijativa koja objedinjuje oba neophodna činioca, istovremeno simbolizujući kineski preporod i rastući ugled u svetu, predstavlja najbolju garanciju za opstanak partije na vlasti, barem do stogodišnjice osnivanja NR Kine 2049. godine, za kada je i zakazan završetak „Pojasa i puta“.

ZAKLJUČAK

Inicijativa „Pojas i put“ počiva na složenoj mreži ekonomskih i političkih interesa, i, u te dve sfere, proizvodi različite posledice i nailazi na različite izazove. Inicijativa, koja za cilj ima izgradnju infrastrukture na širokom prostoru Evroazije i Afrike, za očiglednu posledicu ima snižavanje transportnih troškova i, tako, pospešivanje međunarodne trgovine. Benefiti razvoja trgovine, međutim, neće biti ravnomerno raspoređeni na sve zemlje BRI, već će najveća korist biti rezervisana za već etablirane izvoznike, Kinu i EU. Od nerazvijenih zemalja na novom Putu svile najveću dobit od trgovine mogu očekivati izvoznici energenata, s obzirom na rastuće apetite Kine i činjenicu da znatan deo investicija u okviru BRI odlazi upravo na izgradnju energetske infrastrukture. Velikim građevinskim poduhvatima u okviru BRI Kina se rešava viška proizvodnje u pojedinim industrijskim granama, istovremeno uspevajući da svoju ekspertizu u oblastima kao što su telekomunikacije ili razvijanje pružne in-

---

⁴³ Michael Clarke, "The Belt and Road Initiative: Exploring Beijing's Motivations and Challenges for its New Silk Road", *Strategic Analysis*, Vol. 42, No. 2, 2018, p. 85.

frastrukture nametne kao standard. Finansijska pitanja su drugi bitan aspekt ekonomske pozadine BRI. Kao glavni finansijer projekata, Kina se oslobađa viška dolarskih rezervi, što je u saglasju sa njenom dugoročnom strategijom da istisne dolar i poveća broj međunarodnih transakcija u svojoj valuti. Takve aktivnosti se, zajedno sa nastojanjima da izgradi sopstvene međunarodne finansijske institucije, vide kao deo sveukupnih napora Pekinga da izgradi novi međunarodni finansijski poredak. Treba pomenuti i pitanje prezaduživanja malih država kao jednog od finansijskih izazova koji se nadvijaju nad BRI, tim pre što se Kina optužuje da želi da politički iskoristi svoj povlašćen položaj. Pored izgradnje infrastrukture pozajmljenim novcem, mogućnost privlačenja kineskih direktnih investicija predstavlja još jednu povoljnu okolnost za zemlje na novom Putu svile. Istraživanja su pokazala da rast kineskih investicija prati realizaciju BRI i da su akvizicija preduzeća i fuzija najčešći vidovi investicija, dok su grinfild investicije ređe i uobičajenije za kasnije faze kineskog prisustva. Naposljetku, ekonomska dimenzija BRI se da sagledati i kroz unutrašnje socio-ekonomske ciljeve koje Peking nastoji da ostvari, naročito one koji se tiču smanjivanja ekonomskih nejednakosti između razvijenih i nerazvijenih regiona Kine.

Političku dimenziju BRI, najpre, treba gledati kroz težnju Kine da zauzme mesto međunarodnom sistemu koje će zadovoljiti njene rastuće ambicije i mogućnosti, odnosno težnju drugih činilaca sistema da je na tom putu zaustave. Tako, na „Pojas i put“, kao simbolički izraz kineskog izlaza iz mirovanja, može se gledati kao na deo strategije Kine da ojača svoj politički uticaj u svetu, ali i iznuđenu strategiju za probijanje američkih „okova“ na Pacifiku. Jačanje kineskog uticaja u okviru BRI odvija se kroz tešnju političku saradnju sa državama na novom Putu svile, kao i zaduživanje tih država, koje posledično mogu potpasti pod kineski politički uticaj. Na putu političkog snaženja Kina se suočava sa otporom pojedinih krugova u „rivalskim državama“, koji na različite načine ograničavaju Kinu i njene inicijative, kao deo širih nastojanja da se Kina zaustavi na svom putu redefinisanja međunarodnog sistema. Kao deo šire političke dimenzije, može se izdvojiti posebna političko-bezbednosna grupacija interesa i izazova u okviru BRI. Najpre, aktivnosti koje prate BRI, poput preuzimanja luka i širenja kineskog prisustva širom sveta, posredno doprinose snaženju bezbednosne pozicije Kine na način da jačaju njenu sposobnost za globalnu projekciju moći. Takođe, kroz saradnju na zajedničkim projektima i miroljubivu retoriku, BRI doprinosi pacifikaciji kineskog okruženja. Naposljetku, i unutrašnji politički interesi se mogu prepoznati kao deo složenog „motora“ BRI. Očekuje se da će ublažavanje ekonomske nejednakosti među regionima imati blagotvorne efekte na političku stabilnost u tim predelima. Region čija je pacifikacija od najvećeg značaja za Peking je Sindang, gde se vlasti suočavaju sa političkim otporom, separatizmom i terorizmom. Takođe, projekat globalnih razmera kakav je BRI, sa očiglednim ciljem podsticanja daljeg ekonomskog razvoja Kine, doprinosi učvršćivanju

legitimiteta Komunističke partije Kine i smanjenju nezadovoljstva kod protivnika režima na unutrašnjem planu.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Brooks Stephen G & Wohlforth William C, “The Once and Future Superpower: Why China Won’t Overtake the United States”, *Foreign Affairs*, May/June 2016, pp. 91–104.
- [2] Cai Peter, “Understanding China’s Belt and Road Initiative”, *Lowy Institute Analysis*, March 2017, pp. 1–22.
- [3] Callahan William A, “China’s ‘Asia Dream’: The Belt and Road Initiative and the new regional order”, *Asian Journal of Comparative Politics*, Vol. 1, No. 3, 2016, pp. 1–18.
- [4] “Chongqing making fast tracks to Europe”, *China Daily*, 31 July 2018. Available from: <https://www.chinadailyhk.com/articles/145/133/230/1533024812350.html>, (Accessed 27 July 2019).
- [5] Clarke Michael, “The Belt and Road Initiative: China’s New Grand Strategy?”, *Asia Policy*, Vol. 24, 2017, pp. 7–15.
- [6] Clarke Michael, “The Belt and Road Initiative: Exploring Beijing’s Motivations and Challenges for its New Silk Road”, *Strategic Analysis*, Vol. 42, No. 2, 2018, pp. 84–102.
- [7] Dimitrijević Duško & Jokanovic Nikola, “China’s ‘New Silk Road’ Development Strategy”, *The Review of International Affairs*, Vol. 67, No. 1161, 2016, pp. 21–44.
- [8] Dimitrijević Duško, “Chinese Investments in Serbia – A Joint Pledge for the Future of the New Silk Road”, *Baltic Journal of European Studies*, Vol. 7, No. 1, 2017, pp. 64–83.
- [9] Du Julian & Zhang Yifei, “Does One Belt One Road initiative promote Chinese overseas direct investment?”, *China Economic Review*, Vol. 47, pp. 189–205.
- [10] Economy Elizabeth C, “China’s New Revolution: The Reign of Xi Jinping”, *Foreign Affairs*, May/June 2018, pp. 60–74.
- [11] Ferdinand Peter, “Westward ho – the China dream and ‘one belt, one road’: Chinese foreign policy under Xi Jinping”, *International Affairs*, Vol. 92, No. 4, 2016, pp. 941–957.
- [12] “Foreign Minister Wang Yi Meets the Press”, Ministry of Foreign Affairs of the PR China”, 8 March 2015. Available from: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1243662.shtml, (Accessed 27 July 2019).
- [13] Goralczyk Bogdan, “China’s interests in Central and Eastern Europe: enter the dragon”, *European View*, Vol. 16, No. 1, 2017, pp. 153–162.
- [14] Herrero Alicia Garcia & Xu, Jianwei, “China’s Belt and Road initiative: can Europe expect trade gains?”, *Bruegel Working Paper*, Issue 5, 2016, pp. 1–19.

- [15] Hurley John, Morris Scott & Portelance Gailyn, "Examining the Debt Implications of the Belt and Road Initiative from a Policy Perspective", *CGD Policy Paper 121*, March 2018, pp. 1–22.
- [16] Irshad Muhammad Saqib Xin, Qi & Arshad, Hamza, "One Belt and One road: Does China-Pakistan Economic Corridor benefit for Pakistan's Economy?", *Journal of Economics and Sustainable Development*, Vol. 6, No. 24, 2015, pp. 200–207.
- [17] Jacob Jabin T, "China's Belt and Road Initiative: Perspectives from India", *China & World Economy*, Vol. 25, No. 5, 2017, pp. 78–100.
- [18] Jojić Stefan, "How Serbia perceives 'The Belt and the Road' Initiative and 16+1 Cooperation", *China-CEE Institute Working Paper*, November 2017, pp. 1–12.
- [19] Khurshid Maj M. S, "A New Geo-strategic Initiative: Chinese One Belt One Road (OBOR) Project", *CFC Paper*, 2017, pp. 1–16.
- [20] Liu Weidong & Dunford, Michael, "Inclusive globalization: unpacking China's Belt and Road Initiative", *Area Development and Policy*, Vol. 1, No. 3, 2016, pp. 1–18.
- [21] Luft Gal, "China's Infrastructure Play: Why Washington Should Accept the New Silk Road", *Foreign Affairs*, September/October 2016, pp. 68–75.
- [22] Mingjiang Li, "China's 'One Belt, One Road' Initiative: New Round of Opening Up", *RSIS Commentary*, No. 50, March 2015.
- [23] "Munich Security Report 2019", MSC, 2019. Available from: https://securityconference.org/assets/02_Dokumente/01_Publikationen/MunichSecurityReport2019.pdf, (Accessed 25 May 2020).
- [24] Summers Tim, "China's 'New Silk Roads': sub-national regions and networks of global political economy", *Third World Quarterly*, Vol. 37, No. 9, pp. 1628–1643.
- [25] Swaine Michael D, "Chinese Views and Commentary on the 'One Belt, One Road' Initiative", *China Leadership Monitor*, No. 47, 2015, pp. 1–24.
- [26] Szczudlik-Tatar Justyna, "China's New Silk Road Diplomacy?", *PISM Policy Paper*, No. 34, December 2013, pp. 1–8.
- [27] Vangeli Anastas, "16+1 and the re-emergence of the China Threat Theory in Europe", *China-CEE Institute Working Paper*, June 2018, pp. 1–18.
- [28] "Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st-Century Maritime Silk Road", NDRC, March 2015. Available from: http://en.ndrc.gov.cn/newsrelease/201503/t20150330_669367.html, (Accessed 27 July 2019).
- [29] Wong Erebus, Chi La Kin, Tsui Sit & Tiejun Wen, "One Belt, One Road: China's Strategy for a New Global Financial Order", *Monthly Review*, Vol. 68, No. 8, 2017.
- [30] Yu Hong, "Motivation behind China's 'One Belt, One Road' Initiatives and Establishment of the Asian Infrastructure Investment Bank", *Journal of Contemporary China*, Vol. 26, No. 105, pp. 353–368.
- [31] Zakić Katarina & Radišić Bojan, "Chinese SOEs vs Chinese Private Companies in International Market", in: Khalid Hammes, Igor Klopotan & Milica Nestorović

- (eds), *Economic and Social Development: 30th International Scientific Conference on Economic and Social Development*, Varazdin Development and Entrepreneurship Agency et al., Belgrade, 2018, pp. 158–167.
- [32] Zakić Katarina & Radišić Bojan, “Influence of ‘Belt and Road’ Initiative on Chinese Investments in Europe Case Study: Balkan Countries”, in: Liu Zoukui & Ivona Lađevac (eds), *The Cooperation between China and Balkan Countries under the “Belt and Road” Initiative*, Chinese Academy of Social Science, Beijing, 2019, pp. 27–53.
- [33] Zakić Katarina & Radišić Bojan, „Ekonomski aspekt kinesko-afričkih odnosa: mogućnosti i izazovi”, *Međunarodni problemi*, Vol. 60, br. 3, 2018, str. 282–304.
- [34] Zoukui Liu, „Central and Eastern Europe in Building the Silk Road Economic Belt”, *IES Working Paper Series on European Studies*, 2014, pp. 1–12.

Stefan Jojić

“THE BELT AND ROAD” INITIATIVE: THE ECONOMIC AND POLITICAL DIMENSION

Abstract

The Belt and Road Initiative, also known as „The New Silk Road’, covers more than 60 countries on three continents, which in cooperation with China see an opportunity for economic and political gains. China also sees an opportunity for benefits from cooperation within The Belt and Road Initiative, which was launched on the basis of the combination of China’s trade, financial, political and security interests. This article aims to explore economic and political dimension of The Belt and Road Initiative, covering the primary interests of subjects working on the Initiative’s realization, challenges they face on that path and expected economic and political consequences of the Initiative. According to research results, the economic dimension of the Belt and road is more visible and includes matters such as infrastructure development and consequently trade expansion, matters closely connected with China’s economic growth, the problem of China’s sub-regional economic development and financial issues. The political dimension of the Initiative, on the other hand, should be observed through China’s coping with international system’s pressure, strengthening of its influence across the globe, as well as through China’s domestic and international security interests.

Key words:

The Belt and Road, The New Silk Road, China, peaceful rise, 17+1, economy, foreign policy, security.

Boushra Jaber*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

The Segregation and/or Integration of Hezbollah as a Non-State Actor in beating the Scale of the Lebanese Government Regional Policy**

Abstract

The Shiite position before the Lebanese civil war differs significantly from the one after it. Through the war they were transformed from a marginalized group to compelling players on the Lebanese and regional political arena. The momentous reason behind the Shiite empowerment was the emergence of Hezbollah, which is backed by Iran. The relation between Hezbollah and the Lebanese government is decided by the controversial regional issues. The paper aims to investigate Hezbollah's ideology and so-called Lebanonization regarding Lebanese foreign policy. It demonstrates that Hezbollah is a rational non-state actor who is part of the regional comparative dynamics and power struggle. It argues that Hezbollah is a pragmatic ideology-driven actor which plays both cards of integration and segregation. The integration provides a refuge for Hezbollah while the segregation enables it to pursue its regional agenda. The method of discourse analysis is used in examining Hezbollah's ideology, governance and foreign policy.

Key words

Iranian issues, Hezbollah, non-state actorness foreign policymaking, regional complex, Middle East competition, Arab conflicts, ideology

---

* jaber.boushra@gmail.com

** I am grateful to Prof Dr Jelica Stefanović-Štambuk for her endless motivation and guide. She moderated this paper and improved the manuscript significantly.

INTRODUCTION

The emergence of Hezbollah as an influential non-state actor (NSA) at the domestic, regional, and international level resulted from several factors. Hezbollah emerged with the beginning of globalization, which brought free market that eased the flow of arms deal providing Hezbollah with the weapons needed.¹

Regionally, after the Islamic Revolution was established in Iran, the plan of exporting it started. Lebanon appealed as a free and prepared ground. Consequently, Iran began to offer ideological and material support for the Lebanese Shiite.²

Domestically, the leading cause for the appearance of Hezbollah on the stage was the Israeli invasion in 1982. As Hezbollah Secretary-General, Hassan Nasrallah frames it: "We are a movement born as a reaction to the occupation of part of our country."³

The complexity of Hezbollah starts from its definition. Characterizing this group depends intensely on the indicator. Hezbollah is a social welfare organization, a social movement, a political party, a participant in government, a resistance force, a militia and a terrorist group.⁴ However, following the article's argument, Hezbollah is regarded as a non-state actor with an armed fraction.

In an age of globalization, anxiety, instability, and violence, scholars realized the significance of NSAs on the national and international stage. They defined NSAs as a non-sovereign entity that exerts essential economic, political, or social power and impacts the political decisions and to some degree, the international rulings.⁵ NSAs have unpredictable means of response towards traditional state acts. Thus, the future of political relations in terms of

---

¹ Joshua L. Gleis and Benedetta Berti, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, The John Hopkins University Press, Baltimore, 2012, p. 37.

² Augustus Richard Norton, *Hezbollah A Short History*, Princeton University Press, Princeton, 2009, p. 34.

³ H. Nasrallah, interview by Nida al-Watan', 31 August 1993, in Nicholas Noe, *Voice of Hezbollah: The Statements of Sayyed Hassan Nasrallah*, Verso, Brooklyn, 2007, p. 127.

⁴ Samir Shalabi, *Hezbollah: Ideology, Practice, and the Arab Revolts Between Popular Legitimacy and Strategic Interest*, BA Thesis, Lund University, 2015, p. 7.

⁵ Rainer Baumann and Frank A. Stengel, "Foreign Policy Analysis, Globalisation, and Non-State Actors: State-Centric After All?", *Journal of International Relations and Development*, Vol.17, No. 4, pp. 489–521.

checks and balances will alter as NSAs begin playing on the stage.⁶ There are various types of NSAs, one of them being the violent non-state actors. VNSAs, to whom Hezbollah belongs in category, are recognized as primary reasons behind government volatility, civil unrest, wars, and general situations of uncertainty and hostility.⁷

In this attempt to understand the actorness of Hezbollah, the qualitative method of discourse analysis is used in examining the contents of sources. For Hezbollah's ideological stands, its officially published documents the 1985 *Open Letter* and the 2009 *New Manifesto* will be investigated.

This analysis focus on the discursive acting of Hezbollah vis-à-vis the Lebanese Foreign Policy towards the regional conflicts, mainly those between the Arab countries and Iran. It demonstrates the pragmatism of Hezbollah in its ideology and actions. leading claim is that Hezbollah follows two parallel lines concerning the Lebanese government the one of integration and the other of segregation. The analyzing covers three principled rationales that of ideology, governance, and foreign policy, each of which being core element in Hezbollah's performance.

THE PROGRESS OF HEZBOLLAH'S IDEOLOGY FROM "RELIGIOUS VISION" TO "PRACTICAL APPLICATION"

Hezbollah experienced noteworthy political and ideological alteration. Hezbollah witnessed three stages of transition in enacting its identity goals that of religious ideology, political ideology, and political agenda.⁸ However, there are immutable established principles.

Religious Ideology

Hezbollah main aim is "the establishment of an Islamic government."⁹ They declared, "We do not hide our commitment to the rule of Islam, we urge to

---

⁶ Ersel Aydinli, "Assessing Violent Non-State Actorness in Global Politics: A Framework for Analysis", *Cambridge Review of International Affairs*, Vol. 28, No. 3, pp. 242–444.

⁷ Diane E. Davis, "Non-State Armed Actors, New Imagined Communities, and Shifting Patterns of Sovereignty and Insecurity in the Modern World", *Contemporary Security Policy*, Vol. 30, No. 2, pp. 221–245.

⁸ Joseph Alagha, *Shifts in Hizbullah's Ideology: Religious Ideology, Political Ideology, and Political Program*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, p. 191.

⁹ Adham Souli, "Lebanon's Hizbullah: The Quest for Survival", *World Affairs*, Vol. 166, No. 2, pp. 71–80.

choose the Islamic system that alone guarantees justice and dignity for all."¹⁰ "We, the sons of Hizbullah's nation, whose vanguards God has given victory in Iran and which has established the nucleus of the world's central Islamic State abide by the orders of a single, wise and just command currently embodied in the supreme Ayatollah Ruhollah al-Musawi al-Khomeini."¹¹ With this declaration Hezbollah proved its links with Iran.

On the domestic level, Hezbollah purpose is "to abolish the abhorred sectarian discrimination and achieve justice among citizens."¹² The Israeli occupation of Lebanon boosted Hezbollah's political progress. It "speeded up the presence of Hizbullah as a struggle movement that is affiliated in the long complicated and complex fight against the Zionist enemy."¹³

Hezbollah's core believes known and embedded in their enactment; however, by entering the Lebanese arena, the party found itself in need of introducing some alterations. Hezbollah will learn that the complexities of Lebanon and the Middle East meant that amendments to its principles, or the way it pursues them, is inevitable. This issue will affect Hezbollah's political approach, where it will show both firmness and flexibility regarding its doctrines.

Political Ideology of Practical Application

By entering the political ideology period, Hezbollah relation with Iran seized to be blindfolded since Khomeini left for the party to choose the mean for applying what instructions he emphasized.¹⁴ When it comes to Hezbollah's stance on foreign policy, it followed those of Iran's of "No East, no West, rather only Islam."¹⁵ Hence, Hezbollah moved from xenophobia, which dominated its religious ideology to embracing Westoxification in the political phase.¹⁶

---

¹⁰ Augustus Richard Norton, *Amal, and the Shi'a: Struggle for the Soul of Lebanon*, op. cit., p. 172.

¹¹ Augustus Richard Norton, *Amal and the Shi'a: Struggle for the Soul of Lebanon*, University of Texas, Texas, 1987, p. 173.

¹² Adham Souli, *Lebanon's Hizbullah: The Quest for Survival*, op. cit., pp. 71–80.

¹³ *Ibid.*, p. 72.

¹⁴ Joseph Alagha, *Shifts in Hizbullah's Ideology: Religious Ideology, Political Ideology, and Political Program*, op. cit., p. 192.

¹⁵ Suzanne Maloney, "Identity and Change in Iran's Foreign Policy", in Raymond Hinnebusch and Anoushiravan Ehteshami (eds.), *The Foreign Policy of Middle East States*. Boulder, Co.: Lynne Rienner Publishers, 2002, pp. 88–116.

¹⁶ Joseph Alagha, *Shifts in Hizbullah's Ideology: Religious Ideology, Political Ideology, and Political Program*, op. cit., p. 195.

Domestically, The Taif Accord in 1989 ended the 15 years of the civil war by amending the political system, particularly those elements that are related to the sectarian distribution in parliamentary seats and public administrations. Nasrallah stated that: "Opposition from within the government in its current form would not be a real opposition, and would produce nothing."¹⁷ Hezbollah was urging for a sweeping revolutionary change -through democratic conducts- to reach its aim of founding an Islamic system in Lebanon which will protect the Lebanese interests.¹⁸ It came to see that the way to preserve its political and social presence is through becoming part of the Lebanese structure and having a say in shaping Lebanon's future. Therefore, Hezbollah must move from segregation to integration.¹⁹ Thus, despite the intensive debate within its cadres, Hezbollah decided to enter the 1992 summer elections which were the first to be held since the eruption of the civil war.²⁰

Consequently, following its interest in the long term, Hezbollah decided to enter the Lebanese political system regardless of past accusations of being oppressive, corrupted and sectarian.²¹ Nonetheless, in entering the Lebanese political game, it did not leave its ideology behind. The formation of an Islamic state was and still its main aim. Nevertheless, Hezbollah opted not to mention it in any of the political events to distinguish its ideology from the political program.²² Accordingly, aiming for a secure and dominant position in the Lebanese political system, Hezbollah made room for pragmatism.²³

---

¹⁷ Hassan Nasrallah, "Interview by As-Safir, 27 February 1992", in: Nicholas Noe, *Voice of Hezbollah: The Statements of Sayyed Hassan Nasrallah*, Verso, Brooklyn, 2007, p. 74.

¹⁸ Hassan Nasrallah, "Interview by al- Watan al-Araby, 11 September 1992", in: Nicholas Noe, *Voice of Hezbollah: The Statements of Sayyed Hassan Nasrallah*, op. cit., p. 90-91.

¹⁹ Magnus Ranstorp, 'The strategy and tactics of Hezbollah's current Lebanonization process', *Mediterranean Politics*, vol 3., No. 1, pp. 103-134.

²⁰ Naim Qassem, *Hizbullah The Story from Within*, Saqi, London, 2010, pp. 313-20.

²¹ 'Open Letter Addressed to the Oppressed in Lebanon and the World', in: Joseph Alagha, *Hizbullah's Documents*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2011, p. 45.

²² Joseph Alagha, *Hizbullah's DNA and the Arab Spring*, KW Publishers Pvt Ltd, New Delhi, 2013, pp. xxv-xxvi.

²³ Mark Perry, 'Talking to terrorists: Hamas and Hezbollah', in: K. Yambert (ed.), *The contemporary Middle East*, 3rd ed., USA, Westview Press, 2013, p. 317.

THE POSITIONING OF HEZBOLLAH AS A NON-STATE ACTOR VIS-À-VIS THE LEBANESE GOVERNMENT

Originally, Hezbollah was an advocate for a radical revolutionary regime change and refusing the idea of being an opposition within a corrupted system. However, its position shifted later where the party not only participated in the government but also, insisted on having veto power in the Cabinet. Thus, Hezbollah was moving from segregation to integration yet, according to its own terms rather than that of the government.

Opposing Government

Segregation was Hezbollah's first approach to the Lebanese government. It aimed to establish an Islamic state in Lebanon, following the Iranian project.²⁴

Hussein al-Musawi, a significant figure in the party's radical militant approach, illustrates the situation. He alleged: "We don't believe that the regime has a legitimate right to survive... since we assume that it is possible to overthrow this regime, we're using all the means at our disposal to make this regime illegal and powerless... we may not be able to overthrow it soon, yet we are not dissatisfied with our methods of overthrowing the regime."²⁵ He stated, "As Muslims, we don't believe in the existence of a separate country called Lebanon, we relate to the entire Islamic world as our homeland."²⁶ According to him, "We are ready to overthrow the regime in Lebanon to establish a just regime. Whoever rules over Lebanon must adhere to the laws of Islam. It doesn't matter to us whom the next President of Lebanon shall be, because we are not in the Lebanese regime." Hence, the problem is neither the President nor the government; instead, it is the grudging regime itself.²⁷

Conversely, Naim Qassem, the Deputy Secretary-General of Hezbollah, shows a lighter approach to the Lebanese political system. He asserted that the party refrained from participating in any political matter throughout its first years of initiation since such action might have averted the movement from endorsing the resistance.²⁸

As Hezbollah has its hostility towards the Lebanese government, the latter has its apprehensions regarding Hezbollah. The Lebanese government ac-

---

²⁴ Eitan Azani, *Hezbollah the Story of the Party of God*, Palgrave MacMillan, New York, 2011, p. 142.

²⁵ *Ibid.*, p. 143.

²⁶ *Ibid.*, p. 143.

²⁷ *Ibid.*, p. 143.

²⁸ Naim Qassem, *Hizbullah The Story from Within*, op. cit., pp. 139–140.

knowledges the danger which Hezbollah imposes on the stability of the country. Thus, the Lebanese state tried to limit Hezbollah's actions and moderate it as far as it can.²⁹ Hezbollah's ties with Iran and its conduct did not suit the government's interests.

The regime's conduct yielded when Hezbollah embarked on a new journey where an alteration to the policies and behavior took place. The most significant change was that of Hezbollah moving from opposition outside the political system to opposition from within it.³⁰

Participating in Governance

Hezbollah witnessed an intensive debate about whether to integrate or segregate from the government and whether the Iranian model is applicable in Lebanon. The Shiite prominent cleric, Fadlallah, asserted that the Lebanese political order and situation could not be compared to that in Iran.³¹ Therefore, a plan which suits the Lebanese particularity should be placed in action, since Hezbollah was functioning on the Lebanese stage, under constraints drawn by the regional and international system.³² Hence, Fadlallah urged Hezbollah to integrate into the Lebanese political system.³³

Hezbollah feared the Taif Agreement which brought an end to the civil war. For Hezbollah, a stable willing government is a danger to its very existence; thus, Hezbollah opposed the agreement. Meantime, Hezbollah kept talks going with the government and opening links with other Lebanese sects and political parties to integrate within the political structure.³⁴

Hezbollah's leading program on the local level aimed towards promoting and gathering support for the resistance movement from the Lebanese populace, the political figures, and parties. Therefore, the call for regime change fell low, and moderation seized the stage.³⁵ Hezbollah placed clear margins of maneuvering and red lines. Nasrallah said: "We...shall act to establish the internal security and the internal peace, and we shall make every effort to cast away the threatening shadow of a civil war."³⁶

---

²⁹ Eitan Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, op. cit., p. 142.

³⁰ *Ibid.*, p. 149.

³¹ *Ibid.*, p. 142.

³² *Ibid.*, p. 142.

³³ *Ibid.*, p. 143.

³⁴ Naim Qassem, *Hizbullah The Story from Within*, op. cit., pp. 152–53.

³⁵ Eitan Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, op. cit., p. 151.

³⁶ *Ibid.*, p. 152.

Government Participation

For Hezbollah, the aim from entering the Lebanese arena through the parliament was to enlarge its movement on the political stage, to influence the Lebanese government and secure the party's goals.³⁷ Hezbollah kept its independence and its maneuvering strategies, mainly when it comes to the struggle with Israel and the regional conflicts. This independence created problems for the Lebanese government. The regime felt weak regarding the power of Hezbollah and its use of violence, which inflicted instability on the domestic life and the ability of the government to spread its sovereignty.³⁸

Hezbollah ultimately was striving to secure a position in the highest stratum of the Lebanese political structure. The party appeared ready to alter its policies to work on employing the Lebanese system for its favor. By insisting on having veto power in the Cabinet, Hezbollah was stating that it wanted to control the Lebanese politics. In 2008, a military confrontation happened between Hezbollah and its adversaries after the cabinet refusal to grant Hezbollah its wishes. However, after its failure in 2008 clashes and 2009 parliamentary elections, it adhered to the results favoring a negligible role over the danger of displacing the Lebanese delicate confessional system.³⁹ It was clear that the party realized the importance of adjusting to the fluctuating social and political environments.⁴⁰

It is evident that the Lebanese regime could not have a say with Hezbollah and failed to maneuver it towards the Lebanese interests. Hezbollah kept its agenda and strived towards achieving it with internal and external support. The Lebanese government opted for exercising a supple policy, on one hand standing with Hezbollah as a resistance movement and on the other striving to limit its intrigues.⁴¹

---

³⁷ Eitan Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, op. cit., p. 157.

³⁸ *Ibid.*, p. 172.

³⁹ Joseph Alagha, *Hizbullah's DNA and the Arab Spring*, op. cit., pp. xxvi-xxvii.

⁴⁰ Samir Shalabi, *Hezbollah: Ideology, Practice, and the Arab Revolts Between Popular Legitimacy and Strategic Interest*, op. cit., p. 18.

⁴¹ Eitan Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, op. cit., p. 173.

HEZBOLLAH AS A NON-STATE ACTOR DEFINING LEBANESE GOVERNMENT FOREIGN POSITION

Lebanon never had a coherent foreign policy due to the internal fragmentations and external interference.⁴² Domestically, the sub-state actors and their alliance with regional and international power weakened the government and kept the system fragile unable and sometimes unwilling to make crucial decisions.⁴³ Externally, the conflicts in the Middle East with their International dimension leaves Lebanon with uncertain policies.⁴⁴ Hence, the government, by taking decisions mainly regarding the Arab conflicts and Iranian issues, finds itself confronting at least one of the actors on the Lebanese stage. In the heat of the recent Gulf conflicts with Iran, clashes between the Lebanese government and Hezbollah surfaced.

Government Position

Saudi Arabia's King called for an urgent Arab League Summit which came after the clashes between Iran and KSA.⁴⁵ The Summit denounced the Iranian intervention in the Syrian war, its role in the civil unrest in Bahrain, its support for the Houthis in Yemen and the acts of vandalism on the Gulf shores. Iraq objected to the decisions of the summit primarily those that have to do with Iran stating that "Iran is a neighboring country and we should preserve its security." Lebanon did not protest the conclusion of the summit; instead, it braced the Arab consensus.⁴⁶

---

⁴² Paul Salem 'Reflections on Lebanon's Foreign Policy', in: Collings, Deirdre (ed.), *Peace for Lebanon? From War to Reconstruction*, Lynn Rienner, Colorado, 1994, pp. 69–82.

⁴³ Ghassan Salamé, 'Is a Lebanese Foreign Policy Possible?', in: Halim Barakat (ed.), *Toward a Viable Lebanon*, Routledge, London, 1987, p. 347.

⁴⁴ Eitan Azani, *Hezbollah: The Story of the Party of God*, op. cit., p. 200.

⁴⁵ Anouzla, Ali, "Why are the summits in Mecca being held?", Middle East Monitor. Available from <https://www.middleeastmonitor.com/20190530-why-are-the-summits-in-mecca-being-held/> (accessed 4 August 2019).

⁴⁶ Al Jazeera Arabic, *The Urgent Arab Summit Refuses Iran "Intervention" and Iraq objects*. Available from: <https://www.aljazeera.net/news/politics/2019/5/31/%D8%A7%D9%84%D9%82%D9%85%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9-%D9%85%D9%83%D8%A9-%D8%A5%D9%8A%D8%B1%D8%A7%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D8%B9%D9%88%D8%AF%D9%8A%D8%A9> (accessed 4 August 2019).

The meetings came at a stage of major regional transformations where the ongoing war in Yemen is escalating and the tension rises between Iran and United States. Prime Minister Saad Hariri wanted the Lebanese government's position to be in line with that of the Arabs. He intended not to consider the division in the Lebanese government for the following reasons. First, the official Lebanese position cannot be extraneous to Arab or international legitimacy. Second, if Lebanon distanced itself from the Arab distress, the Arab countries could reciprocate. Lebanon cannot afford the Arab distancing financially, politically, and economically. Third, the statement from the Mecca summit did not mention Hezbollah in any way. Forth, Hezbollah is not entitled to criticize the position of the Lebanese government, while carrying military operations in the region. Hezbollah, through its acting in Syria, Yemen and Bahrain, is exposing Lebanon to danger.

Therefore, Hezbollah wants to be a partner in the government in everything related to the country's internal affairs, while it pursues its independent foreign policy and armed role. It requires the government to distance itself from what is stated in the preamble of the constitution regarding Lebanon's links with the Arabs, while it links itself to Iran.⁴⁷

Lebanon is living a duality between state and revolution. The solution is to separate the position of Hezbollah from that of the government. The views of Hezbollah do not reflect Lebanon's official stand in line with the Lebanese constitution and spirit. Hezbollah does not adhere to Lebanon's foreign policy. Thus, the government is not concerned with Hezbollah's position on the external crisis, and the limits of its relationship with Hezbollah does not extend beyond internal political life.⁴⁸

Hezbollah's Response

Hezbollah did not agree with the official Lebanese position during the last Arab League summit, and this was not a precedent. Hezbollah, on several occasions, denounced the Lebanese foreign policies. According to Hezbollah, the official Lebanese stand does not represent all the Lebanese, and it only conveys the position of those of the prime minister's party. Hezbollah's reaction regarding the last Arab League in Mecca came to follow the same line.

Nasrallah said: "Hezbollah, as a party involved in the government, considers that the position of the official Lebanese delegation to the Arab summit is not consistent with the ministerial statement. The Lebanese government's pledges are unacceptable, condemnable and do not represent Lebanon, won-

---

⁴⁷ Al-Jumhuriya, *Nasrallah Attacks "Teheran's Government" in Lebanon*, Available from: <https://www.aljournhouria.com/news/index/473897> (accessed 24 July 2019).

⁴⁸ *Ibid.*

dering where the policy of neutrality and self-distance is."⁴⁹ He continued by addressing Hariri: "You are not required to speak like the Iraqi President. However, you could have said that the government distant itself and refused to vote, as it was done in previous summits."⁵⁰ Nasrallah added that "King's Salman request for Arab, Islamic, and Gulf summits looks like he is saying: 'please you Arabs, save me'. For all those who condemned the campaign of the aircraft on the oil targets in Saudi Arabia, I ask them to reconsider themselves, morally."⁵¹

Moreover, he mentioned Iran in his speech as the one who "helped Iraq against ISIS, helped Syria in its darkest days, and stood with the resistance in Lebanon and Palestine."⁵² Adding that "the focus on Iran is because they believe that it besieges will weaken the entire axis of resistance in the region."⁵³ On the other hand, he claimed that "We have no problem with the demarcation of the border, and we stand behind the state. Nevertheless, Washington wants to exploit the border demarcation negotiations to open up the issue of precision rockets aimed at Israel."⁵⁴

CONCLUSION

This paper aimed to observe how Hezbollah's ideologies recount to its practical conduct regarding the party's behavior to the official Lebanese foreign policy position.

All the logic of neutrality that formed the pillars of the 1943 Charter is based on the idea of not involving Lebanon in the conflicts abroad. However, when it comes to Hezbollah's pursuing its ideological target, Lebanon as a national entity is not in the party's interest. Participating in the Lebanese political system is only a mean for maintaining its hegemony and securing its national and regional presence. Therefore, Hezbollah in the aim of reaching its ultimate target, which is in line with that of the Islamic Republic of Iran

---

⁴⁹ New TV, *Nasrallah: Lebanon's position in the Arab Summit disagree with the government's guide*. Available from: <https://www.aljadeed.tv/arabic/news/local/3105201994> (accessed 24 July 2019).

⁵⁰ Al-Jumhuriya, op. cit.

⁵¹ Moqawama Al-Islamiya, official website, video gallery, 31 May 2019 (accessed 15 June 2019) <https://video.moqawama.org/details.php?cid=1&linkid=2052>

⁵² *Ibid.*

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ *Ibid.*

and its supreme leader inclines towards pragmatism and alteration of specific policies.

Nonetheless, Hezbollah not only opposes the government but also practice its own foreign and military policy in the region. All this away from that of the Lebanese regime even at the expense of Lebanon. Hence, according to Hezbollah, *Lebanonization* does not mean its total integration within the Lebanese political system. It means benefiting from the system and the protection that Lebanon as a country can provide while keeping its segregated agenda.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Alagha Joseph, *Hizbullah's DNA and the Arab Spring*, KW Publishers Pvt Ltd, New Delhi, 2013.
- [2] Alagha Joseph, *Shifts in Hizbullah's Ideology: Religious Ideology, Political Ideology, and Political Program*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006.
- [3] Alagha Joseph, *Hizbullah's Documents: From the 1985 Open Letter to the 2009 Manifesto*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2011.
- [4] Al Jazeera Arabic, *The Urgent Arab Summit Refuses Iran 'Intervention' and Iraq objects*, Available from <https://www.aljazeera.net/news/politics/> (accessed 4 August 2019).
- [5] Al-Jumhuriya, *Nasrallah Attacks "Tehran's Government" in Lebanon*. Available from: <https://www.aljournhouria.com/news/index/473897> (accessed 24 July 2019).
- [6] Anouzla Ali, "Why are the summits in Mecca being held?", Middle East Monitor. Available from <https://www.middleeastmonitor.com/20190530-why-are-the-summits-in-mecca-being-held/> (accessed 4 August 2019).
- [7] Aydinli Ersel, "Assessing Violent Non-State Actorness in Global Politics: A Framework for Analysis", *Cambridge Review of International Affairs*, Vol. 28, No. 3, pp. 242–444.
- [8] Azani Eitan, *Hezbollah the Story of the Party of God*, Palgrave McMillan, New York, 2011.
- [9] Baumann Rainer, and Stengel Frank A., "Foreign Policy Analysis, Globalisation, and Non-State Actors: State-Centric After All?", *Journal of International Relations and Development*, Vol. 17, No. 4, pp. 489–521.
- [10] Davis Diane E., "Non-State Armed Actors, New Imagined Communities, and Shifting Patterns of Sovereignty and Insecurity in the Modern World", *Contemporary Security Policy*, Vol. 30, No. 2, pp. 221–245.
- [11] Gleis Joshua L. and Berti Benedetta, *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*, The John Hopkins University Press, Baltimore, 2012.

- [12] Maloney Suzanne, "Identity and Change in Iran's Foreign Policy", in: Raymond Hinnebusch and Anoushiravan Ehteshami (eds.), *The Foreign Policy of Middle East States*, Boulder, Co.: Lynne Rienner Publishers, 2002, pp. 88–116.
- [13] Moqawama Al-Islamiya, official website, video gallery, 31 May 2019 (accessed 15 June 2019) <https://video.moqawama.org/details.php?cid=1&linkid=2052>.
- [14] New TV, *Nasrallah: Lebanon's position in the Arab Summit disagree with the government's guide*. Available from: <https://www.aljadeed.tv/arabic/news/local/3105201994>. (accessed 24 July 2019).
- [15] Noe Nicholas, *Voice of Hezbollah: The Statements of Sayyed Hassan Nasrallah*, Verso, Brooklyn, 2007.
- [16] Norton Augustus Richard, *Amal and the Shi'a: Struggle for the Soul of Lebanon*, University of Texas, Texas, 1987.
- [17] Norton Augustus Richard, *Hezbollah A Short History*, Princeton University Press, Princeton, 2009.
- [18] Perry Mark, 'Talking to terrorists: Hamas and Hezbollah', in: K. Yambert (ed.), *The Contemporary Middle East*, 3rd ed., USA, Westview Press, 2013.
- [19] Qassem Naim, *Hizbullah The Story from Within*, Saqi, London, 2010.
- [20] Ranstorp, Magnus, 'The strategy and tactics of Hezbollah's current Lebanonization process,' *Mediterranean Politics*, Vol. 3, No. 1, pp. 103–134.
- [21] Salamé Ghassan, 'Is a Lebanese Foreign Policy Possible?', in: Halim Barakat (ed.), *Toward a Viable Lebanon*, Routledge, London, 1987.
- [22] Salem Paul, 'Reflections on Lebanon's Foreign Policy,' in: Collings, Deirdre (ed.), *Peace for Lebanon? From War to Reconstruction*, Lynn Rienner, Colorado, 1994, pp. 69–82.
- [23] Shalabi Samir, *Hezbollah: Ideology, Practice, and the Arab Revolts Between Popular Legitimacy and Strategic Interest*, BA Thesis, Lund University, 2015.

Boushra Jaber

SEGREGACIJA I/ILI INTEGRACIJA HEZBOLAH
 KAO NEDRŽAVNOG AKTERA U BORBI PROTIV
 REGIONALNE POLITIKE LIBANSKE VLADE

Apstrakt

Položaj šiita pre libanskog građanskog rata znatno se razlikuje od onog nakon njega. Tokom rata ovi su transformisani iz marginalizovane grupe u značajne „igrače” na libanskoj i regionalnoj političkoj sceni. Razlog trenutnog osnaživanja šiita leži u pojavi Hezbolaha koga podržava Iran. Odnos Hezbolaha i libanske vlade određen je kontroverznim regionalnim pitanjima.

Cilj rada je da se istraži ideologija Hezbolaha i takozvana libanizacija a u vezi sa spoljnom politikom Libana. Autor u radu pokazuje da je Hezbolah racionalan nedržavni akter koji je deo regionalne komparativne dinamike i borbe za vlast. Autor nalazi da je Hezbolah pragmatični ideološki akter koji igra i na kartu integracije i na kartu segregacije. Integracija obezbeđuje utočište Hezbolahu, dok mu segregacija omogućava da sledi svoju regionalnu agendu. U ispitivanju Hezbolahove ideologije, upravljanja i spoljne politike koristi se metoda analize diskursa.

Ključne reči:

iranska pitanja, Hezbolah, spoljna politika nedržavnog aktera, regionalni kompleks, konkurencija na Bliskom istoku, arapski sukobi, ideologija.

Strahinja Obrenović*

Institut za evropske studije

Prirodni gas kao „političko oružje”: Razumevanje diskursa

Apstrakt

Diskurs o prirodnom gasu kao političkom oružju prisutan je već nekoliko decenija u javnoj sferi. U radu ćemo najpre analizirati suprotstavljena mišljenja autora kada je reč o mogućnosti da se prirodni gas, kao energent, koristi kao političko oružje. Metoda istraživanja se pre svega zasniva na analizi sadržaja i komparaciji diskursa, prvenstveno u akademskoj oblasti, delimično i u medijskoj i političkoj sferi. Pored analiziranja diskursa o političkom oružju, razmatramo i diskurs o prirodnom gasu kao energetsom oružju, iako ne postoji jasna granica među njima. Nakon komparacije različitih stavova u akademskom polju, ukazaćemo na dva moguća razloga zbog kojih je nastao ili se oblikovao diskurs o prirodnom gasu kao političkom oružju. Jedan razlog militarizacije diskursa može se posmatrati u okviru širih političkih odnosa, dok se drugi razlog može tražiti u suprotstavljenim komercijalnim interesima i nadmetanjem za poziciju na tržištu.

Ključne reči:

prirodni gas, energent, političko oružje, energetske oružje, analiza diskursa, militarizacija diskursa

UVOD

Energetika predstavlja jednu od najvažnijih oblasti svake države. Bez energije i energenata nema ni modernih država. Ipak, najveći deo država na svetu ne može da se osloni na sopstvene izvore energije i mora da uvozi energente iz

---

* strahinja.obrenovic@ies.rs

drugih zemalja, što u određenim situacijama može da stvori zavisnost zemlje uvoznice. Ovo se nije posmatralo kao značajniji problem sve do prve polovine sedamdesetih godina prošlog veka, kada dolazi do izbijanja Prvog naftnog šoka ili krize (1973). Od tog vremena države počinju ozbiljnije da razmatraju pitanje sopstvene ranjivosti i zavisnosti od uvoza energenata, u tom periodu nafte kao dominantnog izvora energije. Uporedo sa promišljanjima o *energetskoj bezbednosti*, počinje da se raspravlja, istina ne u tolikoj meri, o korišćenju nafte kao *energetskog* ili pak *političkog oružja*.

Kada je reč o prirodnom gasu (*natural gas*), akademska diskusija o njegovoj upotrebi kao političkog ili energetskog oružja javila se nekoliko decenija kasnije. Prethodno je bio prisutan skepticizam među pojedinim državama Zapadne hemisfere da bi Sovjetski Savez mogao da upotrebi gas kao političko oružje, ali je svaka sumnja razvejana nesmetanim isporukama gasa u rasponu od pune tri decenije, koja je trajala sve do sloma komunizma i nestanka Sovjetskog Saveza. O gasu kao „oružju”, energetskom ili političkom, počelo je intenzivno da se raspravlja nakon prekida u snabdevanju evropskih potrošača prirodnim gasom 2009. godine, tokom spora ruske i ukrajinske strane. Iako to nije bio prvi spor u vezi sa isporukom gasa, dužina prekida isporuke gasa u rasponu od nekoliko dana doprinela je da se pokrene diskusija o mogućnosti upotrebe prirodnog gasa kao političkog oružja. Upotreba gasova (otrovnih ili zagušljivih) kao oružja nije bila nepoznata čovečanstvu, o čemu svedoči njegova upotreba u ratu, naročito u Prvom svetskom ratu od strane Nemaca. Ipak, kada je reč o prirodnom gasu kao izvoru energije, bila je značajna novina promišljati o njemu kao potencijalnom oružju, pa makar se radilo o političkom oružju.

Kod upotrebe koncepta prirodnog gasa kao energetskog ili političkog oružja jasno se izdvajaju dve grupe autora – prva, koja osporava da se gas može koristiti kao političko oružje, i druga, koja prirodni gas percipira kao moćno političko oružje. U nastavku rada ćemo razmotriti kako se kreirao diskurs o prirodnom gasu kao energetskom oružju, i to u više polja uporedo: akademskom i medijskom, odnosno političkom. Osnovni nedostatak u istraživanju upotrebe prirodnog gasa kao političkog oružja je relativno skromna akademska literatura koja ne adresira ovaj problem u dovoljnoj meri, kao što je to slučaj sa drugim aspektima energetske politike. Nakon što pružimo teorijski pregled o predmetu istraživanja, ukazaćemo na razloge koji su, prema našem mišljenju, uticali da se jedan naizgled komercijalni odnos među državama predstavi i oblikuje militarizacijom diskursa.

Prvi razlog militarizacije diskursa se može posmatrati u okviru šireg konteksta narušenih političkih odnosa među državama, ali i postojanjem zavisnosti velikog broja zemalja od spoljašnjeg snabdevanja energentima, što implicira na njihovu ranjivost. Drugi razlog pomenute militarizacije diskursa o energetici se može posmatrati kao deo suprotstavljenih komercijalnih interesa aktera i njihovim nadmetanjem za položaj na tržištu zemalja uvoznica energenata.

OD ENERGETSKOG DO POLITIČKOG ORUŽJA – KONCEPTUALNE I TERMINOLOŠKE DILEME

Jedno od poglavlja monografije Rafaela Kandijotija (Rafael Kandiyoti) nosi naziv „Prirodni gas kao političko oružje?“ (Chapter 3: *Natural gas as a political weapon?*).¹ Ipak, gas nije prvi energent koji se posmatrao kao potencijalno „oružje“ od strane država koje su bogate prirodnim resursima. Prva naftna kriza, iz 1973. godine, nagnala je mnoge da postupak arapskih država tokom krize, koje su odlučile da obustave isporuku nafte pojedinim zemljama Zapada, posmatraju kao upotrebu *energetskog oružja*. Autori Čerp (Aleh Cherp) i Džuel (Jessica Jewell) navode da se početkom sedamdesetih godina prošlog veka, pri uvođenju embarga od strane arapskih zemalja, javlja „vojna metafora o naftnom oružju“ (*oil weapon*).² Autorka Smit Stegen (Karen Smith Stegen) pripada malobrojnoj grupi autora koji su se detaljnije bavili konceptom *energetskog oružja* kao primarnim predmetom istraživanja. Ona polazi najpre od koncepta „naftnog oružja“ (*oil weapon*) u kontekstu Prvog naftnog šoka, pod kojim podrazumeva „pretnju da zemlje izvoznice energenata mogu koristiti kontrolu nad tim energentima kako bi uticale na političko ponašanje zemalja uvoznica“.³ Iako je autorka pružila kratak istorijski pregled upotrebe nafte kao energetskog oružja, primarno interesovanje njenog rada jeste upotreba prirodnog gasa kao energetskog oružja. Smit Stegen sa pravom ukazuje da još nema autora koji se problemom energetskog oružja bave na sistematičan način, dok je sporadično pozivanje na koncept energetskog oružja prisutno u većem broju radova, kako u monografijama, tako i u zbornicima, odnosno naučnim časopisima. Pored termina oružje, u akademskim tekstovima je daleko manje zastupljen termin naoružavanja, odnosno „pretvaranja energije u oružje“ (*weaponization of energy*).⁴

---

¹ Rafael Kandiyoti, *Powering Europe – Russia, Ukraine and the Energy Squeeze*, Palgrave Macmillan, 2015, pp. 49–65.

² Aleh Cherp and Jessica Jewell, “The three perspectives on energy security: intellectual history, disciplinary roots and the potential for integration”, *Current Opinion in Environmental Sustainability*, Vol. 3, Issue 4, p. 203.

³ Karen Smith Stegen, “Deconstructing the ‘energy weapon’: Russia’s threat to Europe as case study”, *Energy Policy*, 39, p. 6505.

⁴ Rasa Baločkaite, “Russian energy imperialism: the world mapped along the gas pipelines”, *Politikos mokslų almanachas*, 12, p. 92. Pored termina *weaponization*, u literaturi se može naći i termin *weaponized*, odnosno *weaponized energy*. Yeongmi Yun, Ki-cheal Park, “Characteristics of Russian Policies in Energy Security Toward Central Asia: Focusing on the Construction of The South Stream Pipeline”, *The Journal of East Asian Affairs*, Vol. 24, No. 2, p. 158.

Već kod pominjanja koncepta energetske oružja postavlja se pitanje da li se pod time podrazumeva i koncept „političkog oružja”, odnosno da li je reč o sinonimima. Dok jedan deo autora upotrebljava koncept gas kao političko oružje (*political weapon*), drugi se opredeljuju za koncept energetske oružja (*energy weapon*). Uprkos upotrebi različitih termina, indikativno je da se ovim konceptima objašnjava isti fenomen, i to upotreba prirodnog gasa kao „oružja”, odnosno sredstva kojim bi se postigli određeni ciljevi. Međutim, čini se da u određenim slučajevima postoji terminološka distinkcija među ovim konceptima. Pod energetske oružjem se podrazumeva da određeni akteri mogu da koriste različite izvore energije kao „oružje”. Energetske oružje može da bude nafta, gas, ali i uglj, nuklearna energija ili obnovljivi izvori energije koji se koriste za dobijanje električne ili toplotne energije. Najveći broj društvenih naučnika se u svom radu dotakao prirodnog gasa kao energetske oružja. O upotrebi uglja se nije toliko pisalo kao energetske oružju, ali je poznata njegova široka primena u ratnoj industriji i proizvodnji oružja, koja je vrhunac dostigla tokom Drugog svetskog rata. Jedan od glavnih motiva formiranja Evropske zajednice za uglj i čelik bilo je i regulisanje tržišta uglja i čelika na nadnacionalnom nivou kako bi se održao posleratni mir, što je bilo podstaknuto i strahovanjima od ponovnog jačanja nemačke namenske industrije.⁵ U posleratnom periodu dolazi i do ekspanzije nuklearnog oružja u vojnoj sferi, ali se glavna briga i nedoumica odnosila na mogućnost upotrebe nuklearne energije kao energetske oružja. Konačno, pojedini autori su pisali i o mogućoj upotrebi obnovljivih izvora energije kao energetske oružja.⁶

Ništa manje problematično nije ni definisanje pojma političke oružje. Čini se da koncept političke oružja nije nužno ograničen na energente i da se odnosi na širok krug oblasti. Postoji veći broj radova u kom se raspravlja o političke oružju, pa se tako govori o terorizmu kao političke oružju, sarkazmu i ironiji kao političke oružju, pa čak i o nepoverenju u vladu i vladavini

---

⁵ Andreas Staab, *The European Union Explained*, Second Edition, Indiana University Press, Bloomington, 2011, pp. 8–9.

⁶ Autori Lilliestam (Johan Lilliestam) i Elenbek (Saskia Elenbeck) u svom članku razmatraju mogućnost korišćenja solarne energije kao „energetske oružja”. Oni se detaljnije bave scenarijom uvoza energije iz pustinjskih područja severne Afrike, koja su pogodna za eksploataciju i razvoj solarne energije, u Evropu. Samim tim su se dotakli pitanja povećane zavisnosti evropskih zemalja od uvoza energije i energenata iz trećih zemalja, odnosno moguće upotrebe *energetske oružja* od strane država izvoznica resursa, pri čemu su napravili paralelu sa uvozom prirodnog gasa iz Rusije. Johan Lilliestam, Saskia Ellenbeck, “Energy security and renewable electricity trade—Will Desertec make Europe Vulnerable to the ‘energy weapon’?”, *Energy Policy*, 39, pp. 3380–3391.

prava kao političkom oružju.⁷ Kada se govori o prirodnom gasu kao političkom oružju, konceptu se pridaju različita značenja u zavisnosti od konteksta i konkretnih empirijskih primera. Ipak, najveći broj autora piše o prirodnom gasu kao političkom oružju u kontekstu ruske spoljne, odnosno energetske politike, i to naročito nakon 2009. godine.

U nastavku rada ćemo analizirati dve suprotstavljene pozicije u polju akademije, jednu koja smatra da se prirodni gas može koristiti kao energetska ili političko oružje, i onu koja osporava upotrebu prirodnog gasa kao političkog oružja.

MOŽE LI PRIRODNI GAS DA BUDE POLITIČKO ORUŽJE?

Ovo je jedno od pitanja koje je podelilo akademsku zajednicu, naročito onu koja se bavi pitanjem energetike i energetske politike. Na početku treba istaći da među autorima postoji razlika u pristupu prilikom razmatranja prirodnog gasa kao političkog oružja, pri čemu najveći broj autora problemu pristupa sa empirijske strane.

Kada je reč o autorima koji prihvataju tezu da je prirodni gas moguće koristiti kao političko oružje, ukazaćemo na dve dileme koje se javljaju prilikom analize literature. Prva dilema se odnosi na domet ili opseg primene koncepta prirodnog gasa kao političkog oružja, odnosno postavlja se pitanje da li se gas kao političko oružje može primeniti samo u odnosu na neposredno okruženje, ili se njegova primena može proširiti na drugi region, odnosno bilo koji deo sveta. Druga dilema se odnosi na pitanje koji akteri mogu da poseduju gas kao političko oružje, odnosno u literaturi ne postoji saglasnost da li samo države bogate energentima koriste gas kao političko oružje, ili se ono može koristiti i od strane država uvoznica, odnosno tranzitnih država kroz čiju teritoriju prolazi energetska infrastruktura.

Razmatrajući upotrebu gasa kao političkog oružja na konkretnom primeru, autorka Mena (Sunita Meena) je opisala njegovu upotrebu od strane Rusije prema njenim neposrednim susedima na postsovjetskom području, odnosno prema Ukrajini, Belorusiji, ali i prema državama Centralne Azije. Ona u tekstu ističe da „stoga, nema sumnje da Moskva koristi energente kao globalno poli-

---

⁷ Jay Mallin, "Terrorism as a political weapon", *Air University Review*, 22, 1971, pp. 45–52; Natalia Knoblock, "Sarcasm and Irony as a Political Weapon: Social Networking in the Time of Crisis", in: Daniel Ochieng Orwenjo, Omondi Oketich, Asiru Hameed Tunde (eds.), *Political Discourse in Emergent, Fragile, and Failed Democracies*, Information Science Reference, Hershey, 2016, pp. 11–33; José María Maravall, *The Rule of Law as a Political Weapon*, Estudio/Working Paper 2001/160, Juan March Institute, Madrid, 2001.

tičko oružje kako bi privolela zemlje koje su stekle nezavisnost (prim. nakon nestanka Sovjetskog Saveza) da usvoje proruski stav".⁸ Ovdje se autorka nije ograničila samo na gas kao političko oružje, već je prihvatila da ruska strana koristi i druge energente u tu svrhu. Takođe, interesantna je upotreba sintagme „globalno političko oružje” (*global political weapon*), što ukazuje da je opseg primene mnogo širi u odnosu na neposredno okruženje.

Istoričar Hegselijus (Per Högselius) se dotakao diskursa o prirodnom gasu kao oružju prilikom razmatranja istorije energetske odnosa između država Zapadne Evrope i Rusije u sektoru gasa. Hegselijus smatra da je Rusija koristila gas kao političko oružje u više navrata, ali istovremeno tvrdi da nema dokaza da su sovjetske vlasti diskutovale o korišćenju prirodnog gasa kao političkog oružja, nakon što je započela energetska saradnja sa zemljama Zapada u jeku Hladnog rata.⁹ Značajno preispitivanje upotrebe prirodnog gasa kao oružja za ostvarivanje političkih ciljeva, prema rečima Umbaha (Frank Umbach), desilo se nakon krize u snabdevanju gasom krajem 2005. i početkom 2006. godine, kada je došlo do smanjenih isporuka iz Rusije prema evropskim zemljama, usled spora te zemlje sa ukrajinskom stranom.¹⁰ Još značajnija promišljanja o upotrebi ovog energenta kao jednog vida političkog oružja usledila su nakon krize iz 2009. godine, koja je po obimu i trajanju nadmašila onu iz 2006. godine. Autori koji su prethodno zastupali stav o upotrebi gasa kao političkog oružja su nakon krize iz januara 2009. godine dobili podstrek da dodatno brane svoju tezu.

Nigren (Bertil Nygren) se detaljnije bavio konceptom prirodnog gasa kao „oružja”. On razlikuje „slavinu kao oružje” (*tap weapon*), odnosno „zavrtanje ventila” na gasovodu i „tranzitno oružje” (*transit weapon*), tj. korišćenje pogodnosti koje imaju tranzitne zemlje.¹¹ Jedan od primera koji navodi kod „zavrtanja ventila” kao oružja jeste prekid isporuke gasa iz Rusije prema Ukrajini, Belorusiji, Moldaviji. Ipak, ove zemlje su se uspešno suprotstavile tome posedovanjem „tranzitnog oružja”, jer predstavljaju značajne tranzitne zemlje za isporuku ruskog gasa prema evropskim potrošačima.¹² Ovaj članak je značajan

---

⁸ Sunita Meena, “Energy as a political weapon of foreign policy: The Russian case”, *International Journal of Academic Research and Development*, Vol. 3, Issue 5, pp. 172–174.

⁹ Per Högselius, *Red Gas: Russia and the Origins of European Energy Dependence*, Palgrave Macmillan Transnational History Series, Hampshire, 2013, p. 37.

¹⁰ Frank Umbach, “Global energy security and the implications for the EU”, *Energy Policy*, 38, p. 1230.

¹¹ Bertil Nygren, “Putin’s Use of Natural Gas to Reintegrate the CIS Region”, *Problems of Post-Communism*, Vol. 55, No. 4, p. 5.

¹² *Ibid.*, p. 13.

prilikom razmatranja diskursa o prirodnom gasu kao oružju, jer razmatra dodatnu dimenziju pored zemalja koje su bogate resursima i koje izvoze energente, odnosno analizira položaj i ulogu tranzitnih zemalja.

Iako se najveći broj radova u kojima se razmatra diskurs o gasu kao političkom oružju odnosi na slučaj ruske energetske politike, pojedini autori ukazuju da, kada je reč o opasnosti od ruskog političkog oružja, često se zanemaruje da i druge zemlje izvoznice gasa, poput Katara, Alžira i Irana, mogu da koriste prirodni gas kao oružje.¹³ Sa druge strane, postoji stav autora da čak i zemlje Zapada u svojim rukama imaju energetske oružje, pa tako Seleznev (Павел Сергеевич Селезнев) i Sergejeva (Анастасия Дмитриевна Сергеева) tvrde da je projekat Severni tok 2 „političko oružje” u rukama Zapada,¹⁴ što može da se dovede u vezu sa tezom o međuzavisnosti (*interdependence*) između država izvoznica i država uvoznica energenata, pri čemu su državama uvoznicama neophodni energetske resursi, dok istovremeno države izvoznice zavise od tržišta na kojima će plasirati energente i ostvariti prihode. Kada je reč o upotrebi „gasnog oružja”, pojedini autori su razmatrali njegovu moguću upotrebu od strane potrošača.¹⁵

Najznačajniji doprinos, kada je reč o razmatranju upotrebe gasa kao političkog oružja, pružila je autorka Smit Stegen. Za razliku od dominantnog diskursa o političkom oružju koji je deskriptivnog karaktera, doprinos autorke je u razrađenom analitičkom modelu „energetskog oružja” (*energy weapon model*). Da bi se govorilo o uspešnoj upotrebi energetskog oružja, pomenuti model zahteva ispunjenost 4 uslova ili stadijuma:

- Konsolidaciju resursa;
- Kontrolu nad tranzitnim rutama;
- Ostvarivanje pretnje, skoka cena, prekida u snabdevanju;
- Povinovanje i ustupke od strane targetirane države.¹⁶

---

¹³ Aldo Spanjer, “Russian gas price reform and the EU–Russia gas relationship: Incentives, consequences and European security of supply”, *Energy Policy*, 35, p. 2890.

¹⁴ Павел Сергеевич Селезнев, Анастасия Дмитриевна Сергеева, „Северный поток-2: Коммерческий проект и политическое оружие в руках Запада”, *Образование и право*, Но. 5, с. 21–26.

¹⁵ David G. Victor, Amy M. Jaffe, Mark H. Hayes, *Natural Gas and Geopolitics: From 1970 to 2040*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, p. 338.

¹⁶ Karen Smith Stegen, “Deconstructing the ‘energy weapon’: Russia’s threat to Europe as case study”, *op. cit.*, pp. 6505–6510.

Šema 1. Model energetskeg oružja (Energy weapon model)¹⁷

Autorka objašnjava da uspešnost korišćenja energetskeg oružja zavisi najviše od poslednjeg uslova, odnosno da se targetirana država povinuje i načini ustupak prema drugoj strani. Smit Stegen je primenila ovaj model na primeru Rusije i njene upotrebe energetskeg oružja prema drugim zemljama. Kako ističe, iako su ruske vlasti bile uspešne prilikom ostvarivanja prva tri uslova, četvrti stadijum modela u najvećem broju slučajeva nije ostvaren.¹⁸ Slabost ovog modela je u tome što je upitna njegova primena na druge slučajeve. Autorka je u tekstu pomenula da su članice OPEK-a (OPEC) prve upotrebile energetske oružje prema zemljama koje su uvozile naftu na Zapadu, ali nije testirala taj slučaj na modelu koji je razvila.

Nakon što smo razmotrili stavove autora koji podržavaju ideju o upotrebi prirodnog gasa (i drugih energenata) za ostvarivanje političkih ciljeva, u nastavku ćemo analizirati autore koji osporavaju da se gas može koristiti kao „oružje”. Naime, Goldtau (Andreas Goldthau) preispituje dominantan stav o korišćenju prirodnog gasa za ostvarivanje interesa političke elite. On takođe analizira značaj ruskih energenata, pre svega prirodnog gasa, i smatra da nekoliko faktora osporavaju tezu da Kremlj može da koristi gas kao političko oružje. Prvi faktor se odnosi na različite grupe zemalja koje uvoze gas iz Rusije i koje se međusobno razlikuju po nivou zavisnosti od uvoza energenata – jedan klaster su stare članice Evropske unije, drugi su nove članice Unije, potom

¹⁷ Karen Smith Stegen, “Deconstructing the ‘energy weapon’: Russia’s threat to Europe as case study”, op. cit., p. 6507.

¹⁸ *Ibid.*, p. 6512.

zapadne zemlje Zajednice nezavisnih država (ZND), i Holandija, Ujedinjeno Kraljevstvo i Norveška formiraju četvrtu grupu.¹⁹ Goldtau smatra da bi prekidom isporuke gasa bilo kojoj grupi zemalja ruska strana ostala bez značajnog prihoda, što umanjuje potencijal korišćenja gasa kao političkog oružja, iako priznaje da su pojedine zemlje Zajednice nezavisnih država ranjivije od drugih grupa. Druga dva faktora koje Goldtau pominje, od kojih se jedan odnosi na to da se često pogrešno pretpostavlja da je ruska strana povećavala cenu gasa na tržištu Zajednice nezavisnih država isključivo iz geopolitičkih razloga, čime se umanjuje značaj ekonomskog aspekta kao težnje za profitom, i drugi faktor se odnosi na manjak investicija u ruskom transportnom sistemu, što može da dovede do prekida snabdevanja evropskih potrošača gasom koji nije izazvan upotrebom „političkog oružja”.²⁰

Jedan od vodećih eksperata u oblasti energetike Džejms Henderson (James Henderson) nije pobornik korišćenja termina „oružje” kada govori o potencijalu energenata, već smatra da je umesto koncepta „oružje (sredstva za uništenje ili kažnjavanje) prikladnije koristiti termin gas kao sredstvo pritiska, kao pokušaj da se druge zemlje zadrže u sferi ruskog uticaja”.²¹ Primetno je i u ovom slučaju da autori, koji smatraju da termin „političko oružje” nije najprikladniji, referišu na slučajeve koji se odnose na isporuku ruskog gasa prema drugim zemljama. To se može razumeti činjenicom da je većina tekstova nastala neposredno nakon kriza ili smanjenog snabdevanja prirodnim gasom iz Rusije. Možemo reći da je glavno pitanje oko kog postoji sporenje među autorima to da li su isporuke energenta bile uzrokovane (geo)političkim ili komercijalnim razlozima. Tako Stern (Jonathan Stern), Pirani (Simon Pirani) i Jafimava (Katja Yafimava) razmatrajući krizu u snabdevanju gasom iz Rusije 2006, odnosno 2009. godine, smatraju da je reč o primarno „komercijalnom slučaju”, pri čemu je Gazprom bio izložen „optužbama da je koristio energiju kao političko oružje protiv ukrajinske Narandžaste revolucije i njenog predsednika, koga je Moskva očajnički pokušala da spreči da dođe na vlast”.²² Američki istraživač Bursma (Tim Boersma) tvrdi da energetska oružje „teško

---

¹⁹ Andreas Goldthau, “Rhetoric versus reality: Russian threats to European energy supply”, *Energy Policy*, 36, p. 687.

²⁰ *Ibid.*, p. 690.

²¹ Agnia Grigas, *The New Geopolitics of Natural Gas*, Harvard University Press, Cambridge, London, 2017, p. 114.

²² Simon Pirani, Jonathan Stern and Katja Yafimava, *The Russo-Ukrainian gas dispute of January 2009: a comprehensive assessment*, Oxford Institute for Energy Studies, NG 27, 2009.

da postoji, ako je uopšte i postojalo”.²³ On se slaže sa autorom Sternom da je, u odnosu između Rusije i zemalja uvoznica gasa, reč o ekonomskom problemu pozicioniranja Gasproma na evropskim tržištima, uključujući i tržišta neposrednih ruskih suseda. Još jedna bitna dimenzija razmatranja diskursa o energetske oružju odnosi se na vezu između kompanije Gasprom i ruskih vlasti, odnosno mogu li se radnje preduzete od strane gasne kompanije pripisati državnim organima. Bursma ukazuje na taj problem, tvrdeći da „stav kako su ciljevi Gasproma i Kremlja isti u svakoj situaciji takođe treba preispitati”.²⁴

Pored radova u kojima se objašnjava da su krize u snabdevanju gasom izazvane pre svega komercijalnim razlozima, pojedini autori nastoje da ukažu kako i postojanje različitih političkih interesa ne mora nužno da znači da je došlo do upotrebe energenata kao političkog ili energetske oružja. Bugajski (Janusz Bugajski), pored razmatranja debate o postojanju resursa kao energetske oružja, tvrdi da je Rusija često koristila energetske izvore kao demonstraciju „meke moći prema Evropi”.²⁵ Umesto sintagme političko ili energetske oružje, Bugajski preferira da o energentima govori kao sredstvu spoljne politike, posredstvom kog se ostvaruje uticaj u odnosu na druge zemlje. Autori koji pribegavaju da posmatraju energetske resurse kao sredstvo (*tool*), umesto kao oružje (*weapon*), u većini slučajeva to čine kako bi izbegli pravljenje paralele sa samom svrhom oružja, odnosno sa uništavanjem.

OSVRT NA MILITARIZACIJU DISKURSA O PRIRODNOM GASU KAO ENERгентU

Nakon što smo razmotrili suprotstavljene pozicije među autorima u akademskoj sferi kada je reč o upotrebi energenata, u našem slučaju prirodnog gasa kao „oružja”, sada ćemo ukazati na neke od razloga za koje smatramo da su doveli do militarizacije diskursa o energetici, odnosno do militarizacije diskursa o prirodnom gasu kao energentu. Jedan od razloga te militarizacije diskursa, kada se govori o trgovini prirodnim gasom, treba tražiti u sklopu širih političkih i međudržavnih odnosa između zemalja izvoznica i zemalja uvoznica, pri čemu je naglasak na zavisnosti (samim tim i ranjivosti) zemalja uvoznica od spoljašnjih snabdevača. Drugi razlog zaoštavanja retorike se može

---

²³ Tim Boersma, "The End of the Russian Energy Weapon (That Arguably Was Never There)", Brookings, 5 March 5, 2015. Available from: <http://www.brookings.edu/blogs/order-from-chaos/posts/2015/03/05-end-of-russian-energy-weapon-boersma> (Accessed 25 March 2020).

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Janusz Bugajski, *Expanding Eurasia: Russia's European Ambitions*, Center for Strategic and International Studies, Washington D.C., 2008, p. 73.

posmatrati kao deo komercijalnog nadmetanja među državama i kompanijama koje izvoze energente za poziciju na energetske tržištima.

MILITARIZACIJA DISKURSA KAO DEO ŠIRIH POLITIČKIH ODNOSA

Potreba da se militarizuje diskurs o prirodnom gasu kao energentu može se sagledati kroz prizmu širih političkih odnosa između zemalja izvoznica i zemalja uvoznica energenata. Počev od Prvog naftnog šoka, kada se oblikovala ideja o mogućoj upotrebi energenata kao političkog oružja, uočljivo je da se pitanje snabdevanja energentima razmatra u kontekstu narušenih političkih odnosa među državama. Isto se može reći kada je u pitanju trgovina prirodnim gasom, gde do militarizacije diskursa o energetici dolazi kada je već prisutna napetost i postoji nepoverenje u političkim odnosima. To nepoverenje među državama se može objasniti suprotstavljenim (geo)političkim interesima, koji pogoduju nastanku diskursa o prirodnom gasu kao političkom oružju u oblasti politike.

Međutim, postojanje narušenih političkih odnosa nije jedina pretpostavka kada je reč o nastanku i oblikovanju diskursa o političkom oružju, već je to i postojanje zavisnosti zemalja uvoznica energenata od spoljašnjeg snabdevanja. Analizirajući diskurs o političkom oružju u prethodnom delu rada, uočili smo da se u radovima najčešće referiše na odnos koji postoji između zemalja uvoznica i zemalja izvoznica prirodnog gasa. Uočljivo je da diskurs o gasu kao političkom oružju nije toliko rasprostranjen kada se opisuju međusobni politički odnosi država koje poseduju dovoljne količine sopstvenih energetskih resursa, i ne zavise u većoj meri od spoljnih snabdevača. U akademskim tekstovima se ne posvećuje dovoljna pažnja pitanju da li se diskurs o političkom oružju može razmatrati na konkretnim empirijskim primerima koji uključuju međusobne odnose država bogatih ovim resursom, poput Rusije, Irana, Sjedinjenih Američkih Država, Katara, Australije i Kanade.²⁶ Pomenute države se mogu posmatrati kao samodovoljne kada je reč o snabdevanju gasom, što znači da su u stanju da se oslone na sopstvene energetske resurse i zadovolje unutrašnje potrebe, i na taj način nisu u položaju zavisnosti od spoljašnjeg snabdevanja kao neke druge zemlje. Ipak, smatramo da se militarizacija diskursa, kada je reč o odnosima između zemalja bogatih resursima, odvija

---

²⁶ Reč je o državama koje spadaju u najveće proizvođače gasa, među kojima se nalaze države sa najvećim rezervama ovog energenta na svetu. "Profiling the world's top producers of natural gas", NS Energy, 21 March, 2019. Available from: <https://www.nsenerybusiness.com/news/top-natural-gas-producing-countries/> (Accessed 29 March 2020).

na drugom planu, i to u kontekstu nadmetanja za tržišta uvoznih zemalja, o čemu će biti više reči u narednom odeljku.

Dakle, prisutnost diskursa o energetsom oružju podrazumeva i drugu pretpostavku pored razmatranja širih političkih odnosa, a to je pretpostavka o zavisnosti zemalja koje moraju da uvoze energetske resurse iz drugih država, što implicira na njihovu potencijalnu ranjivost (*vulnerability*).²⁷ Specifičnost tržišta prirodnog gasa ogleda se u postojanju ograničene energetske infrastrukture, koja doprinosi da zavisnost zemalja od spoljašnjeg snabdevanja još više dolazi do izražaja. Kada je reč o tržištu prirodnog gasa, i dalje se ne može govoriti o postojanju potpunog i funkcionalnog svetskog tržišta. To znači da se trgovina ovim resursom, u odsustvu alternative, često odvija i između zemalja koje imaju suprotstavljene političke interese. Zavisnost zemalja od uvoznih energenata je jedno od ključnih pitanja sa kojima se suočava veliki broj zemalja, što samo ukazuje na značaj koji oblast energetike ima u svakoj državi. Postojanje savremenih država je nezamislivo bez upotrebe energenata, i sve druge oblasti funkcionisanja države zavise od sektora energetike. Ovo se najbolje ogleda u oblasti odbrane, čije je funkcionisanje, takođe, nezamislivo bez nesmetanog pristupa energetske resursima. Potreba da se skrene pažnja šire javnosti i političkih odlučilaca na značaj energetskog sektora pogoduje nastanku diskursa o naoružavanju ili „pretvaranju energije u oružje” (*weaponization of energy*).²⁸ Odabir vojne metafore ukazuje da su celokupni politički odnosi među državama dodatno antagonizovani, kao i da je konstantno prisutna opasnost da se to „oružje” upotrebi. Dakle, nije samo reč o jednostavnom postojanju različitih političkih interesa, već i o mogućnosti da ti suprotstavljene interesi generišu otvorenu konfrontaciju među akterima.

Iako se u medijima može čuti da su vojne metafore u oblasti energetike sastavni deo šireg diskursa o tzv. „novom Hladnom ratu”,²⁹ smatramo da se pravi uzroci kriju izvan tog diskursa. Zapravo, teza o upotrebi prirodnog

²⁷ Brenda Shaffer, *Energy Politics*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2009, p. 39.

²⁸ Robert McFarlane, “The weaponization of energy”, *Washington Times*, 4 February, 2019. Available from: <https://www.washingtontimes.com/news/2019/feb/4/the-weaponization-of-energy/> (Accessed 14 June 2020).

²⁹ Walter Mayr, “Putin’s Cold War Using Russian Energy as a Political Weapon”, *Spiegel International*, 9 January, 2006. Available from: <https://www.spiegel.de/international/spiegel/putin-s-cold-war-using-russian-energy-as-a-political-weapon-a-394345.html> (Accessed 25 March 2020); Bradley Klapper, Matthew Lee, “The new Cold War is over Europe’s energy future”, *Associated Press*, 3 February, 2015. Available from: <https://www.businessinsider.com/the-new-cold-war-is-over-europes-energy-future-2015-2> (Accessed 25 March 2020); Daniel McLaughlin, Vanessa Mock, “New cold war in Europe as Russia turns off gas supplies”, *Independent*, 7 January 2009. Available from <https://www.independent>.

gasa kao političkog oružja nije se empirijski potvrdila tokom Hladnog rata, kada se, naprotiv, uspostavljala i razvijala energetska saradnja između Zapada i Istoka, uprkos postojanju napetosti i nepoverenju koji su bili prisutni tokom Hladnog rata. Uzroke ponovne militarizacije diskursa o energetici treba tražiti u posthladnoratovskim procesima, koji su obeleženi dezintegracijom jednog velikog energetskog sistema koji je postojao u Sovjetskom Savezu, što je zahtevalo uspostavljanje političkih i energetskih odnosa na novim osnovama. Završetkom Hladnog rata primetna je i tendencija da do popularizacije diskursa o prirodnom gasu kao političkom oružju ne dolazi isključivo postojanjem suprotstavljenih političkih interesa, već sve više usled suprotstavljenih komercijalnih interesa i tržišnog nadmetanja među akterima.

MILITARIZACIJA DISKURSA KAO IZRAZ TRŽIŠNOG NADMETANJA

Primetno je da je diskurs o prirodnom gasu kao političkom oružju prisutan i u sferi privrede. Za razliku od upotrebe vojne metafore u kontekstu širih političkih odnosa među zemljama, diskurs o političkom oružju se može posmatrati i kao deo nadmetanja među različitim akterima za poziciju na uvoznim tržištima.³⁰ Velike promene koje su se desile u sektoru gasa poslednjih godina odražavaju ovu tendenciju. Tržišta gasa su tradicionalno bila organizovana na regionalnom nivou i zavisila su od sistema cevovoda za dopremanje prirodnog gasa. Na tako organizovanom tržištu, alternative u pogledu snabdevanja prirodnim gasom bile su ograničene. Izgradnjom nove infrastrukture i ubrzanim razvojem tehnologije utečnjavanja prirodnog gasa povećao se i broj aktera koji su mogli da izvoze svoje energente na tržište zemalja uvoznica. Ova promena je naročito uočljiva nakon *energetske revolucije* u Sjedinjenim Američkim Državama, koje su impresivno povećale proizvodnju nafte i prirodnog gasa zahvaljujući tzv. „frekingu” (*fracking*).³¹ U javnosti je kreiran diskurs da bi povećana proizvodnja gasa u Sjedinjenim Državama „mogla da predstavlja

---

co.uk/news/world/europe/new-cold-war-in-europe-as-russia-turns-off-gas-supplies-1230036.html (Accessed 27 March 2020).

³⁰ Sam Meredith, “Russian energy minister ridicules Rick Perry’s idea of US ‘freedom gas’”, CNBC, 2 October, 2019. Available from: <https://www.cnbc.com/2019/10/02/russia-novak-accuses-us-of-using-liquefied-natural-gas-as-a-weapon.html> (Accessed 27 March 2020).

³¹ Mark Boris Andrijanič, “The American energy revolution: challenging Europe and the Middle East”, *European View*, 14, pp. 263–273.

geopolitičko oružje”, i to pre svega izvozom tečnog gasa na evropsko tržište.³² Takođe, dodaje se da povećanje izvoza prirodnog gasa iz Sjedinjenih Država „može da otupi rusko gasno oružje, jer će izvoz iz Sjedinjenih Američkih Država moći da nadomesti ruske isporuke”.³³ Ovaj slučaj pokazuje da upotreba vojne metafore, kada je reč o prirodnom gasu, može da bude uzrokovana ne samo postojanjem suprotstavljenih političkih interesa, već i komercijalnim razlozima, odnosno nadmetanjem za poziciju na tržištu. Povećana konkurencija među zemljama izvoznicama se može očekivati na evropskom tržištu, jer ono prolazi kroz značajne promene zahvaljujući investicijama u energetske infrastrukturu i politici diverzifikacije snabdevanja prirodnim gasom. Ne treba zanemariti i mogućnost povećanog nadmetanja na drugim tržištima.

Diskurs o energentima kao političkom oružju primetan je i kod predstavnika kompanija u oblasti nafte i gasa. Tako je, na primer, teza o energetskom oružju pomenuta od strane izvršnog direktora Rosnjefta (Роснефть) Igora Sečina (Игорь Иванович Сечин), koji je rekao da „mnogi komentatori vole da optuže Rusiju da koristi energiju kao političko sredstvo”, ali da je „nesporna realnost danas da Sjedinjene Američke Države koriste energiju kao političko oružje masovnih razmera. Sankcije, ili čak pretnja njihovom primenom, imaju razoran efekat na ekosistem globalnog energetskog tržišta”.³⁴ U ovom slučaju misli se na naftu kao energetsko oružje, i pomenute su sankcije koje su Sjedinjene Države nametnule državama bogatim energetskim resursima, poput Irana i Venecuele. Međutim, kako zemlje koje su bogate naftom često imaju značajne rezerve prirodnog gasa, teza o energetskom oružju se u ovom slučaju može proširiti i na oblast prirodnog gasa. Takođe, veliki broj naftnih kompanija istovremeno obavlja delatnosti i u sektoru prirodnog gasa.

Autorski tekst bivšeg izvršnog direktora ukrajinske kompanije Naftogas (Нафтогаз України), Jurija Vitrenka (Вітренко Юрій Юрійович), je naslovljen „Pretvaranje gasa u oružje od strane Rusije” (*Russia weaponizing gas*).³⁵

---

³² Barney Jopson, “US gas boom could be geopolitical weapon”, *Financial Times*, 6 March, 2014. Available from: <https://www.ft.com/content/e2cf61ba-a489-11e3-b915-00144feab7de> (Accessed 13 June 2020).

³³ Michael Levi, “An Energy Weapon vs. Russia?”, *Council on Foreign Relations*, 5 March, 2014. Available from: <https://www.cfr.org/blog/energy-weapon-vs-russia> (Accessed 13 June 2020).

³⁴ Dmitry Zhdannikov, “Russia’s Sechin accuses U.S. of using energy as political weapon”, *Reuters*, 6 June, 2019. Available from: <https://www.reuters.com/article/us-russia-forum-sechin-usa/rosneft-ceo-accuses-us-of-using-energy-as-a-political-weapon-idUSKCN1T70V0> (Accessed 27 March 2020).

³⁵ Yuriy Vitrenko, “Russia weaponizing gas”, *Politico*, 29 April, 2019. Available from: <https://www.politico.eu/sponsored-content/russia-weaponizing-gas/> (Accessed 14 June 2020).

U tekstu se razmatra pozicija Ukrajine kao tranzitne države za transport ruskog gasa prema evropskim potrošačima i ukazuje se na posledice novog projekta Severni tok 2 po energetske bezbednost Evrope. Uočljivo je da se ovde diskurs o upotrebi gasa kao oružja najviše razmatra u kontekstu suprotstavljenih komercijalnih interesa, odnosno oko pitanja koja energetska infrastruktura će najviše profitirati od tranzita ili dopremanja gasa. Postoje i primeri gde predstavnici energetskih kompanija smatraju da komercijalne odnose nije adekvatno opisivati vojnim metaforama, pa je tako nekadašnji direktor nemačke energetske kompanije EON Rurgas (E.ON Ruhrgas), Bernhard Rojterzberg (Bernhard Reutersberg), istakao da je „Rusija pouzdan partner i da nikada nije koristila energiju kao političko oružje”, kao i da su „svi problemi u pogledu snabdevanja ruskim gasom u Evropsku uniju isključivo zbog drugih – tranzitnih država...”.³⁶ U ovom slučaju diskurs o političkom oružju se, takođe, razmatra kao sastavni deo komercijalnog nadmetanja za bolju poziciju na energetskom tržištu, i to od strane kompanija koje uvoze energente i učestvuju u investicijama u energetskom sektoru.

Za očekivati je da će se diskurs o prirodnom gasu kao političkom oružju sve više koristiti kao posledica komercijalnog nadmetanja među akterima, zahvaljujući značajnim izmenama na tržištu gasa, koje podrazumevaju učešće sve većeg broja aktera i, samim tim, sve veći konkurentski pritisak. Obrnuto, ukoliko se broj aktera na tržištu prirodnog gasa bude smanjivao, može se očekivati da će militarizacija diskursa o energetici sve više odražavati suprotstavljenost političkih interesa, a sve manje komercijalnih interesa.

ZAKLJUČAK

Diskurs o upotrebi energenata kao „političkog” ili „energetskog oružja” je prisutan već nekoliko decenija u javnoj sferi, kako u polju politike i medija tako i u akademskom polju. Jedna od glavnih terminoloških dilema koja se nameće prilikom analize tekstova odnosi se na pitanje da li postoji razlika među konceptima političkog i energetskog oružja. Iako se u radovima ne pravi distinkcija među konceptima, što bi moglo da ukazuje da je reč o sinonimima, mi ipak smatramo da postoje određene razlike. Prema našem mišljenju, koncept „energetskog oružja” značajno je širi od sintagme gas kao „političko oružje”, jer pored prirodnog gasa postoje i drugi energenti, poput nafte, uglja, nuklearne energije i obnovljivih izvora energije. Ipak, o prirodnom gasu i nafti se najviše pisalo kao „oružju” za postizanje određenih političkih ili ekonomskih ciljeva.

---

³⁶ Marek Sobczyński, Krystian Heffner, Marek Barwiński, *The Eastern Dimension of the United Europe*, Vol. 2, University of Łódź, Governmental Research Institute, Łódź-Opole, 2013, p. 32.

Kada je reč o akademskom polju, ne postoji konsenzus među autorima da li se prirodni gas može upotrebljavati kao političko oružje. U naučnim i stručnim radovima se mogu jasno izdvojiti dve grupe autora, jedna koja smatra da se prirodni gas može koristiti kao političko ili energetska oružje, i druga koja osporava da se energenti mogu koristiti kao oružje. Autori koji prihvataju tu mogućnost govore o prirodnom gasu kao efikasnom političkom oružju, koje su pojedine države koristile kako bi postigle (geo)političke ciljeve i ostvarile uticaj u određenim zemljama. Ipak, u najvećem broju radova upotreba energenata kao političkog oružja nije glavni predmet istraživanja, već se ono tek uzgredno pominje. Takođe, upotreba gasa kao političkog oružja se najčešće razmatra na konkretnim empirijskim primerima, koji uključuju odnose između zemalja izvoznica i zemalja uvoznica gasa. Među autorima koji prihvataju tezu o energetska oružju postoje razlike kada je reč o tome ko može da poseduje to oružje, kao i u pogledu dometa ili opsega njegove primene. Autori koji osporavaju mogućnost upotrebe gasa kao političkog oružja u najvećem broju slučajeva ističu da termin oružja nije najprikladniji za opisivanje trgovinskih odnosa, kao i da se prenaplašava potencijal zemalja izvoznica da energente koriste kao „oružje“.

Kada je reč o prisutnosti diskursa o gasu kao političkom oružju u javnoj sferi, može se uočiti potreba da se jedan komercijalni odnos predstavi vojnom metaforom, odnosno može se primetiti da je prisutna militarizacija diskursa o energiji. Smatramo da se mogu izdvojiti dva osnovna razloga koji su doprineli da do pomenute militarizacije diskursa dođe. Prvi razlog se odnosi na razmatranje diskursa o gasu kao političkom oružju u kontekstu širih političkih odnosa među akterima. Diskurs o gasu kao političkom oružju je prisutan u okolnostima zategnutih i narušenih političkih odnosa između zemalja, kao i usled pretpostavljene zavisnosti zemalja koje uvoze energente od spoljašnjih snabdevača, što implicira na njihovu moguću ranjivost. Upotrebom vojne metafore za jedan trgovinski odnos se zavređuje pažnja političkih odlučilaca i šire javnosti, kako bi se naglasio značaj koji energetika ima za svaku državu. Pomenutom metaforom se stavlja do znanja da nije reč samo o suprotstavljenim političkim interesima, već da postoji mogućnost otvorene konfrontacije među stranama.

Primetno je i to da do militarizacije diskursa o energetici u poslednje vreme dolazi sve više usled suprotstavljenih komercijalnih interesa i nadmetanja za energetska tržišta. To je posledica promena koje se dešavaju na tržištu prirodnog gasa, kao i sve veće konkurencije na tržištu. Ovo je naročito uočljivo nakon tzv. energetske revolucije koja se desila u Sjedinjenim Američkim Državama i koja je dovela do značajnog povećanja proizvodnje nafte i prirodnog gasa. Militarizacija diskursa o energetici, koja je zasnovana na suprotstavljenim komercijalnim interesima, može se uočiti i iz izjava predstavnika pojedinih energetska kompanija koje se međusobno nadmeću na tržištu. Može se očekivati da će se upotreba diskursa o gasu kao političkom oružju koristiti

sve više usled suprotstavljenih komercijalnih interesa, što je posledica većeg konkurentskog pritiska na tržištu.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Andrijanič Mark Boris, "The American energy revolution: challenging Europe and the Middle East", *European View*, 14, pp. 263–273.
- [2] Baločkaite Rasa, "Russian energy imperialism: the world mapped along the gas pipelines", *Politikos mokslų almanachas*, 12, pp. 85–96.
- [3] Bugajski Janusz, *Expanding Eurasia: Russia's European Ambitions*, Center for Strategic and International Studies, Washington D.C., 2008.
- [4] Cherp Aleh, Jewell, Jessica, "The three perspectives on energy security: intellectual history, disciplinary roots and the potential for integration", *Current Opinion in Environmental Sustainability*, Vol. 3, Issue 4, pp. 202–212.
- [5] Goldthau Andreas, "Rhetoric versus reality: Russian threats to European energy supply", *Energy Policy*, 36, pp. 686–692.
- [6] Grigas Agnia, *The New Geopolitics of Natural Gas*, Harvard University Press, Cambridge, London, 2017.
- [7] Högselius Per, *Red Gas: Russia and the Origins of European Energy Dependence*, Palgrave Macmillan Transnational History Series, Hampshire, 2013.
- [8] Kandiyoti Rafael, *Powering Europe – Russia, Ukraine and the Energy Squeeze*, Palgrave Macmillan, 2015.
- [9] Knoblock Natalia, "Sarcasm and Irony as a Political Weapon: Social Networking in the Time of Crisis", in: Daniel Ochieng Orwenjo, Omondi Oketch, Asiru Hameed Tunde (eds.), *Political Discourse in Emergent, Fragile, and Failed Democracies*, Information Science Reference, Hershey, 2016, pp. 11-33.
- [10] Lilliestam Johan, Ellenbeck Saskia, "Energy security and renewable electricity trade—Will Desertec make Europe Vulnerable to the 'energyweapon'?", *Energy Policy*, 39, pp. 3380–3391.
- [11] Mallin Jay, "Terrorism as a political weapon", *Air University Review*, 22, 1971, pp. 45–52.
- [12] Maravall José María, *The Rule of Law as a Political Weapon*, Estudio/Working Paper 2001/160, Juan March Institute, Madrid, 2001.
- [13] Meena Sunita, "Energy as a political weapon of foreign policy: The Russian case", *International Journal of Academic Research and Development*, Vol. 3, Issue 5, pp. 172–174.
- [14] Nygren Bertil, "Putin's Use of Natural Gas to Reintegrate the CIS Region", *Problems of Post-Communism*, Vol. 55, No. 4, pp. 3-15.

- [15] Pirani Simon, Stern Jonathan and Yafimava Katja, *The Russo-Ukrainian gas dispute of January 2009: a comprehensive assessment*, Oxford Institute for Energy Studies, NG 27, 2009.
- [16] Селезнев Павел Сергеевич, Сергеева Анастасия Дмитриевна, „Северный поток-2: Коммерческий проект и политическое оружие в руках Запада”, *Образование и право*, No. 5, с. 21–26.
- [17] Shaffer Brenda, *Energy Politics*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2009.
- [18] Smith Stegen Karen, “Deconstructing the ‘energy weapon’: Russia’s threat to Europe as case study”, *Energy Policy*, 39, pp. 6505–6513.
- [19] Sobczyński Marek, Heffner Krystian, Barwiński Marek, *The Eastern Dimension of the United Europe*, Vol. 2, University of Łódź, Governmental Research Institute, Łódź-Opole, 2013.
- [20] Spanjer Aldo, “Russian gas price reform and the EU–Russia gas relationship: Incentives, consequences and European security of supply”, *Energy Policy*, 35, pp. 2889–2898.
- [21] Staab Andreas, *The European Union Explained*, Second Edition, Indiana University Press, Bloomington, 2011.
- [22] Umbach Frank, “Global energy security and the implications for the EU”, *Energy Policy*, 38, pp. 1229–1240.
- [23] Victor David G., Jaffe Amy M., Hayes Mark H., *Natural Gas and Geopolitics: From 1970 to 2040*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- [24] Yun Yeongmi, Park Ki-cheal, “Characteristics of Russian Policies in Energy Security Toward Central Asia: Focusing on the Construction of The South Stream Pipeline”, *The Journal of East Asian Affairs*, Vol. 24, No. 2, pp. 151–174.

Internet izvori

- [1] Barney Jopson, “US gas boom could be geopolitical weapon”, *Financial Times*, 6 March, 2014. Available from: <https://www.ft.com/content/e2cf61ba-a489-11e3-b915-00144feab7de> (Accessed 13 June 2020).
- [2] Boersma Tim, “The End of the Russian Energy Weapon (That Arguably Was Never There)”, *Brookings*, 5 March, 2015. Available from: <http://www.brookings.edu/blogs/order-from-chaos/posts/2015/03/05-end-of-russian-energy-weapon-boersma> (Accessed 25 March 2020).
- [3] Klapper Bradley, Lee Matthew, “The new Cold War is over Europe’s energy future”, *Associated Press*, 3 February, 2015. Available from: <https://www.businessinsider.com/the-new-cold-war-is-over-europes-energy-future-2015-2> (Accessed 25 March 2020).

- [4] Levi Michael, "An Energy Weapon vs. Russia?", Council on Foreign Relations, 5 March 2014. Available from: <https://www.cfr.org/blog/energy-weapon-vs-russia> (Accessed 13 June 2020).
- [5] Mayr Walter, "Putin's Cold War Using Russian Energy as a Political Weapon", Spiegel International, 9 January, 2006. Available from: <https://www.spiegel.de/international/spiegel/putin-s-cold-war-using-russian-energy-as-a-political-weapon-a-394345.html> (Accessed 25 March 2020).
- [6] McLaughlin Daniel, Mock Vanessa, "New cold war in Europe as Russia turns off gas supplies", Independent, 7 January 2009. Available from: <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/new-cold-war-in-europe-as-russia-turns-off-gas-supplies-1230036.html> (Accessed 27 March 2020).
- [7] McFarlane Robert, "The weaponization of energy", Washington Times, 4 February, 2019. Available from: <https://www.washingtontimes.com/news/2019/feb/4/the-weaponization-of-energy/> (Accessed 14 June 2020).
- [8] Meredith Sam, "Russian energy minister ridicules Rick Perry's idea of US 'freedom gas'", CNBC, 2 October, 2019. Available from: <https://www.cnbc.com/2019/10/02/russia-novak-accuses-us-of-using-liquefied-natural-gas-as-a-weapon.html> (Accessed 27 March 2020).
- [9] "Profiling the world's top producers of natural gas", NS Energy, 21 March, 2019. Available from: <https://www.nsenergybusiness.com/news/top-natural-gas-producing-countries/> (Accessed 29 March 2020).
- [10] Vitrenko Yuriy, "Russia weaponizing gas", Politico, 29 April, 2019. Available from: <https://www.politico.eu/sponsored-content/russia-weaponizing-gas/> (Accessed 14 June 2020).
- [11] Zhdannikov Dmitry, "Russia's Sechin accuses U.S. of using energy as political weapon", Reuters, 6 June, 2019. Available from: <https://www.reuters.com/article/us-russia-forum-sechin-usa/rosneft-ceo-accuses-us-of-using-energy-as-a-political-weapon-idUSKCN1T70V0> (Accessed 27 March 2020).

Strahinja Obrenović

NATURAL GAS AS A 'POLITICAL WEAPON': DISCOURSE UNDERSTANDING

Abstract

The natural gas as a "political weapon" discourse has been present in the public sphere for several decades. In this paper, we will first compare the different perspectives of the authors when it comes to the possibility of using natural gas as a political weapon. The research method is primarily based on content analysis and discourse comparison, primarily in the academic field, and partly in the media and political spheres. In addition to analyzing the discourse on political weapon, we also consider the discourse on natural gas as an energy

weapon, although there is no clear boundary between them. After comparing different perspectives in the academic field, we will point out two possible reasons why the discourse on natural gas as a political weapon was created or shaped. One reason for the militarization of discourse can be sought in the context of broader political relations, while another reason can be sought in conflicting commercial interests and increased competition for markets.

Key words:

natural gas, energy product, political weapon, energy weapon, discourse analysis, militarizing discourse.

Darko Bakić*

Ministarstvo ekonomije Crne Gore – Direkcija za intelektualnu svojinu

Misija grofa Kortija: Pokušaj rješenja plavsko-gusinjske krize

Apstrakt

Cilj rada je da na primjeru misije grofa Kortija pojasni teškoće sa kojima se susretalo Cetinje u pogledu sprovođenja Berlinskog ugovora, u vezi sa prisajedinjenjem Plava i Gusinja Crnoj Gori. Ova misija podrazumijevala je da se problem turskog opstruiranja u pogledu predaje ovih gradova crnogorskoj državi riješi na način što bi se umjesto njih Crnoj Gori dodijelila teritorija albanskih katoličkih plemena Gruda i Hota. Iako je izgledalo da će se Kortijeva misija uspješno okončati, diplomatski napori da se ideja o kompenzaciji teritorija sprovede u dijelo nijesu urodili plodom.

Ključne riječi:

misija, grof Korti, Gavro Vuković, Plav, Gusinje, Grude, Hoti

UVOD

Shodno zaključcima Berlinskog kongresa, na kojem je potvrđena postojeća nezavisnost Crne Gore, u sastav crnogorske države, pored ostalih teritorija, ušli su i gradovi: Nikšić, Kolašin, Podgorica, Bar, Spuž, Žabljak Crnojevića, Plav i Gusinje.¹ Međutim, bez obzira na odluke Kongresa, Osmansko carstvo je činilo sve kako bi onemogućilo da Plav i Gusinje pripadnu Crnoj Gori. Takvom

---

* azbucnik7@gmail.com

¹ Branko Pavićević, *Istorija Crne Gore*, knjiga IV, tom II, *Sazdanje crnogorske nacionalne države: 1796–1878*, Istorijski institut Crne Gore–Pobjeda, Podgorica, 2004, str. 311.

djelovanju Turaka išla je naruku Albanska liga, organizacija formirana sa namjerom da se stvori teritorijalna autonomija Albanaca u okviru Osmanskog carstva, koja je trebalo da obuhvati i plavsko-gusinjsku oblast. Naime, Porta je stalno uvjeravala velike sile da je u njenom iskrenom nastojanju da ispoštuje odluke Berlinskog kongresa sprečava narasli albanski pokret, a u stvarnosti je taj pokret svesrdno podstrekivala na otpor crnogorskom uspostavljanju vlasti na odnosnim teritorijama.² Takvo stanje stvari rezultiralo je crnogorsko-albanskim sukobima na Novšićima (4. decembar 1879. godine) i kod Murina (8. januar 1880. godine).³ Ovi bojevi dali su do znanja međunarodnoj javnosti da cijela stvar može da izmakne kontroli, odnosno da se mogu desiti sukobi širokih razmjera. To je opet značilo da je prijetila mogućnost od izbijanja nove istočne krize.

KORTIJEV PROJEKAT

Eventualna eskalacija plavsko-gusinjske krize odgovarala je Austro-Ugarskoj, koja je imala namjeru da se u nekim novim crnogorsko-albanskim, odnosno crnogorsko-osmanskim razračunavanjima, pojavi kao sila koja bi sopstvenom intervencijom navodno smirila situaciju, a u stvari iskoristila priliku da na taj način uspostavi kontrolu na teritoriji za koju je zainteresovana.

Želeći da osujete takav razvoj situacije, Italija i Francuska, potpomognute Engleskom i uz znanje Rusije, a u tajnosti od Austro-Ugarske i Njemačke, pripremale su plan o kompenzaciji Plava i Gusinja za neke druge krajeve pod turskom kontrolom.⁴ Pri tom je postignuta saglasnost da Italija, tj. njen diplomatski predstavnik u Osmanskom carstvu grof Luidi Korti, izade pred Portu sa formulisanim predlogom o zamjeni teritorija. Za pokretanje takve akcije

---

² Aleks Buda, Kristo Frashëri, Hysni Myzyri, Stefanq Pollo, Kristaq Prifti, Gazmend Shpuza, Petrika Thëngjilli, *Historia e popullit shqiptar: në katër vëllime. [Vëll. i 2, Rilindja kombëtare: vitet 30 të shek. XIX–1912]*, Toena, Tiranë, 2002, str. 153–166; Bogumil Hrabak, *Prizrenska arbanaška liga: 1878–1881*, autor, Beograd, 1998, str. 15, 65; Đorđe Borozan, *Velika Albanija – porijeklo, ideje, praksa*, Vojnoistorijski institut Vojske Jugoslavije, Beograd, 1995, str. 24; Ilija Radosavović, *Međunarodni položaj Crne Gore u XIX vijeku*, Servis Saveza udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1960, str. 82–83; Peter Bartl, *Albanci: od srednjeg veka do danas*, Clio, Beograd, 2001, str. 94–97.

³ Marko B. Rašović, *Pleme Kuči: etnografsko-istorijski pregled*. Beograd (b.i), 1963, str. 223–225; Miomir Dašić, *Vasojevići u ustancima 1860–1878. godine*, Pobjeda, Podgorica, 1992, str. 645.

⁴ Gavro Vuković, *Memoari*, Obod–Novi dani, Cetinje–Beograd, 1996, str. 365; Državni arhiv Crne Gore (DACG), Ministarstvo inostranih djela (MID), 1879, f. 4, dok. 499.

italijanski ambasador dobio je ovlaštenje od svoje vlade 25. januara 1880. godine. Istovremeno su italijanski i francuski ambasadori tražili od crnogorske vlade da formuliše diskretne predloge po pitanju teritorijalne kompenzacije, na bazi kojih bi grof Korti sačinio odgovarajuću platformu koju bi predstavio Porti i sultanu.⁵

Prije nego što je crnogorska vlada dostavila tražene predloge, crnogorski otpravnik poslova u Carigradu vojvoda Gavro Vuković⁶, po svojoj prilici bez znanja Cetinja, uspio je da pridobije italijanskog diplomatu da pred Portu izađe sa jednim dosta širokim projektom. On je predviđao da se nova crnogorsko-osmanska granica formuliše tako što bi se Crna Gora proširila istočno od Podgorice, obuhvatajući albanska katolička plemena Grude i Hote. Pri tom bi se crnogorskoj državi, na potezu između Jadranskog mora i Skadarskog jezera, vratila ona teritorija koja joj je bila dodijeljena Sanstefanskim mirom, izuzev male teritorije Taraboša i Široka kod Skadra.⁷ U projekat je uneseno i potraživanje Crne Gore u odnosu na Osmansko carstvo u iznosu od dva miliona franaka.⁸

Da je projekat, koji je podnešen Turcima na razmatranje 31. januara 1880. godine, bio isuviše široko koncipiran, te da nije davao izgleda na uspjeh, bili su svjesni i crnogorska vlada i njen predstavnik u Carigradu. Međutim, Vuković je smatrao da se sa „Turcima tako moralo stupiti u pregovore“, pošto je bio mišljenja da će oni svakako ići na to da se „stvar dovede do minimuma“.⁹ To je u Vukovićevoj percepciji svakako značilo da će isticanje široke platforme

---

⁵ Gavro Vuković, *Memoari*, nav. djelo, str. 365–366; Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, Istorijski institut SRCG–Obod, Cetinje–Titograd, 1979, str. 226; Niko Martinović, *Crna Gora: biografski zapisi, 2, Luča slobode i trajanja*, Obod, Cetinje, 2005, str. 129.

⁶ Dužnost diplomatskog predstavnika Crne Gore u Osmanskom carstvu u rangu otpravnik poslova Vuković je obavljao u dva navrata i to od kraja decembra 1879. godine do jula 1880. godine i u periodu od marta do decembra 1884. godine (Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711–1918*, Istorijski institut Crne Gore – Vojska Podgorica–Beograd, 1996, str. 323, 325; DACG, f. MID, 1880, f. 4, dok. 663; DACG, f. MID, 1884, f. 13, dok. 213)

⁷ Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 226.

⁸ Riječ je o iznosu istaknutom u memorandumu, kojeg je Cetinje uputilo velikim silama krajem decembra 1879. godine. Naime, o ovom dokumentu crnogorska vlada se osvrnula na sve Portine opstrukcije u vezi sa predajom Plava i Gusinja, ističući da je usljed takvog djelovanja osmanske vlade pretrpjela veliku štetu, koju bi Porta isplatom navedene sume trebalo da nadoknadi. (Gavro Vuković, *Memoari*, nav. djelo, str. 358–362, 367)

⁹ *Isto*, str. 367.

dovesti do toga da na kraju pregovaračkog procesa, koji po pravilu podrazumijeva revidiranje početnih pozicija, osmanski minimum bude manji.

Podnešeni projekat, kako to piše vojvoda Gavro u svojim *Memoarima*, „učinio je čitavu uzbunu u Ildizu i na Porti”, koja je poslala „krvavu žalbu u Rim protivu ponašanja grafa Kortija”, pa je italijanska vlada, da bi zadovoljila Carigrad, okarakterisala Kortijev predlog kao prednacr o kome se i ne mora raspravljati.¹⁰

OSMANSKI PREDLOG O ZAMJENI TERITORIJA

Kako je postalo sasvim jasno da se traženje kompenzacije moralo ograničiti samo na krajeve istočno od Podgorice, grof Korti je na bazi tog principa uspio da ubijedi Portu da izađe sa svojim predlogom. Tako je osmanska vlada u zamjenu za Plav i Gusinje ponudila Crnoj Gori nekoliko hrišćanskih sela sjeverno od Plava, kao i teritoriju albanskih katoličkih plemena Gruda i Hota istočno od Podgorice, to jest zemljište preko Cijevne do tačke iznad sela Selci i odatle pravcem preko Hotskih gora do sjeverne tačke Hotskog zaliva.¹¹

Knjaz Nikola je u načelu prihvatio Portin predlog kao polaznu osnovu za rješavanje problema, pri čemu je istakao određene sugestije sa kojima bi osmanska ponuda trebalo da bude korigovana. U cilju bolje strategijske zaštite Podgorice, crnogorski knjaz se založio da se granica na sjeveru i istoku odvoji od tačke iznad sela Selci tri kilometra sjeverno od sela i onda da ide, ne preko nego okolo Hotskih gora, do Hotskog zaliva. Od sela Selci prema Gusinju granica bi imala da ide uzvodno Cijevnom, do njenog izvora. Knez Nikola je takođe istakao da visovi kod Plava, sa područnim naseljima Mokra, Greben, Velika, Lipovica i Visitor, treba da budu sastavni dio crnogorske teritorije. Isto tako, knjaz je smatrao da između Jadranskog mora i Skadarskog jezera granicu treba uspostaviti u skladu sa „ruskom linijom”, odnosno predlogom ruskog komesara u evropskoj komisiji za razgraničenje Crne Gore i Osmanskog carstva, čiji je rad (maj–septembar 1879. godine) okončan bez uspjeha.¹² U smislu posljednje svoje sugestije, knjaz je istakao potrebu da Carigrad na sebe primi odštetu za dobra muslimana iseljenih iz Crne Gore (muhadžira).¹³

¹⁰ Gavro Vuković, *Memoari*, nav. djelo.

¹¹ Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 227.

¹² Za razliku od „engleske linije“, „ruska linija” je podrazumijevala da cijeli, a ne polovina Mrkojevića pripadnu Crnoj Gori. (Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 155–161, 165–175, 305)

¹³ *Isto*, str. 227. Više o muhadžirima: Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimana Crne Gore u Tursku*, Matica muslimanska Crne Gore, Podgorica, 2011.

Teritorija koja je ponuđena za razmjenu ni po površini, ni po kvalitetu zemljišta nije predstavljala ni polovinu vrijednosti plavsko-gusinjske oblasti. Međutim, činjenica da bi se njenim posjedovanjem osmanska granica odmakla na relativno zadovoljavajuću udaljenost od Podgorice, te da bi visovi Huma, zatim Šipčanik, Vranj i Milješ, strateški štitali Podgoricu i zetsku ravnicu, rukovodila je crnogorskog knjaza da prihvati ponuđeni predlog. Osim toga, izašlo bi se iz jednog nenormalnog, poluratnog stanja, što bi Crnoj Gori omogućilo da se konačno usredsredi na svoj društveno-ekonomski razvitak.

Kako Porta svoj predlog nije zvanično dostavila Crnoj Gori, nego ga je samo saopštila grofu Kortiju, tako ni crnogorska vlada nije željela da se povodom knjaževih sugestija direktno obraća Carigradu, već ih je u diskretnoj formi saopštila italijanskoj vladi. U stvari, Cetinje je bilo na stanovištu da se prema Kortijevoj misiji drži kao da za nju i ne zna, dok ga Porta ili Rim o tome zvanično ne obavijeste.¹⁴

Nakon što je od svoje vlade bio upoznat sa predlozima knjaza Nikole, Korti je, kako to piše vojvoda Gavro u svom izvještaju od 25. januara/6. februara 1880. godine, „odma podnio Porti sve tri tačke na pretres”, poslije čega je Savas-paša sazvao Ministarski savjet, „podnesav mu predlog Talijanskog Ministra da o njemu vijećaju”.¹⁵ Što se granica tiče, u ministarskom savjetu, kaže dalje Vuković, „nije se našlo mnogo teškoća koje bi odugovlačile posao, ali nijesu mogli dati svoj rješiteljni glas ni u jednoj tački već su pitanje granica podnijeli novoustanovljenom ratnom savjetu”, pridvornoj *kancelariji, kojom je predsjedavao sultan*.¹⁶

Podnošenjem predloga o promjeni Ratnom savjetu nastupili su problemi. U izvještaju datiranom 31. januara/12. februara crnogorski otpravnik poslova iznosi da osmanski oficiri iz vojno-strateških razloga nijesu pristajali na to da Hum i Katerkol pripadnu Crnoj Gori: „Um ne daju iz uzroka što vele da on dominira ne samo cijelim blatom nego i Skadrom. Oni vele ako se Um ustupi Skadar ostaje bez odbrane. Katerkol ne daju što on dominira dolinom duž cijele Bojane i što su tim otvorena jugozapadna vrata Skadra”.¹⁷ Stoga je, kaže Vuković, predlog o razmjeni vraćen ministarskom savjetu na ponovno razmatranje.¹⁸

¹⁴ Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 230–231.

¹⁵ DACG, f. MID, 1880, f. 4, dok. 496.

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ DACG, f. MID, 1880, f. 4, dok. 502. Vuković uzvišenje Hum u izvještaju naziva Um.

¹⁸ *Isto*.

AUSTROUGARSKE INTRIGE

Turskim opstrukcijama išla je naruku i činjenica da se Austro-Ugarska protivila rješavanju plavsko-gusinjskog problema na bazi kompenzacije teritorija, ne samo zbog toga što je cijelu akciju vodila Italija, njen suparnik na Jadranu, već i zbog toga što je albanska katolička plemena Grude i Hote posmatrala kao sredstvo svog budućeg prodora u Albaniju. U vezi sa planovima o proširenju na istok, Monarhija je Crnu Goru smatrala opasnijim protivnikom od oronule Osmanske imperije, čije se povlačenje sa balkanskih prostora jasno naziralo. Zato joj je više odgovaralo da Plav i Gusinje pripadnu Crnoj Gori, a da teritorija Gruda i Hota ostane u osmanskom posjedu. U skladu sa tim ciljem, Beč je preko svog konzula u Skadru nagovorio britanskog poslanika na Cetinju i konzula u Skadru, ser Viljema Kirbi Grina, da pošalje jedan izvještaj ambasadoru svoje zemlje u Osmanskom carstvu, u kome bi se naglasilo da se albanska katolička plemena Grudi i Hoti nalaze u vječitoj zavadi sa Crnom Gorom. Stoga bi, u slučaju da se teritorija ovih plemena preda Crnoj Gori, albansko katoličko stanovništvo bilo izloženo crnogorskom bijesu, o čemu bi posebno trebalo povesti računa prilikom razmatranja predloga o razmjeni. Primivši izvještaj, britanski ambasador ser Ostin Henri Lerd je sa njegovom sadržinom upoznao ostale ambasadore, a oni svoje vlade.¹⁹

U cilju boljeg efekta na ostale velike sile, Monarhiji je posebno bilo važno da ovo pitanje pokrene neko drugi, s obzirom na to da je svakome bilo jasno da je ona bila otvoreni protivnik kompenzacije. Što se tiče engleske vlade, ona je, kako izvještava vojvoda Gavro, naklonjena inicijativi Rima, jer se plaši intervencije Austro-Ugarske na štetu Osmanskog carstva. Ipak, London je „u dosluhu s Austrijom u koliko je to samo protivno Rusiji”, pa je stoga, kaže Vuković, „poslanik engleski često puta na ruci austrijskom ministru”.²⁰ Petrograd se pak „drži izvan svega naravno najviše zbog Engleske jer čim bi se i ona umiješala Engleska bi bila protivna i sve porušila”.²¹

Demantujući Grinov izvještaj, crnogorski otpravnik poslova je istakao da „katolici grudski imaju više od polovine svojih zemalja u našu granicu, jer linija berlinskog ugovora presijeca polje do ispod sami njihovih kuća, da su u dobrim odnošajima s crnogorskim vlastima u Podgorici i da su u svakodnevnom trgovačkom saobraćaju s našim podajnicima”.²² Isto tako, Vuković

¹⁹ *Isto*; Nikola B. Radulović, „Diplomatski portret vojvode Gavra Vukovića (II)”, u: Đorđe Lopičić (ur.), *Studije i ogledi o diplomatiji Crne Gore*, Vaša knjiga, Beograd, 2006, str. 460.

²⁰ DACG, f. MID, 1880, f. 4, dok. 502; *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 228–229; Gavro Vuković, *Memoari*, nav. djelo, str. 368.

²¹ DACG, f. MID, 1880, f. 4, dok. 496.

²² DACG, f. MID, 1880, f. 4, dok. 502.

je naglasio da se „veći dio zemalja u Grude” nalazi u vlasništvu podgoričkih Turaka, crnogorskih podanika, čije su čivčije upravo pripadnici grudskog plemena. Naposljetku, vojvoda Gavro je kao najvažniju činjenicu podvukao „uređenje katoličke crkve u Crnojgori na zadovoljstvo svete Stolice”.²³

Italijanski, francuski i britanski ambasadori, Korti, Ig Furnije i Lajard, *usvojili su ovaj demant za sasvim ozbiljan*, a o njegovoj sadržini odmah su (preko britanskog ambasadora) obavijestili Beč i London. U očima poslanika, piše Vuković u pomenutom izvještaju od 31. januara/12. februara, „pitanje katolicizma skoro je iščezlo; međutim dovatili su ga se turci koji su protivu promjene mećući ga na veliku preponu sporazumljenja o razmjeni”.²⁴ Ubrzo su Lerd i Furnije od svojih vlada dobili uputstva da izvrše pritisak na Portu da prihvati Kortijev predlog o kompenzaciji.²⁵ Inače, grof Korti je već bio dobio instrukcije od italijanske vlade da nađe pogodan moment i prekine svoju misiju, ukoliko Austro-Ugarska bude uporna u opstruiranju njegove inicijative. No, kako je uskoro i Beč naložio svom ambasadoru da podrži predlog o zamjeni italijanski diplomata je nastavio svoj posao.²⁶

KONTRAPROJEKAT CARIGRADA

Bez obzira na to što je odluka Monarhije da podrži Kortijevu misiju pojačala pritisak na Carigrad, ističući potrebu da se osmanska strana ozbiljnije pozabavi inicijativom Rima, sultan je, nakon pomenutih sugestija knjaza Nikole, oklijevao da izađe sa zvaničnim stavom u vezi sa pronalaženjem rješenja za okončanje plavsko-gusinjske krize putem kompenzacije teritorija. Tim povodom Gavro Vuković, u izvještaju datiranom 14/26. februara 1880. godine, svojoj vladi piše: „Predlog turski o promjeni stoji sve do ovoga časa u dvor. Sultan nesmije da se riješi ni da predlog konačno odbije, niti da izda irade da ga sankcioniše; već je izabrao treće, a to je da stvar odugovlači što duže može. Odbiti ga nesmije, jer bi tim ogorčio Italiju i Francusku, potvrditi ga nesmije jer zna da će te ga vi konačno odbiti, pa se onda opet vraća na prvo da mora ispuniti Berlinski ugovor, ili usvojiti talijanski predlog”. Pri tom, nastavlja Vuković, turske paše „čini Sultana nerješiteljnim”, odnosno „nedadu mu usvojiti liniju granica po talijanskom predlogu”.²⁷

---

²³ DACG, f. MID, 1880, f. 4, dok. 502.

²⁴ *Isto*.

²⁵ DACG, f. MID, 1880, f. 4, dok. 502.

²⁶ Gavro Vuković, *Memoari*, nav. djelo, str. 369.

²⁷ DACG, f. MID, 1880, f. 4, dok. 517.

Pošto mu je postalo jasno „da na uobičajene presije”, kako to vojvoda Gavro piše u svom izvještaju od 22. februara/5. marta, „neće nikad naćerati Turke da iziđu ma s kakvim predlogom”, Korti se „najposlije riješio energično izjaviti kako Porti tako i svojoj vladi da on odustaje od posredovanja, ako Porta za tri dana ne formuliše svoj predlog i njemu ga zvanično ne saopšti”.²⁸ Da bi se ova njegova namjera što ozbiljnije shvatila, italijanski diplomata tražio je od Rima da mu da otpust na dva mjeseca. Osim toga, „cijelu ovu stvar dao je publicirati u Carigradske novine pa se izmakao tako da nije više išao ni na Portu niti kod drugih poslanika”.²⁹ Čuvši za namjeru grofa Kortija, sultan je pozvao Furnijea „na objed”, tražeći od njega da utiče na italijanskog diplomatu da bude strpljiviji. Tom prilikom francuski ambasador ukazao je sultanu na mogućnost teških posljedica po Osmansko carstvo, ukoliko ne izvrši obaveze prema Crnoj Gori i dao punu podršku Kortijevoj namjeri da prekine posredovanje.³⁰

Dan poslije razgovora sa Furnijeom, tj. 2. marta 1880. godine, sultan je objavio iradu o Portinom projektu, kojom se definiše osmanski stav po pitanju teritorijalne kompenzacije.³¹ Prema ovom projektu, koji je bio daleko nepovoljniji po Crnu Goru u odnosu na prvobitni nezvanični predlog osmanske vlade, crnogoskoj državi se na strani Plava i Gusinja ne bi ništa ustupilo, s tim što se pristaje na neku popravku granice između Mora i Jezera.³² Sve u svemu, nova osmanska ponuda predviđala je da Crna Gora dobije Kučku Krajinu, u Zetskoj ravnici visove Šipčanik, Vranj i Milješ, selo Mataguže, Dinoš i neznatno pomjeranje do ispod hotških visova.³³

Ovaj Portin projekat u suštini je predstavljao saglašavanje Turaka sa nešto izmijenjenom „ruskom linijom”, pa se stoga teško i mogao podvesti pod pojam kompenzacije.³⁴ Stoga je izazvao veliko ogorčenje grofa Kortija, koji se, kako javlja vojvoda Gavro svojoj vladi (izvještaj od 19. februara/2. marta 1880), „toliko bio razjario na turski predlog da ga je više puta bacio pod noge, i stio ga je vratiti natrag”.³⁵ „Njega je”, nastavlja Vuković, „najjedilo to što ga

²⁸ DACG, f. MID, 1880, f. 4, dok. 526.

²⁹ *Isto*.

³⁰ *Isto*.

³¹ *Isto*.

³² Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 231; Gavro Vuković, *Memoari*, nav. djelo, str. 370.

³³ Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 231.

³⁴ *Isto*.

³⁵ DACG, f. MID, 1880, f. 4, dok. 526.

je Savas-Paša prevario jer uslove za izmjenu na koje ste vi pristali predložio je bio Savas-Paša njemu, a on preko Rima vama".³⁶

Crnogorski otpravnik poslova dalje piše da je osmanski ministar inostranih djela uspio da smiri Kortija, „govoreći mu da je Turska izašla s predlogom o promjeni, savladavši mnoge teškoće i podvrgavši se opasnostima dirnut Berlinski ugovor, da zadovolji sile a naročito Italiju koja je uzela Crnogoru pod zaštitu”.³⁷ Savas-paša je italijanskom ambasadoru takođe rekao da je Porta uvjerena da će Cetinje odbiti njenu ponudu, ali s obzirom na činjenicu da je bila prinuđena da prva istakne predlog o kompenzaciji *nije mogla za prvi mah ništa više ponuditi*.³⁸ Uglavnom, „učinjeni predlog nije posljednja turska riječ već naprotiv prva i osnovna za dalje pregovore o promjeni”, a „Crnagora ima taj avanž, da sad ona, na osnovu danog joj povoda, može učiniti svoj predlog u odgovor na turski predlog i to takvi kako njeni interesi budu zahtjevali”.³⁹

Poslije ovih riječi osmanskog ministra inostranih djela, italijanski diplomata je primio carsku iradu i saopštio je Rimu, a knjazu Nikoli je u povjerenju preporučio da kategorički odbije osmanski projekat, moleći ga da za njegov savjet ne sazna italijanska vlada, budući da se ona, zazirući od Beča, strogo držala posredništva i izbjegavala da daje bilo kakve savjete. Osim Italije, ostale sile takođe su bile ogorčene posljednjim odgovorom osmanske vlade, zaključivši da bez njihovog zajedničkog pritiska na Portu nije moguće riješiti pitanje o promjeni. Stoga su diplomatski predstavnici velikih sila u Carigradu solidarno protestovali kod Porte zbog njenog neprimjerenog predloga i uopšte neadekvatnog ponašanja prema Crnoj Gori, a Savas-paša je bio prinuđen da stalno iznosi uvjeravanja kako odnosni osmanski projekat nije posljednja riječ Porte.⁴⁰

USTUPCI CRNOGORSKE VLADE

Četiri dana nakon carske irade crnogorska vlada izašla je sa odgovorom na posljednji Portin predlog. Kao što se to i očekivalo, Cetinje je odbilo projekat Porte, ali je istaklo da prihvata savjet Rima da se još neko vrijeme nastavi sa radom na iznalaženju prihvatljivog rješenja, bez obzira na to što se stiče utisak da Carigrad ne želi da se stvar konačno riješi. Stoga, kao svoj doprinos pokušaju da se dođe do sporazumijevanja, crnogorska vlada odustaje od zahtjeva

---

³⁶ DACG, f. MID, 1880, f. 4, dok. 526.

³⁷ *Isto.*

³⁸ *Isto.*

³⁹ *Isto.*

⁴⁰ *Isto*; Gavro Vuković, *Memoari*, nav. djelo, str. 370.

za obeštećenjem muslimanskih iseljenika, s tim da sekvestar na njihova imanja bude skinut po postizanju i izvršenju sporazuma o kompenzaciji.⁴¹ Uz to, Cetinje pristaje da se Osmanskom carstvu ustupi još i „neko zemljište na strani Gusinja”. Međutim, kad je riječ o Humu i najvišim hotским visovima, kao i o „ruskoj liniji”, Crna Gora ostaje nepokolebiva.⁴²

Crnogorska vlada je u svom odgovoru na osmanski predlog ostavila Porti prilično dug rok za izjašnjavaње (skoro mjesec dana), ističući 31. mart 1880. godine kao krajnji datum do kojeg će se angažovati na započetom poslu. Nakon toga će Crna Gora, smatrajući da nema nikakvih obaveza prema osmanskoj strani, postupati u skladu sa svojim nahođenjem.

Ostavljanje Porti tako dugog roka za izjašnjavaње veoma je rasrdilo italijanskog diplomatskog predstavnika u Carigradu. On je, kako piše Gavro Vuković u svojim *Memoarima*, bio izvan sebe od gnjeva „na ovaj postupak Cetinja, tim više što je često puta preporučivao brzinu u rješavanju i odgovorima”, jer je politička atmosfera u Carigradu bila tako ćudljiva „da se je mogla mijenjati nekoliko puta na dan, a nekmoli za cijeli mjesec dana, određenog roka za odgovor”.⁴³

U očekivanju odgovora Porte, a za slučaj da on bude pozitivan, Korti je pripremio „modus procedendi”, prema kome su Crna Gora i Osmansko carstvo imali da potpišu jedan memorandum, kojim bi se precizirao dan i način predaje osmanskih teritorija Crnoj Gori. Potom bi diplomatski predstavnici velikih sila u Carigradu sankcionisali odnosnu kompenzaciju, na način što bi sačinili protokol, koji bi imao snagu međunarodne konvencije kojom se dopunjuje Berlinski ugovor. Da bi se cijeli postupak što brže obavio, Korti je tražio od vojvode Gavra da javi Cetinju da mu telegrafski pošalje punomoćje kojim ga ovlašćuje da potpiše sporazum o kompenzaciji. Traženi dokument knjaz Nikola uputio je Vukoviću 26. marta 1880. godine.⁴⁴

Ponašanje Porte tokom zatišja u pregovorima nije davalo nadu da će ona napraviti otklon od svog opstruktivnog djelovanja u cijeloj stvari. Naime, Savas-paša je ambasadorima evropskih sila u Carigradu podnio na čitanje jedan, po svoj prilici, naručeni izvještaj od skadarskog valije Izet-paše, u kome piše „da je Knjaz u Podgoricu, da je obezoružao sve Turke Podgoričke; da kupi vojsku, da namješta artiljeriju i da je poslao vojsku preko Krajine da udari na

⁴¹ Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 232.

⁴² Gavro Vuković, *Memoari*, nav. djelo, str. 371.

⁴³ *Isto*.

⁴⁴ Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 233; DACG, f. MID, 1880, f. 4, dok. 526.

Ulcinj".⁴⁵ No, grof Korti je brzo okončao razgovor na tu temu, rekavši osmanjskom ministru inostranih djela da crnogorski knjaz „ima pravo sve što čini”, te da on ne može stajati „skrštenih ruku sad kad se sva Albanija oruža i sprema da navojsiti na njegovu zemlju”, pri čemu Porta namjerno odugovlači sa rješavanjem pitanja, ne želeći da pristane na umjereni predlog crnogorskog vladara.⁴⁶

Kako se primicao rok za konačno rješavanje pitanja o promjeni, crnogorska vlada našla je za shodno da se ponovo obrati velikim silama. U memorandumu od 25. marta vlada izlaže istorijat crnogorsko-osmanskih odnosa tokom uspostavljanja poslijeratnih granica, ističući da Crna Gora neće odustajati od svog zahtjeva da Porta izvrši kompletan Berlinski ugovor. Pri tom se kaže da Cetinje vjeruje u to da velike sile neće dozvoliti da Porta pogazi međunarodne akte koje su one potpisale, te da će naći načina da preduprije jedan konflikt koji može biti prijetnja evropskom miru.⁴⁷

U želji da onemogući Portu da za eventualno nepostizanje sporazuma izgovor traži na crnogorskoj strani, Cetinje se odlučilo da koriguje svoju posljednju ponudu. Zato je crnogorski knjaz 30. marta, pred sam istek roka, poručio Kortiju da, ako ne može da se izbori za „rusku liniju” na potezu između Jadranskog mora i Skadarskog jezera, pristane na nepovoljniju „englesku liniju”.⁴⁸ Isto tako, knjaz je naglasio da crnogorska vojska treba da zaposjedne Grude i Hote prije dolaska međunarodne komisije, jer bi se u njenom iščekivanju moglo desiti da „vlada skadarska i austrijska opet organizuju Gusinje”.⁴⁹

Da su Turci uistinu željeli da izigraju cijelu stvar svjedoči i činjenica da oni nijesu našli za shodno da se u predviđenom periodu izjasne o crnogorskom predlogu, već su tražili da se ionako dugi rok za izjašnjavanje produži za još deset dana. Grof Korti je to kategorično odbio, izjavivši da ako Porta „ne odgovori u ponedjeljnik 31 Marta, tako da se istog časa može potpisat memoar o promjeni”, on prekida posredovanje.⁵⁰

---

⁴⁵ Slavko Burzanović, *Ministarstvo inostranih djela 1879–1915: Zbornik dokumenata*, CID, 2007, Podgorica, str. 54.

⁴⁶ *Isto*.

⁴⁷ Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 234.

⁴⁸ Državni muzej Cetinje (DMC), Arhivsko odjeljenje (AO), fond Nikola I, 1880, dok. 10; Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 233.

⁴⁹ DMC, AO, f. Nikola I, 1880, dok. 10; Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 234.

⁵⁰ DACG, f. MID, 1880, f. 4, dok. 548.

APRILSKI MEMORANDUM

U posljednjem momentu Porta je prihvatila crnogorski predlog, s tim da granica između Mora i Jezera bude povučena u skladu sa „engleskom linijom”, što je, kao što smo vidjeli, za knjaza bilo prihvatljivo. Predlog je upućen sultanu na odobrenje, ali ga on nije htio sankcionisati, tražeći nove konsultacije. Grof Korti je pri isteku roka rekao osmanskom ministru spoljnih poslova da je njegova misija završena, ali je na intervenciju Furnijea prihvatio da se Turcima da dodatnih 48 časova za izjašnjavaње. Italijanski diplomata je i nakon isteka ovog roka bio prinuđen da ponovo izjavi da je njegovo posredovanje završeno. No, odmah nakon toga iz dvora je javljeno da je sultan potpisao iradu, kojom je sankcionisao Portinu odluku koja mu je bila podnijeta na razmatranje.⁵¹

Do novih komplikacija došlo je kada je osmanski vladar naknadno, navodno na intervenciju Ratnog savjeta, svojoj iradi pridodao takozvanu klauzulu o neodgovornosti sljedeće sadržine: „Pošto carske vlasti i redovna vojska evakuiraju zauzeta mjesta i tvrđave, i pošto crnogorska vojska i vlasti zauzmu ustupljena mjesta, Porta skida sa sebe svaku odgovornost za dalje komplikacije koje se u tim mjestima mogu dogoditi”.⁵² Uistinu, u ovoj klauzuli nije bilo teško prepoznati nastojanje Porte da se ponovi plavsko-gusinjski scenario, odnosno da se izazovu novi crnogorsko-albanski sukobi, za koje ona, naravno, ne bi bila odgovorna, jer je samom predajom teritorija ispunila sve svoje obaveze. Shvatajući namjere Turaka, razjareni grof Korti zatražio je audijenciju kod osmanskog vladara, ali je odbijen uz napomenu da je to posljednja sultanova riječ.⁵³ Bez uspjeha su bila i nastojanja Vukovića i Kortija da se u klauzulu unese izmjena da Porta zadržava odgovornost za one komplikacije koje bi eventualno potekle sa teritorije pod njenom kontrolom, sa čim su saglasni bili i ambasadori Francuske i Velike Britanije, Furnije i Lerđ. Kako više nije bilo prostora za bilo kakve pregovore, Cetinju je samo ostalo da se izjasni prihvata li sultanovu ponudu ili ne.⁵⁴

Grof Korti apelovao je na crnogorskog vladara da zbog zabrinjavajućeg razvoja stvari u Sjevernoj Albaniji što prije prihvati osmanski projekat kompenzacije teritorija.⁵⁵ Knjaz Nikola je to učinio na način što je ovlastio itali-

---

⁵¹ Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 234.

⁵² *Isto*, str. 235; Gavro Vuković, *Memoari*, nav. djelo, str. 375.

⁵³ Gavro Vuković, *Memoari*, nav. djelo, str. 376; Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 235.

⁵⁴ DACG, f. MID, 1880, f. 4, dok. 569; Gavro Vuković, *Memoari*, nav. djelo, str. 376; Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 235.

⁵⁵ Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 235.

janskog diplomatu da stvar završi po svom nahodađenju, to jest onako kako najbolje zna i može u datoj situaciji. Pri tom je Gavro Vuković dobio zadatak da saopšti u Carigradu da crnogorska vlada shvata sultanovu klauzulu o neodgovornosti u smislu neodgovornosti Porte za eventualne komplikacije na ustupljenoj teritoriji od strane mjesnog stanovništva, a nakon toga što ova teritorija na propisan način bude predata Crnoj Gori.⁵⁶

Dana 31. marta/12. aprila 1880. godine, u 11.30 časova, osmanski ministar inostranih djela Savas-paša i crnogorski otpravnik poslova Gavro Vuković (u prisustvu visokih oficira osmanskog generalštaba, sekretara Ministarstva inostranih djela Turske, grofa Kortija sa svim članovima italijanske ambasade, kao i predstavnika ambasada velikih sila), potpisali su u Carigradu memorandum o promjeni Plava i Gusinja za Grude, Hote i mali dio Kastrata.⁵⁷

Memorandumom je bilo određeno da deset dana poslije njegovog potpisivanja Osmansko carstvo preda predviđene teritorije Crnoj Gori, pri čemu bi glavni komandant osmanske vojske iz Skadra dvadeset četiri sata prije evakuacije svojih trupa precizno obavijestio crnogorskog komandanta u Podgorici o času kada će carska vojska početi sa povlačenjem. Akt o izmjeni potpisali bi skadarski valija i predstavnik crnogorske vlade. Poslije povlačenja osmanskih vojnika sa odnosnih teritorija prestala bi odgovornost Porte za sva eventualna dešavanja u ustupljenim krajevima.⁵⁸

Memorandum je naposljetku predviđao da Cetinje i Carigrad predlože velikim silama da ovlaste svoje predstavnike u Osmanskom carstvu da sazovu konferenciju, kako bi potpisali protokol koji bi potvrdio validnost memoranduma i na osnovu kojeg bi se ovaj dokument prisajedinio Berlinskom ugovoru. Ovaj posao sproveden je u djelo 18. aprila 1880. godine.⁵⁹

NEUSPJEH KORTIJEVE MISIJE

Deset dana nakon potpisivanja Memoranduma, kako je to bilo i precizirano ovim dokumentom, osmanska vojska napustila je svoje položaje. Međutim,

---

⁵⁶ Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 236; DMC, AO, f. Nikola I, 1880, dok. 10 (14).

⁵⁷ Gavro Vuković, *Memoari*, nav. djelo, str. 376; Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 236.

⁵⁸ Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 236; Uður Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi Yılışkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012, str. 265.

⁵⁹ Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 236, 237; Uður Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi Yılışkileri*, nav. djelo, 2012, str. 265.

to je bila jedina stvar predviđena Memorandumom koju su Turci ispoštovali. Naime, povlačenje je izvršeno 22. aprila, u četiri sata ujutro, pri čemu glavnokomandujući crnogorske vojske vojvoda Ilija Plamenac o tome ništa nije znao, a kamoli da je dan ranije bio obavješten da će uslijediti pokret osmanskih jedinica. Jasno je da su položaje zaposjeli Albanci, kojima su osmanske snage ostavile značajnu količinu pušaka i municije. Za još veću ironiju, istoga dana, u devet sati ujutro, Plamenac je obaviješten da će se carska vojska povući u četiri sata po podne. Čak i u slučaju da je ovo obavještenje bilo tačno postignuti dogovor bi svakako bio izigran, pošto je Crnogorcima, umjesto dvadeset četiri, ostavljeno samo sedam časova da se organizuju i posjednu odnosnu teritoriju. To je bilo nemoguće, s obzirom na to da su crnogorske jedinice u prosjeku bile udaljene šest do deset sati od položaja koje su imale da preuzmu. Ipak, Plamenac je naredio pokret onih trupa koje su se nalazile na najmanjoj udaljenosti od demarkacione linije. Crnogorci su došli do prvih položaja oko dvanaest časova, znači, četiri sata prije navodnog povlačenja osmanske vojske. Međutim, tamo su dočekani snažnom puščanom vatrom, koju su na njih otvorile albanske snage. Shodno naredbi crnogorskog vladara da se nipošto ne ulazi u oružane sukobe, vojvoda Plamenac je svojim vojnicima naredio odstupanje.⁶⁰

Istog dana naveče, crnogorski knjaz sazvao je diplomatske predstavnike evropskih država na Cetinju i obavijestio ih o turskom kršenju memoranduma potpisanog u Carigradu. Sjutradan je crnogorska vlada o ovome obavijestila Gavra Vukovića i naložila mu da protestuje na Porti.⁶¹ Vojvoda Gavro pokušavao je da stupi u kontakt sa Savas-pašom, ali cijelog dana nije uspijevao da ga pronađe. Na kraju se crnogorski otpravnik poslova pismenim putem obratio osmanskom ministru inostranih djela, rekavši mu da ga mora primiti, ma u koje doba dana. U jedanaest časova uveče Vuković je dobio poruku da dođe kod Savas-paše kući.⁶²

U susretu sa Vukovićem turski državnik odmah se pozvao na klauzulu o neodgovornosti, oštro ističući da Porta ne može biti odgovorna za to što stanovništvo ustupljenih mjesta ne želi da prizna crnogorsku vlast, odnosno što je Evropa prisilila Tursku da crnogorskoj državi preda teritoriju sa populacijom koja se po vjeri, narodnosti i jeziku razlikuje od naroda koji živi u Crnoj Gori. „Mi smo svoje učinili”, nastavio je Savas-paša, „zadovoljili smo Jevropu i vas, pa ako vam se što krivo čini, neka vam ona naknadu učini na

---

⁶⁰ Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 242–243; Gavro Vuković, *Мемоари*, nav. djelo, str. 378–379; Петр Ахмедович Искендеров, *Сербия, Черногория и албанский вопрос в начале XX века*, Алетея, Санкт-Петербург, 2013, str. 23.

⁶¹ Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 243.

⁶² *Isto*.

strani Hercegovine, gdje vaš narod živi, jer je i ona carska zemlja, isto kao i Arbanija".⁶³

Svakako da su se mnogi problemi mogli izbjeći da je umjesto Plava i Gusinja crnogorskoj državi dodijeljena odgovarajuća teritorija u Hercegovini. Međutim, u situaciji kada se, u skladu sa Berlinskim ugovorom, Bosna i Hercegovina našla pod okupacijom Austro-Ugarske, bilo je sasvim jasno da je takva mogućnost neizvodljiva. Uostalom, još u toku crnogorsko-osmanskog rata (1876–1878)⁶⁴, nakon crnogorskog osvajanja Bileće, Monarhija je jasno dala do znanja knjazu Nikoli da će svi naponi Crne Gore da se proširi mimo nikšićke oblasti biti uzaludni.⁶⁵

S druge strane, bilo je potpuno jasno da Albanci, koliko god se protivili tome da postanu crnogorski podanici, ništa značajnije u takvim nastojanjima ne bi mogli postići bez svesrdne pomoći Carigrada, tako da je Savas-pašin pokušaj da skine sa Porte odgovornost za neizvršavanje preuzetih obaveza bio potpuno bespredmetan. U skladu sa tim uslijedila je i reakcija Gavra Vukovića, koji je osmanskome ministru spoljnih poslova rekao da neuredno povlačenje carske vojske „nije ništa drugo nego očevidna prijevara, učinjena sa premeditacijom“, te da se Porta zaklonila iza klauzule o neodgovornosti, „koju je perfidno u ugovoru uvela“⁶⁶. Osmanski postupak Savas-paša pravdao je time što Ilija Plamenac, u pismenom odgovoru Izet-paši na obavještenje da će se Turci sa odnosnih položaja povući 22. aprila u 16.00 časova, nije izrazio nikakav protest.⁶⁷

U Carigradu se šest dana raspravljalo o tome šta da se odgovori diplomatskim predstavnicima velikih sila. Iako Porta nije imala jedinstven stav po ovom pitanju, većina je bila za to da se pozivom na klauzulu o neodgovornosti odbaci sva krivica osmanske strane za dešavanja od 22. aprila. Međutim, veliki vezir Mahmud-Nedim, prema pisanju crnogorskog otpravnika poslova

⁶³ Gavro Vuković, *Memoari*, nav. djelo, str. 380.

⁶⁴ Milutin Mijušković, *Velike crnogorske bitke: Vučji do – Fundina*, CID, Podgorica, 1997.

⁶⁵ Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001, str. 249; Nikola Petrović Njegoš, *Autobiografija; Memoari; Putopisi*, Obod–Pobjeda, Cetinje–Podgorica, 2007, str. 273, 276; Lazar Tomanović, *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910*, DOB, Podgorica, 1998, str. 30.

⁶⁶ Gavro Vuković, *Memoari*, nav. djelo, str. 380.

⁶⁷ Pošto je pročitao pismo koje mu je Izet-paša poslao preko svog izaslanika Jakup-age, vojvoda Plamenac oštro je reagovao, upozoravajući da je o evakuaciji osmanskih jedinica trebalo da bude obaviješten 24 sata ranije. Međutim, on je u svom pismenom odgovoru, uz kurtoazno izražavanje poštovanja skadarskom valiji, samo potvrdio prijem njegove depeše. (*Isto*, str. 378; Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, nav. djelo, str. 242).

(izvještaj od 18/30. aprila), „to nije stio potpisat, govoreći da ta tačka ne opravdava Tursku što nije ispunila dvije tačke konvencije”.⁶⁸ Naposljetku, Turci su izašli sa odgovorom, prema kome oni „odbačuju prijekor da su pogazili konvenciju, ali priznaju da je bilo malo nesporazumijevanje o uri evakuacije koje nije uplivalo na pravilnu evakuaciju”.⁶⁹ Kao dokaz svojoj tvrdnji Porta se pozvala na pismo vojvode Plamenca, „kojim se odgovara paši skadarskom na prijem pisma bez da se u ičem protestira”.⁷⁰

Kao što vidimo, nastojanja da se putem Kortijeve misije riješi crnogorsko-osmansko granično pitanje ostala su bez rezultata. Cetinje ne samo što nije uspjelo da dođe u posjed Plava i Gusinja, već mu nije pošlo za rukom ni da teritoriju Gruda i Hota uključi u sastav crnogorske države. Svakako da je pored Carigrada glavni krivac za takvo stanje stvari bio Beč, koji je, vidjeli smo, priželjkivao da diplomatski naponi prepuste mjesto crnogorsko-albanskim, odnosno crnogorsko-turskim oružanim sukobima. Toga je vlada na Cetinju bila u potpunosti svjesna i nije željela da upadne u zamku perfidne austrougarske politike, te da vojnim putem ponovo ostvaruje ono što joj je jedan međunarodni akt već garantovao. Naravno, bilo je mnogo mudrije pokazati strpljenje i prepustiti kreatorima Berlinskog ugovora da svoju tvorevinu sprovedu u djelo.

Ovakvo opredjeljenje crnogorskog knjaza i njegove vlade ubrzo je počelo da daje rezultate. Uslijedila je britanska diplomatska inicijativa, koja je dovela do okončanja plavsko-gusinjske krize, na način što je za teritoriju Plava i Gusinja Crna Gora dobila Ulcinj sa bližom okolinom.⁷¹

ZAKLJUČAK

Situaciju u kojoj su Turci različitim opstrukcijama sprečavali sprovođenje zaključaka Berlinskog kongresa u vezi s predajom Plava i Gusinja Crnoj Gori velike sile su htjele da prevaziđu putem inicijative o zamjeni teritorija, koja je povjerena italijanskom diplomati grofu Kortiju.

---

⁶⁸ DACG, f. MID, 1880, f. 4, dok. 588.

⁶⁹ *Isto.*

⁷⁰ *Isto.*

⁷¹ Na ovu varijantu rješenja Porta je pristala tek nakon što su joj velike sile stavile u izgled akciju međunarodne flote u pravcu Smirne i Soluna. Sporazum o predaji Ulcinja Crnoj Gori potpisan je u Kunji 25. novembra 1880. godine. Predaja grada izvršena je narednog dana, striktno prema potpisanom sporazumu. (Jovo Vukić, *Plavsko-gusinjska afera i oslobođenje Ulcinja 1880*, autor, Sarajevo, 1929, str. 107–108)

Na insistiranje crnogorskog diplomatskog predstavnika u Carigradu Gavra Vukovića, Korti je 19/31. januara 1880. godine izašao pred Portu sa jednim dosta širokim projektom, koji je osmanska vlada bez razmišljanja odbacila. Postalo je sasvim jasno da su se zahtjevi za kompenzacijom morali ograničiti samo na krajeve koji su se nalazili istočno od Podgorice, pa je italijanski diplomata na bazi takvog stava uspio da ubijedi osmansku vladu da izađe sa svojim predlogom. Porta je ponudila Crnoj Gori nekoliko hrišćanskih sela sjeverno od Plava, kao i teritoriju albanskih katoličkih plemena Gruda i Hota. Knjaz Nikola je u načelu prihvatio predlog kao polaznu osnovu za rješenje problema, dopunjujući ga sa tri svoje sugestije. Međutim, predlozi crnogorskog knjaza su odbijeni, prije svega zbog protivljenja oficira iz osmanskog ratnog savjeta.

Evropski ambasadori u Carigradu, naročito grof Korti, izvršili su pritisak na tursku vladu da prihvati predlog o promjeni, pa je sultan izdao iradu kojom je sankcionisao Portin kontraprojekat o novim crnogorskim granicama. U odnosu na prvobitni nezvanični predlog Porte, ovog puta se radilo o daleko nepovoljnijoj ponudi. Novi turski predlog izazvao je veliko ogorčenje, kako crnogorske vlade tako i velikih sila, koje su preko svojih zastupnika u Carigradu solidarno protestovale kod Porte. Osmanska vlada je morala da popusti, pa su turski ministar inostranih djela Savas-paša i Gavro Vuković 31. marta/12. aprila 1880. godine potpisali Memorandum o promjeni Plava i Gusinja za Grude, Hote i dio Kastrata. Međutim, posle povlačenja Turaka ovu teritoriju, svakako u saglasnosti sa osmanskim vlastima, zauzeli su Albanci, tako da je postignuti sporazum izigran, a naponi da se u okviru misije grofa Kortija riješi crnogorsko-tursko granično pitanje ostali su bez rezultata.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Bandžović Safet, *Iseljavanje muslimana Crne Gore u Tursku*, Matica muslimanska Crne Gore, Podgorica, 2011.
- [2] Bartl Peter, *Albanci: od srednjeg veka do danas*, Clio, Beograd, 2001.
- [3] Borožan Đorđe, *Velika Albanija – porijeklo, ideje, praksa*, Vojnoistorijski institut Vojske Jugoslavije, Beograd, 1995.
- [4] Buda Aleks, Frashëri Kristo, Myzyri Hysni, Pollo Stefanq, Prifti Kristaq, Shpuza Gazmend, Thëngjilli Petrika, *Historia e popullit shqiptar: në katër vëllime. [Vëll. i 2, Rilindja kombëtare: vitet 30 të shek. XIX–1912]*, Toena, Tiranë, 2002.
- [5] Burzanović, Slavko, *Ministarstvo inostranih djela 1879–1915: Zbornik dokumenata*, Podgorica, CID, 2007.
- [6] Dašić Miomir, *Vasojevići u ustancima 1860–1878. godine*, Pobjeda, Podgorica, 1992.
- [7] Hrabak Bogumil, *Prizrenska arbanaška liga: 1878–1881*, autor, Beograd, 1998.

- [8] Искендеров Петр Ахмедович, *Сербия, Черногория и албанский вопрос в начале XX века*, Алетея, Санкт-Петербург, 2013.
- [9] Jovanović Jagoš, *Istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2001.
- [10] Martinović Niko, *Crna Gora: biografski zapisi, 2, Luča slobode i trajanja*, Obod, Cetinje, 2005.
- [11] Mijušković Milutin, *Velike crnogorske bitke: Vučji do – Fundina*, CID, Podgorica, 1997.
- [12] Uður Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012.
- [13] Pavićević Branko, *Istorija Crne Gore*, knjiga IV, tom II, *Sazdanje crnogorske nacionalne države: 1796–1878*, Istorijski institut Crne Gore–Pobjeda, Podgorica, 2004.
- [14] Petrović Nikola Njegoš, *Autobiografija; Memoari; Putopisi*, Obod–Pobjeda, Cetinje–Podgorica, 2007.
- [15] Radosavović Ilija, *Međunarodni položaj Crne Gore u XIX vijeku*, Servis Saveza udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1960.
- [16] Radulović B. Nikola, „Diplomatski portret vojvode Gavra Vukovića (II)”, u: Lopičić Đorđe (ur.), *Studije i ogledi o diplomatiji Crne Gore*, Vaša knjiga, Beograd, 2006, str. 457–464.
- [17] Ražnatović Novak, *Crna Gora i Berlinski kongres*, Istorijski institut SRCG–Obod, Cetinje–Titograd, 1979.
- [18] Raspopović M. Radoslav, *Diplomatija Crne Gore 1711–1918*, Istorijski institut Crne Gore –Vojska, Podgorica–Beograd, 1996.
- [19] Rašović B. Marko, *Pleme Kući: etnografsko-istorijski pregled*, Beograd (b.i), 1963.
- [20] Tomanović Lazar, *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910*, DOB, Podgorica, 1998.
- [21] Vukić Jovo, *Plavsko-gusinjska afera i oslobođenje Ulcinja 1880*, autor, Sarajevo, 1929.
- [22] Vuković Gavro, *Memoari*, Obod–Novi dani, Cetinje–Beograd, 1996.

Izvori

- [1] Državni arhiv Crne Gore (DACG), Ministarstvo inostranih djela (MID).
- [2] Državni muzej Cetinje (DMC), Arhivsko odjeljenje (AO), fond Nikola I.

Darko Bakić

MISSION OF COUNT CORTI: AN ATTEMPT
OF RESOLVING PLAV-GUSINJE CRISIS

Abstract

The aim of this paper is to use the example of count Corti's mission to explain the difficulties that Cetinje had with implementing a decision of the Treaty of Berlin – the annexation of Plav and Gusinje to Montenegro. This mission implied that the problem created by Turks who opposed the decision that these towns should be incorporated into Montenegrin state was going to be solved by giving the territory of Albanian Catholic tribes of Grudi and Hoti to Montenegro instead. Though it seemed that Corti's idea would be successful, the diplomatic efforts to implement the idea of the territory compensation were not fruitful.

Key words:

mission, count Corti, Gavro Vuković, Plav, Gusinje, Grude, Hoti.

Jovana Vurdelja*

Republički hidrometeorološki zavod/Univerzitet u Beogradu – Filološki fakultet

Klimatske promene kao *fake news* u postistinsko doba

Apstrakt

U radu se problematizuje pojam lažnih vesti u vidu reinkarnacije fenomena Lügenpresse (lažne štampe) kao jednog od distinktivnih obeležja postistinskog društva sa fokusom na analizu klimatskih promena u okviru medijskog diskursa u kontekstu postnormalne nauke. U tom pogledu, glavni cilj istraživanja je da se analizom fenomena lažnih vesti, distribuiranih prevashodno na društvenim mrežama, demonstrira moć i uticaj koje imaju u manipulaciji javnog mnjenja u kontekstu klimatskih promena, putem relativizacije istine i trivijalizacije vesti sa svrhom falsifikovanja stvarnosti. Time se verifikuje početna postulirana hipoteza lažnih vesti kao realne pretnje za funkcionisanje globalnog društva sve više utemeljenog na vladavini emocija, a ne fakta. Analizom upotrebe lažnih vesti u okviru medijskog diskursa u kontekstu klimatskih promena prikazana je delegitimizacija i diskreditovanje naučnih činjenica, odnosno redefinisane paradigme u pogledu konzumacije i percepcije informacija u okviru savremenog medijskog ekosistema.

Ključne reči:

fake news, klimatske promene, mediji, postistina, postnauka

UVOD

Diskurs klimatskih promena predstavlja jedno od centralnih društveno-političkih markera 21. veka i, kao takvo, dominantno je obeležje gotovo svih aktuelnih javnih debata. Imajući u vidu kumulativni uticaj klimatskih promena kao katalizatora globalnih sukoba i kriza, kao i mnogobrojne poten-

---

* jovana.vurdelja@gmail.com

cijalne, dalekosežne društveno-ekonomske posledice, klimatske promene imaju status ne samo naučnog, već i političkog pitanja, što rezultira njihovoj čestoj zastupljenosti u medijima. Međutim, uprkos postojanju naučnog konsenzusa po pitanju antropogenog uticaja klimatskih promena, skepticizam o njihovim posledicama i dalje opstaje. Tako u okviru političkog i medijskog diskursa, portret ovog globalnog fenomena oscilira u konceptualnom opsegu od pretnje do obmane. U tom kontekstu, klimatske promene identifikuju se i kao prioritetni izazov, ali i kao jedno od najvećih mitova našeg doba.

Imajući u vidu da je narativ klimatskih promena, u širem ekološkom kontekstu globalnog zagrevanja, nezaobilazna tema aktuelnih naučnih, političkih i javnih debata, nije ga zaobišao vrtlog lažnih vesti (engl. *fake news*) u medijima i društvenim mrežama. Uzimajući u obzir da se većina ljudi van naučne zajednice ne informiše o temi klimatskih promena direktnim čitanjem stručnih publikacija i članaka, već upravo putem medija, moć i uticaj koju imaju u redefinisavanju dominantne paradigme, odnosno odabira ugla posmatranja, nedvosmisleno je evidentna, a uloga lažnih vesti u smislu interpretacije i percepcije pomenutog fenomena sve značajnija.

FENOMEN LAŽNIH VESTI

Doba infokalipse, informacione apokalipse iskrivljene stvarnosti i informacionog ekosistema u kojem su tradicionalni format vesti zamenili trivijalizovan, simplifikovan i zabavno-komercijalizovan sadržaj u vidu sve prisutnije infozabave (engl. *infotainment*), predstavljao je plodno tlo za nastanak, opstanak i cirkulaciju manipulativnog sredstva komunikacije kao što su lažne vesti. Međutim, obmane, deluzije i laži, a samim tim i fenomen lažnih vesti ne mogu se smatrati izumom isključivo 21. veka, s obzirom na to da je još 1807. godine Tomas Džeferson (Thomas Jefferson) naveo da je neko ko ne čita novine bolje informisan o svim dešavanjima od nekoga ko ih redovno čita.¹ Sa druge strane, uprkos činjenici o postojanju kontaminacije medijskog diskursa lažnim informacijama još pre nekoliko stotina godina, u 21. veku je evidentan jedan novi aspekt u vezi sa globalnim fenomenom lažnih vesti, manifestovan u vidu platforme koja im je omogućila da se distribuiraju enormnom brzinom i tako stignu do velikog broja recipijenata za neverovatno kratko vreme. Naime, u prilog toj tezi govori i činjenica da se putem tvitera lažne vesti distribuiraju i do šest puta brže u poređenju sa istinitim informacijama,

---

¹ Paul Leicester Ford, *The works of Thomas Jefferson*, Federal Edition. 12 vols, New York and London, Available from: http://press-pubs.uchicago.edu/founders/documents/amendI_speechs29.html (accessed 15 January 2020), Volume 5, Amendment I (Speech and Press), Document 29.

kao i da vrednost verovatnoće za dalju cirkulaciju lažnih vesti dostiže i do 70 procenata.²

Takav prodor informacija, sve frekventnija upotreba, kao i intenzivnija diseminacija pojma lažnih vesti kulminirala je 2016, odnosno 2017. godine kada dostižu zenit popularnosti, time što rečnici Mekvarie (Macquarie) i Kolins (Collins) imenuju lažne vesti kao reč godine u značenju lažnih, često senzacionalističkih informacija koje se šire pod maskom novinskog izveštavanja.³ Meteorska popularnost pojma lažnih vesti, čemu je doprinelo 365 odsto učestalije korišćenje termina u odnosu na prethodnu godinu, dovodi se najpre u korelaciju sa retorikom američkog predsednika, Donalda Trampa, koji je na svom tviter nalogu prozvao lažnim sve izveštaje u kojima je on sam predmet kritike *#mediji su stvarno lažni... ta je reč jedna od najboljih koje sam smislio, možda su je i drugi koristili tokom godina, ali ja je nikad nisam primetio*⁴. Time su lažne vesti postale anomalni fenomen autentičnih vesti, odnosno sinonim za odbranu nedodirljivog autoriteta vlasti od kritike medija.

Međutim, iako se Tramp smatra rodonačelnikom termina lažnih vesti kao ustaljene kolokacije, pri čemu je svaka nepodobna informacija etiketirana kao neistinita, odnosno lažna, premijerni proboj pojma lažnih vesti dovodi se u vezu sa nemačkim autorom, Reinholdom Antonom, koji je tokom Prvog svetskog rata, tačnije 1914. godine, upotrebio termin lažna štampa (deu: *Lügenpresse*) koji se odnosio na tadašnju neprijateljsku propagandu.⁵ Trideset godina kasnije Hitler ponovo uvodi termin u kontekstu iznošenja optužbi protiv Jevreja, a kasnije i strane štampe za diseminaciju lažnih vesti. Godine 2014. pojam se reaktualizovao u Nemačkoj, u situaciji kada antiimigrantski

---

² Chris Stokel-Walker, *Fake news travels six times faster than the truth on Twitter*, New Scientist, 8 March 2018. Available from: <https://www.newscientist.com/article/2163226-fake-news-travels-six-times-faster-than-the-truth-on-twitter/> (accessed 15 January 2020).

³ Macquarie dictionary, Word of the Year 2016. Available from: <https://www.macquariedictionary.com.au/resources/view/word/of/the/year/2016> (accessed on 20 January 2020).

Collins Dictionary, Word of the year 2017. Available from: <https://www.collinsdictionary.com/word-lovers-blog/new/collins-2017-word-of-the-year-shortlist,396,HCB.html> (accessed 20 January 2020).

⁴ Chris Cillizza, *Donald Trump just claimed he invented the fake news*, CNN Politics, 26 October 2017. Available from: <https://edition.cnn.com/2017/10/08/politics/trump-huckabee-fake/index.html> (accessed on 19 January 2020).

⁵ Bundesamt für Verfassungsschutz, *Lügenpresse, halt die Fresse!* – Die Berichterstattung der Medien und ihre Wahrnehmung durch Rechtsextremisten und Bevölkerung. Available from: <https://edition.cnn.com/2017/10/08/politics/trump-huckabee-fake/index.htm> (accessed on 20 January 2020).

pokret PEGIDA upućuje kritiku i optužbe protiv medija o skrivanju istine o zločinima koji su počinili imigranti i izbeglice, što je rezultiralo protestima na kojima su zabeležene parole *Lügenpresse, halt di Fresse*⁶ (nem. *umukni lažna štampa*). Ubrzo zatim, lažna štampa je proklamovana za ne-reč godine⁷ (nem: *Unwort des Jahres*) od strane panela nemačkih lingvisti i eksperata.

Iako se američki predsednički izbori održani 2016. godine smatraju katalizatorom za popularizaciju i frekventniju, odnosno intenzivniju upotrebu lažnih vesti u sve bizarnijoj i apsurdnijoj formi, pomenuta kolokacija se, kao što je prikazano, ne može nužno smatrati njihovim produktom, s obzirom na to da je upotreba koncepta lažnih vesti u javnom diskursu, pre svega medijskom i političkom, evidentna i tokom prethodnog stoleća. U tom kontekstu, diseminacija lažnih vesti, u funkciji medijske manipulacije a sa nedvosmislenim ciljem povećanja prodaje, može se dovesti i u korelaciju sa američkim novinama *The New York Sun*⁸. Naime, reč je o prvim američkim novinama koje su najveći deo svojih prihoda generisale prodajom reklamnog prostora time što su objavljivale članke u kojima su izveštavale o izmišljenim astronomskim otkrićima na mesecu, neidentifikovanim stvorenjima sa krilima i mesečevim drvima i na taj način značajno doprinele povećanju interesovanja, a samim tim i prodaje. Sa druge strane, medijska propaganda u funkciji održavanja dominantne političke ideologije putem širenja lažnih vesti i ostvarivanja persuazivne funkcije reflektuje se u slučaju britanskih medija, koji su tokom Prvog svetskog rada, pod uticajem britanske vlade, iznosili dezinformacije o nemačkim zlodielima. Jedan od ranih primera u okviru medijskog diskursa, kojima se takođe manifestuje manipulativni efekat lažnih vesti, je i naslovna strana novina *The Daily Express*, koje su 1939. godine na svojoj naslovnoj strani štampale Ove godine bez rata⁹.

Dakle, lažne vesti, koje podrazumevaju svesno i namerno fabrikovanje informacija koje su zavaravajuće, izmišljene, neistinite, i narušavaju poverenje

---

⁶ Bundesamt für Verfassungsschutz, *Lügenpresse, halt die Fresse!* – *Die Berichterstattung der Medien und ihre Wahrnehmung durch Rechtsextremisten und Bevölkerung*. Available from: <https://edition.cnn.com/2017/10/08/politics/trump-huckabee-fake/index.htm> (accessed on 20 January 2020).

⁷ Christoph Schmidt, *Lügenpresse ist Deutschlands Unwort des Jahres*, *Die Presse*, 13. January 2015. Available from: <https://www.diepresse.com/4637372/lugenpresse-ist-deutschlands-unwort-des-jahres> (accessed on: 20 January 2020).

⁸ Evan Andrews, *The Great Moon Hoax*, *The History*, 22 August 2018. Available from: <https://www.history.com/news/the-great-moon-hoax-180-years-ago> (accessed on 18 January 2020)

⁹ Marianne Hicks, *No war this year*, *Journal Media History*, Volume 14, 2008, Issue 2. Available from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13688-800802176912?journalCode=cmeh20> (accessed on 21 January 2020).

u društvo ili mogu uticati na naše stavove i ponašanja, predstavljaju stari problem, a novo je samo to što internet, a u prvom redu društvene mreže, naglašavaju pomenuti fenomen time što postaju dominantni izvor informisanja, odnosno sredstvo komunikacije, tj. manipulacije, imajući u vidu da je medijum koji je nekontrolisan, anonimna sa dalekosežnim dometom.¹⁰

SEMANTIČKI OPSEG LAŽNIH VESTI

Analizom semantičkog opsega fenomena lažnih vesti sa pregledom semantičkih realizacija u relevantnim političkim i medijskim narativima uočena je distinkcija manifestovana u vidu semantičkog jaza u pogledu referentne vrednosti koja se odnosi na *neistine informacije* time što je ustanovljeno da figurira u pozitivnom i negativnom domenu posmatrano iz sinhronijske i dijahronijske perspektive.

Naime, do pre samo nekoliko godina pojam lažnih vesti javlja se u pozitivnom kontekstu i dovodi se u korelaciju sa američkim satiričnim programima kao što su *Daily Show*, Stivena Kolberta (Stephen Colbert) i Džona Olivera (John Oliver), ili *Saturday Night*, koji na hibridan način kombinuju žanr komedije sa žanrom ozbiljnih vesti.¹¹ U okviru sadržaja prezentovanog u ovim programima, pojam lažnih vesti denotira iskrivljene informacije a generiše se prenošenjem vesti iz različitih mejnstrim medija koje se zatim humoristično-satirično interpretiraju i etiketiraju kao lažne vesti, pri čemu je u tom prvobitnom značenju lažno više upućivalo na hibridnost žanra a manje na istinitost informacija. Interesantno je da radovi sa tom tematikom, odnosno takvim oblikom lažnih vesti, naglašavaju njihov pozitivan doprinos političkoj informisanosti ili poverenju u politiku.¹² Sa druge strane, ono što je indikativno za upotrebu lažnih vesti u javnom diskursu novijeg datuma jeste činjenica da se fenomen javlja sa izrazito negativnom konotacijom. Jedan od najeklatantnijih primera kojima se takva tvrdnja može verifikovati reflektuje se u saopštenju Evropskog parlamenta o lažnim vestima, u kojima se definišu kao pretnja za demokratiju, odnosno artikulišu kao destabilizujući faktor za evropske političke sisteme sa uticajem na rezultate parlamentarnih i predsedničkih izbora,

---

¹⁰ Helene Bendiksen, *Fra ekte til falsk. Hvordan interakjonsdesign kan bidra til å problematisere konstruering av falske nyheter*, master thesis, Norges teknisk-vitenskapelig universitet, p. 33.

¹¹ The Daily Show with Trevor Noah.

¹² Dina Vozab, *Pristrani i neprijateljski mediji te polarizacija u novom medijskom okolišu*. Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Centar za medijska i komunikacijska istraživanja. str. 3.

tako da se poziva na mere kojima bi se ojačalo evropsko strateško komuniciranje u borbi protiv lažnih vesti.¹³

POSTISTINA

Javni diskurs, naučni, medijski i politički, iako nekada zasnovan na binarnoj opoziciji kategorija istina i laži, tokom 2016. godine prožima jedan novi, rastući fenomen postistine (engl. *posttruth*), implicirajući distinktivno različitu eru koja donosi promenu paradigme u pogledu percepcije ovih kategorija. *U eri postistine, mi nemamo samo istinu i laži, već treću kategoriju dvosmislenih izjava koje nisu baš istina, ali ni jednostavna laž. Poboljšana istina. Neo-istina. Meka istina.*¹⁴

Proklamacija *postistine* za reč 2016. godine prema Oksfordskom rečniku¹⁵ predstavlja kulminaciju ekspanzije reči koja time stiče dominantni položaj i status u okviru javnog diskursa, a istovremeno predstavlja i kulminaciju ere deluzije u kojoj živimo. Pažnju je najviše privukla zbog svog nekonvencionalnog ulaska u leksikon, imajući u vidu da se termin prethodno nije našao u desetogodišnjoj govornoj upotrebi, već je proklamacija stigla praktično odmah, a kriterijum je pratilo obrazloženje *jačanje društvenih mreža kao izvora informacija i sve veće nepoverenje prema činjenicama koje iznosi establišment.*¹⁶ Na taj način, postistina počinje da koegzistira uz lažne vesti u značenju odnosa ili okolnosti u kojima su činjenice mnogo manje uticajne u formiranju javnog mnjenja nego pozivanje na emocije i lična uverenja, pri čemu, iako je nastala prefiksacijom, prefiks *post* ne označava ponovni i naknadni, kao na primer u odrednicama postmodernizam ili postindustrijski, već se određuje kao period u kojem je određeni koncept postao nevažan.¹⁷ Koncept na čiju se irelevantnost ovde nedvosmisleno upućuje je svakako istina, čiji se značaj minimizira, a laž postaje modus operandi vođenja celog društva.

Iako se inovativnost pojma postistina pripisuje Stivu Tešiću (Steve Tesich), srpsko-američkom piscu koji je 1992. godine u vezi sa Persijskim ratom u

---

¹³ Naja Bentzen, *Fake news and a EUs response*. European Parliamentary Research Service. Available from: <https://epthinktank.eu/2017/04/02/fake-news-and-the-eus-response/> (accessed on 22 January 2020).

¹⁴ Ralph Keyes, *The post-truth era: Dishonesty and Deception in Contemporary life*, St. Martins Press, New York, 2004.

¹⁵ Oxford Dictionary, Word of the Year 2016. Available from: <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/> (accessed on 17 January 2020).

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Ibid.*

časopisu Nation naveo da je poznato da istina ima vrlo malo uticaja na nas, jer smo mi, kao slobodni ljudi, slobodno odlucili da hocemo da zivimo u neakvom postistinskom svetu¹⁸, predsednik Oksfordskog recnika, Kasper Gratvol (Casper Grathwohl) je istakao da su ipak EU referendum u Velikoj Britaniji, kao i americki predsednicki izbori 2016. godine zapravo inicirali frekventniju upotrebu postistine, cak do dve hiljade odsto vecu u odnosu na prethodnu godinu, i da se, s obzirom na ishod, uzimaju upravo kao primer politickih pobe da postignutih zasenjivanjem cinjenica, a podilazanjem emocija birača.¹⁹

POSTNORMALNA NAUKA I DISKURS KLIMATSKIH ALARMISTA I SKEPTIKA

Iako se simbioza pojmova lažnih vesti i postistine najviše dovodi u korelaciju sa politikom, a, sa druge strane, najčešće manifestuje u medijima, sinergetski efekat fenomena nije izolovan, već je inkorporiran u različite sfere društva uključujući i nauku u okviru koje postaje sve evidentnija afirmacija emocija koje dobijaju prvenstvo nad faktama.²⁰ Naime, uslovi u kojima su činjenice nejasne, vrednosti sporne, ulozi visoki a odluke hitne²¹ zapravo su bili okidač koji je signalizirao nastanak i evoluciju novog fenomena u okviru postčinjeničnog društva, odnosno postnormalne nauke (engl. *post-normal science*). Fenomen se javlja kao reakcija na tradicionalne strategije rešavanja problema, u okviru čije metodologije kvalitet zauzima mesto istini, pri čemu se ona određuje kao kategorija isključivo simboličkog značaja. Među različitim pokušajima negacije nauke, izdvajaju se između ostalog i oni koji poriču klimatske promene i globalno zagrevanje i time upućuju na senzaciju u vezi sa

---

¹⁸ James Burns and Jaime Nolan, *New Genealogies and the Courage of Truth: Toward an Ethics of Adversarial Public Educational Scholarship and Policy Activism*, Education Policy Analysis Archives 26 (151).

¹⁹ Alison Flood, *Post-truth named word of the year by Oxford Dictionaries*, The Guardian, 15 November 2016. Available from: <https://www.theguardian.com/books/2016/nov/15/post-truth-named-word-of-the-year-by-oxford-dictionaries> (accessed 22 January 2020).

²⁰ Michael A. Peters and Tina Besley, *Citizen science and post-normal science in a post-truth era: Democratising knowledge; socialising responsibility*, Educational Philosophy and Theory 51 (13): 1293–1303.

²¹ Silvio O. Funtowicz and Jerome R. Ravetz, *Science for the post-normal age*, FUTURES September 1993 0016.3287/93/07739-17

konceptom postnormalne nauke – nauke u službi lažova, gde se pod izgovorom da se obezbeđuje kvalitet istraživanja zanemaruje potraga za istinom.²²

I upravo u svetlu takve postnormalne nauke reflektuje se višedecenijska kontroverza koja prati klimatske promene, jer uprkos argumentovanim naučnim istraživanjima, studijama i dokazima, u okviru pomenutog diskursa profilisao se i polarizovao milje i retorika antagonističkih grupacija alarmista i skeptika, kao i manje dominantno strujanje kontraša i lukvormera (engl. *lukewarmer*).

Paralele i distinkcije između narativa klimatskih alarmista i klimatskih skeptika u pogledu upotrebe lažnih vesti, odnosno zloupotrebe naučnih informacija, dolaze do izražaja u najnovijem dokumentarnom filmu o stanju životne sredine „Planeta ljudi” (engl. *Planet of the humans*). Simboličnom objavom na Dan planete Zemlje, 22. aprila 2020. godine, i postavljanjem na Jutjub kanal (engl. *youtube*), scenarista Majkl Mur (Michael Moore) i reditelj Džef Gibs (Jeff Gibbs) želeli su da skrenu pažnju na činjenicu da, kako se navodi, svet gubi bitku u zaustavljanju klimatskih promena na planeti Zemlji jer prati lidere koji su ga odveli pogrešnim putem – izdali su ekološki pristup u korist korporativne industrijske Amerike.²³

Međutim, film *Planeta ljudi*, iako samo prividno sredstvo promovisanja i afirmacije obnovljivih izvora energije, usled svog kontroverznog sadržaja, prerasta u *direktni napad na svete krave ekološkog pokreta*²⁴ i time klizi iz ruku klimatskih alarmista u ruke klimatskih skeptika i trijumfalno postaje njihovo sredstvo manipulacije javnosti.

Predstavljanje obnovljivih izvora energije, pre svega energije sunca i vetra kao velike obmane, a zelene ekonomije kao velike iluzije koja doprinosi zagađenju životne sredine podjednako kao sagorevanje fosilnih goriva, utemeljeno je na zastarelim podacima, činjeničnim greškama i mitovima koje promovise industrija nafte, gasa i uglja. Kao takve osudile su ih levičarske a oduševljeno prihvatile desničarske organizacije i protivnici istine o globalnom

---

²² Michael A. Peters, *Education in a post-truth world*, *Educational Philosophy and Theory* 49(6): 1–4. Available from: https://www.researchgate.net/publication/312161104_Education_in_a_post-truth_world (accessed on 27 January 2020).

²³ RTS, *Planeta ljudi, film Majkla Mura o krah u očuvanja prirode koji svi žele da vide*, 25 April 2020. Available from: <https://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/411/film-rtv/3934459/planeta-ljudi-film-majkl-mur-krah-ocuvanja-prirode.html> (accessed on 25 May 2020).

²⁴ Jonathan Watts, *Michael Moore film Planet of the Humans removed from YouTube*, 26 May 2020. Available from: <https://www.theguardian.com/film/2020/may/26/michael-moore-film-planet-of-the-humans-removed-from-youtube> (accessed on 30 May 2020)

zagrevanju, što je bio dovoljan razlog da se film pre samo nekoliko dana ukloni sa Jutjub platforme praćen spekulacijama o političkoj cenzuri.

Klimatske promene kao fake news u narativu klimatskih skeptika za-beležene su i u slučaju Nevladinog međunarodnog panela za promenu klime (engl. *Non-Governmental International Panel on Climate Change – NIPCC*) koji u svojim pseudonaučnim tekstovima, uprkos zvaničnim upozorenjima Međuvladinog panela za promenu klime (engl. *Intergovernmental Panel on Climate Change*) o opasnostima od dalekosežnih posledica klimatskih promena za planetu, u vidu dramatičnog porasta temperature, povećanih emisija gasova sa efektom staklene bašte, otopljanja glečera i lednika, porasta nivoa mora, samouvereno ističe pozitivne efekte fenomena. Na taj način, poricanjem autoritativne nauke o klimatskim promenama²⁵ nastoji da diskredituje protivnika pozivajući se na lažne vesti sa ciljem legitimizacije svojih ideologija.

I dok je, sa jedne strane, u retorici lažnih vesti skeptika najizrazitija zlo-upotreba eufemizama, pri čemu se insistira na upotrebi sintagme *klimatski poremećaji*²⁶ (engl. *climate disruption*), odnosno *vremenski ekstremi*²⁷ (engl. *climate extreme*), umesto *klimatske promene* kako bi se javnost ubedila u mitološki karakter fenomena, sa druge strane, alarmisti neretko imaju tendenciju da u svojim postovima plasiraju hiperbolične predstave o apokaliptičnoj budućnosti sa ilustracijama degradirane životne sredine kako bi se javnost uverila o nailazećem društvenom kolapsu i izumiranju ljudske vrste najpre putem medija i društvenih mreža u vidu semantičkog terora, kakav je i primer britanskog lista Gardijan²⁸ (engl. *The Guardian*), koji je uveo čitav niz leksičkih izmena, u vidu termina klimatska kriza (engl. *climate crisis*) i klimatska urgent-

---

²⁵ Suzanne Goldenburg, *Climate change is good for you, says ultra-conservative Heartland Institute*, The Guardian, 9 April 2014. Available from: <https://www.theguardian.com/environment/2014/apr/09/climate-change-report-heartland-institute-debunk-ipcc> (accessed on 5 February 2020).

²⁶ Jeff McMahon, *Forget Global Warming and Climate Change, call it Climate Disruption*, Forbes, 12 March 2015. Available from: <https://www.forbes.com/sites/jeffmcmahon/2015/03/12/forget-global-warming-and-climate-change-call-it-climate-disruption/> (accessed on 29 January 2020).

²⁷ Bill McKibben, *The Trump administration's solution to climate change: ban the term*, The Guardian, 8 August 2017. Available from: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/aug/08/trump-administration-climate-change-ban-usda> (accessed on 29 January 2020).

²⁸ Damian Carrington, *Why the Guardian is changing the language it uses about the environment*, The Guardian, 17 May 2019. Available from: <https://www.theguardian.com/environment/2019/may/17/why-the-guardian-is-changing-the-language-it-uses-about-the-environment> (accessed on 29 January 2020).

nost (engl. *climate emergency*) za skretanje pažnje na sveprisutne rizike od pomenutog fenomena.

KLIMATSKE PROMENE U TROUGLU LAŽNIH VESTI

U osnovi svakog mehanizma o širenju lažnih vesti, postoji jasno formulisan i utvrđen cilj o dostizanju što većeg dometa u vidu broja recipijenata, odnosno čitalaca kako bi se ostvario željeni uticaj. Zasnovana na analogiji sa trouglom vatre²⁹, čija tri konstituenta, kiseonik, toplota i gorivo, predstavljaju nezostavne činioce za stvaranje plamena, metrika lažnih vesti oslanja se na tri ključna parametra bez kojih širenje takvih sadržaja ne bi bilo moguće. Naime, kao indikator uspešnosti u slučaju fenomena lažnih vesti, u vidu trougla, izdvojene su *društvene mreže, motivacija i servisi/alati*³⁰. Interakcijom ova tri faktora, distribucija lažnih vesti u kontekstu klimatskih promena može imati potencijalno devastirajući uticaj.

Naime, iako se još 1912. godine na Novom Zelandu, u novinskom članku³¹, a odlomku opsežnijeg teksta „Neverovatno vreme 1911. godine: Posledice sagorevanja uglja na klimu – šta naučnici predviđaju za budućnost“, upućuje na korelaciju sagorevanja uglja, emisije ugljen-dioksida i budućeg zagrevanja, intenzitet skepticizma o poreklu klimatskih promena i dalje ne jenjava. Čak i nakon više od sto godina od objavljivanja naučnih referenci o postojanju i uzrocima globalnog otopljanja u štampanim medijima, lažne vesti utemeljene su upravo na poricanju nauke o klimatskim promenama, a svoje plodno tlo pronašle su na platformama društvenih mreža.

Zahvaljujući diskutabilnim alatima/uslugama gotovo javno dostupnim u okviru najčešće korišćenih društvenih mreža u vidu plaćenih pratilaca, lajkova, pregleda, botova, klikbejtova (engl. *clickbaits*), doprinosi se popularizaciji lažnih mitova i iskrivljenih predstava, između ostalog, o odsustvu ljudske krivice u globalnom zagrevanju, odnosno favorizaciji određenih stavova, tvrdnji ili mišljenja klimatskih skeptika. Imajući u vidu da na percepciju fenomena klimatskih promena kod šire javnosti utiče promovisanje datog sadržaja na društvenim mrežama u vidu šerovanja informacija, lajkovanja, tvitovanja i

---

²⁹ Trendmicro, *Fake News and Cyber Propaganda: The Use and Abuse of Social Media*, 13 June 2017. Available from: <https://www.trendmicro.com/vinfo/pl/security/news/cybercrime-and-digital-threats/fake-news-cyber-propaganda-the-abuse-of-social-media> (accessed on 25 May 2020).

³⁰ *Ibid.*

³¹ Alex Kasprak, *Did a 1912 Newspaper Article Predict Global Warming*, Snopes, 18 October 2016. Available from: <https://www.snopes.com/fact-check/1912-article-global-warming/> (accessed on 20 February 2020).

retvitovanja, uloga društvenih mreža u širenju lažnih vesti sa klimatskom tematikom postaje sve приметnija i opasnija.

Njihova uloga u zloupotrebi lažnih vesti posebno se ističe u slučaju Donalda Trampa, s obzirom na to da se tviter nalog američkog predsednika može smatrati žarištem klimatskog skepticizma, sa tvitovima u kojima se nastoji minimizirati domet razornih posledica projektovanih za budućnost na različite sfere i sektore društva. Trampovo cinično i sarkastično ismevanje i podriivanje naučne ekspertize u domenu klimatskih promena prati vešto, subtilno i diskretno realizovana manipulacija jezikom na retoričkom, pragmatičnom i leksičkom planu. Tramp navodi: *#Ne mislim da je obmana, sigurno postoji neka razlika. Ali znam da klimatske promene nije prouzrokovao čovek; #U Njujorku je ledeno. Gde je sada globalno zagrevanje; #Koncept globalnog zagrevanja su osmislili Kinezi za sebe, kako bi američka proizvodnja bila manje konkurentna; #Pada sneg u Teksasu i Luizijani, rekordno niske temperature zabeležene su u celoj zemlji. Globalno zagrevanje je skupa obmana; #Na istoku je najhladnije novogodišnje veće ikada zabeleženo. Dobro bi nam došlo malo tog globalnog zagrevanja, za koje će naša zemlja, a ne neke druge platiti milijarde dolara da se zaštiti. Utoplite se.*³² Uzimajući u obzir činjenicu da se nalog američkog predsednika na tviteru konstatno nalazi na listi prvih deset profila sa najvećem brojem pratilaca³³, odnosno da je najpraćeniji među svim aktuelnim svetskim liderima, tvitovi ovakvog manipulativnog sadržaja imaju globalni odjek i ozbiljne društveno-ekonomske efekte.

Sa takvom proliferacijom informacija na društvenim mrežama i činjenicom da većina ljudi svesno „zapрати“, tj. odabira korespondenciju sa istomišljenicima i vrlo često „otprати“, odnosno distancira se od zagovornika suprotnih stavova i mišljenja, dešava se to da lažne vesti zatvaraju svoje konzumente, odnosno recipijente u društvene filter mehuriće³⁴ (engl. *filter bubble*) i eho komore³⁵ (engl. *echo chambers*), čime se intenzivira uticaj na javno

---

³² Dylan Matthews, *Donald Trump has tweeted climate change skepticism 115 times. Here's all of it*, Vox, 1 June 2017. Available from: <https://www.vox.com/policy-and-politics/2017/6/1/15726472/trump-tweets-global-warming-paris-climate-agreement> (accessed on 10 February 2020).

³³ CBS News, *The most-followed Twitter accounts on Earth, ranked*. Available from: <https://www.cbsnews.com/pictures/the-biggest-twitter-accounts-on-earth/11/> (accessed on 28 May 2020).

³⁴ Eli Pariser, *The Filter bubble – What the Internet is hiding from you*, Penguin Books Limited, 2011.

³⁵ Amol Rajan, *Do digital echo chambers exist*, BBC News, 4 March 2019. Available from: <https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-47447633> (accessed on 27 January 2020).

mnjenje u pogledu modifikovane percepcije naučnih fakti, između ostalog, i samog antropogenog porekla fenomena klimatskih promena.

Simptomatično za cirkulaciju lažnih vesti u okviru internet diskursa je težnja da se publika multiplicira, ne samo eksplozivnim širenjem po različitim grupama društvenih mreža, već upravo i putem tradicionalnih tj. mejnstrim elektronskih mas-medija. Tako da su u skorijoj prošlosti naučno-neproverene ili naučno-neutemeljene informacije prenosili i mediji kao što su BBC, Njujork Tajms (engl. *New York Times*), Volstrit žurnal (engl. *Wall Street Journal*), Fajnenšal Tajms (engl. *Financial Times*), da bi poslednjih godina došlo do naglog zaokreta u pravcu alternativnih platformi kao što su Breitbart,³⁶ i među njima, najuticajnije Whatsupwiththat³⁷.

MOTIVACIJA LAŽNIH VESTI

Takav jednosmeran protok lažnih vesti na društvenim mrežama, uz širok spektar alata i usluga (od plaćenih lajkova do izvrtanja ishoda onlajn glasanja), nameće pitanje motivacije koja se, sa jedne strane, ogleda u finansijskoj dobiti, a sa druge, ciljevi se klasifikuju u opsegu od kriminalnih do političkih. Autorke Alis Marvik i Rebeka Luis u svojoj knjizi „Medijska manipulacija i online dezinformacije” navode da se bez obzira na glavnu funkciju koju diseminacija lažnih vesti teži da postigne ili u pogledu političke progande, medijske manipulacije ili širenja dezinformacija, tri ključna faktora zajednička svim kreatorima ovakvih vesti je da ih motiviše ideologija, novac i/ili status i pažnja.

U trenutku kada su klimatske promene po prvi put identifikovane među prvih pet globalnih finansijskih pretnji u okviru Globalnog izveštaja o rizicima³⁸ Svetskog ekonomskog foruma, održanom u Davosu početkom ove godine, Tramp nije odstupio od svoje ustaljene retorike klimatskog skeptika, pri čemu se *usprotivio klimatskim prorocima strašnog suda* i naglasio da *ovi što dižu paniku stalno traže isto – apsolutnu moć da dominiraju i kontrolišu svaki aspekt naših života, to su naslednici starih gatara*³⁹. Uprkos činjenici da evaluacija

---

³⁶ <https://www.breitbart.com/>

³⁷ <https://wattsupwiththat.com/>

³⁸ Larry Elliott, *Climate crisis fills top five places of World Economic Forum's risks report*, The Guardian, 15 January 2020. Available from: <https://www.theguardian.com/business/2020/jan/15/climate-crisis-environment-top-five-places-world-economic-forum-risks-report> (accessed 30 January 2020).

³⁹ BBC news, *Davos: Tramp se usprotivio klimatskim 'prorocima strašnog suda', Greta Tunberg bila u publici*, 15 January 2020. Available from: <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-51196335> (accessed on 25 May 2020).

Svetskog ekonomskog foruma nedvosmisleno ukazuje na presudni značaj klimatskih promena u procesu donošenja odluka i kreiranja budućih politika, sagledavajući investicione implikacije ali prevashodno u kontekstu načina ostvarivanja profita, Tramp samouvereno odbacuje ovakav *pesimizam* i *apokaliptična predviđanja* pod izgovorom spasavanja američke ekonomije.

Naime, u takvoj nomenklaturi njegovih lažnih vesti, najdominantniji pečat su svakako politički faktori sa nezaobilaznom ideološkom agendom, kao i političkom propagandom za ostvarivanje moći, tj. kontrole putem izmenjene percepcije određenih pojmova, u ovom slučaju industrije fosilnih goriva. Osim političkih, u ekvivalentnoj meri zastupljeni su i finansijski motivi, posebno imajući u vidu da se američka ekonomija zasniva na jeftinom gasu, pa je svako odlaganje tranzicije američke privrede sa fosilnih na obnovljive izvore energije, odnosno potpunu dekarbonizaciju industrije od višestruke koristi.

Na koji još način finansijski interesi generišu propagandu klimatskih promena kao fake news-a u javnom diskursu reflektuje se, između ostalog, u primeru najveće privatne američke rudarske kompanije Murray Energy. Dskorašnji izvršni direktor kompanije, Robert Marej (Robert Murray), jedan od prvih pristalica Trampove klimatski-neprijateljske administracije, podstakao je distribuciju i cirkulaciju lažnih vesti u vidu pseudonaučnih činjenica kojima se diskredituju istraživanja i studije o antropogenom poreklu klimatskih promena, pri čemu je svaka korelacija sa sagorevanjem fosilnih goriva odbačena kao irelevantna. Takozvani kralj uglja, širenje klimatskog skepticizma u lažnim vestima obezbedio je u prvom redu finansiranjem akademskih grupa (Competitive Enterprise Institute), organizacija (International Climate Science Coalition, Center for the Study of Carbon Dioxide Change) i institucija koje su poricale postojanje klimatskih promena i negirale ljudske delatnosti kao glavnog uzročnika povećanja emisija sa efektom staklene bašte.⁴⁰

Ipak, jedan of najflagrantnijih primera manipulacije naučnim činjenicama sa ciljem održavanja i povećanja profita je slučaj američke multinacionalne, nafte i gasne kompanije Ekson Mobil (Exxon Mobil) koja je svoju multimilionsku kampanju širenja lažnih vesti o klimatskim promenama pokrenula prvenstveno kako bi bacila senku i izazvala sumnju u istraživanja u kojima je projektovan porast srednje globalne temperature vazduha direktno uslovljen povećanjem atmosferske koncentracije ugljen-dioksida dobijenog sagorevanjem fosilnih goriva.⁴¹

---

⁴⁰ Lisa Friedman, *A Coal Baron Funded Climate Denial as His Company Spiraled Into Bankruptcy*, 17 December 2019. Available from: <https://www.nytimes.com/2019/12/17/climate/murray-energy-climate-denial-coal.html> (accessed on 29 May 2020).

⁴¹ John Cook, *Exxon has misled Americans on climate change for decades. Here's how to fight back*, The Guardian, 23 October 2019. Available from: <https://www.the-guardian.com>

Identičan koncept finansiranja u klimatski skepticizam radi sprečavanja borbe protiv globalnog zagrevanja zabeležen je i u slučaju pet najvećih naftnih i gasnih kompanija koje su tri godine nakon Pariskog klimatskog sporazuma uložile u širenje sumnje u naučna upozorenja o rizicima i posledicama klimatskih promena.

EFEKTI LAŽNIH VESTI

Uprkos identifikaciji glavnih motivacionih faktora za kreiranje, pravi uspeh lažnih vesti reflektuje se u njihovom ostvarenom uticaju na stvarni svet. Jedan od najindikativnijih primera destruktivnog efekta lažnih vesti u kontekstu klimatskih promena sa dalekosežnim političkim, ekonomskim i društvenim implikacijama predstavlja slučaj Klajmatgejta⁴² (engl. *Climategate*) iz 2009. godine. Analogno aferi Votergejta, čuveni skandal odnosio se na hakerski upad i krađu elektronske pošte od oko hiljadu mejlova iz odeljenja za klimatska istraživanja Univerziteta Ist Anglije (engl. University of East Anglia) u kojima se obelodanjuje petnaestogodišnja korespondencija među vodećim američkim i britanskim klimatolozima, predstavljena kao kontroverzna u medijskom diskursu jer daje uvid u statističke trikove korišćene za ilustraciju globalnog zagrevanja, oklevanja o objavljivanju određenih podataka, odnosno tvrdnje da je opasnost od globalnog zagrevanja preuveličana.

Na taj način, samo nekoliko nedelja pre održavanja 15. klimatskog samita Ujedinjenih nacija u Kopenhagenu, 2009. godine, klimatski skeptici smatrali su da imaju dokaze o zaveri naučnika IPPC-ija u manipulaciji podacima, nameštanju rezultata istraživanja kako bi se uklopili u političke zahteve, sakrivanje od javnosti podataka koji podležu zakonu o pravu na javni uvid, kao i sprečavanje oponentata da objavljuju u stručnim časopisima. Širenje lažnih vesti utemeljenih na odlomcima prepiske van određenog konteksta o preuveličanoj opasnosti od klimatskih promena sa pokušajem diskreditacije IPPC-ija samo nekoliko nedelja pre održavanja klimatskog samita rezultiralo je povećanim i, pokazaće se, bezuspešnim naporima da se 192 zemlje ubede u urgentnost redukcije gasova sa efektom staklene bašte, čime je konačni ishod pregovora u Kopenhagenu ocenjen kao poražavajući.

U tom pogledu, tokom poslednje decenije, posledice lažnih vesti u diskursu klimatskih promena impliciraju nepostojanje, a samim tim i usporeno

---

guardian.com/commentisfree/2019/oct/23/exxon-climate-change-fossil-fuels-disinformation (accessed on 29 May 2020).

⁴² CNN, Q&A: 'Climategate' explained 7 July 2010. Available from: <https://edition.cnn.com/2010/WORLD/europe/07/07/climategate.emails.explainer/index.html> (accessed on 27 May 2020).

i otežano donošenje jasnih, konkretnih i dalekoročnih planova za implementaciju klimatskih politika, pri čemu je dominantan obrazac delovanja više stihijski nego planski orijentisan sa izuzetkom Evropske unije u okviru koje su ustanovljeni ambiciozni ciljevi u pogledu ograničavanja daljeg porasta srednje globalne temperature vazduha, kao i emisija gasova s efektom staklene bašte.

ZAKLJUČAK

Doba u kojem se centralni društveno-politički markeri odnose na američke predsedničke izbore i Bregzit obeležila je koegzistencija dva, kao što je prikazano, reaktualizovana fenomena, lažnih vesti i postistine u vidu marginalno mutiranog pojma *Lügenpresse*, što se manifestovalo u javnom, kako političkom tako i medijskom diskursu. Proklamacijom ova dva pojma kao reči godine, 2016. odnosno 2017. godine u Oksfordskom i Kolins rečniku, uz meteorsku popularnost i munjevitou brzinu diseminacije, nalik pandemiji, putem virtuelnih i mejnstrim medija, zvanično je izvršena legalizacija proizvodnje i distribucije zabluda, obmana i deluzija doprinoseći devalvaciji istine u svim segmentima društva, politike, kulture i nauke, a konkretno u ovom slučaju i klimatskih promena.

Način na koji se klimatske promene kao globalni fenomen i, uopšteno, društvena realnost percipiraju i procenjuju determinisan je pre svega prezentacijom i interpretacijom informacija koje se distribuiraju na virtuelnim i tradicionalnim medijima, i stvaraju realnost kakva im odgovara za različite potrebe u datom trenutku.

U takvom hibridnom informacionom ekosistemu otvara se ali samo iluzorna mogućnost participacije u procesu informisanja, u okviru kojeg se fakte potiskuju, a njihovo mesto zauzimaju emocije, i to posebno negativne (strah, panika, neizvesnost), što nas dovodi do silogizma da smo još uvek emotivne životinje sklone da prvenstveno reaguju iracionalno (emocionalno) nego logično, a što će svakako kreatori sadržaja upotrebiti u svoje svrhe.

Time se može zaključiti da je uloga lažnih vesti ostvarena u hipermedijskoj civilizaciji izuzetno velika i zapažena, imajući u vidu njihovu suverenu moć u pogledu uticaja i formiranja javnog mnjenja, tj. njihovih stavova, mišljenja i ponašanja kako bi se ostvarili određeni interesi i ciljevi, prvenstveno uslovljeni ekonomskim, ideološkim i političkim motivima kao što je ilustrovano primerom narativa klimatskih promena. U vezi sa tim, identifikovana je i najveća potencijalna opasnost koje lažne vesti predstavljaju za klimatske promene a tiče se činjenice da utiču na delegitimizaciju kompetentnosti, autoritativnih institucija, kao i koncepta objektivnih podataka, što doprinosi disfunkcionalnosti društva u pogledu percepcije stvarnih naučnih činjenica.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Andrews Evan, *The Great Moon Hoax*, The History, 22 August 2018. Available from: <https://www.history.com/news/the-great-moon-hoax-180-years-ago> (accessed on 18 January 2020).
- [2] BBC news, *Davos: Tramp se usprotivio klimatskim 'prorocima strašnog suda', Greta Tunberg bila u publici*, 15 January 2020. Available from: <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-51196335> (accessed on 25 May 2020).
- [3] Bendiksen Helene, *Fra ekte til falsk. Hvordan interakjonsdesign kan bidra til å problematisere konstruering av falske nyheter*, master thesis, Norges teknisk-vitenskapelig universitet. p. 33.
- [4] Bentzen Naja, *Fake news and a EUs response*. European Parliamentary Research Service. Available from: <https://epthinktank.eu/2017/04/02/fake-news-and-the-eus-response/> (accessed on 22 January 2020).
- [5] Bundesamt für Verfassungsschutz, *Lügenpresse, halt die Fresse!* – Die Berichterstattung der Medien und ihre Wahrnehmung durch Rechtsextremisten und Bevölkerung. Available from: <https://edition.cnn.com/2017/10/08/politics/trump-huckabee-fake/index.htm> (accessed on 20 January 2020).
- [6] Burns James and Jaime Nolan, *New Genealogies and the Courage of Truth: Toward an Ethics of Adversarial Public*, Educational Scholarship and Policy Activism, Education Policy Analysis Archives 26 (151).
- [7] Carrington Damian, *Why the Guardian is changing the language it uses about the environment*, The Guardian, 17 May 2019. Available from: <https://www.theguardian.com/environment/2019/may/17/why-the-guardian-is-changing-the-language-it-uses-about-the-environment> (accessed on 29 January 2020).
- [8] CBS News, *The most-followed Twitter accounts on Earth, ranked*. Available from: <https://www.cbsnews.com/pictures/the-biggest-twitter-accounts-on-earth/11/> (accessed on 28 May 2020).
- [9] Cillizza Chris, *Donald Trump just claimed he invented the fake news*, CNN Politics, 26 October 2017. Available from: <https://edition.cnn.com/2017/10/08/politics/trump-huckabee-fake/index.html> (accessed on 19 January 2020).
- [10] CNN, *Q&A: 'Climategate' explained*, 7 July 2010. Available from: <https://edition.cnn.com/2010/WORLD/europe/07/07/climategate.emails.explainer/index.html> (accessed on 27 May 2020).
- [11] Collins Dictionary, *Word of the year 2017*. Available from: <https://www.collinsdictionary.com/word-lovers-blog/new/collins-2017-word-of-the-year-shortlist,396,HCb.html> (accessed 20 January 2020).
- [12] Elliott Larry, *Climate crisis fills top five places of World Economic Forum's risks report*, The Guardian, 15 January 2020. Available from: <https://www.theguardian.com/business/2020/jan/15/climate-crisis-environment-top-five-places-world-economic-forum-risks-report> (accessed 30 January 2020).

- [13] Flood Alison, *Post-truth named word of the year by Oxford Dictionaries*, Guardian, 15 November 2016, Available from: <https://www.theguardian.com/books/2016/nov/15/post-truth-named-word-of-the-year-by-oxford-dictionaries> (accessed 22 January 2020).
- [14] Friedman Lisa, *A Coal Baron Funded Climate Denial as His Company Spiraled Into Bankruptcy*, 17 December 2019. Available from: <https://www.nytimes.com/2019/12/17/climate/murray-energy-climate-denial-coal.html> (accessed on 29 May 2020).
- [15] Funtowicz Silvio O. and Jerome R. Ravetz, *Science for the post-normal age*, FUTURES September 1993 0016.3287/93/07739-17
- [16] Goldenburg Suzanne, *Climate change is good for you, says ultra-conservative Heartland Institute*, The Guardian, 9 April 2014. Available from: <https://www.theguardian.com/environment/2014/apr/09/climate-change-report-heartland-institute-de-bunk-ipcc> (accessed on 5 February 2020).
- [17] Hicks Marianne, *No war this year*, Journal Media History, Volume 14, 2008-Issue 2. Available from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13688800802176912?journalCode=cmeh20> (accessed on 21 January 2020).
- [18] Kasprak Alex, *Did a 1912 Newspaper Article Predict Global Warming*, Snopes, 18 October 2016. Available from: <https://www.snopes.com/fact-check/1912-article-global-warming/> (accessed on 20 February 2020).
- [19] Keyes Ralph, *The post-truth era: Dishonesty and Deception in Contemporary life*, St. Martins Press, New York, 2004.
- [20] Leicester Ford Paul, *The works of Thomas Jefferson*, Federal Edition. 12 volumes, Volume 5, Amendment I (Speech and Press), Document 29, New York and London, Available from: http://press-pubs.uchicago.edu/founders/documents/amendI_speechs29.html (accessed 15 January 2020).
- [21] Marwick Alice et. al. *Media Manipulation and Disinformation Online*. Data and Society Research Institute, 2017.
- [22] Matthews Dylan, *Donald Trump has tweeted climate change skepticism 115 times. Here's all of it*, Vox, 1 June 2017. Available from: <https://www.vox.com/policy-and-politics/2017/6/1/15726472/trump-tweets-global-warming-paris-climate-agreement> (accessed on 10 February 2020).
- [23] Macquarie dictionary, *Word of the Year 2016*. Available from: <https://www.macquariedictionary.com.au/resources/view/word/of/the/year/2016> (accessed on 20 January 2020).
- [24] McKibben Bill, *The Trump administration's solution[to climate change: ban the term*, The Guardian, 8 August 2017. Available from: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/aug/08/trump-administration-climate-change-ban-usda> (accessed on 29 January 2020).
- [25] McMahan Jeff, *Forget Global Warming and Climate Change, call it Climate Disruption*, Forbes, 12 March 2015. Available from: <https://www.forbes.com/sites/jeffmcmahan/2015/03/12/forget-global-warming-and-climate-change-call-it-climate-disruption/>(accessed on 29 January 2020).

- [26] Oxford Dictionary, *Word of the Year 2016*. Available from: <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/> (accessed on 17 January 2020).
- [27] Pariser Eli, *The Filter bubble – What the Internet is hiding from you*, Penguin Books Limited, 2011.
- [28] Peters Michael A. and Tina Besley, *Citizen science and post-normal science in a post-truth era: Democratising knowledge; socialising responsibility*, *Educational Philosophy and Theory* 51 (13): 1293–1303.
- [29] Peters Michael A., *Education in a post-truth world*, *Educational Philosophy and Theory* 49(6):1-4. Available from: https://www.researchgate.net/publication/312161104_Education_in_a_post-truth_world (accessed on 27 January 2020).
- [30] Rajan Amol, *Do digital echo chambers exist*, BBC News, 4 March 2019. Available from: <https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-47447633> (accessed on 27 January 2020).
- [31] RTS, *Planeta ljudi, film Majkla Mura o krah u očuvanja prirode koji svi žele da vide*, 25. april 2020. Available from: <https://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/411/film-i-tv/3934459/planeta-ljudi-film-majkl-mur-krah-ocuvanja-prirode.html> (accessed on 25 May 2020).
- [32] Schmidt Christoph, *Lügenpresse ist Deutschlands Unwort des Jahres*, *Die Presse*, 13. January 2015. Available from: <https://www.diepresse.com/4637372/lugenpresse-ist-deutschlands-unwort-des-jahres> (accessed on: 20 January 2020).
- [33] Stokel– Walker Chris, *Fake news travels six times faster than the truth on Twitter*, *New Scientist*, 8 March 2018. Available from: <https://www.newscientist.com/article/2163226-fake-news-travels-six-times-faster-than-the-truth-on-twitter/> (accessed 15 January 2020).
- [34] Trend micro, *Fake News and Cyber Propaganda: The Use and Abuse of Social Media*, 13 June 2017. Available from: <https://www.trendmicro.com/vinfo/pl/security/news/cybercrime-and-digital-threats/fake-news-cyber-propaganda-the-abuse-of-social-media> (accessed on 25 May 2020).
- [35] Voza Dina, *Pristrani i neprijateljski mediji te polarizacija u novom medijskom okolišu*. Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Centar za medijska i komunikacijska istraživanja. str. 3.
- [36] Watts Jonathan *Michael Moore film Planet of the Humans removed from YouTube*, 26 May 2020. Available from: <https://www.theguardian.com/film/2020/may/26/michael-moore-film-planet-of-the-humans-removed-from-youtube> (accessed on 30 May 2020).

Jovana Vurdelja

CLIMATE CHANGE AS *FAKE NEWS*
IN THE POST-TRUTH ERA

Abstract

This paper problematizes the notion of fake news emanating from the reincarnation of Lügenpresse (fake press) as one of the most distinctive features of the post-truth society focusing on the analysis of the climate change narrative within the media discourse in the context of post-normal science. In that respect, based on the analysis of widespread circulation of fake news on the social networks, research primarily aims at demonstrating influence and power this phenomenon exerts on the manipulation of public in the context of climate change, highlighting truth relativization and news trivialization for the sake of distorted reality. Consequently, this paper verifies the initially postulated hypothesis indicating that fake news poses a real threat to global society increasingly rooted in the emotions and substantially less dominated by the rule of facts. Based on the analysis of fake news abuse within the media discourse in the context of climate change, paper displays delegitimization and discrediting of scientific facts, i.e., redefining of the paradigm in terms of consumption and perception of information within the modern media ecosystem.

Key words:

Fake news, climate change, media, post-truth, post-science.

Jasna Hrnčić*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Sanja Polić

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Jelena Tanasijević

Univerzitet Singidunum – Fakultet za medije i komunikacije

Perspektiva mentora terenske prakse studenata socijalne politike i socijalnog rada

Apstrakt

Mentori su ključni prenosioci praktičnog znanja i veština tokom terenske prakse studenata pomažućih profesija. Kod nas nema dovoljno istraživanja njihove perspektive i potreba. U svrhu daljeg unapređenja terenske prakse budućih socijalnih radnika, sprovedeno je istraživanje sa ciljem povećanja razumevanja perspektive i potreba mentora terenske prakse, procesa procene studenata na terenskoj praksi od strane mentora i povezanosti perspektive mentora sa edukacijom za mentorski rad. Istraživanje je sprovedeno upitnikom SPM1 među 50 mentora terenske prakse studenata socijalne politike i socijalnog rada Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Pokazalo se zadovoljstvo mentora većinom aspekata terenske prakse studija socijalne politike i socijalnog rada. Najizrazitiji nedostaci vezani su za podršku mentora od strane visokoškolske ustanove i nastavne baze. Analizirana je povezanost između različitih aspekata procene mentora koji se odnose na studente. Procene mentora koji imaju formalnu obuku za mentorstvo bile su pozitivnije u brojnim

---

* E- mail: jhrncic@gmail.com

aspektima terenske prakse. Nalazi su diskutovani u svetlu nalaza savremenih istraživanja.

Ključne reči:

terenska praksa, mentori, standardi praktične obuke, perspektiva mentora, iskustveno učenje, obrazovanje za socijalni rad

UVOD

Svrha terenske prakse je da se integriše teorijsko i konceptualno znanje iz učionice sa realnim svetom stručnog rada na terenu^{1,2} i da se razvijaju veštine praktičnog rada³. U tom procesu ključni prenosioci praktičnog znanja i veština su mentori, koji dele svoja znanja, veštine i iskustva sa manje iskusnim osobama i modeluju njihovo profesionalno ponašanje, omogućavajući im da razvijaju svoje kompetencije, dostignu svoje potencijale i pronađu vlastiti put u profesionalnoj ulozi.⁴ Mentori time značajno utiču i na unapređenje profesionalne prakse^{5,6}. Tradicionalni model mentorstva podrazumeva jednosmeran odnos, u kome je mentor odgovoran za proces učenja, dok šegrt stiče jasniju sliku o svom budućem zanimanju i usvaja potrebna znanja i veštine.⁷ U kontekstu savremenih promena, transformisao se i mentorski odnos, koji sve više uključuje aktivnu integraciju i sinergiju zahteva prakse i teorije, reflektivno preispitivanje teorije i sopstvene prakse i kompetentnost u zajedničkom

-
- 1 Andrea Puhalić, „Praktična nastava u edukaciji za socijalni rad u BiH – obilježja, razvoj i izazovi”, *Socijalne teme: Časopis za pitanja socijalnog rada i srodnih znanosti*, 2019, Vol. 1, br. 6, str. 71–104.
  - 2 Council on Social Work Education, *Educational Policy and Accreditation Standards (EPAS) for Baccalaureate and Master’s Social Work Programs*, 2015. Available from: <http://www.socialserviceworkforce.org/resources/educational-policy-and-accreditation-standards-epas-baccalaureate-andmaster%E2%80%99s-social-work> (accessed 12 March 2020).
  - 3 Pamela Trevithick, *Social Work Skills and Knowledge: A Practice Handbook 3rd edition*. Maidenhead: Open University Press, Philadelphia, 2012.
  - 4 Andrea Puhalić, Lilja Cajvert, *Profesionalna supervizija – teorija i praksa*, Fakultet političkih nauka – Univerzitet u Banja Luci, Banja Luka, 2019.
  - 5 *Isto*.
  - 6 Petter Mathisen, *Mentor – i teori och praktik*. Studentlitteratur AB, Lund, 2009.
  - 7 Andrea Puhalić, *Praktična nastava u edukaciji za socijalni rad u BiH – obilježja, razvoj i izazovi*, nav. delo, str. 71–104.

procesu učenja i praktikanta i mentora^{8,9}. U svakodnevnoj praksi tradicionalna i savremena forma mentorstva su često isprepletane¹⁰; tradicionalna se prenosi kroz nasleđene modele, a savremena kroz aktuelne paradigme. Od mentora terenske prakse socijalnog rada se očekuje da budu u toku sa postojećim društvenim, tehnološkim, obrazovnim i praktičnim promenama koje utiču na praksu kako bi obezbedili kvalitetnu edukativnu, administrativnu, psiho-socijalnu i supervizijsku podršku studentima^{11,12}.

Značaj terenske prakse za obrazovanje socijalnih radnika istaknut je u međunarodnim i nacionalnim dokumentima^{13,14}. Rodea (Rhodes) i saradnici su, na osnovu pregleda istraživanja perspektive praktikanata i mentora u pomažućim profesijama, zaključili da mentorstvo utiče na praktikanta kroz tri međusobno povezana procesa: osnaživanje socijalnih odnosa i emotivne dobrobiti, unapređenje kognitivnih veština i podsticanje razvoja pozitivnog identiteta.¹⁵ Istraživanja perspektive studenata dosledno pokazuju značaj

---

⁸ Lidija Miškeljin, „Mentorstvo kao kolaboracija praktičara – perspektiva mentora”, *Nastava i vaspitanje*, 2016, Vol. 26, br. 2/2016, str. 395–410.

⁹ Kristina Urbanac, „Značaj terenske nastave za razvoj profesionalnog identiteta socijalnih radnika”, *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada*, 2003, Vol. 10, br. 1, str. 61–70.

¹⁰ Nada Polovina, „Ključne odrednice kvaliteta mentorstva u nastavničkoj profesiji”, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 2016, Vol. 48, br. 1, str. 7–26.

¹¹ Kristina Urbanac, Olja Družić, „Evaluacija terenske nastave studenata socijalnog rada”, *Ljetopis socijalnog rada*, 1999, Vol. 6, No. 1, pp. 39–58.

¹² Kristina Urbanac, *Značaj terenske nastave za razvoj profesionalnog identiteta socijalnih radnika*, nav. delo, str. 61–70.

¹³ International Federation of Social Workers (IFSW), International Association of Schools of Social Work (IASSW), *Global standards for the education and training of the social work profession*, 2004. Available from: <https://www.iassw-aiets.org/wp-content/uploads/2018/08/Global-standards-for-the-education-and-training-of-the-social-work-profession.pdf> (Accessed 20 March 2020).

¹⁴ Nevenka Žegarac, *Standardi za obrazovanje socijalnih radnika u Srbiji: Razvoj kompetencija za kvalitetnu profesionalnu praksu*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2016.

¹⁵ Jean E. Rhodes, Renée Spencer, Thomas E. Keller, Belle Liang, Gil Noam, “A Model For The Influence Of Mentoring Relationships On Youth Development”, *Journal Of Community Psychology*, 2006, Vol. 34, No. 6, pp. 691–707.

mentorstva za razvoj profesionalnih i ličnih kompetencija studenata^{16,17,18}. Ističe se važnost savetodavne uloge mentora koja uključuje povratne informacije o razmišljanju studenata o osećanjima i iskustvima tokom prakse^{19,20}. Istraživanje među 201 studenta socijalne politike i socijalnog rada (SPSR) u Srbiji pokazalo je izuzetno visoko zadovoljstvo kvalitetom saradnje sa mentorom. Saradnja sa mentorom je bila prediktivnija za samoprocenu efekata terenske prakse studenata, od karakteristika ustanove u kojoj se sprovodi praksa, tj. nastavne baze²¹. Kvalitativno istraživanje sprovedeno među 45 studenata SPSR u Srbiji²² pokazalo je i značaj prepoznavanja efikasnog ponašanja studenata, podrške u profesionalno teškim situacijama, umerene kontrole studenata i responsivnosti na reakcije studenata.

Istraživanja perspektive mentora pokazuju da uviđaju korisnost terenske prakse za studente socijalnog rada^{23,24}. Kao pozitivan ishod učešća u mentorstvu identifikuju povećano lično zadovoljstvo i obnovljeni osećaj svrhe u svojoj ulozi, povećanje samopouzdanja, socijalne mreže i angažovanosti na

-
- ¹⁶ Ramune Bagdonaite-Stelmokien, Vilma Zydziunaite, "Personal Change of Social Work Students through Establishing the Relationships in Professional Practice", *Society. Integration. Education*, 2015, Vol. I, pp. 46–55.
- ¹⁷ Jasna Hrnčić, Sanja Polić, „Procena aspekata i efekata realizacije terenske prakse od strane studenata socijalne politike i socijalnog rada”, *Godišnjak 2019*, 2019, Godina XIII, br. 21, str. 9–36.
- ¹⁸ Boris Kordić, Lepa Babić, „Uloga mentorstva u razvoju mladih”, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 2012, Vol. 44, br. 1, str. 197–212.
- ¹⁹ Ramune Bagdonaite-Stelmokien, Vilma Zydziunaite, *Personal Change of Social Work Students through Establishing the Relationships in Professional Practice*, op. cit., pp. 46–55.
- ²⁰ Jelena Tanasijević, Jasna Hrnčić, „Supervizija terenske prakse studenata socijalne politike i socijalnog rada”, u Jasna Veljković, Ana Čekerevac (ur.), *Supervizija u socijalnom radu*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2019, str. 121–134.
- ²¹ Jasna Hrnčić, Sanja Polić, *Procena aspekata i efekata realizacije terenske prakse od strane studenata socijalne politike i socijalnog rada*, nav. delo, str. 9–36.
- ²² Jelena Tanasijević, Jasna Hrnčić, *Supervizija terenske prakse studenata socijalne politike i socijalnog rada*, nav. delo, str. 121–134.
- ²³ *Isto*, str. 121–134.
- ²⁴ Tonya Edmond, Deborah Megivern, Cynthia Williams, Estelle Rochman, Matthew Howard, "Integrating evidence-based practice and social work field education", *Journal of Social Work Education*, 2006, Vol. 42, No. 2, pp. 329–340.

radnom mestu.²⁵ Najčešći nedostaci su nedovoljno vremena za dodatna usavršavanja²⁶ i preopterećenost različitim poslovima i pritiscima^{27,28,29}, što smanjuje motivaciju za mentorski rad³⁰.

Mentori su odgovorni za obezbeđivanje redovnih povratnih informacija studentima i visokoškolskoj ustanovi o realizaciji zadataka i za validaciju znanja, veština i postignuća studenata u radu sa klijentima i njihovog identifikovanja sa profesijom socijalnog rada.^{31,32}

Pregled četiri istraživanja, sprovedena među 100 mentora, ukazuje da je njihova procena ponašanja studenata tokom prakse povezana sa profesionalnim/organizacionim kontekstom i međuljudskim odnosima u organizaciji, i pored potrebe mentora da standardizovano, objektivno i nepristrasno procene.³³ Autori smatraju da su izazovi u objektivnoj proceni studenata tokom realizacije terenske prakse pravilno razumevanje i korišćenje instrumenata za evaluaciju, odnos između mentora i studenta, odgovor studenata na evaluaciju i organizacioni kontekst.³⁴ Drugo istraživanje pokazuje da prilikom

-
- ²⁵ Virginia C. Strand, Stephanie Bosco-Ruggiero, "Initiating and Sustaining a Mentoring Program for Child Welfare Staff", *Administration in Social Work*, 2010, Vol. 34, No. 1, pp. 49–67.
- ²⁶ Tonya Edmond, Deborah Megivern, Cynthia Williams, Estelle Rochman, Matthew Howard, *Integrating evidence-based practice and social work field education*, op. cit., pp. 329–340.
- ²⁷ *Ibid*, pp. 49–67.
- ²⁸ Steven M. Shardlow, Stephen Nixon, Jhon Rogers, "The motivation of practice teachers: decisions relating to involvement in practice learning provision", *Learning in Health and Social Care*, 2002, Vol. 1, br. 2, pp. 67–74.
- ²⁹ Jelena Tanasijević, Jasna Hrnčić, *Supervizija terenske prakse studenata socijalne politike i socijalnog rada*, nav. delo, str. 121-134.
- ³⁰ Steven M. Shardlow, Stephen Nixon, Jhon Rogers, *The motivation of practice teachers: decisions relating to involvement in practice learning provision*, op. cit., pp. 67–74.
- ³¹ Kristina Urbanac, Marko Buljevac, Lucija Vejmelka, „Teorijski i iskustveni okviri za razvoj modela studentske terenske prakse u području socijalnog rada”, *Ljetopis socijalnog rada*, 2016, Vol. 23, br. 1, str. 5–38.
- ³² Kristina Urbanac, Olja Družić, *Evaluacija terenske nastave studenata socijalnog rada*, nav. delo, p. 39– 58.
- ³³ Marion Bogo, Cheryl Regehr, Roxanne Power, Glenn Regehr, "When Values Collide: Field Instructors' Experiences of Providing Feedback and Evaluating Competence", *The Clinical Supervisor*, 2007, Vol. 26, No. 1/2, pp. 99–117.
- ³⁴ *Ibid.*, pp. 99–117.

procene studenata socijalnog rada mentori najviše vrednuju ponašanje na profesionalan i primeren način, sposobnost da izgradi efikasan odnos sa kolegama i sa klijentima, razumevanje i primenu etičkog ponašanja, posvećenost bikulturalnoj praksi i sposobnost da efikasno iskoriste superviziju.³⁵

Mnogi autori ukazuju na značaj pozitivne efekte obuke za mentora.^{36,37,38,39,40} Obuka i podrška mentorima povećava zadovoljstvo studenata postignutim ishodom učenja tokom terenske prakse.^{41,42} Nakon obuke povećane su kompetencije mentora za obrazovanje, vođenje praktične nastave i upravljanje stresom^{43,44,45},

---

³⁵ Kathryn Hay, Michael Dale, Polly Yeung, "Influencing the Future Generation of Social Workers': Field Educator Perspectives on Social Work Field Education", *Advances in Social Work & Welfare Education*, 2016, Vol. 18, No. 1, pp. 39–54.

³⁶ Jacob K. Tebes, Samantha L. Matlin, Scott J. Migdole, Melanie S. Farkas, Roy W. Money, Lawrence Shulman, Michael A. Hoge, "Providing Competency Training to Clinical Supervisors Through an Interactional Supervision Approach", *Research on Social Work Practice*, 2011, Vol. 21, No. 2, pp. 190–199.

³⁷ Meltem Yalin Ucar, „The Effect of Mentor Training Program on Competence and Attitude Regarding Mentorship”, *Journal of Family, Counseling, and Education*, 2017, Vol. 2, No. 1, pp. 50–71.

³⁸ George Karpetsis, Eleni Athanasiou, "Training Fieldwork Supervisors of Social Work Students at a South European University: Evaluation of the Effectiveness of a Relational Psychodynamic Model", *Journal of Social Work Practice*, 2017, Vol. 31, No. 1, pp. 37–49.

³⁹ Anna Lofmark, Asa Morberg, Lennart S. Ohlund, Julian Ilicki, "Supervising mentors' lived experience on supervision in teaching, nursing and social care education", *High Educ*, 2009, No. 57, pp. 107–123.

⁴⁰ Kristina Urbanc, Marko Buljevac, Lucija Vejmelka, „Teorijski i iskustveni okviri za razvoj modela studentske terenske prakse u području socijalnog rada”, *Ljetopis socijalnog rada*, nav. delo, str. 5–38.

⁴¹ *Isto*, str. 5–38.

⁴² Anna Lofmark, Asa Morberg, Lennart S. Ohlund, Julian Ilicki, *Supervising mentors' lived experience on supervision in teaching, nursing and social care education*, op. cit., pp. 107–123.

⁴³ Jacob K. Tebes, Samantha L. Matlin, Scott J. Migdole, Melanie S. Farkas, Roy W. Money, Lawrence Shulman, Michael A. Hoge, *Providing Competency Training to Clinical Supervisors Through an Interactional Supervision Approach*, op. cit., pp. 190–199.

⁴⁴ George Karpetsis, Eleni Athanasiou, *Training Fieldwork Supervisors of Social Work Students at a South European University: Evaluation of the Effectiveness of a Relational Psychodynamic Model*, op. cit., pp. 37–49.

⁴⁵ Meltem Yalin Ucar, *The Effect of Mentor Training Program on Competence and Attitude Regarding Mentorship*, op. cit., pp. 50–71.

njihovo zadovoljstvo poslom⁴⁶ i pozitivan stav prema praktičnoj nastavi⁴⁷. Mentori ističu značaj podrške za mentorski rad od strane univerzitetskog osoblja i u nastavnoj bazi⁴⁸ od strane kolega⁴⁹ i supervizora⁵⁰, da bi efikasno delovali, bili motivisani i podržali studente na praksi.

Naši nacionalni standardi i kompetencije za obrazovanje socijalnih radnika ističu značaj partnerskog odnosa između visokoškolskih ustanova i organizacija u kojima se realizuje terenska praksa⁵¹ i uloge kvalifikovanih i iskusnih mentora, koji treba da budu uključeni u razvoj kurikuluma, donošenje odluka o načinu izvođenja praktične nastave i terenske prakse i u evaluaciju rada studenata^{52,53}. Mentorstvu je posvećen jedan od ukupno šest Standarda praktične obuke u obrazovanju socijalnih radnika⁵⁴. Detaljnije se određuju odgovornosti mentora kao supervizora i evaluatora terenske prakse studenata.⁵⁵ Definisani su ciljevi učenja terenske prakse, zadaci mentora i kriterijumi

---

⁴⁶ Jacob K. Tebes, Samantha L. Matlin, Scott J. Migdole, Melanie S. Farkas, Roy W. Money, Lawrence Shulman, Michael A. Hoge, *Providing Competency Training to Clinical Supervisors Through an Interactional Supervision Approach*, op. cit., pp. 190–199.

⁴⁷ Meltem Yalin Ucar, *The Effect of Mentor Training Program on Competence and Attitude Regarding Mentorship*, op. cit., pp. 50–71.

⁴⁸ Anna Lofmark, Asa Morberg, Lennart S. Ohlund, Julian Ilicki, *Supervising mentors' lived experience on supervision in teaching, nursing and social care education*, op. cit., pp. 107–123.

⁴⁹ Kathryn Hay, Michael Dale, Polly Yeung, *Influencing the Future Generation of Social Workers: Field Educator Perspectives on Social Work Field Education*, op. cit., pp. 39–54.

⁵⁰ Steven M. Shardlow, Stephen Nixon, Jhon Rogers, *The motivation of practice teachers: decisions relating to involvement in practice learning provision*, op. cit., pp. 67–74.

⁵¹ Nevenka Žegarac, Natalija Perišić, Tamara Džamonja Ignjatović, Anita Burgund, Dragana Stanković, Marina Pantelić, „Opšti standardi i kompetencije za obrazovanje socijalnih radnika”, u: Nevenka Žegarac (ur.), *Standardi za obrazovanje socijalnih radnika u Srbiji: Razvoj kompetencija za kvalitetnu profesionalnu praksu*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2016, str. 49–65.

⁵² *Isto*, str. 49–65.

⁵³ Jasna Hrnčić, Nevenka Žegarac, Anita Burgund, „Standardi praktične obuke u obrazovanju socijalnih radnika”, u: Nevenka Žegarac (ur.), *Standardi za obrazovanje socijalnih radnika u Srbiji: Razvoj kompetencija za kvalitetnu profesionalnu praksu*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2016, str. 123–131.

⁵⁴ *Isto*, str. 126–131.

⁵⁵ *Isto*.

za evaluaciju postignuća studenata od strane mentora, studenta i predmetnog nastavnika.⁵⁶ Podrška mentorstvu uključuje i obaveznu obuku za mentorstvo od strane visokoškolske ustanove. U mnogim razvijenim zemljama obuka je zakonski obavezujuća i mentori su posebno plaćeni za ovaj rad⁵⁷, ali kod nas nije tako. U skladu sa Standardima, u organizaciji Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu (FPN-UB) kreirane su, pilotirane, evaluirane⁵⁸ i akreditovane⁵⁹ osnovna (u trajanju od jednog dana) i napredna obuka za mentorski rad (u trajanju od dva dana), specijalizovane za oblast SPSR⁶⁰. Njihov cilj je razvijanje veština optimalnog mentorskog vođenja studenta i drugih praktikanata na praktičnoj obuci u socijalnoj zaštiti u skladu sa standardima i kompetencijama za obrazovanje socijalnih radnika tokom praktične obuke u oblasti.⁶¹ Jednu ili obe ove obuke završilo je 20 stručnjaka 2016. godine u organizaciji odeljenja za SPSR FPN-UB. Uslov pohađanja je bila raznovrsnost organizacija iz kojih učesnici dolaze. Polaznici su oba programa procenili kao značajna i korisna za mentorski rad i profesionalni razvoj.⁶²

Iako postoje jasna saznanja o važnosti kvaliteta mentorskog vođenja terenske prakse studenata pomažućih profesija, nedostaju obimnija istraživanja terenske prakse socijalnog rada u Srbiji iz perspektive mentora. U svrhu daljeg unapređenja terenske prakse budućih socijalnih radnika, sprovedeno je istraživanje sa ciljem povećanja razumevanja perspektive i potreba mentora terenske prakse, procesa procene studenata na terenskoj praksi od strane mentora i povezanosti perspektive mentora sa edukacijom za mentorski rad.

Istraživačka pitanja su: 1) Kakva je perspektiva i koje su potrebe mentora terenske prakse studenata osnovnih studija SPSR FPN-UB u odnosu na visoko-

---

⁵⁶ *Isto.*

⁵⁷ Nedreta Šerić, Sanela Šadić, „Iskustva mentora i studenata socijalnog rada na studijskoj praksi”, *Sarajevski žurnal za društvena pitanja*, 2014, Vol. 3, br. 1–2, str. 97–116.

⁵⁸ Jasna Hrnčić, Nevenka Žegarac, „Programi obuke za mentore praktične obuke u oblasti socijalnog rada i socijalne politike”, *Socijalna politika*, 2018, Vol. 53, br. 1, str. 87–98.

⁵⁹ Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Razvoj opštih kompetencija u socijalnoj zaštiti*, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd. Dostupno preko: <http://www.zavodsz.gov.rs/sr/akreditacija/katalog-akreditovanih-programa-obuke/razvoj-op%C5%A1tih-kompetencija-u-socijalnoj-za%C5%A1titi/> (Pristupljeno 10. marta 2020).

⁶⁰ Jasna Hrnčić, Nevenka Žegarac, „Programi obuke za mentore praktične obuke u oblasti socijalnog rada i socijalne politike”, nav. delo, str. 87–98.

⁶¹ *Isto*, str. 87–98.

⁶² *Isto.*

školsku ustanovu, studente, nastavnu bazu, socijalnu podršku za mentorski rad i efekte terenske prakse na razvoj stručnih kompetencija mentora?, 2) Kakvi su odnosi između različitih aspekata procene mentora koji se odnose na studente: zadovoljstva saradnjom mentora sa studentima na stručnoj praksi, zadovoljstva odnosom studenata prema svojim obavezama, prema klijentima, prema kolegama i zadovoljstva efektima terenske prakse na kompetencije studenata?

Pretpostavlja se da će se mentori koji su završili formalnu obuku za mentorski rad, u poređenju sa mentorima koji je nisu završili, značajno razlikovati u proceni aspekata terenske prakse na koje se obuka za mentore odnosi, u smislu: većeg zadovoljstva svojim uticajem kao mentora na unapređenje programa realizacije prakse na FPN-UB i u nastavnoj bazi, svojom edukacijom za mentorski rad, mogućnostima daljeg napredovanja u poziciji mentora, saradnjom sa studentima, odnosom studenata na stručnoj praksi prema svojim obavezama, prema klijentima i prema kolegama, načinom evaluacije prakse studenata i efektima koje praksa ima na razvoj svojih stručnih kompetencija i kompetencija studenata, kao i pozitivnijeg procenjivanja očekivanja predstavnika FPN-UB i studenata u vezi realizacije prakse i ređe potrebe za dodatnom obukom za mentorski rad.

METOD

Instrument

Primenjen je upitnik za procenu iskustava na upravo završenoj terenskoj praksi studenata Procena studentske prakse od strane mentora – SPM1. Konstruisan je za potrebe istraživanja od strane tima FPN-UB sa ciljem evaluacije i potencijalnog unapređenja terenske prakse, a na osnovu Standarda praktične obuke⁶³, nalaza istraživanja iskustava mentora terenske prakse studenata SPSR, diskusije sprovedene u fokus grupi⁶⁴ i kvantitativnog istraživanja iskustava u terenskoj praksi sprovedenog među studentima SPSR⁶⁵.

Upitnik se sastoji od pet tematskih celina. Prva se odnosi na karakteristike uzorka (sociodemografske podatke, zapošljavanje i iskustvo u mentorskom radu).

---

⁶³ Jasna Hrnčić, Nevenka Žegarac, Anita Burgund, *Standardi praktične obuke u obrazovanju socijalnih radnika*, nav. delo, str. 123–131.

⁶⁴ Jelena Tanasijević, Jasna Hrnčić, *Supervizija terenske prakse studenata socijalne politike i socijalnog rada*, nav. delo, str. 121–134.

⁶⁵ Jasna Hrnčić, Sanja Polić, *Procena aspekata i efekata realizacije terenske prakse od strane studenata socijalne politike i socijalnog rada*, nav. delo, str. 9–36.

Drugi deo upitnika sadrži tri stavke koje se odnose na formalnu obuku za mentorski rad (tri stavke: da li je završena, koliko je trajala i u čijoj organizaciji je realizovana), kao i dve stavke koje se odnose na optimalnost broja studenata sa kojima su radili kao mentor u poslednjih godinu dana i broja sati stručne prakse koji studenti SPSR realizuju u njihovoj organizaciji, na koje se odgovara na trostepenoj skali (optimalan, previše veliki, previše mali). U upitniku je korišćen termin „stručna praksa” zbog toga što je to naziv predmeta na studijama SPSR FPN-UB koji obuhvataju terensku praksu (Stručna praksa 1, 2, 3 i 4).

Treća celina se odnosi na procenu zadovoljstva različitim aspektima terenske prakse. Sadrži 17 stavki zatvorenog tipa, na koje se odgovora dvostepeno: prvo se određuje da li je ispitanik imao navedeni aspekt prakse i uvid u njega. Ako nije, zaokružuje 0, a ukoliko jeste, ocenjuje svoje zadovoljstvo njime na petostepenoj skali Likertovog tipa (1 – potpuno nezadovoljan, 5 – potpuno zadovoljan). Četiri stavke se odnose na organizaciju prakse od strane FPN-UB: način organizacije prakse od strane FPN-UB, saradnja sa Odeljenjem za SPSR FPN-UB, način evaluacije terenske prakse studenata, uticaj mentora na unapređenje programa realizacije prakse na FPN-UB. Na studente se odnosi pet stavki: saradnja mentora sa studentima na stručnoj praksi, odnos studenata prema svojim obavezama, prema klijentima i prema kolegama, efekti prakse na kompetencije studenata. Na nastavnu bazu se odnose tri stavke: način organizacije prakse, resursi za realizaciju prakse, uticaj mentora na unapređenje programa realizacije prakse u nastavnoj bazi. Podrška koju mentori dobijaju za mentorski rad se procenjuje na četiri ajtema: edukacija, podrška rukovodilaca, supervizija i mogućnost daljeg napredovanja u poziciji mentora. Jedna stavka se odnosi na efekte koje stručna praksa ima na razvoj stručnih kompetencija mentora.

Četvrti deo upitnika obuhvata pet stavki zatvorenog tipa koje se odnose na mišljenje mentora o nekim pitanjima važnim za realizaciju terenske prakse od strane FPN-UB. Imam dovoljno vremena da se u okviru redovnog posla posvetim studentu na praksi”, „Očekivanja predstavnika fakulteta (FPN) u vezi realizacije prakse su previše zahtevna”, „Očekivanja studenata od mentora su previše zahtevna”, „Potrebna mi je dodatna obuka za mentorski rad”, i „Stručna praksa je kvalitetnija ako se obavlja kontinuirano svakog radnog dana dok se ne popuni broj sati prakse, nego kada se obavlja sa prekidima”. Odgovara se na petostepenoj skali Likertovog tipa (1 – potpuno netačno, 5 – potpuno tačno).

Peti deo upitnika sadrži dva otvorena pitanja o potrebama mentora: „Šta biste promenili u načinu na koji se realizuje stručna praksa?” i „Na koji način je moguće unaprediti saradnju između FPN-UB i organizacije u kojoj ste zaposleni kako bi se poboljšao kvalitet stručne prakse?”

Uzorak

U istraživanje je uključeno 50 mentora terenske prakse studenata SPSR na FPN-UB. Uslov za ulazak u uzorak bilo je iskustvo u mentorskom radu sa studentima SPSR FPN-UB i radni odnos u nekoj od radnih organizacija koje su imale saradnju sa FPN-UB kao nastavne baze za terensku praksu u trenutku istraživanja. Pri selekciji se vodilo računa da budu zastupljene sve ključne organizacije sa kojima FPN-UB sarađuje u realizaciji terenske prakse studenata SPSR, svi uzrasti i dužine „mentorskog staža“, kao i različite hijerarhijske pozicije (stručni radnici, supervizori, koordinatori i rukovodioci). Takođe, nastojalo se da budu zastupljeni mentori koji su među 20 stručnjaka koji su 2016. godine završili osnovnu i/ili naprednu obuku za mentore studenata specijalizovanu za oblast socijalnog rada i socijalne politike u organizaciji FPN-UB. Uslov uključivanja u ovu obuku bila je raznovrsnost organizacija iz kojih dolaze.

Ispitanici su bili uzrasta od 25 do 61 godine ($M = 44,14$; $SD = 1,51$), većinom ženskog pola (95,0%). Najviše je bilo zaposlenih u centrima za socijalni rad (38,0%), zatim u gerontološkim centrima (18,0%), ustanovama za zaštitu dece (16,0%) i nevladinim organizacijama (14,0%), u ustanovama zdravstvene zaštite (6,0%), Republičkom zavodu za socijalnu zaštitu (2,0%), kaznenom zavodu (2,0%) i Crvenom krstu (2,0%). Dužina angažovanja u mentorstvu je bila u rasponu od 1 do 28 godina ($Mdn = 5$ god). U poslednjoj godini su najčešće bili mentori troje studenata SPSR ($Mdn = 3$), u rasponu od jednog ($N = 4$) do 65 studenata ($N = 1$). Većina (74,0%) je završila osnovne univerzitetske studije, 2,0% je završilo višu školu, a master ili specijalističke studije 23,0%. Najčešće je bilo obrazovanje za socijalnog radnika (84,0%), zatim za pedagoga (10,0%), specijalnog pedagoga (4,0%) i politikologa (2,0%). Najčešće su obavljali poslove socijalnog radnika (52,0%), zatim voditelja slučaja (26,0%), supervizora (6,0%), rukovodioca (2,0%) i koordinatora (2,0%); još 6,0% ih je bilo u drugim pozicijama. Od ukupnog broja ispitanika 92% je bilo iz Beograda.

Postupak prikupljanja podataka

Mentori terenske prakse studija SPSR FPN-UB iz različitih organizacija, različitog uzrasta i iskustva u mentorskom radu kontaktirani su i motivisani da popune upitnik SPM1. Posebno je bilo značajno da se uključe mentori koji su završili formalnu obuku za mentorski rad. Upitnik su dobrovoljno i anonimno popunjavali u okviru sastanaka u malim grupama ili elektronski, putem mejlova.

Postupak obrade podataka

Postupci kvantitativne obrade, izvedeni u programu SPSS 22, obuhvatili su deskriptivnu statistiku, Pisonove korelacije i t-test. Proces kvalitativne obra-

de podataka je uključivao analizu sadržaja i post hoc kategorizaciju odgovora na oba otvorena pitanja zajedno (pošto je drugo pitanje poseban slučaj prvog pitanja).

REZULTATI

Perspektiva i potrebe mentora

Formalnu obuku za mentorstvo završilo je 11 mentora. Dvoje je imalo jednodnevnu, troje dvodnevnu i šestoro trodnevnu obuku. Od toga je devet mentora, iz osam različitih tipova organizacija, završilo dva ($N = 3$) ili tri dana ($N = 6$) pomenute osnovne i/ili napredne obuke specijalizovane za oblast SPSR. Broj studenata kojima su bili mentori u poslednjih godinu dana je za većinu bio optimalan (83,7%), za 4,1% previše veliki i za 12,2% previše mali. Broj sati stručne prakse koji studenti SPSR realizuju u radnoj organizaciji je za 83,3% ispitanika bio optimalan, za 8,3% previše veliki, a za 8,3% previše mali.

Deskriptivna statistika rezultata perspektive mentora u odnosu na relevantne aspekte realizacije terenske prakse data je u tabelama 1 i 2.

Tabela 1. Deskriptivna statistika po stavkama za zadovoljstvo mentora aspektima prakse

Stavka	N	Odgovor 0 [#]	Odgovori 1 i 2 [#]	Odgovori 4 i 5 [#]	M*	SD*
1. Način organizacije prakse od strane Fakulteta političkih nauka (FPN-UB).	50	2 4,0%	1 2,0%	39 78,0%	4,31	0,904
2. Saradnja sa Odeljenjem za socijalnu politiku i socijalni rad FPN-UB u realizaciji stručne prakse.	50	3 6,0%	1 2,0%	40 80,0%	4,57	0,878
3. Način organizacije stručne prakse u Vašoj organizaciji.	49	1 2,0%	6 12,3%	36 73,5%	3,98	1,120
4. Resursi za realizaciju prakse u Vašoj organizaciji.	50	0 0,0%	10 20,0%	33 66,0%	3,76	1,302
5. Uticaj koji imate kao mentor na unapređenje programa realizacije prakse u Vašoj organizaciji.	49	4 8,2%	5 10,2%	28 57,2%	3,80	1,057

6. Uticaj koji imate kao mentor na unapređenje programa realizacije prakse na FPN-UB.	49	8 16,3%	7 14,3%	21 42,9%	3,46	1,206
7. Podrška od strane nadređenih za Vaš mentorski rad.	49	4 8,2%	8 16,4%	30 61,3%	3,87	1,342
8. Supervizija Vašeg mentorskog rada.	50	14 28,0%	10 20,0%	19 38,0%	3,50	1,595
9. Vaša edukacija za mentorski rad.	48	21 43,8%	3 6,3%	20 41,7%	3,89	1,155
10. Mogućnosti daljeg napredovanja u poziciji mentora.	50	12 24,0%	5 10,0%	19 38,0%	3,29	1,412
11. Vaša saradnja sa studentima na stručnoj praksi.	49	0 0,0%	1 2,0%	46 93,8%	4,59	0,674
12. Odnos studenata na stručnoj praksi prema svojim obavezama.	50	0 0,0%	0 0,0%	44 88,0%	4,42	0,702
13. Odnos studenata na stručnoj praksi prema klijentima.	50	0 0,0%	0 0,0%	44 88,0%	4,56	0,704
14. Odnos studenata na stručnoj praksi prema kolegama.	50	0 0,0%	0 0,0%	48 96,0%	4,72	0,536
15. Način evaluacije stručne prakse studenata.	49	3 6,1%	1 2,0%	33 67,3%	4,02	0,830
16. Efekat koji stručna praksa ima na razvoj stručnih kompetencija studenata.	50	2 4,0%	0 0,0%	44 88,0%	4,44	0,649
17. Efekat koji stručna praksa ima na razvoj Vaših stručnih kompetencija.	50	1 2,0%	3 6,0%	36 72,0%	4,08	0,932

*M i SD su dati samo za ispitanike koji nisu zaokružili odgovor 0.

*Odgovor 0 znači da mentor nije imao taj aspekt ili nema uvid u njega; odgovori 1 i 2 ukazuju na nezadovoljstvo (u potpunosti ili delimično nezadovoljan), a odgovori 4 i 5 na zadovoljstvo (delimično ili u potpunosti zadovoljan).

Tabela 2. Deskriptivna statistika po stavkama za mišljenje mentora prema relevantnim pitanjima o realizaciji terenske prakse

Stavka	N	Odgovori 1 i 2	Odgovori 4 i 5	M	SD
1. Imam dovoljno vremena da se u okviru redovnog posla posvetim studentu na praksi.	50	16 32,0%	16 32,0%	2,98	1,253
2. Očekivanja predstavnika fakulteta (FPN) u vezi realizacije prakse su previše zahtevna.	48	31 64,6%	8 16,7%	2,21	1,237
3. Očekivanja studenata od mentora su previše zahtevna.	50	31 62,0%	7 14,0%	2,10	1,216
4. Potrebna mi je dodatna obuka za mentorski rad.	50	18 36,0%	17 34,0%	2,98	1,348
5. Stručna praksa je kvalitetnija ako se obavlja kontinuirano svakog radnog dana dok se ne popuni broj sati prakse, nego kada se obavlja sa prekidima.	50	12 24,0%	31 62,0%	3,70	1,529

Pokazuje da je na prvo otvoreno pitanje odgovorilo 48,0% mentora, a na drugo njih 50,0%. Mnogi su dali više odgovora na isto pitanje; tri odgovora su bila nevalidna. Najviše je bilo sugestija za organizaciju prakse od strane FPN-UB (N = 14). Sedam se odnosilo na potrebu da se odvoji posebno vreme tokom školske godine za realizaciju prakse, tokom koga studenti ne pohađaju nastavu na FPN-UB. Dva odgovora sugerisala su duži i jedan kraći broj sati terenske prakse, a još četiri su se odnosila na pojedinačne detalje u organizaciji prakse. Potreba za promenom načina organizacije terenske prakse u nastavnoj bazi iskazana je u 10 odgovora. Šest se odnosilo na nedostatak vremena tokom radnog dana za poslove mentora. Ostala četiri su se odnosila na potrebu za većom samostalnošću mentora u organizaciji prakse, definisanjem odnosa nastavne baze prema zaposlenom mentoru, obezbeđivanjem osnovnih materijalnih uslova za mentorski rad i prilagođavanjem broja studenata mogućnostima mentora da im se posvete. Pet odgovora je iskazivalo potrebu za boljom saradnjom između FPN-UB i nastavne baze.

Na potrebu za većom podrškom za mentorstvo odnosilo se 12 odgovora. Tri su se odnosila na podršku od strane predstavnika FPN-a i još tri na podršku od strane rukovodilaca u nastavnoj bazi tokom realizacije prakse kroz uključivanje drugih kolega u upućivanje studenata u stručni postupak (N = 2) i podršku za realizovanje zadataka mentora (N = 1). Šest odgovora se odnosilo na potrebu za edukacijom za mentorstvo. Dva su direktno iskazala potrebu za formalnom i vršnjačkom edukacijom. Četiri su ukazala na ovu potrebu indirektno, kroz potrebu za definisanjem jasnih ciljeva terenske prakse i odnosa između mentora i studenta, i potrebu za pripremom studenata za konkretne

zadatke prakse. Naime, sve je to već sadržano u Standardima praktične obuke u obrazovanju socijalnih radnika⁶⁶, što bi mentori znali da su završili obuku.

Dva odgovora su ukazala na problem nemotivisanosti za ulogu mentora zbog preopterećenosti i nedovoljne samostalnosti u organizaciji terenske prakse. Rešenja koja predlažu (osim rasterećenja i osamostaljivanja mentora) su jasnije definisanje pozicije mentora u odnosu na fakultet i nastavnu bazu, selekcija za mentore osoba koje su spremne i voljne da mentorstvo obavljaju posvećeno i odgovorno i pravljenje mreže mentora.

Na kraju, 12 odgovora se odnosilo na pohvale za saradnju sa FPN-UB (N = 8) studente (N = 3), organizaciju terenske prakse od strane FPN-UB (N = 2) i obuku za mentore u organizaciji FPN-UB (N = 1).

Povezanost između aspekata procene mentora koji se odnose na studente

Radi ispitivanja povezanosti između različitih aspekata procene mentora koji se odnose na studente urađeno je niz linearnih korelacija (Tabela 3). Pokazala se izuzetno visoka korelacija između zadovoljstva odnosom studenata sa kolegama i zadovoljstva odnosom studenata prema klijentima. Sve ostale korelacije su takođe značajne, osim korelacije između zadovoljstva saradnjom mentora sa studentima i zadovoljstva efektima terenske prakse na kompetencije studenata. Najviša korelacija zadovoljstva efektom terenske prakse na kompetencije studenata bila je sa zadovoljstvom odnosom studenata prema kolegama.

Tabela 3. Pirsonova korelacija između procene zadovoljstva odnosima i ponašanjem studenata na praksi i zadovoljstva efektom prakse na njihove kompetencije

Stavka ¹	Odnos studenata prema obavezama	Odnos studenata prema klijentima	Odnos studenata prema kolegama	Efekat na kompetencije studenata
Saradnja sa studentima	0,358*	0,393**	0,302*	0,046
Odnos studenata prema obavezama		0,793**	0,644**	0,354*
Odnos studenata prema klijentima			0,856**	0,451**
Odnos studenata prema kolegama				0,473**

¹ Rezultati su dati samo za ispitanike koji nisu zaokružili odgovor 0.

* Značajno na nivou 0,05 ** Značajno na nivou 0,01.

⁶⁶ Jasna Hrnčić, Nevenka Žegarac, Anita Burgund, *Standardi praktične obuke u obrazovanju socijalnih radnika*, nav. delo, str. 123–131.

Specifičnosti mentora koji su završili formalnu obuku za mentorstvo

Radi utvrđivanja značajnosti razlika između aritmetičkih sredina rezultata mentora koji jesu završili formalnu edukaciju za mentorski rad i onih koji nemaju ovu obuku urađena je serija t-testova (Tabela 4). Pokazalo se da je istraživačka hipoteza delimično potvrđena. Mentori koji su završili obuku su bili značajno zadovoljniji svojom edukacijom za mentorski rad, mogućnostima daljeg napredovanja kao mentora, načinom evaluacije prakse studenata i efektima prakse na stručne kompetencije studenata i svoje stručne kompetencije i značajno ređe su smatrali da su očekivanja predstavnika FPN-UB u vezi realizacije prakse previše zahtevna. Marginalna značajnost razlika između aritmetičkih sredina pokazala se na varijablama zadovoljstva svojim uticajem na unapređenje realizacije prakse na FPN-UB i saradnjom sa studentima, gde su rezultati mentora sa formalnom obukom bili viši od rezultata mentora bez ove obuke. Kako se radi o malom broju ispitanika u uzorku ($N < 20$), može se smatrati da je i marginalna značajnost informativna.⁶⁷ Nije bilo značajnih razlika na varijablama: zadovoljstvo svojim uticajem na unapređenje realizacije prakse u nastavnoj bazi, odnosom studenata prema obavezama, prema klijentima i prema kolegama; potreba za dodatnom obukom za mentorski rad i procena da su očekivanja studenata od mentora previše zahtevna.

Tabela 4. Značajnost razlika između aritmetičkih sredina rezultata mentora koji su završili formalnu obuku za mentorstvo i mentora koji ovu obuku nemaju

Stavka	Formalna obuka za mentorstvo				t-test		
	Da		Ne		t	df	Znač.
	N	M (SD)	N	M (SD)			
Zadovoljstvo ¹ :							
• svojim uticajem na unapređenje realizacije prakse na FPN-UB	9	4,11 (0,928)	32	3,28 (1,224)	-1,880	39	0,068
• svojim uticajem na unapređenje realizacije prakse u nastavnoj bazi	11	4,09 (1,044)	34	3,71 (1,060)	-1,051	43	0,299

⁶⁷ Jullie Pallant, *SPSS Priručnik za preživljavanje, prevod 3. izdanje*, Mikro knjiga, Beograd, 2009, str. 202.

• svojom edukacijom za mentorski rad	11	4,64 (0,674)	16	3,38 (1,147)	-3,267	25	0,003
• mogućnostima daljeg napredovanja kao mentora	9	4,11 (1,269)	29	3,03 (1,375)	-2,086	36	0,044
• saradnjom sa studentima*	11	4,82 (0,405)	38	4,53 (0,725)	-1,722	30,2	0,095
• odnos studenata prema obavezama*	9	4,78 (0,441)	41	4,34 (0,728)	-2,348	19,1	0,030
• odnos studenata prema klijentima	11	4,73 (0,467)	39	4,51 (0,756)	-1,154	26,5	0,259
• odnos studenata prema kolegama	11	4,73 (0,467)	39	4,72 (0,560)	-0,050	48	0,963
• načinom evaluacije prakse studenata	9	4,56 (0,726)	37	3,90 (0,809)	-2,247	44	0,030
• efektima prakse na stručne kompetencije studenata*	11	4,73 (0,467)	37	4,35 (0,676)	-2,096	23,8	0,047
• efektima prakse na svoje stručne kompetencije	11	4,73 (0,647)	38	3,90 (0,924)	-2,788	47	0,008
Prezahtevna očekivanja predstavnika FPN-UB u vezi realizacije prakse *	11	1,73 (0,647)	37	2,35 (1,338)	2,123	35,6	0,041
Prezahtevna očekivanja studenata od mentora*	11	1,73 (0,786)	39	2,21 (1,301)	1,514	27,2	0,142
Potrebna dodatna obuka za mentorski rad	11	2,55 (1,21)	39	3,10 (1,373)	1,217	48	0,230

¹ Rezultati su dati samo za ispitanike koji nisu zaokružili odgovor 0. *Primenjen je Welch t-test jer je Levinov test homogenosti uzoraka bio značajan.

Kada se posmatra odnos između devetoro mentora koji su završili specijalizovanu obuku za mentorstvo u oblasti SPSR i ostalih koji je nisu završili pokazuje se da su značajne i marginalno značajne razlike češće i ponekad neočekivane. U Tabeli 5 su prikazani rezultati poređenja ove dve grupe u kojima se pokazao drugačiji rezultat t-testa od rezultata poređenja svih mentora koji su završili formalnu obuku i onih koji nisu. Prvi put su se pokazali značajno viši

rezultati onih koji su završili specijalizovanu obuku na varijablama: „zadovoljstvo odnosom studenata prema obavezama“, „zadovoljstvo saradnjom sa Odeljenjem za SPSR“ i „stručna praksa je kvalitetnija ako se obavlja kontinuirano“ i marginalno niži rezultati na varijabli „potreba za dodatnom obukom za mentorski rad“. Na dve varijable se povećala značajnost razlika sa marginalne na značajnu: „zadovoljstvo svojim uticajem na unapređenje realizacije prakse na FPN-UB“ i „zadovoljstvo saradnjom sa studentima“, dok se značajnost razlika smanjila na marginalnu na varijabli „zadovoljstvo načinom evaluacije prakse“. Kako je uzorak mentora koji su završili obuku mali rezultati ukazuju na robusne razlike između posmatranih grupa.

Radi razumevanja neočekivanog nalaza da mentori koji su završili specijalizovanu obuku ređe smatraju da je potrebna kontinuirana terenska praksa iz dana u dan, urađene su dodatne analize koje su pokazale da je 15 od ukupno 31 mentora koju su smatrali da praksa treba da se obavi u kontinuitetu zaposleno u centru za socijalni rad (CSR), dok je samo jedan mentor od devet koji su završili specijalizovanu obuku za mentorstvo bio tu zaposlen. Praksa studenata SPSR se zaista obavlja u kontinuitetu u CSR-ima.

Tabela 5. Značajnost razlika između aritmetičkih sredina specifična za rezultate mentora koji su završili specijalizovanu obuku za mentorstvo

Stavka	Formalna obuka za mentorstvo				t-test		
	Da		Ne		t	df	sign.
	N	M (SD)	N	M (SD)			
Zadovoljstvo ¹ :							
• svojim uticajem na unapređenje realizacije prakse na FPN-UB	7	4,29 (0,951)	34	3,29 (1,194)	-2,059	39	0,046
• saradnjom sa studentima*	9	4,89 (0,333)	40	4,52 (0,716)	-2,295	27,2	0,030
• odnosom studenta prema obavezama*	9	4,78 (0,441)	41	4,34 (0,728)	-2,348	19,1	0,030
• načinom evaluacije prakse studenata	7	4,51 (0,787)	37	3,92 (0,807)	-1,963	44	0,056
• saradnjom sa Odeljenjem za SPSR	9	4,89 (0,333)	38	4,50 (0,952)	-2,045	38,0	0,048

Potrebna je dodatna obuka za mentorski rad	11	2,22 (0,972)	39	3,15 (1,370)	1,913	48	0,062
Stručna praksa je kvalitetnija ako se obavlja kontinuirano	9	2,67 (1,732)	41	3,93 (1,403)	2,339	48	0,024

¹ Rezultati su dati samo za ispitanike koji nisu zaokružili odgovor 0. *Primenjen je Welch t-test jer je Levinov test homogenosti uzoraka bio značajan.

DISKUSIJA

Kvantitativni i kvalitativni rezultati pokazuju da su mentori najzadovoljniji aspektima koji se odnose na studente. Nalaz je u skladu sa istraživanjem iz perspektive studenata SPSR koji su u velikoj većini procenili pozitivno odnos sa mentorom.⁶⁸ Ipak, jedna sedmina mentora smatra da su očekivanja studenata od mentora previše zahtevna, što se može tumačiti u svetlu nalaza da mentori nemaju vremena da se u okviru redovnog posla posvete studentima na praksi.

Rezultati sugerišu da je praksa bazično dobro postavljena od strane Odeljenja za SPSR FPN-UB, budući da su mentori uglavnom bili zadovoljni organizacijom terenske prakse od strane FPN-UB, što potvrđuje istraživanje iz perspektive studenata.⁶⁹ Pokazuje se i potreba za unapređenjem rada. Iako Standardi praktične obuke definišu da se mentori podstiču da svojim predlozima unaprede teorijsku i praktičnu obuku u skladu sa potrebama prakse⁷⁰, ovim uticajem je zadovoljno manje od polovine mentora, što ukazuje na potrebu za njihovim većim uključivanjem od strane FPN-UB. Najčešća potreba za unapređenje organizacije prakse je da se obavlja kontinuirano svakog radnog dana, tj. da se odredi vreme tokom školske godine koje je predviđeno samo za realizaciju prakse. I istraživanje terenske prakse iz perspektive studenata SPSR je pokazalo da je njihov najčešći problem da ne uspevaju da usklade obaveze na fakultetu i na terenskoj praksi.⁷¹ Određivanje u rasporedu nastave adekvatnog broja uzastopnih radnih dana za realizaciju prakse može dovesti do nemogućnosti već preopterećenih mentora da u kratkom vremenskom okviru prime sve studente koji obavljaju prasku u njihovoj ustanovi. Mentore

⁶⁸ Jasna Hrnčić, Sanja Polić, *Procena aspekata i efekata realizacije terenske prakse od strane studenata socijalne politike i socijalnog rada*, nav. delo, str. 9–36.

⁶⁹ *Isto*, str. 9–36.

⁷⁰ Jasna Hrnčić, Nevenka Žegarac, Anita Burgund, *Standardi praktične obuke u obrazovanju socijalnih radnika*, nav. delo, str. 127.

⁷¹ Jasna Hrnčić, Sanja Polić, *Procena aspekata i efekata realizacije terenske prakse od strane studenata socijalne politike i socijalnog rada*, nav. delo, str. 9–36.

u Beogradu bi mogli rasteretiti ako bi studenti imali obavezu obavljanja prakse u svom mestu prebivališta. Broj sati terenske prakse odeljenja SPSR FPN-UB odgovara većini mentora, što je u skladu sa perspektivom studenata prema ovom pitanju.⁷² Nalaz da jedna šestina mentora smatra da su očekivanja predstavnika FPN-UB u vezi realizacije prakse previše zahtevna tumačimo takođe preopterećenošću mentora.

Ređe je prisutno zadovoljstvo organizacijom terenske prakse u nastavnoj bazi mentora. Na najčešći problem – nedostatak radnog vremena za mentorstvo – ukazuju i druga istraživanja.^{73,74,75} Negativna procena uticaja mentora na unapređenje programa realizacije prakse u nastavnoj bazi sugeriše da njihova participacija često izostaje.

Zabrinjava nedostatak adekvatne podrške za mentorski rad kod mnogih mentora. Nedovoljna edukacija za mentorski rad može biti odraz nedostatka vremena za korišćenje dostupnih resursa za unapređenje kompetencija, kako sugeriše Edmond (Edmond) i sar.⁷⁶ Nalaz da je manji procenat mentora iskazao potrebu za edukacijom za mentorstvo od procenta onih koji nemaju ili nisu zadovoljni ovom edukacijom možemo tumačiti preopterećenošću koje ovo angažovanje nosi, u skladu sa istraživanjem Šardloua (Shardlow) i sar.⁷⁷ Iako skoro polovina mentora nema zadovoljavajuću superviziju mentorskog rada, ova tema se ne pojavljuje u odgovorima mentora na otvorena pitanja, što može biti posledica prakse da supervizijski rad u socijalnoj zaštiti nema internu superviziju u Srbiji. Nedostatak podrške rukovodilaca i komentar učesnika da je odnos nastavne baze prema mentoru nejasan sugeriše potrebu da se pojasne obaveze nastavne baze u realizaciji terenske prakse.

---

⁷² Jasna Hrnčić, Sanja Polić, *Procena aspekata i efekata realizacije terenske prakse od strane studenata socijalne politike i socijalnog rada*, nav. delo, str. 9–36.

⁷³ Tonya Edmond, Deborah Megivern, Cynthia Williams, Estelle Rochman, Matthew Howard, *Integrating evidence-based practice and social work field education*, op. cit., pp. 329–340.

⁷⁴ Steven M. Shardlow, Stephen Nixon, John Rogers, *The motivation of practice teachers: decisions relating to involvement in practice learning provision*, op. cit., pp. 67–74.

⁷⁵ Jelena Tanasijević, Jasna Hrnčić, *Supervizija terenske prakse studenata socijalne politike i socijalnog rada*, nav. delo, str. 121–134.

⁷⁶ Tonya Edmond, Deborah Megivern, Cynthia Williams, Estelle Rochman, Matthew Howard, *Integrating evidence-based practice and social work field education*, op. cit., pp. 329–340.

⁷⁷ Steven M. Shardlow, Stephen Nixon, Jhon Rogers, *The motivation of practice teachers: decisions relating to involvement in practice learning provision*, op. cit., pp. 67–74.

Ono što ohrabruje jeste da je skoro tri četvrtine mentora zadovoljno efektima terenske prakse na razvoj njihovih stručnih kompetencija, u skladu sa nalazima drugih istraživanja.⁷⁸

Nalaz o izuzetno visokoj korelaciji između zadovoljstva odnosom studenata sa kolegama i zadovoljstva odnosom studenata prema klijentima sugeriše da se pre radi o dva aspekta iste latentne varijable, nego o dve varijable. Zadovoljstvo odnosom studenta prema obavezama je manje ali je i dalje visoko povezano sa ovim varijablama, te i ono može biti odraz iste latentne varijable, koju bi mogli da nazovemo profesionalno ponašanje studenata. Nalaz da zadovoljstvo mentora svojom saradnjom sa studentima ima znatno nižu povezanost sa ove tri varijable ponašanja studenata može biti odraz razlika između procesa samoprocene i procesa procene drugih, o čemu govore brojni autori.^{79,80}

Nedostatak povezanosti između zadovoljstva saradnjom mentora sa studentom i zadovoljstva efektima prakse na stručne kompetencije studenata je suprotan rezultatima istraživanja iz perspektive studenata.^{81,82} Nalaz može da se razume kao manifestacija spoljašnje atribucije efekata prakse na kompetencije studenata, tj. da mentori efekte prakse na studente ne povezuju sa svojim ponašanjem. Moguće je i da je nalaz delom odraz sklonosti ka tradicionalnom pristupu ulozi mentora, u kome je odnos mentora ka studentu jednosmeran^{83,84}, tako da ponašanje studenta ima manji uticaj.

Najveća povezanost između zadovoljstva mentora efektima prakse na studente i zadovoljstva odnosom studenata prema kolegama može da bude

---

⁷⁸ Virginia C. Strand, Stephanie Bosco-Ruggiero, *Initiating and Sustaining a Mentoring Program for Child Welfare Staff*, op. cit., pp. 49–67.

⁷⁹ Constantine Sedikides, „Assessment, enhancement, and verification determinants of the self-evaluation process”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1993, Vol. 65, No. 2, pp. 317–338.

⁸⁰ Thomas Shelley Duval, Silvia J. Paul, „Self-awareness, probability of improvement, and the self-serving bias”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 2002, Vol. 82, No. 1, pp. 49–61.

⁸¹ Jasna Hrnčić, Sanja Polić, *Procena aspekata i efekata realizacije terenske prakse od strane studenata socijalne politike i socijalnog rada*, nav. delo, str. 9–36.

⁸² Ramune Bagdonaite-Stelmokien, Vilma Zydziunaite, *Personal Change of Social Work Students through Establishing the Relationships in Professional Practice*, op. cit., pp. 46–55.

⁸³ Lidija Miškeljin, *Mentorstvo kao kolaboracija praktičara – perspektiva mentora*, nav. delo, str. 395–410.

⁸⁴ Nada Polovina, *Ključne odrednice kvaliteta mentorstva u nastavničkoj profesiji*, nav. delo, str. 7–26.

odraz važnosti koju za procenu ponašanja studenata ima odnos studenata sa kolegama^{85,86} i podrška koju mentori dobijaju od kolega tokom mentorstva⁸⁷, kako sugerišu i naši nalazi kvalitativne analize. Podrška kolega može da uključuje praćenje rada studenata tokom realizacije terenske prakse, vođenje studenata u kućne posete, na sastanke i obuke, što daje mentorima više vremena za upravljanje svojim radnim opterećenjem.⁸⁸ Visoka povezanost između zadovoljstva mentora efektima prakse na studente i zadovoljstva odnosom studenata prema klijentima je u skladu sa zadacima i etikom socijalnog rada.

Istraživačka hipoteza je uglavnom potvrđena, ali par nalaza nije u skladu sa njom. Formalno edukovani mentori nisu bili zadovoljniji od onih koji ovu obuku nisu završili, odnosom studenata prema klijentima niti njihovim odnosom prema kolegama. Oba odnosa su odraz karakteristika studenta, za čiju promenu je potreban duži uticaj mentora, što nije moguće u kratkim vremenskim okvirima realizacije prakse. Nedostatak čak i kod mentora, koji su završili specijalizovanu obuku za mentorstvo, očekivanog većeg zadovoljstva uticajem na unapređenje realizacije prakse u nastavnoj bazi i pozitivnijeg odnosa prema očekivanjima studenata od mentora sugeriše da ove oblasti više zavise od spoljnih uticaja nego od mentora. Naizgled neočekivano veće zadovoljstvo saradnjom sa Odeljenjem za SPSR kod mentora sa specijalizovanom obukom se može objasniti time što su oni u stvari učestvovali u pilotiranju ovog programa obuke i uticali na njegovu finalizaciju. Nalaz da ovi mentori ređe smatraju da je terenska praksa kvalitetnija ako se obavlja kontinuirano može se tumačiti time da je skoro polovina mentora koji su smatrali da je potrebna kontinuirana praksa zaposleno u CSR-ima, dok je samo jedan od devet mentora sa specijalizovanom obukom zaposlen u CSR-u.

Nalazi su dobijeni na malom broju ispitanika, što sugeriše da su dobijene razlike robusne. Oni sugerišu da postoje pozitivni efekti obuke na način realizacije terenske prakse i da su oni izrazitiji kod mentora koji su završili specijalizovanu obuku za mentorstvo u oblasti SPSR. Ipak, naše istraživanje je transferalnog dizajna, što ne dozvoljava zaključke o pravcu uticaja. Moguće je da su se u edukaciju za mentorstvo uključili stručnjaci koji su se već razlikovali barem po nekim od razmatranih aspekata. Istraživanje sprovedeno u Torontu među 62 mentora studenata socijalnog rada pokazalo je da su na spremnost

---

⁸⁵ Marion Bogo, Cheryl Regehr, Roxanne Power, Glenn Regehr., *When Values Collide: Field Instructors' Experiences of Providing Feedback and Evaluating Competence*, op. cit., pp. 99–117.

⁸⁶ Kathryn Hay, Michael Dale, Polly Yeung, *Influencing the Future Generation of Social Workers: Field Educator Perspectives on Social Work Field Education*, op. cit., pp. 39–54.

⁸⁷ *Ibid.*, pp. 39–54.

⁸⁸ *Ibid.*

socijalnih radnika i drugih pomagača da postanu mentori terenske prakse uticali posvećenost obrazovanju, efikasnost interpersonalnih odnosa i priroda saradničkih odnosa, kao i organizacioni resursi i podrška koju dobijaju od visokoškolske ustanove i nastavne baze.⁸⁹ Ipak, u prilog tome da se barem delimično radi o efektima obuke govore longitudinalna istraživanja Tebejza (Tebes) i sar.⁹⁰ i Jalin Ukara (Yalin Ucar)⁹¹.

Ograničenja istraživanja

Generalizaciju zaključaka istraživanja ograničava transferzalni dizajn istraživanja i pogodnost uzorka. Ipak, uzorak obuhvata značajan deo mentora sa iskustvom koji su bili aktivni u periodu istraživanja, jer se procenjuje da nema više od 100 mentora studenata SPSR u Srbiji koji imaju barem dva studenta godišnje na terenskoj praksi, a u našem uzorku ih je bilo 44. Struktura uzorka po polu i obrazovanju odgovara raspodeli diplomiranih socijalnih radnika u Srbiji (90–95% ženskog pola) i njihovoj zastupljenosti među mentorima studenata SPSR FPN-UB. Zastupljeni su i svi uzrasti i dužine „mentorskog staža”. Struktura uzorka po osnovnoj delatnosti i mestu nastavne baze iz kojih su mentori odgovara zastupljenosti nastavnih baza terenske prakse studija SPSR FPN-UB. Uzorak mentora koji su završili specijalizovanu obuku za mentorstvo za SPSR čini skoro polovinu od broja polaznika ove obuke.

U istraživanje nisu uključene druge visokoškolske ustanove u kojima se sprovodi terenska praksa studenata socijalnog rada, nastavno osoblje fakulteta, niti same nastavne baze.

ZAKLJUČAK

Saznanja o realizaciji terenske prakse socijalnog rada iz perspektive mentora, dobijena u ovom istraživanju, dopunila su prethodne nalaze istraživanja iz perspektive studenata.⁹² Pokazalo se da je prevalentno zadovoljstvo mentora većinom aspekata terenske prakse studija socijalne politike i socijalnog rada

---

⁸⁹ Marion Bogo, Judith Globerman, “Interorganizational relationships between schools of social work and field agencies: Testing a framework for analysis”, *Journal of Social Work Education*; 1999, Vol. 35, No. 2, pp. 265–274.

⁹⁰ Jacob K. Tebes, Samantha L. Matlin, Scott J. Migdole, Melanie S. Farkas, Roy W. Mooney, Lawrence Shulman, Michael A. Hoge, *Providing Competency Training to Clinical Supervisors Through an Interactional Supervision Approach*, op. cit., pp. 190–199.

⁹¹ Meltem Yalin Ucar, *The Effect of Mentor Training Program on Competence and Attitude Regarding Mentorship*, op. cit., pp. 50–71.

⁹² Jasna Hrnčić, Sanja Polić, *Procena aspekata i efekata realizacije terenske prakse od strane studenata socijalne politike i socijalnog rada*, nav. delo, str. 9–36.

Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu, što sugeriše da njen razvoj ide u dobrom pravcu. Najizrazitiji nedostaci su vezani sa podršku mentora od visokoškolske ustanove i nastavne baze. Kako je ovo prvo obimnije istraživa-nje perspektive mentora studenata socijalne politike i socijalnog rada, nalazi o perspektivi mentora u realizaciji terenske prakse i njihovim potrebama za unapređenjem ili promenom u ovoj oblasti dali su smernice za dalja unapre-đenja. Time je i povećana participacija mentora u unapređenju terenske prak-se studenata. Sliku bi obogatilo istraživanje o procesima realizacije terenske prakse u samoj visokoškolskoj ustanovi i u nastavnim bazama (perspektiva profesora, rukovodilaca i kolega, administracija, planiranje, resursi i sl.), kao i istraživanje u drugim visokoškolskim ustanovama za obrazovanje pomažu-ćih profesija.

Sprovedene analize su omogućile bolje razumevanje povezanosti između različitih aspekata procene mentora koji se odnose na studente, gde je dobijen i neočekivani nalaz da zadovoljstvo mentora efektima prakse na kompetenci-je studenata nije povezano sa zadovoljstvom svojim odnosom sa studentima. Detaljnija procena procesa evaluacije prakse od strane mentora i objektivniji kriterijum efekata prakse doprineli bi našem razumevanju ovog fenomena.

Dobijene pozitivnije procene mentora koji imaju formalnu obuku za mentorstvo i još pozitivnije procene mentora sa specijalizovanom obukom za mentorstvo u SPSR, od onih koji nemaju formalnu obuku, idu u prilog tu-maćenju da specijalizovana obuka ima značajne pozitivne efekte ne samo na kompetencije mentora već i na njihovo zadovoljstvo mentorskim radom.

Longitudinalni dizajn istraživanja na reprezentativnom uzoru studenata i mentora dao bi bolji uvid u procese procene terenske prakse i njene efekte i u uticaj edukacije za mentorstvo na perspektivu mentora i na njihov kvalitet rada sa studentima.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Bagdonaite-Stelmokien Ramune, Zydziunaite Vilma, "Personal Change of Social Work Students through Establishing the Relationships in Professional Practice", *Society. Integration. Education*, 2015, Vol. I, pp. 46–55.
- [2] Bogo Marion, Regehr Cheryl, Power Roxanne, Regehr Glenn, "When Values Collide: Field Instructors' Experiences of Providing Feedback and Evaluating Competence", *The Clinical Supervisor*, 2007, Vol. 26, No. 1/2, pp. 99–117.
- [3] Bogo Marion, Globerman Judith, "Interorganizational relationships between schools of social work and field agencies: Testing a framework for analysis", *Journal of Social Work Education*; 1999, Vol. 35, No. 2, pp. 265–274.
- [4] Council on Social Work Education, Educational Policy and Accreditation Standards (EPAS) for Baccalaureate and Master's Social Work Programs, 2015. Available from: <http://www.socialserviceworkforce.org/resources/educational-policy-and->

- accreditation-standards-epas-baccalaureate-andmaster%E2%80%99s-social-work (accessed 12 March 2020).
- [15] Duval Thomas Shelley, Paul J. Silvia, "Self-awareness, probability of improvement, and the self-serving bias", *Journal of Personality and Social Psychology*, 2002, Vol. 82, No. 1, pp. 49–61.
- [16] Edmond Tonya, Megivern Deborah, Williams Cynthia, Rochman Estelle, Howard Matthew, "Integrating evidence-based practice and social work field education", *Journal of Social Work Education*, 2006, Vol. 42, No. 2, pp. 329–340.
- [17] Hay Kathryn, Dale Michael, Yeung Polly, "Influencing the Future Generation of Social Workers': Field Educator Perspectives on Social Work Field Education", *Advances in Social Work & Welfare Education*, 2016, Vol. 18, No.1, pp. 39–54.
- [18] Hrnčić Jasna, Polić Sanja, „Procena aspekata i efekata realizacije terenske prakse od strane studenata socijalne politike i socijalnog rada”, *Godišnjak 2019*, 2019, Godina XIII, br. 21, str. 9–36.
- [19] Hrnčić Jasna, Žegarac Nevenka, „Programi obuke za mentore praktične obuke u oblasti socijalnog rada i socijalne politike”, *Socijalna politika*, 2018, Vol. 53, br. 1, str. 87–98.
- [10] Hrnčić Jasna, Žegarac Nevenka, Burgund Anita, „Standardi praktične obuke u obrazovanju socijalnih radnika”, u: Nevenka Žegarac (ur.), *Standardi za obrazovanje socijalnih radnika u Srbiji: Razvoj kompetencija za kvalitetnu profesionalnu praksu*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2016, str. 123–131.
- [11] International Federation of Social Workers (IFSW), International Association of Schools of Social Work (IASSW), Global standards for the education and training of the social work profession, 2004. Available from: <https://www.iassw-aiets.org/wp-content/uploads/2018/08/Global-standards-for-the-education-and-training-of-the-social-work-profession.pdf> (accessed 20 March 2020).
- [12] Karpētis George, Athanasiou Eleni, "Training Fieldwork Supervisors of Social Work Students at a South European University: Evaluation of the Effectiveness of a Relational Psychodynamic Model", *Journal of Social Work Practice*, 2017, Vol. 31, No. 1, pp. 37–49.
- [13] Kolb A. David, *Experiential Learning, Experience as the Source of Learning and Development*, Prentice Hall, New York, 1984.
- [14] Kordić Boris, Babić Lepa, „Uloga mentorstva u razvoju mladih”, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 2012, Vol. 44, br. 1, str. 197–212.
- [15] Lofmark Anna, Morberg Asa, Ohlund S. Lennart, Ilicki Julian, "Supervising mentors' lived experience on supervision in teaching, nursing and social care education", *High Educ*, 2009, No. 57, pp. 107–123.
- [16] Mathisen Petter, *Mentor – i teori och praktik*. Studentlitteratur AB, Lund, 2009.
- [17] Miškeljin Lidija, „Mentorstvo kao kolaboracija praktičara – perspektiva mentora”, *Nastava i vaspitanje*, 2016, Vol. 26, br. 2/2016, str. 395–410.
- [18] Pallant Jullie, *SPSS Priručnik za preživljavanje, prevod 3. izdanje*, Mikro knjiga, Beograd, 2009.

- [19] Polovina Nada, „Ključne odrednice kvaliteta mentorstva u nastavničkoj profesiji”, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 2016, Vol. 48, br. 1, str. 7–26.
- [20] Puhalić Andrea, „Praktična nastava u edukaciji za socijalni rad u BiH – obilježja, razvoj i izazovi”, *Socijalne teme: Časopis za pitanja socijalnog rada i srodnih znanosti*, 2019, Vol. 1, br. 6, str. 71–104.
- [21] Puhalić Andrea, Cajvert Lilja, *Profesionalna supervizija – teorija i praksa*, Fakultet političkih nauka – Univerzitet u Banja Luci, Banja Luka, 2019.
- [22] Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Razvoj opštih kompetencija u socijalnoj zaštiti*, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd. Dostupno preko: <http://www.zavodsz.gov.rs/sr/akreditacija/katalog-akreditovanih-programa-obuke/razvoj-op%C5%A1tih-kompetencija-u-socijalnoj-za%C5%A1titi/> (Pristupljeno 10. marta 2020).
- [23] Rhodes E. Jean, Spencer Renée, Keller E. Thomas, Liang Belle, Noam Gil, “A Model For The Influence Of Mentoring Relationships On Youth Development”, *Journal Of Community Psychology*, 2006, Vol. 34, No. 6, pp. 691–707.
- [24] Shardlow M. Steven, Nixon Stephen, Rogers Jhon, “The motivation of practice teachers: decisions relating to involvement in practice learning provision”, *Learning in Health and Social Care*, 2002, Vol. I, br. 2, pp. 67–74.
- [25] Steward Angela, *Professional Development in Lifelong Learning*, Bell & Bain Ltd, Glasgow, 2009.
- [26] Sedikides Constantine, “Assessment, enhancement, and verification determinants of the self-evaluation process”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1993, Vol. 65, No. 2, pp. 317–338.
- [27] Strand C. Virginia, Bosco-Ruggiero Stephanie, “Initiating and Sustaining a Mentoring Program for Child Welfare Staff”, *Administration in Social Work*, 2010, Vol. 34, No. 1, pp. 49–67.
- [28] Šerić Nedreta, Šadić Sanela, „Iskustva mentora i studenata socijalnog rada na studijskoj praksi”, *Sarajevski žurnal za društvena pitanja*, 2014, Vol. 3, br. 1–2, str. 97–116.
- [29] Tanasijević Jelena, Hrnčić Jasna, „Supervizija terenske prakse studenata socijalne politike i socijalnog rada”, u: Jasna Veljković, Ana Čekerevac (urs.), *Supervizija u socijalnom radu*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2019, str. 121–134.
- [30] Tebes K. Jacob, Matlin L. Samantha, Migdole J. Scott, Farkas S. Melanie, Money W. Roy, Shulman Lawrence, Hoge A. Michael, “Providing Competency Training to Clinical Supervisors Through an Interactional Supervision Approach”, *Research on Social Work Practice*, 2011, Vol. 21, No. 2, pp. 190–199
- [31] Trevithick Pamela, *Social Work Skills and Knowledge: A Practice Handbook 3rd edition*. Maidenhead: Open University Press, Philadelphia, 2012.
- [32] Urbanac Kristina, Družić Olja, „Evaluacija terenske nastave studenata socijalnog rada”, *Ljetopis socijalnog rada*, 1999, Vol. 6, No. 1, pp. 39–58.

- [33] Urbanac Kristina, „Značaj terenske nastave za razvoj profesionalnog identiteta socijalnih radnika”, *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada*, 2003, Vol. 10, br. 1, str. 61–70.
- [34] Urbanac Kristina, Buljevac Marko, Vejmelka Lucija, „Teorijski i iskustveni okviri za razvoj modela studentske terenske prakse u području socijalnog rada”, *Ljetopis socijalnog rada*, 2016, Vol. 23, br. 1, str. 5–38.
- [35] Žegarac Nevenka, *Standardi za obrazovanje socijalnih radnika u Srbiji: Razvoj kompetencija za kvalitetnu profesionalnu praksu*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2016.
- [36] Žegarac Nevenka, Perišić Natalija, Džamonja Ignjatović Tamara, Burgund Anita, Pantelić Marina, Stanković Dragana, „Opšti standardi i kompetencije za obrazovanje socijalnih radnika”, u: Nevenka Žegarac (ur.), *Standardi za obrazovanje socijalnih radnika u Srbiji: Razvoj kompetencija za kvalitetnu profesionalnu praksu*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2016, str. 49–65.
- [37] Yalin Ucar Meltem, “The Effect of Mentor Training Program on Competence and Attitude Regarding Mentorship”, *Journal of Family, Counseling, and Education*, 2017, Vol. 2, No. 1, pp. 50–71.

*Jasna Hrnčić
Sanja Polić
Jelena Tanasijević*

MENTORS' PERSPECTIVE OF THE FIELD EDUCATION OF SOCIAL POLICY AND SOCIAL WORK STUDENTS

Abstract

Mentors are the key carriers of practical knowledge and skills during helping professions students' field education. In Republic of Serbia there are insufficient research of its perspective and needs. In purpose to further advance the field education of future social workers, research has been conducted with the aim to improve understanding of the perspective and the needs of mentors regarding different field education aspects, student assessment process and association between of mentors' perspective with the mentors education. Research has been conducted by SPM1 questionnaire among 50 field education mentors of social policy and social work students of the Faculty of Political science of the University of Belgrade. Given results has shown that mentors are satisfied with the majority of field education aspects at social policy and social work studies. The most noticeable deficiencies are related to support of mentors by higher education institution where the field education takes place. The associations between different aspects of mentors' assessment related to students has been analyzed. Formally educated mentor

were more positive in numerous field education aspects. Findings are discussed in the light of up to date research findings.

Key words:

field education, mentors, practical training standards, mentors' perspective, experiential learning, social work education.

Nataša Milošević*

*Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Gradski centar za socijalni rad u Beogradu*

Perspektive antipotčinjavajuće prakse u socijalnom radu

Apstrakt

Predmet rada je analiza perspektive za implementaciju antiopresivne prakse u socijalnom radu. Procena je da su redukcionističke tendencije u socijalnoj zaštiti poslednjih godina ugrozile vrednosnu osnovu socijalnog rada, u čijem su fokusu čovek, njegove potrebe i prava. Cilj rada je sagledavanje prednosti i ograničenja ovog koncepta, kao i prepoznavanje koraka koje je potrebno preduzeti u cilju uspešne implementacije. Rad se zasniva na analizi postojeće naučne i stručne literature. U radu je korišćen metod analize sadržaja dokumenata. Zaključak upućuje na snažnu potrebu za razvojem antiopresivne prakse, zbog težnje neoliberalne doktrine da socijalni rad svede na tehničko upravljanje pojedinačnim slučajevima i očuvanje socijalnog mira, čime se štiti opresivni poredak.

Ključne reči:

antiopresivna praksa, koncept osnaživanja, radikalni/feministički socijalni rad, neoliberalna doktrina

UVOD

Hronologija razvoja socijalnog rada kao praktične i teorijske discipline oslikava širi društveni i ideološki kontekst u razumevanja prirode čoveka i društva. Praksa socijalnog rada se tako kreira pod uticajem dominantne socijalno-političke doktrine.

---

* natasam808@gmail.com

Kritikujući ulogu socijalnog rada u okviru kapitalističkih produkcionih odnosa, Volter Holštajn (Wolter Hollstain) navodi da je „socijalni radnik utoliko *socijalan* ukoliko je njegov zadatak da normativno zastupa društvo kod onih koji ne odgovaraju njegovim zahtevima i dužnostima”.¹ Institucionalizacija socijalnog rada krajem 19. i početkom 20. veka bila je uslovljena suočavanjem društva sa naraslim problemima bede i nezaposlenosti, kao posledicama industrijalizacije društva.² Težnja da se očuva vladajući poredak i ublaže oštri i vidljivi socijalni antagonizmi zahtevala je organizaciju javnog staranja. Crpeći metodu osnovu iz delovanja filantropskih i humanitarnih organizacija koje su dugo bile nosioci brige o nemoćnima, praksa socijalnog rada oblikovana je u formi milosrdnog činjenja. Definisanje socijalnih problema kao „mnoštva devijantnih i odstupajućih ponašanja”³ usmerilo je praksu socijalnog rada na pojedinca koga treba reintegrirati u društvo.

Izvorni etos socijalnog rada, u čijem su središtu ljudske potrebe i prava, zahteva od teoretičara i praktičara kritičko promišljanje o ulogama koje socijalni rad kao profesija, ali i kao društveni pokret može imati u borbi za socijalnu pravdu marginalizovanih i diskriminiranih grupa. Da li socijalni radnici treba da budu politički neutralni/pasivni? Da li teorije socijalnog rada pružaju podlogu za delovanje u pravcu izazivanja društvenih promena ili očuvanje statusa quo? Ako su socijalni radnici agenti države, ima li onda ova profesija svoju autonomiju? Niz ovakvih pitanja otvara raspravu o perspektivama socijalnog rada na planu razvoja antiopresivne prakse na mikro i makronivou. Imajući u vidu savremenu definiciju Međunarodne federacije socijalnih radnika (International Federation of Social Workers) da „profesija socijalnog rada promovise socijalne promene, rešavanje problema kroz međuljudske odnose i osnaživanje i oslobađanje ljudi, kako bi se poboljšala njihova dobrobit...”⁴, socijalni radnici su pozvani da doprinose humanizaciji društvenih odnosa i u okviru svoje prakse deluju u pravcu izazivanja opresivnih odnosa.

S obzirom na vrednosti koje su utkane u identitet socijalnog rada, on se danas suočava sa velikim izazovom da ostane dosledan svojim holističkim odrednicama. Razvoj i implementacija antiopresivne prakse otvara prostor

¹ Walter Hollstein i Marianne Meinhold, *Socijalni rad u kapitalističkim produkcionim uslovima*, Visoka škola socijalnog rada, 1. izd. Beograd, 1980, str. 28.

² Walter Hollstein i Marianne Meinhold, *Socijalni rad u kapitalističkim produkcionim uslovima*, nav. delo.

³ Milosav Milosavljević „Socijalni problemi, društvene devijacije i socijalni rad”, u: Jovanović, R. (ur.), *Socijalni rad na pragu 21. veka*. Beograd, str. 37–61.

⁴ IFSW (International Federation of Social Work), *Global definition of social work 2014*, (<https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/>). (pristupljeno 18.08.2019).

socijalnom radu, kao humanističkoj profesiji, da u 21. veku opravda svoju svrhu, ciljeve i vrednosti.

POJAM OPRESIJE

U složenom spletu društvenih odnosa, ljudi uspostavljaju interakcije u okviru određenog već datog socijalnog konteksta. Stratifikacija društva čini da ljudi stupaju u interakcije sa različitim pozicija unutar društvenog poretka. U stanju naglašenih socijalnih protivrečnosti, stratifikacije po osnovu rase, klase, roda, pripadnosti etničkoj ili verskoj grupi, mogu voditi ka izrazito nepovoljnim životnim prilikama. Karl Marks je smatrao da se kapitalistički način proizvodnje zasniva na klasi eksploatatora i eksploatisanih, zbog čega je propagirao ideju besklasnog društva.⁵ Aktivnosti feminističkih i antirasističkih pokreta ukazale su na potrebu sagledavanja nejednakosti moći i pristupa resursima u odnosu na pol i rasu.

Prema teoretičarki socijalnog rada Leni Domineli (Lena Dominelli), „opresija je obezvređivanje ljudi – njihovog sopstva i onoga što imaju da ponude drugima”⁶. Svoju snagu opresija crpi iz binarne podele na osnovu pretpostavljenih razlika između društvenih grupa, pri čemu se jednoj grupi pripisuje superiornost. Atributi po osnovu kojih se uspostavlja pozicioniranje dominantne grupe „ukorenjeni su u biologiji, kulturi ili društvenoj formaciji”.⁷ U skladu sa diferencijacijom, atributi potčinjene grupe postaju razlog za njihovo obezvređivanje, koje vodi različitim oblicima deprivacije i isključivanja. Moć koju sprovodi dominantna grupa omogućava joj da kreira društvene odnose i pravila. U nastajanju i održavanju dijadne podele na dominantne i potlačene doprinose obe grupe jer je opresija dinamičan i interaktivan proces. Domineli smatra da opresivni odnosi „nemaju unapred određen ishod”⁸, zbog čega se „otpor ugnjetavanju uvek može dogoditi na ličnom ili strukturalnom nivou”⁹. Reakcije na opresiju mogu biti od prihvatanja negativnog

---

⁵ Miroslav Pečuljić, „Proizvođačke klase našeg doba”, u: Miroslav Pečuljić i Jovića Trkuljić (urs.), *Marksizam i savremeno društvo*, Savremena administracija, Beograd, 1979.

⁶ Lena Domineli, „Antiopresivna praksa kao sporna praksa”, u: Adam Bernard, Najdžel Horner i Džim Vajld (urs.), *Vrednosna osnova socijalnog rada i socijalne zaštite*, Univerzitet u Nišu, Niš, 2017, str. 114.

⁷ *Isto*.

⁸ Lena Dominelli, *Anti-Opresive social work: Theory and practice*, 1. pub., New York: Palgrave Macmillan, 2002, p. 8.

⁹ Lena Dominelli, *Anti-Opresive social work: Theory and practice*, op. cit., p. 9.

definisanja vlastitog identiteta od strane dominantne grupe, čime se ugnjetavanje održava, do odbacivanja takve formulacije i pružanja otpora. Odnosi moći u društvu, prema Fukou (Foucault), ne postoje bez otpora, koji je snažniji „ukoliko se obrazuje tamo gde se sprovode odnosi moći”¹⁰. Istorija svedoči o kolektivnim otporima ugnjetavanju. Tako je političko delovanje Mahatme Gandija, motivisano borbom za nezavisnost Indije, bazirano na osveščivanju potlačenih Indijaca da pruže nenasilan otpor britanskoj imperiji. Borba za prava obojenih u Americi pod vođstvom Martija Lutera Kinga i političko delovanje Nelsona Mendele, koje je pokrenulo akciju otpora rasizmu u Južnoj Africi, jesu istorijski primeri kolektivnog otpora. Pravo žena da participiraju u sferi političkog odlučivanja proisteklo je takođe iz otpora. Kako navode Robson i Spens (Robson and Spence), iskustvo opresije na kolektivnom nivou „može da izgradi poverenje među onima koji dele identitete u ovim pitanjima”.¹¹ Anisa T. Rodžers (Annisa T. Rogers) smatra da je ugnjetavanje složen koncept i da može biti zasnovan na opaženim razlikama između dominantne i potlačene grupe, kao najčešći primer navodi se boja kože, ali obuhvata i suptilne mehanizme diskriminacije koji ne moraju da budu smešteni u logički okvir, iako vode iskustvu ugnjetavanja.¹² Prema Domineli, opresija se ne sme svesti samo na diskriminaciju u odnosu na pristup resursima, već obuhvata „atak na ljudski osećaj sebe, koji je od ključne važnosti za stvaranje opresivnih odnosa”.¹³ Pojedinci i društvene grupe mogu biti izloženi različitim oblicima opresije, poput rasizma, seksizma, neretko ljudi su suočeni sa iskustvom višestruke opresije.

Koncept antiopresivne prakse usmeren je, dakle, na istraživanje načina na koji je opresija kao strukturna pojava utkana u društveni poredak, kako bi se iznedrile najefikasnije strategije za reuspostavljanje društvenih odnosa na egalitarnoj osnovi.

TEORIJSKI OKVIR ANTIOPRESIVNE PRAKSE

Tradicionalni socijalni rad razvijen je pod snažnim uticajem Frojdove (Freud) psihoanalitičke teorije koja se bavi intrapsihičkim procesima i sadržajima.

---

¹⁰ Mišel Fuko, *Moć/znanje – odabrani spisi i razgovori 1972–1977*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2012, str. 143.

¹¹ Barbara Titer i Mark Boldvin, *Socijalni rad u zajednici – uvođenje promena*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2017, str. 70.

¹² Anissa Taun Rogers, *Human behavior in the social environment*. 2. edit., Routledge Taylor & Francis Group New York, 2010.

¹³ Lena Domineli, „Antiopresivna praksa kao sporna praksa”, u: Adam Bernard, Najdžel Horner i Džim Vajld (urs.), *Vrednosna osnova socijalnog rada i socijalne zaštite*, nav. delo, str. 117.

Uticaj psihoanalize, potom i bihejvioralnih teorija, oblikovao je metod rada za koji je karakteristično da je usmeren na pojedinca. Nekoliko decenija praksom socijalnog rada dominirao je individualni pristup. Osnovne postavke psihoanalize o determinizmu ljudske prirode naglašavaju biološke nagone koji se „moraju kanalisati, proveravati i kanalisati u ljudskom društvu”.¹⁴ Na takvim teorijskim postavkama razvijen je medicinski (klinički) model prakse socijalnog rada, koji uzroke problema sagledava kroz prizmu delovanja nesvesnih procesa na nivou ličnosti. Poremećaji na nivou ličnosti su, dakle, izvor problema ali i nivo na kome se interveniše. Usmerenost na nedostatke, prema Hoviju (Howe), vodilo je patologizaciji pojedinca i prilično pesimističkom pristupu u vrednovanju ljudske prirode. Klinički model zasnivao se na asimetriji moći između socijalnog radnika, koji iz pozicije stručnjaka propisuje tretman, i korisnika kao pasivnog konzumenta terapije. Istraživanja obavljena sredinom 60-ih potvrdila su da psihodinamski pristup nije imao efekte na rešavanje problema potlačenih, usložnjavanje socijalnih problema zahtevalo je snažniji metodski pristup od psihoterapije.¹⁵ Kada se problem korisnika tretira atomizirano, nezavisno od delovanja strukturalnih faktora, naročito kada su u pitanju različiti oblici opresije, društvo (država) se lišava odgovornosti. Suprotno psihoanalitičkom, prema Hoviju, bihejvioralni pristup je usmeren na sadašnjost i ponašanja koja se mogu opaziti i beležiti i čijem se menjanju teži. Bihejvioralni i psihodinamski pristupi usmeravaju intervenciju na pojedinca kako bi se „patološka stanja prvo tretirala pre nego što se osoba proglasi pogodnom za društvo”.¹⁶

Značajan zaokret u pristupu nastaje 60-ih godina 20. veka, na osnovu kritike tradicionalnog modela socijalnog rada. Polazište da je čovek u dinamičkoj i recipročnoj vezi sa svojom socijalnom sredinom, da ima sposobnost da postiže ciljeve i da je povezan sa nekoliko sistema na različitim nivoima koji su u međudejstvu iznedrilo je ekološku perspektivu.¹⁷ Usmeravanje fokusa na resurse kojima raspolažu individua i njena sredina postiže se „pomoć do samopomoći”.¹⁸ Ovaj model se pokazao efikasnim u radu sa pojedincima, porodicama i manjim grupama.

---

¹⁴ David Howe, *Uvod u teoriju socijalnog rada*, Naučno-istraživački centar za socijalni rad i socijalnu politiku, Beograd, 1997, str. 97.

¹⁵ John T. Pardeck, Forewords by Rolang G. Meinert and John W. Murphy, *Social work practice: An Ecological approach*, 1. pub., Greenwood Publishing Group-Auburn Hose, London, 1996.

¹⁶ David Howe, *Uvod u teoriju socijalnog rada*, nav. delo, str. 138.

¹⁷ Ivan Vidanović, *Pojedinac i porodica: Metode, tehnike i veštine socijalnog rada*. 2. izd. Beograd: Naučno istraživački centar za socijalni rad i socijalnu politiku FPN, Beograd, 1998.

¹⁸ *Isto*, str. 32.

Pojavom radikalnog i feminističkog talasa u socijalnom radu 70-ih godina 20. veka, koji u središte pažnje postavljaju uticaj strukturalnih faktora na ponašanje ljudi i kvalitet njihovog života, otvorena je mogućnost za preispitivanje socijalnih protivrečnosti u društvu i redefinisane uloge socijalnog rada u odnosu na različite dimenzije i oblike ugnjetavanja.

RADIKALNI I FEMINISTIČKI SOCIJALNI RAD

Radikalni socijalni rad razvio se na temeljima marksističke kritike kapitalizma i klasnog ustrojstva društva. Prema Karlu Marksu (Karl Marx), odnosi između klasa zasnovani su na eksploataciji. U industrijskom društvu, klasa kapitalista poseduje moć nad sredstvima za proizvodnju, dok radnička klasa prodaje svoju radnu snagu. Marks je smatrao da radnici proizvode višak vrednosti, koji potom, u formi profita, prisvaja kapitalista, odnosno izrazitu nejednakost u bogatstvu između klasa.¹⁹ Radikalna kritika tradicionalnog socijalnog rada zasnivala se na polazištu da se individualnim pristupom maskiraju društveni uzroci devijacija i isključenosti. Radikalni socijalni rad usmeren je na prepoznavanje oblika dominacije i odnosa moći u društvu, kao uzrocima siromaštva, devijantnosti i drugih socijalnih problema. Prema zastupnicima ovog pravca, misija tradicionalnog socijalnog rada je da u formi brige i zaštite uspostavlja kontrolu nad socijalnim/klasnim tenzijama i spreči pobunu potlačenih. Holštajn i Meinhold navode da je ključna zakonitost kapitalizma da se „može razvijati samo ono što donosi profit”.²⁰ U skladu sa pomenutom zakonitošću, Spicer (Spitzer) smatra da se korisnici socijalnog rada mogu podeliti na otpadnike od kojih društvo nema koristi i antagoniste koji su pretnja za poredak sistema.²¹ Kontrolna uloga socijalnog rada je u službi očuvanja dominantne političke i ekonomske ideologije, kroz gušenje nezadovoljstva i neutralisanje unutrašnjih konflikta u društvu. Polazeći od klasne perspektive, Parton (Parton) ističe da postoji snažna veza između zlostavljanja dece i siromaštva, jer su takve porodice izložene stresu usled loših uslova života.²² Pripadnici radikalnog pravca smatraju da je kapitalistička ideologija snažno uticala na oblikovanje metodologije rada socijalnih službi. Korigan i Leonard (Corrigan and Leonard) ocenjuju da se pristup problemima siromašnih porodica sa

---

¹⁹ Antoni Giddens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2003.

²⁰ Walter Hollstein i Marianne Meinhold, *Socijalni rad u kapitalističkim produkcionim uslovima*, Visoka škola socijalnog rada, 1. izd., Beograd, 1980, str. 50.

²¹ David Howe, *Uvod u teoriju socijalnog rada*, Naučno-istraživački centar za socijalni rad i socijalnu politiku, Beograd, 1997, str. 205.

²² David Howe, *Uvod u teoriju socijalnog rada*, nav. delo.

velikim brojem dece zasnivao na shvatanju da su „individualni nedostaci članova porodice deo dijagnoze i reagovanja socijalnog rada”.²³ Radikalni strukturalisti polaze od stanovišta da su materijalni uslovi dominantni i da oblikuju iskustva ljudi.²⁴ Prilagođavanje pojedinca opresivnom sistemu, kao cilj individualnog pristupa u socijalnom radu, smatra se nepravednim.²⁵ Radikalni socijalni radnici zagovaraju politizaciju socijalnog rada, emancipaciju korisnika o posledicama kapitalizma, formiranje koalicija sa potlačenim pripadnicima radničke klase i kolektivnu akciju. Kako bi se kroz slabljenje i „ukidanje kapitalizma”²⁶, kako tvrde Džordž i Vilding (George and Wilding)²⁷, ostvarila pravednija raspodela resursa i moći.

Metode koje koriste radikalni socijalni radnici obuhvataju: pomoć u obezbeđivanju socijalnih prava, pokretanje rasprava o nejednakostima koje proizvodi kapitalizam, kao i kolektivne akcije u partnerstvu sa sindikatima i udruženjima.²⁸ Prema Holštajnu (Hollstein), zahtev za promenom mora poteci od potlačenih jer institucionalizovani socijalni rad ne teži ukidanju već birokratizaciji problema.²⁹ Eksternalizacija društvenih problema i aktivacija korisnika predstavljaju ključan iskorak radikalnog u odnosu na tradicionalni pristup socijalnog rada. Radikalni teoretičari smatraju da se jedino kolektivnom i politički obojenom akcijom mogu isprovocirati opresivni odnosi u kapitalizmu.

Feministička teorija socijalnog rada takođe je kritički nastupala u odnosu na tradicionalni socijalni rad, smatrajući da je praksa oblikovana „na životnom iskustvu, pogledima i potrebama muškaraca”.³⁰ Kritikom radikalnog socijalnog rada feministkinje ukazuju da uzak analitički okvir, gde se jedino klasa posmatra kao strukturalni faktor stratifikacije društva, ne doprinosi prepoznavanju iskustva ugnjetavanja po osnovu pola, rase, invalidnosti ili seksualne orijentacije. Ovo je za pripadnice feminističkog socijalnog rada očigledna posledica dominacije teoretičara muškog pola u radikalnom socijalnom radu,

---

²³ David Howe, *Uvod u teoriju socijalnog rada*, nav. delo, str. 207.

²⁴ *Isto*.

²⁵ Mary Langan and Lesly Day, *Women oppression & social work: Issues in Anti-discriminatory practice*, 2. pub., Routledge Taylor & Fransis Group, London, 2002.

²⁶ David Howe, *Uvod u teoriju socijalnog rada*, nav. delo, str. 210.

²⁷ *Isto*.

²⁸ *Isto*.

²⁹ Walter Hollstein i Marianne Meinhold, *Socijalni rad u kapitalističkim produkcionim uslovima*. 1. izd., Visoka škola socijalnog rada, Beograd, 1980.

³⁰ Barbra Teater, *An introduction to applying social work: Theories and methodes*, 1. pub., Mc Graw-Hill Education, New York, 2010, p. 88.

uprkos činjenici da su socijalni radnici i korisnici uglavnom osobe ženskog pola.³¹ Feminizam ne predstavlja jedinstven pokret, radovi Simon de Bovari (Simon de Beauvoir), posebno Džudit Batler (Judith Butler), otvorili su raspravu o pojmu *žena* kao subjektu feminističkog pokreta. Tako su tamnopute pripadnice feminističkog pokreta kritikovale dominantan feminizam zbog zastupanja iskustva opresije i diskriminacije žena koje su bele rase. Specifičnosti u iskustvima žena u zavisnosti od rase, etničkog porekla, seksualne orijentacije, uslovile su da se feminizam manje tretira kao jedinstvena teorija ili pokret već više kao prostor za politički dijalog. Središnja tema je potlačenost žena u odnosu na muškarce, bilo da se uzrok nalazi u patrijarhalnom obrascu, kako tvrde pripadnice radikalnog pravca, ili u ekonomskoj dominaciji muškaraca, prema stanovištu marksističkog feminizma. Feminizam dovodi u pitanje moć i dominaciju muškaraca kako u porodici tako i na širem društvenom planu. Iako se strategije borbe za prava žena razlikuju u zavisnosti od feminističkog pravca, cilj je dekonstrukcija opresivnih odnosa kroz ekonomsko, socijalno i psihološko osnaživanje žena.

Radikalni i feministički socijalni rad doprineo je potpunijem razumevanju različitih oblika opresije, ukazujući da je ona pre svega strukturalni fenomen i da zahteva primenu antiopresivnih strategija na različitim nivoima.

Koncept osnaživanja

Antiopresivna praksa usmerena je na prepoznavanje snaga i resursa individua i zajednica. Implementacija ideje osnaživanja, ohrabrivanja i podrške potiče od delovanja grupa za uzajamnu pomoć, kao i pokreta za građanska prava Afroamerikanaca tokom 60-ih godina.³² Na razvoj koncepta osnaživanja značajno su takođe uticala polazišta radikalnog i feminističkog socijalnog rada. Osnaživanje polazi od shvatanja moći i načina na koji ona deluje u društvu, a koja, prema Tju (Tew), može imati različite obrasce u formi „moć nad (opresivna/zaštitnička) i moć sa (saradnička/nameštena moć)”.³³ Siromašni, isključeni, marginalizovani izloženi su opresivnoj moći dominantne grupe. Osećaj nemoći i besperspektivnosti vodi ka niskom samovrednovanju. Barbara Solomon (Barbara Solomon) nemoć definiše kao „nemogućnost upravljanja emocijama, znanjem, materijalnim resursima”³⁴. Cilj osnaživanja

³¹ Mary Langan and Lesly Day, *Women oppression & social work: Issues in Anti-discriminatory practice*, 2. pub., Routledge Taylor & Fransis Group, London, 2002.

³² Barbra Teater, *An introduction to applying social work: Theories and methodes*, op. cit.

³³ Marijana Radović Kletečki, „Teorija osnaživanja u socijalnom radu”, *Ljetopis Stubijskog centra socijalnog rada*, Sveučilište u Zagrebu, Vol. 15, br. 2, str. 222.

³⁴ *Isto*, str. 223.

je omoćati nemoćne, odnosno, kako navodi Adams (Adams), pomoći im da preuzmu kontrolu nad svojim životom³⁵. Prema Barbari Soloman, osnaživanje obuhvata utvrđivanje direktnih i indirektnih prepreka na mikro, mezo i makro nivou, koje održavaju stanje bespomoćnosti.³⁶ Tako bi primena koncepta osnaživanja obuhvatala delovanje na tri nivoa, od jačanja samopouzdanja na individualnom nivou kroz fokus na lične resurse, preko podsticanja grupa i zajednica da razvijaju veštine samopomoći, do delovanja u pravcu političke emancipacije pojedinaca i zajednica i uticaju na političke procese.³⁷

Koncept osnaživanja je holistički jer prepoznaje međudejstvo svih nivoa sistema. Perspektiva snaga i koncepti osnaživanja polaze od principa da svaki pojedinac i zajednica raspolažu resursima i snagama i da je svako negativno iskustvo ujedno izazov, odnosno prilika za pozitivnu promenu.³⁸ Prema Li (Lee), koncept osnaživanja zasniva se na četiri ključne pretpostavke³⁹:

1. „Ugnjetavanje je strukturalni problem” – upoznavanje korisnika sa uzrocima i dinamikom opresije, sticanje saznanja o socijalnopolitičkim temama”;
2. „Ljudi i zajednice imaju snage i resurse za rešavanje problema” – optimističan pristup čoveku i sredini polazi od fokusa na snage i resure u cilju boljeg samovrednovanja pojedinaca i grupa”;
3. „Osnaživanje se fokusira na pojedinca i njegovo okruženje” – recipročan i dinamičan odnos čoveka i okruženja, gde promena na jednom nivou povlači promenu na drugom nivou”;
4. „Osnaživanje je proces i rezultat” – imati kontrolu nad resursima i okolnostima”.

Osnaživanje je model antiopresivne prakse i kao takav pogodan je metod rada sa osobama koje imaju iskustvo ugnjetavanja. Kako navodi Parsons, osnaživanje započinje promenama na nivou individue a završava se promenama na društveno-političkom planu.⁴⁰

---

³⁵ Barbara Titer i Mark Boldvin, *Socijalni rad u zajednici – uvođenje promena*, nav. delo, str. 27.

³⁶ Marijana Radović Kletečki, „Teorija osnaživanja u socijalnom radu”, *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada*. Sveučilište u Zagrebu, vol. 15, br. 2, str. 215–242.

³⁷ *Isto*.

³⁸ Barbara Titer i Mark Boldvin, *Socijalni rad u zajednici – uvođenje promena*, nav. delo, 2017.

³⁹ Barbra Teater, *An introduction to applying social work: Theories and methodes*, 1. pub., Mc Graw-Hill Education, New York, 2010, pp. 56–57.

⁴⁰ Barbra Teater, *An introduction to applying social work: Theories and methodes*, op. cit.

MOGUĆNOSTI I OGRANIČENJA ANTIOPRESIVNE PRAKSE U SOCIJALNOM RADU

Borba protiv različitih oblika ugnjetavanja sve više zaokuplja pažnju savremenog socijalnog rada. Prihvatanjem ideje o antiopresivnoj praksi socijalni rad je iskoračio iz uskog analitičkog okvira tradicionalnog individualnog pristupa. Analiza interakcije čoveka i okruženja, oblici delovanja moći i identiteta, postaju značajni za razumevanje dinamike opresije. Sa druge strane, izazovi primene antiopresivne prakse postaju očigledni kada se suočavamo sa reducionističkim tendencijama u socijalnoj zaštiti.

ANTIOPRESIVNA PRAKSA NA MIKRO I MAKRO NIVOU

Čovek i njegovo okruženje su u stalnoj i recipročnoj interakciji. Međudejstvo mikro, mezo i makro nivoa uslovljava da promene u jednom nivou povlače promene na drugim sferama. Iako je antiopresivni koncept prvenstveno usmeren na rad sa grupama i zajednicama koje doživljavaju iskustvo ugnjetavanja, to ne isključuje mogućnost primene antiopresivne prakse koja je usmerena na pojedinca. Osnaživanje kao proces deluje na dva nivoa, „na individualnom kao samoosnaživanje i kao kolektivno osnaživanje”.⁴¹ Antiopresivni rad sa pojedincem može da uključuje čitav set različitih tehnika. Prema Domineli, ključna razlika između antiopresivnog u odnosu na tradicionalni pristup pojedincu ogleda se u holističkoj perspektivi koja obuhvata sve dimenzije čovekovog života, u otvaranju prostora za interpretaciju autentičnog iskustva korisnika, odupiranju dominantnom diskursu i uspostavljanju egalitarnog i interaktivnog procesa sa korisnikom.⁴² Zadatak socijalnog radnika je da omogući korisniku da izrazi svoje autentično iskustvo ugnjetavanja i da ga interpretira onako kako želi. U „kontaktu sa korisnikom, stručni radnik svojim delovanjem može pojačati osećaj doživljene systemske opresije”.⁴³ Kako ne bi (re)produkovao opresivni odnos, socijalni radnik bi trebalo da osvesti svoje predrasude, osećanja i diskurse kojima kao pojedinac pripada.

---

⁴¹ Lena Dominelli, *Anti-Oppressive social work: Theory and practice*, 1. pub., New York: Palgrave Macmillan, New York, 2002, p. 116.

⁴² Lena Dominelli, *Anti-Oppressive social work: Theory and practice*, op. cit.

⁴³ Suzana Babić Mihajlović, „Antipotčinjavajuća praksa u ostvarivanju prava na novčanu socijalnu pomoć – prepreke i mogućnosti”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, broj 17, 2017, str. 164.

Odsustvo senzibiliteta za diverzitet kulturnih normi proizvelo je „usluge socijalnih službi koje su tradicionalno dizajnirane kao univerzalne i slepe za različitost”.⁴⁴ Ovakve usluge proizvode opresiju onih grupacija koje ne pripadaju dominantnoj kulturi. Tako, rezultati istraživanja u Srbiji potvrđuju da deca iz romske populacije duže ostaju na hraniteljskom smeštaju i da se češće na nižem kalendarskom uzrastu smeštaju u rezidencijalne ustanove, u odnosu na decu dominantne populacije.⁴⁵ Nasuprot tome, antiopresivna praksa je pre svega kulturno kompetentna, zasnovana na uvažavanju različitosti u kreiranju usluga i realizaciji tretmana. Kulturna kompetentnost zahteva od socijalnog radnika da razvije „skup znanja, stavova, veština, ponašanja i sposobnosti za uspešno stupanje u interakciju i komunikaciju sa ljudima koji dolaze iz različitih kultura”.⁴⁶ Bitna karakteristika antiopresivne prakse je i uvažavanje prava korisnika da participira, donosi odluke i bez bojazni od kritike iznosi svoje mišljenje. Najzad, razvoj antiopresivne prakse, naročito u radu sa korisnicima koji su suočeni sa problemom siromaštva i isključeni iz društvenih tokova, zahteva od socijalnih radnika da napuste politički ambivalentan stav.⁴⁷

U radu sa potlačenima, fokus na prepoznavanju snaga i resursa otvara prostor za redefinisanje atributa koji su negativno označeni od strane tlačitelja. Tako su društveni pokreti za građanska prava Afroamerikanaca u SAD pokretali kampanje pod parolom „Crno je lepo”. Osnaživanje na individualnom nivou vodi promeni uverenja, uspostavljanju pozitivne slike o vlastitom identitetu, sticanju znanja i veština koja će pojedincu pomoći da povрати moć nad okolnostima koje kontrolišu njegov život. Ipak, antiopresivni rad na individualnom nivou ima svoja ograničenja, jer u konačnici ne vodi eliminisanju nehumanog društvenog poretka. Takođe, dometi individualnog pristupa uslovljeni su i resursima i potencijalima pojedinca. Imajući u vidu da se iskustvo ugnjetavanja društveno konstruiše kroz interakcije sa drugima, promene na nivou odnosa moći i dominantnih diskursa ipak predstavljaju krajnji cilj antiopresivne prakse.

---

⁴⁴ Nevenka Žegarac, „Kulturni diverzitet kao izazov za praksu socijalne zaštite”, u: Grupa autora, ur. *Vodič za kulturno kompetentnu praksu u socijalnoj zaštiti*, Novi Sad: Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu, 2016, str. 10.

⁴⁵ *Isto*, str. 7–21.

⁴⁶ Aleksej Kišjuhas i Nevenka Žegarac, „Mali pojmovnik za kulturno kompetentnu praksu u socijalnom radu”, u: Grupa autora, ur. *Vodič za kulturno kompetentnu praksu u socijalnoj zaštiti*, Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu, Novi Sad, 2016, str. 23.

⁴⁷ Roni Strier and Sharon Binyamin, “Developing anti-oppressive services for the poor: A theoretical and organisatione rationale”, *British Journal of social work*, (6) 40, 2010, pp. 1908–1926.

Iskustvo tlačenja može voditi potpunom otuđenju, zbog čega se otpor opresiji efikasnije ostvaruje u formi grupnog/kolektivnog delovanja. Na ovom nivou, ljudi sa iskustvom ugnjetavanja povezuju se u grupe u cilju snažnijeg izazivanja opresivnih odnosa. Ipak, kako tvrdi Domineli, treba imati u vidu da i dominantne grupe mogu težiti ovakvom tipu organizovanja, a radi očuvanja svoje pozicije.⁴⁸ Pokreti za prava ugnjetavanih po osnovu rase, pola, klase, etniciteta, invaliditeta ili seksualne orijentacije predstavljaju primere antiopresivnog delovanja kroz udruživanje. Kroz kolektivne aktivnosti, iskustvo ugnjetavanja se smešta u sferu javnog. Pripadnost grupi sa kojom deli zajedničko iskustvo osobi koja trpi ugnjetavanje pruža osećaj da nije usamljena i izolovana i da kroz zajedničku aktivnost može da deluje proaktivno u odnosu na nepovoljne okolnosti. Podrška umrežavanju, podizanje javne svesti o vrednosti ljudskih prava, o položaju ugnjetavanih, o dinamici i dimenzijama opresije zahteva od socijalnih radnika da zagaze u sferu političkog prostora.

PROTIVREČNA ULOGA SOCIJALNOG RADA

Istorijski osvrt na nastanak i razvoj (profesionalnog) socijalnog rada ukazuje da su socijalni antagonizmi iznedrili ovu delatnost, kao i da odnos vladajuće ideologije prema socijalnim problemima oblikuje praksu socijalnog rada. Prema Holštajnu i Meinholdovoj, socijalni radnik u kapitalističkom sistemu, kao deo državne agenture, ima zadatak da „obezbedi upotrebljivost jedinke u procesu reprodukcije, ublaži posledice socijalnih hendikepa i kontroliše grupe i pojedince koji se odupiru društvenoj integraciji”.⁴⁹ Plemenite vrednosti kao deo identiteta socijalnog rada, sa jedne, i društveni poredak organizovan prema potrebama kapitala i tržišta, sa druge strane, posledično dovode do toga da socijalni rad bude razapet između kontrole i brige, između interesa vladajuće ideologije i korisnika. Usmeren na individualni pristup i na kratkotrajno ublažavanje posledica siromaštva i isključenosti, putem materijalnih davanja i savetovanja, socijalni rad ne zadire u uzroke socijalnih protivrečnosti. S obzirom na to da je opresija bazirana na „asimetričnim odnosima moći koju karakterišu etape ugnjetavanja, podređenosti i otpora”.⁵⁰ Socijalni radnici iz pozicije stručnjaka, eksperata, nosilaca javnih ovlašćenja, u riziku su da i u

---

⁴⁸ Roni Strier and Sharon Binyamin, “Developing anti-oppressive services for the poor: A theoretical and organisation rationale”, *British Journal of social work*, (6) 40, 2010, pp. 1908–1926.

⁴⁹ Walter Hollstein i Marianne Meinhold, *Socijalni rad u kapitalističkim produkcionim uslovima*. 1. izd., Viša škola socijalnog rada, 1980, Beograd, str. 145–146.

⁵⁰ Roni Strier and Sharon Binyamin, “Developing anti-oppressive services for the poor: A theoretical and organisation rationale”, op. cit., p. 1910.

neposrednoj relaciji sa korisnicima uspostave „nejednak odnos moći i opresivnu praksu”.⁵¹

Protivrečnost uloge socijalnog rada u društvu otvara pitanje da li je socijalni rad u mogućnosti da realizuje antiopresivnu praksu kao koncept borbe protiv ugnjetavanja? Niz teoretičara socijalnog rada, poput Lene Domineli⁵² i Bet Riči⁵³, zalažu se za promenu paradigme i fokusiranje socijalnog rada ka postizanju društvene transformacije. Riči smatra da socijalni rad treba da prevaziđe individualni pristup i da teži realizaciji radikalnih političkih ciljeva, „pre-raspodela resursa, izgradnja kapaciteta zajednice za samopomoć i prekidanje institucionalne prakse jer doprinosi nejednakosti”.⁵⁴

Mogu li socijalni radnici da ostanu politički neutralni? Ukoliko teži da zastupa interese siromašnih i isključenih, i implementira vrednosno obojenu antiopresivnu praksu, socijalni rad ne može sebi da dozvoli političku i ideološku neutralnost. Primena antiopresivnog koncepta doprinosi jačanju profesionalnog identiteta, otvara prostor da socijalni rad na lokalnom i globalnom nivou bude prepoznat kao instrument zaštite i unapređenja ljudskih prava a ne uslužni servis dominantne neoliberalne ideologije.

ZAKLJUČAK

Kritika tradicionalnog socijalnog rada na krilima feminističkih i radikalnih teorija pokrenula je pitanja o definisanju uloge socijalnog rada u odnosu na borbu protiv ugnjetavanja. Tradicionalni individualni pristup u socijalnom radu ne prepoznaje strukturalne uzroke siromaštva i isključenosti, što vodi patologizaciji korisnika i istovremeno društvo lišava odgovornosti. Na ovaj način opresivni društveni odnosi se kroz praksu socijalnog rada reprodukuju i legitimišu. S obzirom na to da većina korisnika usluga socijalnog rada pripada kontingentu obespravljenih i da je, prema definiciji, socijalni rad delatnost koja promovise ideju socijalne pravde, razvoj antiopresivne prakse se nameće kao imperativ savremenog socijalnog rada. Debata o perspektivama antiopresivne prakse u socijalnom radu polazi od činjenice da neoliberalna politička ekonomija definiše sve sfere društva po principima tržišta i profita. Uvođenje tržišnih principa u sferu socijalne zaštite nameće zakone tržišta u oblast koja

---

⁵¹ Lena Dominelli, *Anti-Oppressive social work: Theory and practice*. 1. pub., New York: Palgrave Macmillan, New York, 2002, p. 18.

⁵² *Ibid.*

⁵³ Bet Riči, „Antirasistička praksa za ličnu i organizacionu promenu”, u: Adams Bernard, Najdžel Horner i Džim Vajld (urs.), *Vrednosna osnova socijalnog rada i socijalne zaštite*, Niš, str. 55–66.

⁵⁴ *Isto*, str. 60.

se na najdirektniji način dotiče ljudskih prava. Redukcionističke tendencije neoliberalne države blagostanja ograničavaju resurse, nameću ekonomičnost i efikasnost i sve obimnije administriranje u cilju kontrole, čime se ograničava mogućnost za oblikovanje antiopresivnih institucija socijalne zaštite. Sve su prisutnije tvrdnje da je država blagostanja u krizi, „fiskalni pritisci i ograničenja govore u prilog sužavanja socijalnih prava i redukovanja socijalnih naknada”.⁵⁵

Nepovoljan društveni i politički kontekst, nemoć koju u odnosu na sistem i ideologiju osećaju socijalni radnici i korisnici, jeste poziv za razvijanje antiopresivnih strategija i usluga. Antiopresivna praksa zahteva da socijalni rad usmeri fokus kritike ka opresivnim politikama i diskursima na širem društvenom planu.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Dominelli Lena, *Anti-Oppressive social work: Theory and practice*, 1. pub., New York: Palgrave Macmillan, 2002.
- [2] Dominelli Lena, „Antiopresivna praksa kao sporna praksa”, u: Adam Bernard, Najdžel Horner i Džim Vajld (urs.), *Vrednosna osnova socijalnog rada i socijalne zaštite*. Univerzitet u Nišu, Niš, 2017.
- [3] Fuko Mišel, *Moć/znanje – odabrani spisi i razgovori 1972–1977*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2012.
- [4] Giddens Antoni, *Sociologija*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2003.
- [5] Hollstein Wallter i Meinhold Marianne, *Socijalni rad u kapitalističkim produkcionim uslovima*, Visoka škola socijalnog rada, 1. izd., Beograd, 1980.
- [6] Howe David, *Uvod u teoriju socijalnog rada*, Naučno-istraživački centar za socijalni rad i socijalnu politiku, Beograd, 1997, str. 97.
- [7] IFSW (International Federation of Social Work), *Global definition of social work 2014* (<https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/>) (accessed 18.08.2019).
- [8] Kišjuhas Aleksej i Žegarac Nevenka, „Mali pojmovnik za kulturno kompetentnu praksu u socijalnom radu”, u: Grupa autora (ur.), *Vodič za kulturno kompetentnu praksu u socijalnoj zaštiti*, Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu, Novi Sad, 2016, str. 22–27.
- [9] Langan Mary and Day Lesly, *Women oppression & social work: Issues in Anti-discriminatory practice*, 2. pub., Routledge Taylor & Fransis Group, London, 2002.

---

⁵⁵ Natalija Perišić, „Socijalna država – evolucija jedne ideje”, *Sociologija*, 2008, Vol. 50, br. 2, str. 222.

- [10] Mihajlović Babić Suzana, „Antipotčinjavajuća praksa u ostvarivanju prava na novčanu socijalnu pomoć – prepreke i mogućnosti”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, broj 17, 2017, str. 151–170.
- [11] Milosavljević Miroslav, „Socijalni problemi, društvene devijacije i socijalni rad”, u: Jovanović, R. (ur.), *Socijalni rad na pragu 21. veka*, Beograd, str. 37–61.
- [12] Pardeck T. John, Forewords by Rolang G. Meinhert and John W. Murphy, *Social work practice: An Ecological approach*, 1. pub., Greenwood Publishing Group-Auburn Hose, London, 1996.
- [13] Pečuljić Miroslav, „Proizvođačke klase našeg doba”, u: Miroslav Pečuljić i Jovica Trkuljić (urs.), *Marksizam i savremeno društvo*, Savremena administracija, Beograd, 1979.
- [14] Perišić Natalija, „Socijalna država – evolucija jedne ideje”, *Sociologija*, 2008, Vol. 50, br. 2, str. 207–224.
- [15] Radović Kletečki Mirjana, „Teorija osnaživanja u socijalnom radu”, *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada*. Sveučilište u Zagrebu, vol. 15, br. 2, str. 215–242.
- [16] Riči Bet, „Antirasistička praksa za ličnu i organizacionu promenu”, u: Adams Bernard, Najdžel Horner i Džim Vajld (urs.), *Vrednosna osnova socijalnog rada i socijalne zaštite*, Univerzitet u Nišu, Niš, str. 55–66.
- [17] Rogers Taun Annis, *Human behavior in the social enviroment*, 2. edit., Routledge Taylor & Fransis Group, New York, 2010.
- [18] Strier Roni. and Binyamin Sharon, Developing anti-oppressive services for the poor: A theoretical and organisatione rationale, *British Journal of social work*, (6) 40, 2010, pp. 1908–1926.
- [19] Teater Barbra, *An introdiction to applying social work: Theories and methodes*, 1. pub., Mc Graw-Hill Education, New York, 2010.
- [20] Titer Barbra i Boldvin Mark, *Socijalni rad u zajednici – uvođenje promena*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2017.
- [21] Vidanović Ivan, *Pojedinac i porodica: Metode, tehnike i veštine socijalnog rada*. 2. izd., Beograd: Naučno istraživački centar za socijalni rad i socijalnu politiku FPN, Beograd, 1998.
- [22] Žegarac Nevenka, „Kulturni diverzitet kao izazov za praksu socijalne zaštite”, u: Grupa autora (ur.), *Vodič za kulturno kompetentnu praksu u socijalnoj zaštiti*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu, 2016, str. 7–21.

Nataša Milošević

PERSPECTIVES ON ANTI-OPPRESSIVE
PRACTICE IN SOCIAL WORK

Abstract

The subject of this paper is the analysis of perspectives for the implementation of anti-oppressive practice in social work. Reductionist tendencies in social protection are estimated to have endangered the value base of social work in recent years, whose primary focus is on the individuals, their needs and rights. The aim of the paper is to understand the advantages and limitations of this concept, and to identify the steps that need to be taken for its successful implementation. The paper is based on the analysis of existing scientific and scholarly literature. The paper used the method of content analysis of documents. The conclusion points to the strong need for the development of anti-oppression practices, and the increasing aspirations of neoliberal doctrine to reduce social work to the technical management of individual cases and to the maintenance of social peace, thereby protecting the oppressive order.

Key words:

anti-oppressive practice, empowerment concept, radical/feminist social work, neoliberal doctrine.

Marija Vučinić Jovanović*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Istorijski razvoj grupnog rada: od pokreta do metoda u socijalnom radu

Apstrakt

Od perioda kada se u Sjedinjenim Američkim Državama javio kao pokret do svoje pune profesionalne afirmacije kao metoda u socijalnom radu, grupni rad je prešao put transformacije, konstantno prateći promene i potrebe koje su se javljale u društvu u različitim istorijskim trenucima i kulturnim okvirima. Polazeći od perspektive internacionalnog socijalnog grupnog rada, u radu se prikazuje istorijski razvoj grupnog rada u Sjedinjenim Američkim Državama, sa posebnim osvrtom na njegove specifičnosti u periodima pre i nakon njegove afilijacije sa socijalnim radom kada počinje da se određuje kao metod socijalnog rada. Analiziraju se implikacije ovakvog smera razvoja grupnog rada na razvoj socijalnog grupnog rada u Srbiji i ukazuje se na aktuelne izazove daljeg razvoja socijalnog rada sa grupom.

Ključne reči:

grupni metod, socijalni rad sa grupom, agencije za grupni rad, rane tradicije grupnog rada, programske aktivnosti, NASW, Amerika, Srbija, internacionalni socijalni grupni rad

Socijalni rad sa grupom ili socijalni grupni rad (SGR) spada među najranije praktične pokušaje da se iskoriste potencijali inherentni iskustvu u maloj grupi kako bi se unapredila dobrobit osoba i poboljšali socijalni uslovi^{1,2}. SGR

---

* marija.vucinic@fpn.bg.ac.rs

¹ Albert S. Alissi, "Social Group Work: Commitments and Perspectives", in: Albert S. Alissi (ed.), *Perspectives on Social Group Work Practice: A Book of Readings*, The Free Press, New York, 1980, pp. 5–35.

² Dorwin Cartwright, Alvin Zander, "Origins of Group Dynamics", *Group Facilitation: A Research and Applications Journal*, No. 2, Winter 2000, pp. 40–55.

podrazumeva obezbeđivanje grupnog iskustva radi zadovoljenja razvojnih potreba, preveniranja društvenog raslojavanja, ostvarivanja korektivnih i rehabilitacionih ciljeva i ohrabrivanja građanskog uključivanja i odgovorne društvene akcije.³ Brojne metode SGR bile su primenjivane mnogo pre pokušaja da se praksa sistematizuje i profesionalizuje. Preteča SGR je *grupni rad (GR)*, koji se u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) javio kao „jedna vrsta demokratske akcije“⁴, pokret „sa drugačijim korenima, tradicijama, istorijom, i herojima“⁵ u poređenju sa socijalnim radom sa pojedincem, odnosno radom na slučaju, koji se izjednačavao sa socijalnim radom. Niz društveno-istorijskih, ekonomskih i političkih okolnosti, želja za profesionalizacijom i potreba da se „pronađe mesto na Univerzitetu“⁶ uslovile su profesionalnu identifikaciju GR sa socijalnim radom, te je, nakon osnivanja (američke) Nacionalne asocijacije socijalnih radnika (*National Association of Social Workers – NASW*) 1955. godine, on imenovan najpre za jednu od oblasti prakse socijalnog rada, da bi kasnije dobio status metoda.⁷

Perspektiva internacionalnog socijalnog grupnog rada (ISGR), koja postaje aktuelna u XXI veku, ukazuje da SGR, kakav danas poznajemo, ima poreklo u međunarodnim uticajima i razmenama ideja vezanih za teoriju, praksu i obrazovanje iz oblasti SGR^{8,9}. Ovakvi procesi razmene iskustva u oblasti (S)GR su posebno bili intenzivni tokom kasnog XIX i ranog XX veka, ali su, u svetlu aktuelnih globalnih dešavanja, društvenih kretanja i procesa i danas neizbežni i neophodni.¹⁰

---

³ Margaret E. Hartford (ed.), *Working papers: Toward a frame of reference for social group work*, National Association of Social Workers, New York, 1964.

⁴ Dušan Petrović, Tomislav Sedmak, Branko Ćorić, *Metode grupnog socijalnog rada*, autorsko izdanje, Beograd, 2005, str. 4.

⁵ Ruth Middleman, “Group work and the Heimlich maneuver: Unchoking social work education”, in: David F. Fike and Barbara Rittner (eds.), *Working From Strengths: The Essence of Group Work*, Center for Group Work Studies, Miami Shores, 1992, p. 25.

⁶ Janice Andrews, “Group Work’s Place in Social Work: A Historical Analysis”, *The Journal of Sociology and Social Welfare*, Vol. 28, Iss. 4, Article 4, p. 48.

⁷ *Ibid.*, p. 47.

⁸ Rebecca Smith, Justin Bucchio, Barbara F. Turnage, “Social Group Work in a Global Context”, in: Charles D. Garvin, Lorraine M. Guttierrez, Maeda J. Galinsky (eds.), *Handbook of Social Work with Groups*, 2nd ed, The Guilford Press, New York, 2017, pp. 43–54.

⁹ Rowland W. Toseland, Kimberly P. McClive-Reed, “Social Group Work: International and Global Perspectives”, *Social Work with Groups*, Vol. 32, No. 1, pp. 5–13.

¹⁰ Asha Lobo, “Social Group Work in the Global Context”, *Adelaide Journal of Social Work*, Vol. 3, No. 1, pp. 30–40.

Iako perspektiva ISGR izaziva značajnu pažnju istraživača/ica poslednjih godina, nedostaju radovi koji se bave ovom temom u kontekstu implikacija koje je razvoj GR na međunarodnoj sceni imao na razvoj SGR u Srbiji. Kako je razvoj GR u SAD ostvario dalekosežni uticaj na razvoj SGR širom sveta, ciljevi rada su: prikaz istorijskog razvoja GR u SAD iz perspektive internacionalnog socijalnog grupnog rada, sa posebnim osvrtom na njegove specifičnosti u periodima pre i nakon afilijacije sa socijalnim radom (formiranja NASW), analiza implikacija koje je ovakav smer razvoja imao na GR u SAD, a zatim i na SGR u Srbiji, i ukazivanje na aktuelne izazove daljeg razvoja SGR.

ISTORIJSKI RAZVOJ GRUPNOG RADA U SJEDINJENIM AMERIČKIM DRŽAVAMA

Rani razvoj grupnog rada – grupni rad kao pokret

Precizan začetak GR nije moguće lako identifikovati.¹¹ Smatra se da njegovo moderno poreklo može biti praćeno do uzajamne pomoći i filantropskih inicijativa, koje su organizovane zarad unapređenja životnih i radnih uslova ljudi tokom Industrijske revolucije u Engleskoj. Ove inicijative su se potom proširile i uhvatile zamah u socijalnim institucijama u SAD, gde je GR kao pokret i ponikao, a kasnije i u ostalim zemljama sveta.^{12,13}

Razvoj GR kao pokreta moguće je podeliti na: period ranog delovanja i akcije, od kasnih 1800-ih do sredine 1930-ih godina, tokom koga je uspostavljena većina tradicija GR i period formulacije, sinteze i ekspanzije od sredine 1930-ih do sredine 1950-ih godina, tokom koga su formulisane konceptualne i teorijske osnove GR i formalizovana identifikacija sa profesijom socijalnog rada.¹⁴

---

¹¹ Clara A. Kaiser, "The Social Group Work Process", *Social Work*, Vol. 3, No. 2, January 1958, pp. 67–75.

¹² Albert S. Alissi, "Group Work History: Past, Present, and Future – United States", in: Alex Gitterman and Robert Salmon (eds.), *Encyclopedia of Social Work with Groups*, Routledge, New York, 2009, pp. 6–13.

¹³ Dušan Petrović, Tomislav Sedmak, Branko Ćorić, *Metode grupnog socijalnog rada*, nav. delo, str. 4–5.

¹⁴ Albert S. Alissi, "The Social Group Work Tradition: Toward Social Justice a Free Society", *Social Group Work Foundation Occasional Papers*, First Series, No. 1, pp. 1–25.

Period ranog delovanja i akcije – do 1935. godine

Tokom Industrijske revolucije u Engleskoj ljudi su bili ostavljeni da se izbore za sebe u *laissez-faire* atmosferi. Okrenuli su se jedni drugima radi obrazovanja socijalnih klubova, društava i kooperativa kako bi odgovorili na potrebe za druženjem i podelom sredstava za slučaj bolesti, nesreće ili smrti. Uzajamna pomoć, kao prirodan produkt toga doba, predstavljala je osnovu za razvoj GR.¹⁵ Aleksis de Tokvil (Alexis de Tocqueville) posebno je izdvojio obrazovanje mreža za samopomoć u SAD, u kontekstu unapređenja opšteg blagostanja, civilnog društva i demokratije.¹⁶ Usled društvenih previranja krajem XIX i početkom XX veka – posleratne industrijalizacije, nagle urbanizacije i imigracije – javile su se individualne i društvene potrebe^{17,18}, na koje su svojim aktivnostima pokušale da odgovore humanitarne i religijske organizacije, neretko praktikujući upravo GR.

Prvi volonteri/ke i grupni/e radnici/ce su se uključivali/e u različite inicijative osiromašene, vulnerabilne, mlade i druge grupe u potrebi za dodatnom podrškom. Kako je ova filantropska misija rasla i razvijala se, kvalitet grupnog iskustva je prepoznavan kao centralan u pomažućem procesu. Samoorganizovane i rekreativne grupe, skautske organizacije, neformalna naselja, jevrejski centri u zajednici, centri za neformalno obrazovanje odraslih, omladinske organizacije i sl.^{19,20} postale su poznate kao „agencije za grupni rad”. One su doprinele utemeljivanju ranih tradicija u osnovi GR – volonterizma, uzajamne pomoći, demokratske grupne participacije, grupnog samoorganizovanja, participativne demokratije, programskih aktivnosti, zastupanja i socijalne akcije.²¹

---

¹⁵ Albert S. Alissi, “Group Work History: Past, Present, and Future – United States”, in: Alex Gitterman and Robert Salmon (eds.), *Encyclopedia of Social Work with Groups*, pp. 6–7.

¹⁶ Henk E. S. Woldring, “State and Civil Society in the Political Philosophy of Alexis de Tocqueville”, *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, Vol. 9, No. 4 (December 1998), pp. 363–373.

¹⁷ Gisela Konopka, *Social Group Work: A Helping Process*. 2nd Ed., Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1972.

¹⁸ Charles D. Garvin, *Contemporary Group Work.*, Allyn and Bacon, Needham Heights, MA, 1997.

¹⁹ Dušan Petrović, Tomislav Sedmak, Branko Ćorić, *Metode grupnog socijalnog rada*, nav. delo, str. 5.

²⁰ Albert S. Alissi, “Group Work History: Past, Present, and Future – United States”, op. cit., pp. 7–8.

²¹ Albert S. Alissi, “The Social Group Work Tradition: Toward Social Justice a Free Society”, *Social Group Work Foundation Occasional Papers*, First Series, No. 1., 2001, pp. 1–25.

U ranoj fazi razvoja GR posebno mesto su zauzimale aktivnosti klubova i pokret centara u zajednici/susedstvu (*The Settlement House Movement*). Ovaj pokret je imao za cilj premošćavanje razlika između socijalnih klasa kroz druženje, razonodu i rekreaciju, socijalne reforme i političko delovanje. Za razliku od pristupa Društva dobrotvornih organizacija (*Charity Organization Society – COS*), na kome počiva rad na slučaju i koje probleme vidi u nedostacima pojedinaca, pristup pokreta za centre u zajednici/susedstvu uvažava kulturne različitosti i naglašava uticaj ekonomske i društvene nejednakosti kao izvora socijalnih problema.^{22,23}

Period progresivne ere, kasnih 20-ih i 30-ih godina XX veka, karakterisan je porastom broja agencija za grupni rad i povezivanjem GR sa zastupanjem, društvenom reformom i akcijom. Iako je interesovanje za društvenu reformu i aktivizam opalo nakon ovog perioda i postalo sumnjivo tokom Crvene panike²⁴ i posle I svetskog rata, posvećenost ostvarivanju društvenih ciljeva je ostala.²⁵ Agencije za grupni rad su održavale dugoročne odnose sa pojedincima, grupama i porodicama u njihovim zajednicama, pružajući im usluge tokom rata i godina Velike depresije. Grupne aktivnosti su bile usmerene ka opštoj populaciji. Imale su rekreativni, edukativni i zabavni karakter, ili su služile razvoju specifičnih veština ili interesovanja.²⁶

---

²² Ove idološke razlike u korenima metoda grupnog rada i socijalnog rada sa pojedincem bile su izvor značajnih tenzija među njima, o čemu će biti više reči kasnije.

²³ Prvi centar u zajednici/susedstvu bio je Tojnbi Hol (*Toynbee Hall*), ustanovljen 1884. godine u Londonu. Najpoznatiji takav centar u Americi, Hul Haus (*Hull House*), osnovan 1889. godine od strane čuvene aktivistkinje i društvene reformatorke Džejn Adams (*Jane Addams*) i njene partnerke Elen Gejts Star (*Ellen Gates Starr*), predstavljao je stambenu zajednicu i multifunkcionalni centar aktivnosti lokalne zajednice zamišljen kao aktivno mesto za podsticanje društvenih promena u cilju poboljšanja životnih uslova u vrlo siromašnim gradskim četvrtima. Mladen Knežević, „Čikaška sociološka škola – iskustva socijalnog rada za sociologiju i sociološka teorija za socijalni rad”, *Ljetopis socijalnog rada*, Vol.16, br. 1, str. 5–28.

²⁴ Misli se na period tzv. Prve crvene panike, razdoblje u istoriji SAD početkom XX veka obeleženo opštim osećajem zabrinutosti i raširenim strahom od boljševizma i anarhizma podstaknutim Oktobarskom revolucijom u Rusiji i terorističkim aktivnostima domaćih anarhista. Karakterisan je represivnim merama u odnosu na aktivnosti percipirane kao levičarske.

²⁵ Albert S. Alissi, “Group Work History: Past, Present, and Future – United States”, op. cit., p. 8.

²⁶ Opšti naziv za ove aktivnosti bio je *programske aktivnosti*. One uključuju igre, pevanje, pričanje priča, ples, glumu, sportske aktivnosti, rukotvorine i druge hobije i sl. i svrsishodno su organizovane od strane grupnih radnika/ca kako bi se

Formalno obrazovanje iz oblasti GR je započelo ustanovljavanjem obrazovnog kursa grupnog rada „Grupne usluge” pri Školi primenjenih društvenih nauka – Western Reserve Univerziteta u Klivlendu 1923. godine. Mnoge škole za socijalni rad su u narednim godinama počele da nude kurseve grupnog rada²⁷ i Meri Ričmond (*Mary Richmond*) je smatrala da su ova znanja neophodna socijalnim radnicima/cama.²⁸ Među prvim predavačima/cama bili/e su Klara Kajzer (*Clara Keiser*), Gertruda Vilson (*Gertrude Wilson*), Vilbur Njusteter (*Wilbur Newstetter*) i Grejs Kojl (*Grace Coyle*), koji/e su ujedno doprineli ustanovljavanju obrazovnih programa pri različitim visokoškolskim ustanovama.²⁹ Njusteter i Kojl su posebno doprineli razvoju naučnih saznanja o procesima u malim grupama, koja su postala esencijalni deo obuke grupnih radnika/ca. Ideje progresivnog obrazovanja Džona Djujija (*John Dewey*), igre i rekreacije Neve Bojd (*Neva Boyd*), političke filozofije Meri Parker Folet (*Marry Parker Follett*) i socijalna filozofija Eduarda Lindemana (*Eduard Lindeman*) su dale direkciju i sadržaj GR.^{30,31} One su uticale da se GR razume kao „edukativni proces, baziran na dobrovoljnoj demokratskoj participaciji, veštinama grupnog vođstva i kreativnim programskim aktivnostima radi podsticanja normalnog razvoja ličnosti, socijalnih veština i građanske odgovornosti”.³² Kako se ekspertiza u radu sa malim grupama razvijala u mnogobrojnim kontekstima (engl. *setting*), razvoj zajedničkog praktičnog okvira bio je otežan različitim načinima rada i organizacionim strukturama agencija za grupni rad³³,

---

podstakla interakcija između članova/ica i ostvario niz ciljeva (ličnih, grupnih, društvenih). Programske aktivnosti smatraju se onim što je *differentia specifica* grupnog rada.

²⁷ Grace Coyle, “Group Work in Psychiatric Settings: Its Roots and Branches”, *Social Work*, Vol. 4, No. 1, 1959, pp. 74–81.

²⁸ Mary E. Richmond, “Some Next Steps in Social Treatment”, *The Family*, Vol. 1, No. 4, 1920, p. 8.

²⁹ Albert S. Alissi, “Group Work History: Past, Present, and Future – United States”, op. cit., p. 8.

³⁰ Clara A. Kaiser, “The Social Group Work Process”, op. cit., pp. 67–75.

³¹ Albert S. Alissi, “Social Group Work: Commitments and Perspectives”, op. cit., pp. 23–33.

³² Albert S. Alissi, “Group Work History: Past, Present, and Future – United States”, op. cit., p. 8.

³³ Margaret E. Hartford, “Changing Approaches in Practice Theory and Techniques”, in: *Trends in Social Work Practice and Knowledge: NASW Tenth Anniversary Symposium*, National Association of Social Workers, New York, 1966, pp. 132–134.

pa je bilo manje saglasnosti oko svrha i funkcija GR³⁴ i značenja koja su mu pridavana.

Bez obzira na izražene poteškoće konceptualizacije, brojnost organizacija i raznorodnost sadržaja koje su nudile, pri kraju ovog perioda težnje ka razvoju zajedničkog okvira, postale su izraženije. Porasla je svest o „zajedničkoj profesionalnoj filozofiji, sličnim praksama i tehnikama obuke“³⁵ i ukorenjena je većina osnovnih tradicija GR.³⁶ Interesovanje za formulisanje prakse bilo je stimulirano i istraživanjima grupnih procesa, uključujući i razvoj trening grupa profesionalaca/ki tokom ranih 1930-ih.³⁷ Krajem 1930-ih započeo je razvoj zajedničke terminologije, usvajanje termina razvijenih u okviru socijalne psihologije i nekih psihoanalitičkih koncepata.³⁸ Kao odgovor na zahtev grupnih radnika/ca, na Nacionalnoj konferenciji socijalnog rada (*National Conference of Social Work – NCSW*) u Detroitu, 1935. godine je osnovana sekcija za grupni rad, čime je započeo nov razvojni period.³⁹

PERIOD FORMULACIJE, SINTEZE I EKSPANZIJE GRUPNOG RADA – DO 1955. GODINE

Nakon perioda ranog delovanja i akcije, tokom koga je razvoj prakse u oblasti GR bio intenzivan i neujednačen, usledio je period formulacije, sinteze i ekspanzije GR, karakterisan sazrevanjem težnji za određenjem, izgradnjom teorijsko-saznajne osnove i profesionalnom identifikacijom. Uspostavljanje sekcije za grupni rad, kao organizovanog nacionalnog foruma pri NCSW, stimulisalo je razmenu ideja i podstaklo potragu za definicijom i određenjem prakse. To je označilo prelomnu tačku u razvoju GR.

---

³⁴ Albert S. Alissi, “Social Group Work: Commitments and Perspectives”, op. cit., pp. 23–33.

³⁵ Albert S. Alissi, “Group Work History: Past, Present, and Future – United States”, op. cit., p. 8.

³⁶ Albert S. Alissi, “The Social Group Work Tradition: Toward Social Justice a Free Society”, op. cit., pp. 6–12.

³⁷ Helen Northen, Roselle Kurland, *Social Work with Groups*, 3rd Ed, Columbia University press, New York, 2001, pp. 4–7.

³⁸ Gertrude Wilson, “From Practice to Theory: A Personalized History”, in: Robert W. Roberts and Helen Northen (eds.), *Theories of Social Work with Groups*, Columbia University Press, New York, 1976, p. 17.

³⁹ Albert S. Alissi, “The Social Group Work Tradition: Toward Social Justice a Free Society”, op. cit., p. 12.

Tokom 1936. godine osnovana je Američka asocijacija za proučavanje grupnog rada (*American Association for the Study of Group Work* – AASGW) sa ciljem razjašnjavanja i preciziranja oblasti praktičnog delovanja i filozofiju GR.⁴⁰ AASGW je osnovala bilten *Grupa – u obrazovanju, rekreaciji, socijalnom radu* (*The Group – in Education, Recreation, Social Work*), koji je od 1939. do 1955. godine služio kao osnovno sredstvo za komunikaciju grupnih radnika/ca.⁴¹ Time je bilo omogućeno okupljanje onih koji su se identifikovali sa GR nezavisno od njihovog profesionalnog statusa, nivoa i tipa obuke i profesionalne pripadnosti. Tokom ovog perioda grupni radnici/ce su intenzivno debatovali/e da li je GR društveni pokret, oblast, metod ili proces, a što je konačno preraslo u konflikt „edukacija–rekreacija–socijalni rad”.⁴²

Iako je niz događaja izazvao pomeranje ka zajedničkom identitetu sa profesijom socijalnog rada, traganje za definicijom nije rezultiralo opštom saglasnošću, već je naglasilo nerazrešena pitanja, od kojih su mnoga perzistirala u jednom ili drugom obliku kroz istoriju GR. Pokazatelj približavanja GR socijalnom radu je bio naglo poistovećivanje agencija za grupni rad sa službama i programima socijalne zaštite. Grejs Kojl je utabala put profesionalnoj identifikaciji GR sa socijalnim radom. Ona je smatrala da „grupni rad kao metod pripada socijalnom radu”⁴³ i da određenje socijalnog rada treba da „uključuje svesno korišćenje socijalnih odnosa za obavljanje određenih društvenih funkcija, kao što su dečija zaštita, porodična zaštita ili zdravstvene usluge, rekreacija ili neformalno obrazovanje”.⁴⁴ Naglasila je da je socijalnom radu sa pojedincem, SGR i socijalnom radu na organizovanju zajednice zajedničko korišćenje ljudskih odnosa, poštovanje ličnosti i verovanje u demokratiju. Razgraničila je GR od rekreacije, tako što je rekreaciju označila kao funkciju koja treba da bude ostvarena, a GR kao jedan od metoda za njeno ostvarenje.

---

⁴⁰ Grace Coyle, “Group Work in Psychiatric Settings: Its Roots and Branches”, op. cit., pp. 74–81.

⁴¹ Albert S. Alissi, “Group Work History: Past, Present, and Future – United States”, op. cit., p. 9.

⁴² Nošeni jedinstvenošću GR, bilo je onih koji su verovali da GR nije imao granice: pripadao je svim profesijama. Mnogi su nastavili da naglašavaju rekreativne i obrazovne aspekte u razvoju ličnosti pojedinaca, dok su drugi naglašavali društvenu odgovornost i građansku participaciju. Neki su počeli da GR sagledavaju kao sredstvo za poboljšanje prilagođavanja pojedinaca i rešavanje ličnih problema – funkcije koje su zahtevale bolje obučene radnike/ce. A neki su i dalje insistirali da je GR samo drugo ime za društvenu akciju. Albert S. Alissi, “Social Group Work: Commitments and Perspectives”, op. cit., pp. 35–38.

⁴³ Grace Coyle, “On Becoming Professional”, in: Harleigh B. Trecker (ed.), *Social Group Work: Principles and Practices*, p. 340.

⁴⁴ *Ibid.*

Smatrala je da je aspekt ljudskih odnosa u okviru grupnih iskustava podjednako važan kao i razumevanje različitih tipova programskih aktivnosti.⁴⁵

Period 1940–1950. označile su sinteza i širenje GR, katalizirane društvenim i političkim prilikama (II svetski rat, Hladni rat i Mekartizam). Ratne neprilike udružile su socijalne radnike/ce koji/e su radili/e sa pojedincima/kama i grupne radnike/ce, čime je ubrzana profesionalna identifikacija GR sa socijalnim radom. Iskristalisala se i značajna uloga GR u tretmanu psihičkih poremećaja.⁴⁶ GR je intenzivno počeo da se primenjuje u nizu novih konteksta (u bolnicama, klinikama i rehabilitacionim centrima, školama, radu sa grupama sa nedobrovoljnim učešćem, razvoju interrasnih i interkulturnih programa itd.). Uvođenje GR u terapijski kontekst poizvelo je mešovite reakcije i pokrenulo mnoštvo pitanja poput određenja u odnosu na socioterapiju i grupnu psihoterapiju⁴⁷, ali i odnosa sa vođenjem slučaja i drugim specijalizovanim tretmanima.⁴⁸ U oblasti prakse došlo je do pomeranja fokusa sa grupa na pojedince/ke u grupama, posebno na one sa ličnim i teškoćama u prilagođavanju.⁴⁹ Istovremeno, pokrenuta su pitanja profesionalne pripadnosti, izgradnje teorijsko-saznajne osnove i unapređenja kvaliteta prakse.

Svi ovi procesi reflektovali su se u događajima koji su usledili. Članstvo je 1946. godine izglasalo da AASGW postane profesionalna organizacija i osnovana je Američka asocijacija grupnih radnika/ca (American Association of Group Workers – AAGW).⁵⁰ Tokom narednih deset godina AAGW je bila posvećena razvoju GR u priznatu profesionalnu aktivnost.

---

⁴⁵ Grace Coyle, "Social Group Work in Recreation", *Proceedings of the National Conference of Social Work*, Columbia University Press, New York, 1947, p. 202.

⁴⁶ U odnosu na druge oblike grupnog tretmana, smatralo se da GR, sa svojim naglaskom na grupne procese i programske aktivnosti, može dati značajan doprinos.

⁴⁷ Gisela Konopka, "Similarities and Differences Between Group Work and Group Therapy", *Proceedings National Conference on Social Work*, Columbia University Press, New York, 1951.

⁴⁸ Raymond Fisher, "Contributions of Group Work in Psychiatric Hospitals", *The Group*, Vol. 12, No. 1, November 1949, p. 3.

⁴⁹ Albert S. Alissi, "Group Work History: Past, Present, and Future – United States", op. cit., p. 10.

⁵⁰ Sa naznakama profesionalizacije, neki od ranih lidera (koji su se identifikovali sa grupnim radom kao pokretom i koji su bili više zainteresovani za planiranje ili socijalnu akciju) okrenuli su se ka novoformiranoj Američkoj asocijaciji za proučavanje organizovanja zajednice i tada je započelo slabljenje pokreta za grupni rad. Gertrude Wilson, "From Practice to Theory: A Personalized History", in: Robert W. Roberts and Helen Northern (eds.), *Theories of Social Work with Groups*, Columbia University Press, New York, 1976, pp. 1–44.

STVARANJE NASW – GRUPNI RAD KAO METOD SOCIJALNOG RADA

Nakon II svetskog rata intenzivirani su napori da se pažnja preusmeri sa pojedinačnih oblasti, za koje se smatralo da potpadaju pod širu profesiju socijalnog rada, na identifikovanje zajedničkog jezgra. U tu svrhu je 1949. godine obrazovan savet (*Temporary Inter-Association Council of Social Work – TIAC*) sa zadatkom da kreira plan za razvoj saradnje među profesionalnim organizacijama, čije su aktivnosti povezivane sa socijalnim radom. Savet je analizirao različite ciljeve, programe i procedure ovih asocijacija, kao i područja njihovog slaganja i zaključio da imaju dosta toga zajedničkog, te da ima osnova razmišljati o osnivanju jedne profesionalne organizacije.⁵¹ Iako su se njihovi stavovi razlikovali povodom toga kako će se tradicije i prioriteti GR uklopiti u profesionalni okvir socijalnog rada, članovi/ce AAGW (koji/e su bili/e i volonteri/ke i profesionalci/ke iz oblasti socijalnog rada, rekreacije i edukacije) glasanjem su odlučili/e da se ona udruži sa još šest profesionalnih organizacija 1955. godine kako bi formirale NASW, sa grupnim radom kao jednom od konstitutivnih sekcija.⁵² Bio je to finalni korak u procesu profesionalne identifikacije sa socijalnim radom, u kome je GR ustanovljen kao jedan od njegovih metoda. Ovakva odluka je, od strane proponenata afilijacije, označena kao konačno „profesionalno sazrevanje”. Grupni radnici/ce su bili/e uveravani/e da je ujedinjenje dobro za njih, jer će NASW pružiti bolje uslove svim svojim članovima/cama, omogućiti jedinstven pristup pitanjima od zajedničkog interesa, eliminisati preklapanja u delovanju i obezbediti dodatne resurse.⁵³

IMPLIKACIJE AFILIJACIJE GRUPNOG RADA SA SOCIJALNIM RADOM U SJEDINJENIM AMERIČKIM DRŽAVAMA

Iako je ocenjeno kao izvor snage za oba entiteta, stvaranje alijanse između GR i socijalnog rada pokazalo je „neke ozbiljne probleme integracije”⁵⁴ usled kojih je položaj GR u zajednici socijalnog rada i dalje nerazrešen.

---

⁵¹ Kenneth E. Reid, “Expansion and professionalism, 1937–1955”, in: Kenneth E. Reid (ed.), *From Character Building to Social Treatment: The History of the Use of Groups in Social Work*, Greenwood Press, 1981, p. 164.

⁵² Janice Andrews, “Group Work’s Place in Social Work: A Historical Analysis”, op. cit., p. 54.

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ William Schwartz, “Group Work and the Social Scene”, in: Margaret E. Hartford (ed.), *Working papers: Toward a frame of reference for social group work*, National Association of Social Workers, New York, 1964, p. 125.

Prva značajna implikacija jeste da je od pokreta, sa sopstvenom istorijom, filozofijom i tradicijama, GR zvanično postao metod socijalnog rada. Tako je raskinuo istorijske, sadržinske i praktične odnose sa oblastima neformalnog obrazovanja i rekreacije⁵⁵, a što se direktno negativno odrazilo na diverzitet teorijsko-saznajnih izvora, pristupa, tehnika i samog članstva koji je postojao u vreme kada je GR bio pokret. Kako su ciljevi socijalnog rada više problemski usmereni, SGR je vremenom izgubio fokus na rad sa opštom populacijom i udaljio se od agencija za grupni rad. Sa profesionalizacijom je gotovo u potpunosti napuštena upotreba programskih aktivnosti i participativnih i kreativnih tehnika, koja je bila zaštitni znak GR, dok je volonterizam potisnut.⁵⁶

Afilijacija sa socijalnim radom doprinela je izgradnji jasnog teorijskog, praktičnog i institucionalnog okvira SGR, boljem dokumentovanju rada, razvoju supervizije, jasnijem doživljaju uloge i svrhe grupnih radnika/ca⁵⁷ i primeni GR u novim kontekstima, uz proširivanje ciljeva GR u smeru terapije i rehabilitacije. Istovremeno je doprinelo osnaživanju pozicije i profesionalnog značaja socijalnog rada.

Period neposredno nakon stvaranja NASW bio je teorijski plodan za SGR. Publikovan je niz udžbenika i naučnih i stručnih članaka, koji su doprineli njegovom afirmisanju u širem kontekstu socijalnog rada. Pokušaji definisanja i razrešenja praktičnih problema SGR rezultirali su intenzivnim razvojem teorijskih modela i stvaranjem multiplih perspektiva identiteta SGR kasnih 1950-ih i 1960-ih.⁵⁸ Kako je proces izgradnje modela napredovao, naučnici/ce su integrisali/e dominantne ideje i prakse u model „centralnog identiteta“, nazvan „praksa centralnog toka“ (*mainstream*).⁵⁹

Nakon osnivanja NASW dodatno se intenzivirao i uticaj socijalnog rada sa pojedincem na SGR. Rad na slučaju, kao metod socijalnog rada sa najdužom tradicijom, poslužio je kao uzor za praksu SGR i socijalnog rada u zajednici. Nastojeći da „kopira“ metod rada na slučaju, SGR je „postepeno postajao više klinički, a manje fokusiran na građansku participaciju i društvenu

---

⁵⁵ Janice Andrews, „Group Work’s Place in Social Work: A Historical Analysis“, op. cit., p. 57.

⁵⁶ Michael Reisch, Janice Andrews, *The Road not Taken: A History of Radical Social Work in the United States*, op. cit., p. 126.

⁵⁷ William Schwartz, „Group Work and the Social Scene“, op. cit., p. 124.

⁵⁸ Catherine P. Papell, Beulah Rothman, „Social Group Work Models: Possession and Heritage“, in: Albert S. Alissi (ed.), *Perspectives on Social Group Work Practice: A Book of Readings*, The Free Press, New York, 1980, pp. 116–132.

⁵⁹ Alex Gitterman, „Specialized group content in an integrated method curriculum“, in: Sonia L. Abels and Paul Abels (eds.), *Social Work with Groups*, Committee for Advancement of Social Work with Groups, Louisville, KY, 1979, pp. 68–81.

akciju”⁶⁰, što je uslovalo njegovu „deradikalizaciju”⁶¹. Trend naglašavanja sličnosti između socijalnog rada sa pojedincem, sa grupom i u zajednici i njihovog „uopštavanja”, započet sa Grejs Kojl, a slikovito nazvan „genericid”⁶², nastao je u cilju osnaživanja identiteta profesije socijalnog rada. Međutim, imao je ozbiljne posledice po dalji razvoj SGR, dovевši do brisanja njegovih specifičnosti i gubljenja identiteta u opštem identitetu socijalnog rada. Ovaj trend je kulminirao odlukom NASW 1962. godine o ukidanju sekcija za praksu, uključujući i sekciju za grupni rad, i preusmeravanju resursa na bavljenje širim profesionalnim pitanjima. Time je naglo prekinut intenzivan razvoj teorije i prakse SGR.⁶³

Ove promene su se reflektovale i na obrazovne politike i programe namenjene edukaciji socijalnih radnika. Smanjenje broja socijalnih radnika/ca koji su želeli da se specijalizuju iz oblasti SGR dovelo je do masovnih ukidanja ovih edukativnih programa.⁶⁴ Pokušaj revitalizovanja SGR se odvijao u dva pravca. Jedan je bio osnivanje specijalizovanog naučnog časopisa 1978. godine (*The Journal of Social Work with Groups – in Community and Clinical Practice*), koga do tada nije bilo. Drugi je formiranje Asocijacije za unapređenje socijalnog rada sa grupom (*The Association for the Advancement of Social Work with Groups – AASWG*), koja je 1979. prerasla u Međunarodnu asocijaciju za socijalni rad sa grupom (*International Association for Social Work with Groups – IASWG*). Ona okuplja pripadnike/ce različitih profesija i organizuje godišnje simpozijume. IASWG je izradila Standarde za praksu socijalnog rada sa grupom.⁶⁵

Iako su teorijska znanja o SGR dopunjavana i artikulisana u udžbenicima, SGR kao zaseban metod je nastavio da gubi svoj značaj i mesto usled nedostatka profesionalne obuke i manjka obučениh grupnih radnika/ca u XXI veku. Albert Alisi (*Albert Alissi*) ukazuje da, za razliku od njihovih prethodnika/ca, današnji/e grupni/e radnici/e imaju mnogo manje izgleda da rade u organizacijama specijalizovanim za grupni rad, imaju autonomiju u odlučivanju, utiču

⁶⁰ Neil Gilbert, Harry Specht, *The Emergence of Social Welfare and Social Work*, 2nd Ed., Peacock. New York, 1981, pp. 234–235.

⁶¹ Michael Reisch, Janice Andrews, *The Road not Taken: A History of Radical Social Work in the United States*, op. cit., pp. 120–131.

⁶² Janice Andrews, “Group Work’s Place in Social Work: A Historical Analysis”, op. cit., p. 59.

⁶³ *Isto*.

⁶⁴ Albert S. Alissi, “Group Work History: Past, Present, and Future – United States”, op. cit., p. 11.

⁶⁵ Association for the Advancement of Social Work with Groups, *Standards for social work practice with groups*, 1st & 2nd, Association for the Advancement of Social Work with Groups, Alexandria, 1999, 2000, 2006, 2010.

na raspodelu resursa i održavaju dugoročne odnose sa klijentima.⁶⁶ On posebno naglašava da je smanjena orijentisanost ka volonterizmu, uzajamnoj pomoći, demokratskoj grupnoj participaciji, grupnom samoupravljanju, kreativnim programskim aktivnostima, zastupanju i socijalnoj akciji, a koji su kroz istoriju inspirisali praksu grupnog rada.

IMPLIKACIJE RAZVOJA GRUPNOG RADA U AMERICI NA RAZVOJ SOCIJALNOG RADA SA GRUPOM U SRBIJI

Jedinstveni procesi razvoja GR od pokreta do metoda u socijalnom radu u SAD jesu imali globalne implikacije. Politička pozicija i uticaj SAD je na međunarodnom planu značajno ojačan tokom i po okončanju II svetskog rata i engleski je postao vodeći svetski jezik. Dinamičan razvoj teorije u SAD praćen je publikovanjem brojnih naučnih radova i udžbenika iz ove oblasti i značajnom aktivnošću američkih nacionalnih asocijacija u radu međunarodnih profesionalnih i stručnih asocijacija. Sedište IASWG u SAD rečito ilustruje uticaj koji je ova zemlja imala na međunarodnoj sceni.

U našem kontekstu, uticaj SAD na razvoj socijalnog rada bio je neposredno izražen kroz ulogu koju su američki stručnjaci/kinje imali u procesu uspostavljanja prvih obrazovnih kurikuluma iz oblasti socijalnog rada ranih 1950-ih, kao i u pružanju pomoći u osnivanju centara za socijalni rad širom Jugoslavije ranih 1960-ih godina.⁶⁷ Usled jakog ideološkog uticaja raskida odnosa Komunističke partije Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom, oslanjanje na iskustva „novih saveznika“⁶⁸ u obrazovanju za socijalne radnike/ce u nekađšnjoj Jugoslaviji nametnulo se kao neminovnost, isto kao i potraga za kontekstualnim odgovorima na lokalne izazove.⁶⁹

U vreme kada je razvoj SGR u SAD bio na vrhuncu u pogledu formulisanja modela, uobličavanja prakse centralnog toka i teorijske konsolidacije, njegov

---

⁶⁶ Albert S. Alissi, "Group Work History: Past, Present, and Future – United States", op. cit., p. 12.

⁶⁷ Darja Zaviršek, "Engendering Social Work Education under State Socialism in Yugoslavia", *British Journal of Social Work*, Vol. 38, No. 4, pp. 734–750.

⁶⁸ Darja Zaviršek, "Engendering Social Work Education under State Socialism in Yugoslavia", op. cit., p. 738.

⁶⁹ Ana Čekerevac, Mira Lakićević, Nevenka Žegarac, Natalija Perišić, „Odeljenje za socijalnu politiku i socijalni rad“, u: Milan Jovanović (ur.), *Fakultet političkih nauka 1968–2018*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2018, str. 146.

razvoj je u našoj zemlji tek započinjao.⁷⁰ I u teorijsko-metodološkom i praktičnom smislu bio je usko skopčan sa razvojem obrazovnih programa⁷¹, kao i sa osnivanjem Zavoda za mentalno zdravlje u Beogradu 1963. godine, koji je (sada kao Institut) vodeća institucija iz oblasti mentalnog zdravlja u Srbiji.⁷² Uticaj procesa razvoja GR u SAD na razvoj SGR u Srbiji bio je vidljiv u domenu teorijskih postavki, shvatanju GR kao metoda socijalnog rada, dominantnoj primeni u kliničkom u odnosu na neklinički kontekst i ciljevima, koji su u ovom periodu viđeni pretežno kao terapijski, korektivni i rehabilitacioni. SGR je kod nas počeo da se primenjuje u formi koja je podrazumevala preplitanje sa metodama grupne psihoterapije i socioterapije u sferi praktičnog delovanja, kao i naslanjanje na psihijatriju i psihologiju u domenu teorijskih postavki.^{73,74} Taj trend možda i „prevelikog preplitanja” sa grupnom psihoterapijom⁷⁵, koji je SGR doveo u rizik od gubitka svoje specifičnosti, paralelno je dominirao praksom SGR u SAD tih 1960-ih godina.

Za razliku od SAD, razvoj SGR u Srbiji nije tako dobro dokumentovan, a posebno primena u nekliničkom kontekstu. Dušan Petrović, Tomislav Sedmak i Branko Ćorić⁷⁶ vezuju početke primene SGR za „psihijatrijsku službu”

⁷⁰ Dušan Petrović, Tomislav Sedmak, Branko Ćorić, *Metode grupnog socijalnog rada*, nav. delo.

⁷¹ Programi obrazovanja socijalnih radnika/ca u Srbiji najpre na višim školama, a od školske 1973/74. godine i na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu (FPN-UB) obavezno uključuju edukaciju iz oblasti socijalnog grupnog rada. Sam predmet je tokom vremena menjao nazive (Metodika socijalnog rada II/Metodika individualnog i grupnog socijalnog rada, Metodika grupnog socijalnog rada, Socijalni grupni rad, Socijalni rad sa grupom), sadržaj i užbenike koji su bili u upotrebi u zavisnosti od aktuelnih predavača.

⁷² Zavod za mentalno zdravlje u Beogradu je, u skladu sa svojim socijalnopsihijatrijskim pristupom, započeo sa uvođenjem i integrisanjem grupnog metoda u pojedine terapijske i socioterapijske programe tretmana alkoholizma, neuroza, psihoza i adolescentnih kriza, čime je značajno doprineo ustanovljavanju i razvoju SGR kod nas. Gotovo svi predavači iz oblasti SGR na FPN-UB ujedno su bili zaposleni i u ovoj ustanovi.

⁷³ *Isto*, str. 7.

⁷⁴ Snežana Filipović, Borislav Đukanović, *Grupni socijalni rad*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2010.

⁷⁵ Paul H. Glasser, Nazneen Sada Mayadas, “The Changing Nature of Social Group Work Practice”, in: Paul H. Glasser, Nazneen Sada Mayadas, *Group Workers at Work: Theory and Practice in the '80s*, Rowman & Littlefield Publishers, New Jersey, 1986, p. 5.

⁷⁶ Sva tri autora su psihijatri, koji su svojevremeno bili predavači na predmetu Socijalni rad sa grupom na FPN-UB. Kuriozitet je da do danas nijedan socijalni radnik/ca nije predavao/la ovaj predmet na FPN-UB.

koja je među prvima uključila socijalne radnike/ce u multidisciplinarni timski rad u tretmanu i rehabilitaciji osoba sa mentalnim poremećajima.⁷⁷ Pored primene u kliničkom kontekstu, oni navode SGR u lokalnoj zajednici, rad sa omladinskim grupama, rad u sklopu ustanova neposredne dečije zaštite, službi za pomoć porodici, službi za zaštitu starijih i specijalizovanih ustanova socijalne zaštite, kao i socioterapijskih klubova i primenu u sklopu procesa edukacije socijalnih radnika/ca u školama za socijalnu politiku i socijalni rad.⁷⁸ Kao odgovor na nacionalne izazove u vidu intenzivnih društvenih, ekonomskih i političkih previranja krajem prošlog i početkom ovog veka došlo je do povećane primene SGR u organizacijama civilnog društva (OCD). Situacija umnožavanja aktera i konteksta u kojima se SGR primenjuje uz neujednačenu metodologiju podseća na rani period razvoja GR u SAD, kada razvoj prakse još uvek nije pratio i razvoj teorije.

MOGUĆNOSTI I IZAZOVI SOCIJALNOG RADA SA GRUPOM: PERSPEKTIVA INTERNACIONALNOG SOCIJALNOG GRUPNOG RADA

Aktuelne tendencije razvoja SGR u SAD, koje karakteriše nastojanje da se povrati originalna pozicija u smislu služenja i pojedincima i društvu kroz primenu tehnika i intervencija koje imaju i terapijski, ali i programski/preventivni karakter, te ponovno pridavanje značaja ranim tradicijama GR, ali i naučno utemeljenoj praksi i evaluaciji ishoda⁷⁹, mogu poslužiti kao inspiracija i ukazati na moguće pravce razvoja SGR i u našem kontekstu, budući da je njegov teorijski razvoj stao i ostao na temeljima psihijatrije i psihologije, a da su njegove mogućnosti, posebno u segmentu ostvarivanja ciljeva ohrabrivanja građanskog uključivanja i odgovorne društvene akcije, gotovo neiskorišćene.

Nastojeći da adekvatno odgovori na potrebe ljudi sa kojima socijalni grupni radnici rade, kao i na globalne društvene probleme poput pandemije COVID-19, izbegličke i migrantske krize, uticaja globalizacije, transnacionalne i transkontinentalne mobilnosti, ratnih sukoba i fundamentalizma, ekoloških problema, starenja stanovništva i dr., SGR se suočava sa nizom izazova. To suočavanje zahteva entuzijazam, kreativnost i posvećenost ranih grupnih radnika/ca, kao i stručnost, obučenost i naučno utemeljen pristup socijalnih radnika/ca koji/e rade sa grupama. Najskoriji primer krize, izazvane pande-

⁷⁷ Dušan Petrović, Tomislav Sedmak, Branko Ćorić, *Metode grupnog socijalnog rada*, nav. delo, str. 7.

⁷⁸ *Isto*, str. 35–37.

⁷⁹ Paul H. Glasser, Nazneen Sada Mayadas, "The Changing Nature of Social Group Work Practice", op. cit., p. 5.

mijom COVID-19, pokazao nam je da omogućavanje procesa i ostvarivanje ciljeva SGR neretko zahteva primenu u novim i drugačijim kontekstima, međunarodnu saradnju, kao i primenu novih informacionih tehnologija. Ovi izazovi ujedno su i mogućnosti za razvoj SGR u nacionalnim i međunarodnim okvirima.

ZAKLJUČAK

Od svog začetka i perioda kada se javio kao pokret, do svoje pune profesionalne afirmacije kao metoda u socijalnom radu, GR je prešao put transformacije, konstantno prateći promene i potrebe koje su se javljale u društvu u različitim istorijskim trenucima i kulturnim okvirima. U nizu društveno-istorijskih, ekonomskih i političkih okolnosti, na tom putu je jedan istorijski događaj – oličan u stvaranju NASW – ostvario kritičan uticaj na dalji razvoj GR. Danas, 65 godina kasnije, položaj GR u širem kontekstu socijalnog rada je još uvek nerazrešen. Teorijska konsolidacija, koja je postignuta u ovom periodu, praćena je gubljenjem statusa u oblasti praktičnog delovanja i obrazovanja socijalnih radnika/ca. Sam kraj 70-ih godina prošlog veka obeležila je inicijativa za „vraćanje korenima” u vidu organizacionog udruživanja po principu članstva u okviru IASWG, stvaranja foruma za razmenu ideja i iskustava iz prakse, koji nije strogo profesionalno omeđen i pokušaja revitalizacije SGR putem reafirmisanja ranih tradicija GR. Ideološki, praktični i pragmatični razlozi učinili su ova iskustva značajnim i za naše procese i kontekste. Uticaj SAD bio je vidljiv u domenu obrazovanja, teorije i prakse, shvatanju GR kao metoda socijalnog rada, dominantnoj primeni u kliničkom kontekstu i ciljevima, koji su u ovom periodu viđeni pretežno kao terapijski, korektivni i rehabilitacioni. Nedavni događaji, aktuelna društvena kretanja i demografski procesi na nacionalnom i globalnom nivou postavljaju niz novih izazova pred SGR kako u pogledu odgovora na globalne socijalne probleme i mogućnosti primene u novim kontekstima, tako i u pogledu primene novih informacionih tehnologija zarad omogućavanja procesa i ostvarivanja ciljeva SGR. Ovi izazovi istovremeno predstavljaju priliku i podsticaj za budući razvoj teorije i prakse SGR kako u našoj zemlji tako i u svetu.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Abels L. Sonia, Abels Paul (eds.), *Social Work with Groups: Proceedings of the 1979 Symposium on Social Work with Groups*, Committee for the Advancement of Social Work with Groups, Louisville, 1979.
- [2] Alissi S. Albert, “The Social Group Work Tradition: Toward Social Justice a Free Society”, *Social Group Work Foundation Occasional Papers*, First Series, No. 1, 2001, pp. 1–25.

- [3] Alissi S. Albert, "Group Work History: Past, Present, and Future – United States", in: Alex Gitterman and Robert Salmon (eds.), *Encyclopedia of Social Work with Groups*, Routledge, New York, 2009, pp. 6–13.
- [4] Alissi S. Albert, "Social Group Work: Commitments and Perspectives" in: Albert S. Alissi (ed.) *Perspectives on Social Group Work Practice: A Book of Readings*, The Free Press, New York, 1980, pp. 5–35.
- [5] Andrews Janice, "Group Work's Place in Social Work: A Historical Analysis", *The Journal of Sociology and Social Welfare*, Vol. 28, Iss. 4, Article 4, pp. 45–65.
- [6] Association for the Advancement of Social Work with Groups, Standards for social work practice with groups, 1st & 2nd Ed., Association for the Advancement of Social Work with Groups, Alexandria, 1999, 2000, 2006, 2010.
- [7] Cartwright Dorwin, Zander Alvin, "Origins of Group Dynamics", *Group Facilitation: A Research and Applications Journal*, No. 2, Winter 2000, pp. 40–55.
- [8] Čekerevac Ana, Lakićević Mira, Žegarac Nevenka, Perišić Natalija, „Odeljenje za socijalnu politiku i socijalni rad”, u: Milan Jovanović (ur.), *Fakultet političkih nauka 1968–2018*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2018, str. 145–152.
- [9] Coyle Grace, "Group Work in Psychiatric Settings: Its Roots and Branches", *Social Work*, Vol. 4, No. 1, 1959, pp. 74–81.
- [10] Coyle Grace, "On Becoming Professional", in: Harleigh B. Trecker (ed.), *Social Group Work: Principles and Practices*, Practioner's Press, Hebron, CT, 1955, pp. 328–342.
- [11] Coyle Grace, "Social Group Work in Recreation", *Proceedings of the National Conference of Social Work*, Columbia University Press, New York, 1947, pp. 202–203.
- [12] Filipović Snežana, Đukanović Borislav, *Grupni socijalni rad*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2010.
- [13] Fisher Raymond, "Contributions of Group Work in Psychiatric Hospitals", *The Group*, Vol. 12. No. 1, November 1949, p. 3.
- [14] Garvin D. Charles, *Contemporary Group Work*, Allyn and Bacon, Needham Heights, MA, 1997.
- [15] Gilbert Neil, Specht Harry, *The Emergence of Social Welfare and Social Work*, 2nd Ed., Peacock. New York, 1981, pp. 234–235.
- [16] Gitterman Alex, "Specialized group content in an integrated method curriculum", in: Sonia Abels and Paul Abels (eds.), *Social Work with Groups*, Committee for Advancement of Social Work with Groups, Louisville, KY, 1979, pp. 68–81.
- [17] Glasser H. Paul, Mayadas Sada Nazneen, "The Changing Nature of Social Group Work Practice", in: Paul H. Glasser, Nazneen Sada Mayadas, *Group Workers at Work: Theory and Practice in the '80s*, Rowman & Littlefield Publishers, New Jersey, 1986, pp. 3–8.

- [18] Hartford E. Margaret (ed.), *Working papers: Toward a frame of reference for social group work*, National Association of Social Workers, New York, 1964.
- [19] Hartford E. Margaret "Changing Approaches in Practice Theory and Techniques", in: *Trends in Social Work Practice and Knowledge: NASW Tenth Anniversary Symposium*, National Association of Social Workers, New York, 1966, pp. 132–134.
- [20] Kaiser A. Clara, "The Social Group Work Process", *Social Work*, Vol. 3, No. 2, January 1958, pp. 67–75.
- [21] Knežević Mladen, „Čikaška sociološka škola – iskustva socijalnog rada za sociologiju i sociološka teorija za socijalni rad", *Ljetopis socijalnog rada*, Vol. 16, br. 1, str. 5–28.
- [22] Konopka Gisela, "Similarities and Differences Between Group Work and Group Therapy", *Proceedings: National Conference on Social Work*, Columbia University Press, New York, 1951.
- [23] Konopka Gisela, *Social Group Work: A Helping Process*, 2nd Ed., Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1972.
- [24] Lee A. B. Judith, "Forward", in: Marie Weil, Kenneth L. Chau, Danna Southerland. (eds.), *Theory and Practice in Social Group Work: Creative Connections*, Haworth Press, New York, 1991, pp. 1–4.
- [25] Lobo Asha, "Social Group Work in the Global Context", *Adelaide Journal of Social Work*, Vol. 3, No. 1, pp. 30–40.
- [26] Middleman Ruth, "Group work and the Heimlich maneuver: Unchoking social work education", in: David F. Fike and Barbara Rittner (Eds.), *Working From Strengths: The Essence of Group Work*, Center for Group Work Studies, Miami Shores, 1992, pp. 16–32.
- [27] Northen Helen, Kurland Roselle, *Social Work with Groups*, 3rd Ed, Columbia University Press, New York, 2001.
- [28] Papell P. Catherine, Rothman Beulah, "Social Group Work Models: Possession and Heritage", in: Albert S. Alissi (ed.), *Perspectives on Social Group Work Practice: A Book of Readings*, The Free Press, New York, 1980, pp. 116–132.
- [29] Petrović Dušan, Sedmak Tomislav, Ćorić Branko, *Metode grupnog socijalnog rada*, autorsko izdanje, Beograd, 2005.
- [30] Reid E. Kenneth, "Expansion and professionalism, 1937–1955", in: Kenneth E. Reid (Ed.) *From Character Building to Social Treatment: The History of the Use of Groups in Social Work*, Greenwood Press, 1981, pp. 137–165.
- [31] Reisch Michael, Andrews Janice, *The Road not Taken: A History of Radical Social Work in the United States*, Brunner Routledge, New York, 2001.
- [32] Richmond E. Mary, "Some Next Steps in Social Treatment", *The Family*, Vol. 1, No. 4, 1920, pp. 6–10.
- [33] Schwartz William, "Group Work and the Social Scene", in: Margaret E. Hartford (ed.), *Working papers: Toward a frame of reference for social group work*, National Association of Social Workers, New York, 1964, p. 125.
- [34] Smith Rebecca, Bucchio Justin, Turnage F. Barbara, "Social Group Work in a Global Context", in: Charles D. Garvin, Lorraine M. Guttierrez, Maeda J. Galinsky

- (eds.), *Handbook of Social Work with Groups*, 2nd ed, The Guilford Press, New York, 2017, pp. 43–54.
- [35] Toseland W. Rowland, McClive-Reed P. Kimberly, "Social Group Work: International and Global Perspectives", *Social Work with Groups*, Vol. 32, No. 1, pp. 5–13.
- [36] Trecker B. Harleigh, "Group Work: Frontiers and Foundations – in Wartime", *The Compass*, Vol. 25, No. 3, March 1944, pp. 3–8.
- [37] Trecker B. Harleigh, *Social Group Work: Principles and Practices*, Praitioner's Press, Hebron, CT, 1955.
- [38] Wilson Gertrude, "From Practice to Theory: A Personalized History", in: Robert W. Roberts and Helen Northern (eds.), *Theories of Social Work with Groups*, Columbia University Press, New York, 1976, pp. 1–44.
- [39] Woldring E. S. Henk, "State and Civil Society in the Political Philosophy of Alexis de Tocqueville", *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, Vol. 9, No. 4 (December 1998), pp. 363–373.
- [40] Zaviršek, Darja, "Engendering Social Work Education under State Socialism in Yugoslavia", *British Journal of Social Work*, Vol. 38, No. 4, pp. 734–750.

Marija Vučinić Jovanović

HISTORICAL DEVELOPMENT OF GROUP WORK: FROM MOVEMENT TO METHOD IN SOCIAL WORK

Abstract

From the period when it emerged as a movement in the United States of America to its full professional affirmation as a method within social work, group work has crossed the path of transformation, constantly following the changes and needs that arose in society in different historical moments and cultural contexts. The paper presents the historical development of group work, with special reference to its specifics in the periods before and after its affiliation with social work, when it begins to be defined as a method of social work. The implications of this direction of group work development in the United States of America on the development of social group work in Serbia are analyzed and the current challenges of further development of social work with groups are pointed out, starting from the perspective of international social group work.

Key words:

group method, social work with groups, group work agencies, early group work traditions, program activities, NASW, United States of America, Serbia, international social group work.

Jovana Bokan*
*Univerzitet u Banjoj Luci –
Fakultet političkih nauka*

Superpovezani: internet, digitalni mediji i tehno-društveni život

Čejko, Meri (2019).
Superpovezani. Beograd: Clio

Meri Čejko je profesorka sa dugogodišnjim iskustvom u proučavanju uticaja interneta i digitalnih tehnologija. Plod njenih opsežnih analiza, između ostalog, jeste i knjiga „Superpovezani”, čiji naslov u potpunosti odražava sadržaj i objašnjava aktuelnu i kontroverznu problematiku nastalu bezgraničnim potencijalima mreže čiji su ishodi uticaja paradoksalni i upitni. Čejko se svrstava u grupu tehnootimističkih futurologa braneci svoju glavnu tezu o superpovezanoj tehno-društvenoj budućnosti koju autorka namjerno piše

sa crticom podjednako naglašavajući bitnost oba dijela izraza. Već tu se vidi autorkin istančani nerv u pogledu semantičkog određenja svake analizirane pojave, svjesna koliko je tanka nit između objektivnog i manipulativnog, mitizovanog poigravanja značenjem. Ona svoja predviđanja temelji na nastojanjima da pažljivim bilježenjem i odabirom adekvatne i neobojene terminologije dočara postojeće stanje, zbog čega će neki reći da ona više opisuje nego što predviđa. Ova jasno strukturisana i interno dosljedna knjiga u deset poglavlja čitaoce upoznaje sa istorijskom pozadinom uslova za rađanje i nastanak mreže ne izvlačeći iz konteksta sve premise koje se provlače kroz knjigu. Čejko upotrebljava novoskovane izvedenice za pojedine novonastale tehnološke fenomene, u čemu se ogleda značaj knjige u domenu studentskog i profesionalnog izučavanja, ali ona pruža u dobu umreženog individualizma i dopaminskih ushićenja svojevrsne putokaze i ostalom čitalištu kako koristiti tehnologiju na pametan način kako ona ne bi iskoristila ljude.

Knjiga prednost ustupa sociološkim kategorijama, međutim, njen kvalitet je njena interdisciplinarnost zbog toga što prije svega pruža uvid u procese redefinisanja novinarstva

---

* jovanaabokan@gmail.com

kao profesije objašnjavajući neopodno izmjene u postavljanju dnevnog reda od strane kreatora sadržaja koji od sada moraju računati na to da publika bira format iskustva koji joj najviše odgovara i u tome se ogleda aktivnost konzumenata, ali, sa druge strane, publika je sve pasivnija, utopljena u spirale jednoličnosti zahtijevajući od vijesti da one njih same pronađu, umjesto obrnutog mehanizma. U vezi je i sa aktuelnom pričom o data i konstruktivnom novinarstvu. Autorka napominje čitaocima kako je digitalni život proširena ruka stvarnosti usaglašavajući se sa tezom Nejtana Džegersona koji priča o tehnološki zasićenom društvu u kojem ljudi i dok su oflajn trpe uticaje onlajn navika da se bude neprekidno povezan. Participativna internet kultura funkcioniše po „lajk principu“ uzajamnog davanja, ali i po čovjekovoj dobro znanoj voajerističkoj sklonosti da motri na druge. U toj digitalnoj sferi višestrukih identiteta, kako autorka napominje, duboko osjećamo ambijentalnu sveprisutnost gradeći veze u sociomentalnom okruženju opažajući blizinu naših sagovornika uz mogućnost da slabe odnose onlajn sfere pretvorimo u dublje i snažne u oflajn sferi. Mrežni mrak podstiče lakoću otkrivanja informacija o korisniku. Ali nevidljivost takođe može poslužiti i kao paravan i zamka za brojne opasnosti kojima su korisnici izloženi, a one sežu od nerješениh pitanja autorskih prava, preko lažnih vijesti, podrivene privatnosti, klimavih identiteta, pa sve do nasilja kao krajnjeg oblika uznemiravanja. Politikološki je značajna jer objašnjava i promjene

medijskih narativa u političkom inženjeringu. Takođe dobar dio poglavlja tiču se etike i psihologije.

Čejko analizira, opisuje i informiše nas sveobuhvatno o pojmovima obećanim u uvodu, ali nije uspjela da se odupre manjkavosti svojih prethodnika u pristupu ovim temama za koje je specifičan neadekvatan teorijski okvir koji se još uvijek temelji na raspravi i navođenju prethodnih nalaza, što je poprilično jednostavno u odnosu na svrhu kojoj bi trebalo težiti – a to je moć opovrgljivosti i kritike pozadinskih procesa. U tom pretjerano optimističkom pristupu čitalac stiče utisak beskorisnosti postavljenih pitanja koja imaju funkciju ispunjavanja praznog prostora bez najmanjih naznaka da će se na njih skoro odgovoriti i bez pružanja potencijalnih rješenja barem informativno, ako ne i kritički kako žonglirati između naivnosti i paranoje. Postavlja se pitanje da li išta drugo osim aktivnog konzumiranja medija igra ulogu u superpovezanosti i izmjeni naših ličnih percepcija, što je redukcionizam njegov izlaganja. Naizgled prejednostavni standardi kategorisanja konzumenata društvenih mreža, u smislu da ih svi na jednak način i jednako vrijeme koristimo, takođe je redukcionizam uz odsustvo adekvatnih metoda da objasni odnose superpovezanosti u virtuelnom svijetu koja se prebacuje i na fizičku realnost. Nažalost, fizička i virtuelna stvarnost koliko se prožimaju i koliko se nadovezuju, toliko se i razlikuju još uvijek jer virtuelna svídanja neće nužno prerasti i u fizička. Autorka nastoji o ovoj temi pričati iz naučne perspektive, ali stavovi

u vezi sa tehnologijom koju i sami upražnjavamo su dijelom pod pritiskom fenomenološke prizme gledanja, kao i političke okolnosti prostora na kojem stvara i društvenog okruženja, sa pokušajem da se za mjestimično i za trenutke osvrne i na zemlje koje digitalno zaostaju i produbljuju jaz. Knjiga pripada katalogu „Cliove“ „Multimedije“ i u dobroj mjeri je povezana sa knjigom „Antidruštvene mreže“ za koju ne bi bilo na odmet da se čita zajedno sa ovom knjigom bez obzira na njen nešto drugačiji stil pisanja i uži fokus analize. Ponekad kao potvrdu autorkinog izlaganja imamo samo pokušaje da se sjetimo nekog iz našeg okruženja na koga mediji utiču na opisani način jer je problematično pronaći statističke i empirijski potvrđene dokaze zbog nesvjesnosti velikog broja ljudi o načinu konzumiranja medija. Sistematičnost izlaganja autorke ne možemo dovesti u pitanje jer je uvažavala brojna prethodna istraživanja jasno se referišući na njih i navodeći njihove rezultate. Ova knjiga poziva na neobičnu interaktivnost i nakon čitanja jer autorka na kraju nudi i blog sa podkastima

koje je snimila i napisala kao dodatni pristup materijalu i dopunu poglavljima, kao i haštag na „Tviteru“ namjenjen za stalnu diskusiju o knjizi i njenu nadogradnju u formi drugog izdanja. Knjiga nesumnjivo unapređuje kompetencije u procesu demistifikovanja sadržaja koji nam se neprekidno nude u nizu preobražavajući naša svakodnevna iskustva i praveći kratku pauzu i otklon od konzumiranja ka analiziranju.

Iz izložene autorkine perspektive možemo zaključiti da tehnologija nije generator svih problema nego samo posrednik u njihovoj većoj vidljivosti. Mnogi problemi nisu posljedica tehnologije nego ugledanja na druge. Gidens kaže da novi društveni mediji uvijek imaju mogućnost da nastave priču pa nama ostaje da vidimo u kom smjeru će se priča o uticaju tehnologije račvati i kuda će nas odvesti eho-komore, prozumerizam, medijatizovano samoizražavanje i kultura vizuelnog koja ne poznaje barijere. Da li ćemo se morati prilagoditi tehnologiji kako ne bismo nestali i ima li u lakom povezivanju mnogo toga što nosi konotaciju tegobnog?

Godišnjak Fakulteta političkih nauka
Univerziteta u Beogradu

UPUTSTVO ZA AUTORE

Godišnjak Fakulteta političkih nauka je naučni časopis koji objavljuje autorske radove, rezultate naučnih istraživanja, recenzije knjiga, kao i prikaze domaćih i međunarodnih skupova. Naučne oblasti koje časopis pokriva su: politička teorija i filozofija, politička sociologija, politički sistem, novinarstvo, komunikologija, studije kulture, međunarodni odnosi, evropske studije, socijalna politika i socijalni rad.

Godišnjak izlazi dva puta godišnje (jun i decembar). Krajnji rokovi za predaju radova su 31. mart i 30. septembar. Radovi se primaju isključivo elektronski na adresu godisnjakfpn@fpn.bg.ac.rs. Redakcija savetuje autorima da pre slanja teksta prvo pošalju apstrakt. Ukoliko rad zadovoljava kriterijume Godišnjaka prosleđuje se na nezavisnu recenziju.

Uslov za razmatranje rukopisa je da bude pripremljen u skladu sa sledećim uputstvima:

- Tekstovi treba da sadrže do 6000 reči (uključujući fusnote, bez apstrakta i bibliografije).
- Autori treba da koriste slova vrste Times New Roman, veličina 12, prored 1.5. Naslove i podnaslove pisati bez numeracije, veličine 12. Naslove navoditi u **Bold**, a podnaslove u *Italic*. Margine podesiti na 2.5 cm, na strani formata A4.
- Iznad naslova navesti ime i prezime autora, a nakon toga naziv institucije u kojoj je zaposlen, kao i elektronsku adresu za korespondenciju (poslednje u fusnoti).
- Apstrakt se prilaže na srpskom (na početku) i engleskom jeziku (na kraju teksta) i treba da sadrži između 75 i 150 reči. Ispod apstrakta navesti od 5 do 10 ključnih reči.
- U posebnoj fusnoti (*) navesti dodatne informacije o samom tekstu (deo naučnog projekta, rezultat određenog istraživanja i sl.).
- Strana imena i nazive pisati u srpskoj transkripciji, sa navođenjem originalnog naziva u zagradi prilikom prvog pominjanja.
- U radu isključivo koristiti fusnote (*Footnote*). Prilikom pisanja prikaza ne koristiti fusnote.

Navođenje izvora u fusnotama i literaturi:**Monografije**

Ime i prezime autora, naziv monografije (*Italic*), izdavač, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strane.

- a) Karl Polanji, *Velika transformacija*, Filip Višnjić, Beograd, 2003, str.110.
- b) Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Tekstovi u tematskim zbornicima

Ime i prezime autora, naziv dela (pod znacima navoda), u, ime i prezime urednika, ur. ili urs. (ukoliko je više od jednog), naziv zbornika (*Italic*), naziv izdavača, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strana.

- a) Tanja Miščević, „Pregovori Srbije i Evropske unije za zaključivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju“ u: Slobodan Samardžić (ur.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 147–152.
- b) Frances Stewart and Arnim Langer, “Horizontal inequalities: Explaining persistence and change“ in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Tekstovi u naučnim časopisima

Ime i prezime autora, naziv teksta (pod znacima navoda), naziv časopisa (*Italic*), broj toma, broj izdanja, broj strane.

- a) Jelena Vidojević, „Zdravstvena zaštita u SAD: pravo ili privilegija?“ , *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 5, br. 5, str. 469–471.
- b) Lotta Harbom and Peter Wallensteen, “Armed conflict, 1946–2009“, *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Tekstovi u novinama i časopisima

Ime i prezime autora, naslov teksta (pod znacima navoda), naziv novine ili časopisa (*Italic*), datum, broj strane.

- a) Vladimir Vuletić, „Ni Kosovo ni Evropa“, *Politika*, 15. decembar 2011, str. 15.
- b) Pierre Luther, “China goes into the world news business“, *Le monde diplomatique*, 10 April 2011, p. 22.

Dokumenti

Naziv dokumenta (pod znacima navoda), časopis ili glasilo u kome je dokument objavljen (*Italic*), broj izdanja (ukoliko postoji), izdavač, mesto i godina izdanja, broj strane.

- a) „Ustav Republike Srbije“, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98, Beograd, 2006, str. 20.
- b) “Health at a glance 2011: OECD indicators”, OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

Doktorske i master teze

Ime i prezime autora, naziv teze (*Italic*), doktorska/master teza, naziv univerziteta (i fakulteta), datum, broj strane.

- a) Goran Tepšić, *Pristup Johana Galtunga u oblasti rešavanja sukoba*, master teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2011, str. 56–57.
- b) Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behing the mask of mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Izvori sa interneta

Ime i prezime autora, naziv teksta, izdavač (ukoliko je tekst objavljen), puna internet adresa, datum pristupa, broj strane (ukoliko postoji).

- a) Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C, 2000. Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727> (Accessed 7 August 2010), p.5.
- b) Rajko Kosanović, *Socijalno pravo*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd. Dostupno preko: <http://www.fes.rs/pubs/2011/pdf/29.Socijalno%20pravo.pdf> (Pristupljeno 24. januara 2012), str. 41–45.

Ponavljjanje ranije navedenih izvora

Prilikom ponavljanja navedenog izvora staviti ime i prezime autora, naslov izvora (*Italic*), zatim nav. delo i na kraju broj strane (Karl Polanji, *Velika transformacija*, nav. delo, str. 67).

U slučaju navođenja izvora iz prethodne fusnote koristiti Isto. (Isto, str. 162)

Grafikoni i tabele

Tabele i grafikoni treba da sadrže broj, naslov i izvor (sve u donjem desnom uglu). Za elektronsku formu koristiti formate .jpg, .tiff i .ai. Ukoliko je potrebno, grafičke prikaze poslati u zasebnom dokumentu.

Bibliografija

Izvore u listi literature navoditi po abecednom redu na isti način kao i u fusnotama, s tim što se prvo navodi prezime citiranog autora. Za tekstove u zbornicima i naučnim časopisima navesti brojeve strana. Prilikom pisanja prikaza monografija navesti ukupan broj strana.

The Yearbook of the Faculty of Political Science
University of Belgrade

INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS

The Yearbook of the Faculty of Political Science University of Belgrade (The Yearbook FPS) is an academic journal specializing in the field of political science. Subject areas include: political theory and philosophy, political sociology, political system, media and communication studies, culture studies, international relations, European studies, social policy and social work.

The Yearbook FPS is biannual publication. Deadlines for submitting manuscripts are 31 March and 30 September. All proposals should be sent electronically to godisnjakfpn@fpn.bg.ac.rs. The Editorial Board is advising authors to send an abstract prior to submission. Once the manuscript is received, and if it meets the basic requirements of the Yearbook FPS it will be peer-reviewed.

The Editorial Board is welcoming manuscript as articles (up to 6000 words) and books and conferences reviews (up to 1000 words). All submitted manuscripts should contain author's name and affiliation, email (in the footnote), the title, abstract (up to 150 words), key words (from 5 to 10), body of the text, and bibliography.

The text should be prepared in accordance with the following technical instructions:

- The Editorial Board is welcoming manuscript as articles (up to 6000 words (including footnotes) plus abstracts and bibliography) and books and conferences reviews (up to 1000 words).
- Font: Times New Roman, size 12, space 1.5, margins 2,5 cm, paper size A4;
- Headings level 1: flush left, boldface, sentence case; Headings level 2: flush left, italicized, sentence case;
- No special effects should be used in text, graphs, tables, charts, etc. Do not use bold print, underline, all-caps, etc.
- The references as well as accompanying comments should be typed as footnotes. If necessary, use separate footnote (*) to write comment about the text or acknowledgment.

All sources should be cited in the manuscript and stated as Bibliography at the end of the text by using the following formats:

Books

Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Chapters in Edited Volumes

Frances Stewart and Arnim Langer, "Horizontal inequalities: Explaining persistence and change" in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Journal Article

Lotta Harbom and Peter Wallensteen, "Armed conflict, 1946–2009", *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Newspaper or magazine article

Pierre Luther, "China goes into the world news business", *Le monde diplomatique*, 10 April 2011, p. 22.

Documents

"Health at a glance 2011: OECD indicators", OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

PhD and master thesis

Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behind the mask of mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Internet

Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C, 2000, Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727>, (Accessed 7 August 2010), p. 5.

Repeating references in footnotes

When repeating reference use the following format: author's first and last name, title, op. cit., page number (Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, op. cit., p.67).

When repeating reference from the previous footnote use following format: Ibidem, page number (Ibidem, p. 165)

Charts and tables

Charts and graphs must contain (the lower right corner) number, title and the source. They should be sent as .jpg, .tiff or .ai format and, if necessary, as separate document.

Bibliography

In bibliography list all references as in footnotes with only difference being author's last name in front of the first. For chapters in edited volumes write page numbers. For book reviews write total number of pages.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

32+36

GODIŠNJAK ... / Univerzitet u Beogradu.
Fakultet političkih nauka ; glavni i
odgovorni urednik Dragan R. Simić. - God. 1,
br. 1 (dec. 2007)- . - Beograd (Jove Ilića
165) : Fakultet političkih nauka, 2007 -
(Beograd : Čigoja štampa). - 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1820-6700 = Godišnjak (Fakultet
političkih nauka Beograd)
COBISS.SR-ID 145774604